

НАЦІОНАЛЬНИЙ ІНСТИТУТ СТРАТЕГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

РЕЖИМ ПУТІНА: перезавантаження-2018

За загальною редакцією Максима Розумного

Київ
2018

УДК 327 + 323(1-651.1): 355.01(470)

*За повного або часткового вітворення матеріалів публікації
посилання на видання обов'язкове*

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Національного інституту стратегічних досліджень
(Протокол № 5 від 13 липня 2018 року)
Електронна версія — на <http://www.niss.gov.ua>*

Рецензенти:

Ожеван М. А., д. філос. н., професор, головний науковий співробітник відділу інформаційної безпеки та розвитку інформаційного суспільства НІСД;

Даниленко С. І., д. політ. н., доцент, завідувач кафедри міжнародних медіа-комунікацій і комунікативних технологій Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

Перегуда Є. В., д. політ. н., професор, завідувач кафедри політичних наук Київського національного університету будівництва і архітектури

Р339 Режим Путіна: перезавантаження-2018 / М. М. Розумний (заг. ред.), Я. В. Бережний, І. В. Валушко, Р. В. Власенко, Д. М. Горелов, В. С. Каравасєв, А. В. Лепіхов, І. А. Павленко, В. О. Семененко, О. В. Снігир. — Київ : НІСД, 2018. — 480 с.

ISBN 978-966-554-300-8

Розглянуто актуальний стан внутрішньої та зовнішньої політики Російської Федерації. Проаналізовано ресурси, що можуть бути використані для збереження нинішнього керівництва РФ при владі, основні тенденції соціально-економічного та внутрішньополітичного життя Росії, її зовнішньополітичні інтереси та засоби досягнення геополітичних цілей. Визначено основні сценарії розвитку ситуації, пов'язаної з реалізацією курсу Кремля на відновлення імперського статусу, у тому числі — реінтеграцію пострадянського простору, конфронтацію із Заходом, розширення присутності Росії в стратегічно важливих регіонах світу.

Видання підготовлено Центром досліджень проблем Російської Федерації Національного інституту стратегічних досліджень.

ISBN 978-966-554-300-8

© Національний інститут
стратегічних досліджень, 2018

ЗМІСТ

Вступ. РЕСТАВРАЦІЯ - - - - -	5
Розділ 1. ВНУТРІШНЯ ПОЛІТИКА РЕЖИМУ	
1.1. Культ Путіна і вибори-2018 - - - - -	21
1.2. Система влади і становище еліт - - - - -	42
1.3. Силовий контроль - - - - -	68
1.4. Публічна політика - - - - -	76
1.5. Контроль над регіонами - - - - -	91
1.6. Інформаційний простір - - - - -	108
1.7. Ідентичність та ідеологія - - - - -	118
Розділ 2. ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА РЕЖИМУ	
2.1. Протистояння із Заходом - - - - -	133
2.2. Конфронтація зі США - - - - -	144
2.3. Руйнування Європи - - - - -	161
2.4. Євразійський проект - - - - -	182
2.5. Зони російських інтересів - - - - -	206
2.6. Контроль над пострадянським простором - - - - -	244
2.7. Агресія проти України - - - - -	276
Розділ 3. ЕКОНОМІЧНА І СОЦІАЛЬНА ПОЛІТИКА РЕЖИМУ	
3.1. Ресурсна база режиму - - - - -	293
3.2. Економічна політика уряду - - - - -	302
3.3. Фінансова політика - - - - -	319
3.4. Просторова політика - - - - -	333
3.5. Соціальна база режиму - - - - -	348
3.6. Соціальна політика уряду - - - - -	357
3.7. Виклики і ризики дестабілізації - - - - -	369
Висновки. ВІД МОБІЛІЗАЦІЇ ДО СТАБІЛІЗАЦІЇ - - - - -	384
Примітки - - - - -	414

Вступ.

РЕСТАВРАЦІЯ

Спроба відновлення колишнього статусу наддержави впливає з імперської сутності російської державності, логіки її історичного розвитку, об'єктивних характеристик її соціально-економічного, політичного, культурного та ідеологічного життя.

Як з'ясувалося в підсумку горбачовсько-ельцинської лібералізації, російське суспільство, російська влада і російська економіка не спроможні на альтернативний спосіб існування. Для того щоб це зрозуміти, Росії потрібно було пройти шлях від Біловезької угоди 1991 р. до економічної кризи 1998 р., випробувавши на собі рецепти ліберальних трансформацій, ослаблення центральної влади і потепління відносин із Заходом.

Володимир Путін уже на посаді президента РФ отримав нову місію — його прийняла на службу імперія, що, здавалося, залишилася в минулому. Йому належало повернути Росію на колишній шлях її цивілізаційного розвитку. Новий російський лідер став лише інструментом самовідтворення імперського механізму, що лежить в основі традиційної ідентичності Росії, до якої політичний клас і населення країни повернулися в результаті невдалої модернізації.

Шлях імперського реваншу, пройдений Росією Путіна, включав кілька етапів.

У початковому періоді реконструкції була відновлена внутрішня управлінська структура імперії. Було повернуто всевладдя силових органів, ліквідовано будь-які передумови реальної політичної конкуренції, відсторонено від участі в управлінні країною приватний капітал, взято під контроль медійний простір, ліквідовано осередки регіонального самоврядування. Найважливішим напрямом стало ресурсне забезпечення імперської політики. Ставка була зроблена, як і в часи пізнього СРСР, на розвиток експорту сировини, насамперед вуглеводнів.

Відновлена таким чином дієздатність імперського центру була спрямована на вирішення головної проблеми – небезпеки територіального розпаду Російської Федерації. Друга Чеченська війна була покликана не тільки повернути бунтівну республіку до складу Росії, а й дати урок усім охочим повторити її досвід «відокремлення».

Повернувшись до базової моделі, російська державна машина відновила таким чином свою адміністративну та економічну стабільність, а культ Путіна, тісно пов'язаний з ностальгією за СРСР, створив нову легітимність Кремля.

Так звана загадковість російської політики, її претензія на особливу «цивілізацію» випливає з простого факту: Росія і більшість країн Європи (Заходу) належать до різних видів держав. Росія, попри всі метаморфози епохи модерну та постмодерних трансформацій, була і є «природною державою» (Д. Норт). Залишатися в цьому стані їй дозволяє сировинна рента, яка також зумовлює екстенсивний характер розвитку, що, своєю чергою, детермінує імперську форму державної організації, її внутрішню і зовнішню політику.

Феномен Путіна полягає в тому, що під його керівництвом Росія відверто повернулася до своєї архаїчної сутності та почала реалізовувати переваги такого становища в політичній сфері.

Основою путінської моделі є монополія на владу, що забезпечується:

- 1) домінуванням силових органів (мілітаризм);
- 2) фіктивною роллю демократичних (конкурентних) політичних інститутів;
- 3) контролем над громадською думкою;
- 4) контролем над економічними ресурсами країни.

На верхівці владної піраміди перебуває одноосібно президент Путін, який відповідає за реалізацію стратегічного завдання відновлення імперської величі та забезпечення національних інтересів Росії на міжнародній арені. Нижче розташований величезний апарат центральної влади, що включає дві головні складові — силові структури і адміністративно-господарський комплекс. Їхня сфера відповідальності — добробут російського народу і його безпека, що досягаються шляхом «освоєння» символічних і матеріальних ресурсів, здобутих завдяки успіхам політики В. Путіна.

Декоративним додатком до блоку «реальної політики» є функціонування демократичних інститутів: парламентаризму, партійної системи, діяльності ЗМІ, громадянської активності, місцевого і регіонального самоврядування. Призначення цієї інституційної складової режиму — слугувати таким собі інтерфейсом між владою і населенням, збалансовувати суперечності внутрішньої та зовнішньої політики, визначати «винних» і «відповідальних», здійснювати формальну легітимацію режиму для попередження зовнішньої і внутрішньої критики.

Нарешті на третьому рівні інституційної системи (влади) в РФ перебувають керівники регіонального і місцевого рівня, а також керівники державних підприємств, пов'язаний з ними бізнес і монополісти. Саме на них лягає основний тягар відповідальності за соціально-економічне становище в конкретних населених пунктах та регіонах. Отримавши сферу для свого паразитування і гарантований мінімум забезпечення

власних потреб із центру, вони повинні взяти на себе оперативне вирішення проблем та місію персональної відповідальності.

Путін у цій схемі є донором легітимності для всієї піраміди і гарантом надходження ресурсів для її функціонування. Усі нижчі рівні мають у разі потреби жертвувати власною репутацією та інтересами для збереження панівного становища ієрархії. Таке «служіння» винагороджується елітним статусом, гарантіями захисту і доступом до корупційного ресурсу (структурованого відповідно до місць в ієрархії).

Власне, ця конструкція влади і відповідає поняттю «режим Путіна». Така ідентифікація впливає з чіткого розділення влади і народу в сучасній Росії, що повернулася до архаїчної імперської моделі, у якій відсутня політична (громадянська) нація як суб'єкт влади, а натомість функціонує мілітарно-адміністративний апарат примусу і зовнішньої експансії, що забезпечує, зокрема, потреби лояльної до нього маси.

Опорою режиму є кількісно і культурно домінуючий клас «бюджетників» — людей, які перебувають у повній залежності від держави, успішності дій її керівництва та «справедливості» запроваджених ним форм перерозподілу колективних благ. Суспільна свідомість більшості росіян та їхні настрої визначаються такими чинниками:

- 1) установкою на безумовну лояльність до влади;
- 2) панівною ідеологією «русского мира» та уявленням про особливу культурно-історичну місію Росії;
- 3) програмуванням суспільних уявлень та настроїв за допомогою медіа.

Загрози існуванню такої моделі актуалізувалися на початку третього терміну президентства В. Путіна. Стало зрозуміло, що ресурс зростання, сформований на сировинній та інфраструктурній базі СРСР, вичерпано, а сприятлива зовнішньоекономічна кон'юнктура втрачена, ймовірно, назавжди. Спроба модернізації країни, переведення її на більш динамічні принципи в політичній, виробничій, культурній сферах,

пунктирно накреслена як намір у період президентства Д. Медведєва, зазнала фіаско.

Разом із тим зародки середнього класу, орієнтоване на західні стандарти життя населення російських мегаполісів могли в разі загострення соціально-економічних проблем перейти до активних форм протесту. Хисткою залишалася й ситуація на Кавказі.

Щоб зламати цей інерційний сценарій, команда Путіна перейшла до технологій кризового менеджменту, створюючи нову легітимність влади в умовах посилення хаосу зовнішнього і безпекового середовища, мобілізуючи своїх прихильників та дискредитуючи своїх противників у ситуаціях безперервних конфліктів і зростання пропагандистського тиску ЗМІ.

Так виникли передумови для активнішої реалізації політики реваншу — відновлення втрачених після розпаду СРСР позицій у світовій політиці, що пов'язано насамперед зі встановленням контролю над пострадянським простором і досягненням силового паритету із Заходом. Перед неминучою кризою чинної в Росії системи владарювання Путін зробив відверту ставку на агресію, динаміку, інстинкти, егоїзм — створивши таким чином альтернативу, здавалося б, безальтернативному тренду глобалізації західного зразка.

Імперська свідомість вимагає перманентної мобілізації, концентрації всіх сил на розв'язання «історичних» завдань. Зовнішня агресія є індикатором дієздатності імперського організму, вона сигналізує громадянам про те, що необхідні для життєдіяльності соціуму ресурси будуть здобуті й належний статус знову буде підтверджено.

Джерелом легітимності влади, достатку еліт і лояльності мас у Росії є насильство, здійснюване як державна політика. Тільки це насильство обіцяє в майбутньому хоч якийсь добробут народу (що, втім, характерно для імперій). Тому пробудження хижацького інстинкту в поведінці власної держави викликає сплеск його підтримки суспільством на тлі близьких до ейфорії настроїв мас. Саме такими сплесками активності

супроводжувалися початки майже всіх воєн, які ініціювала Росія в ХІХ – ХХ ст.

Нова суб'єктність Росії формується на основі агресивної зовнішньої політики, що спирається на внутрішню консолідацію та посилене продукування і нав'язування медійними засобами власної картини дійсності.

Повернення до практики часів холодної війни щодо культивування образу «зовнішнього ворога» (далекого – США, НАТО, близького – Грузія, Україна) сприяло підвищенню агресивності й невротизації російського суспільства, поширенню серед населення уявлень про «геополітичний хаос», приреченість нинішнього світового порядку і сприятливий момент для нарощення масштабів російського впливу.

Геополітичний виклик Росії Заходу сформувався ситуативно, але водночас цілком закономірно. Він впливає із самої логіки постановня й утвердження режиму Путіна в РФ. Для політики імперського реваншу зовнішня експансія є такою ж органічною складовою, як і внутрішній централізм та реакційність свідомості.

Точкою відліку для формування зовнішньополітичної стратегії Путіна є уявлення про розпад Радянського Союзу як про «найбільшу катастрофу ХХ століття». При цьому відповідальність за цю «катастрофу» несе саме Захід, який «свідомо підірвав» економіку СРСР (передовсім – шляхом зниження світових цін на нафту та ескалації гонки озброєнь), за допомогою своїх інформаційних та культурних ресурсів змінив свідомість радянських людей, чим роззброїв офіційну пропаганду, а потім ще й «обдурив» колишнє імперське керівництво, нібито даючи гарантії ненаближення НАТО до кордонів Росії і обіцяючи надати «план Маршалла» для переходу СРСР до демократії.

Отже, замість визнання того, що Радянський Союз виявився економічним, ідеологічним, культурним, військовим, інформаційним і політичним банкрутом, який просто впав від власної неспроможності, путінський режим сформував міф

про «золоту добу» імперії та її підступних ворогів. Побудована на цій основі ідентичність сучасних росіян та офіційна риторика Кремля сформувала публічну легітимність режиму, яка, своєю чергою, вимагала підкріплення слова ділом.

Перелік образ, які Путін висловив Заходу в Мюнхені 2007 р., спонукав його партнерів до певних рефлексій і, можливо, став стимулом для «перезавантаження» відносин з Москвою. Але західні політики не зрозуміли, що йдеться про початок імперського реваншу, і в російському уявленні вони вже не партнери, а вороги-суперники.

Однією з причин такого нерозуміння було те, що Захід і Росія рухалися на той момент зустрічними курсами. На противагу Заходу, який входив у період чергової структурної кризи 2007–2008 рр., Росія досягла вершини розквіту пострадянського періоду. Вона, поряд з іншими регіональними державами світу (Туреччиною, Саудівською Аравією, Індонезією й ін.), з мінімальними втратами зустріла економічні негаразди у світі. Її ресурсна потуга здавалася російській еліті й суспільству непохитною. Це додавало впевненості у власних силах і спонукало режим до нових рішучих кроків.

Так визріли умови для переходу РФ до нової самоідентифікації та претензії на зміну свого статусу на міжнародній арені. Протистояння із Заходом, передусім зі США, є для росіян головним доказом того, що Путін відродив велич Росії і повернув їй статус світової наддержави. А тому в мільйонів його виборців не може бути й думки про те, щоб замінити Путіна на посаді президента чи бодай розглянути якісь інші кандидатури.

Щоправда, у тій світ-системній ситуації, що склалася в посткризовий період, об'єктивних передумов для російського реваншистського повороту не існувало. Росія мала свою природну нішу в світовому поділі праці. Вона користувалася можливостями значної сировинної ренти, впевнено почувалася на ринку озброєнь, отримала доступ до передових західних технологій та кредитних ресурсів. Її військова безпека не

викликала сумнівів, а в таких стратегічних галузях, як космічна, кібернетична, транспортна, країна мала цілковите сприяння для реалізації власних інтересів.

Захід практично крізь пальці дивився на консолідацію режиму Путіна і переслідування внутрішньої опозиції. Збройне придушення національно-державного самовизначення Республіки Ічкерія так само не викликало надто гострої реакції і вважалося внутрішньою справою Росії та її керівництва.

Тобто відбувся природний процес, коли неспроможна механістична система СРСР розпалася і на її місці утворилася менша система РФ, усередині якої відбулися процеси самоорганізації та стабілізації.

При цьому Росія фактично перейшла зі статусу одного зі світових лідерів у статус регіональної держави з деякими глобальними функціями (ресурсними, транзитними, космічними, ядерного стримування). Членство в Раді Безпеки ООН і неформальному клубі провідних держав світу *G8* цілком відповідало амбіціям такого члена світового співтовариства.

Тим часом суб'єктивні чинники формування російської політики підштовхували режим до дій та генерували нові виклики для світу. Найголовніший із них полягав у тому, що тільки особлива історична місія відродження величі імперії в конкретних обставинах початку ХХІ ст. могла бути достатньою підставою для збереження монополії на владу особисто Путіним і очолюваною ним корпорацією. Слід врахувати й те, що лише збереження монополії на владу є гарантією збереження усіх інших активів і статусів у тій системі відносин, яка утвердилася на пострадянському просторі. Політична влада в пострадянських режимах нероздільна із силовим і економічним ресурсом. Той, хто її втрачає, одночасно втрачає і гарантії безпеки, й економічні активи, що першим довів саме Путін у Росії справою Ходорковського.

Вимушена ротація В. Путіна з Д. Медведевим на посаді президента була надто анекдотичним політичним кроком, щоб його повторювати в майбутньому. Російська влада мала

спиратися на пафосну легітимність «власного шляху», «вставання з колін» та історичної місії Путіна, а не на маніпуляції з демократичними процедурами.

До відкритого протистояння із Заходом спонукала й інша суб'єктивна обставина — страх перед «кольоровими» революціями, джерелом яких російська еліта вважає саме вплив США та їхніх європейських союзників. Ця загроза тяжіє над Кремлем вже понад десятиріччя, і, як показують періодичні заяви російського лідера, її актуальність не зменшується.

Особливо загострилося відчуття небезпеки в Кремлі після «арабської весни», результатом якої стало падіння режимів уже не в умовах пострадянського транзиту та пов'язаного з ним світоглядно-інституційного хаосу, а в патріархальних суспільствах Близького Сходу і Північної Африки зі стійкими світоглядними та інституційними системами.

«Арабська весна» була сприйнята у Кремлі як свідчення непереможності західного впливу та неможливості ефективно йому протидіяти. Саме тому після поразки в колишній Югославії для Путіна набула особливої важливості доля режиму Башара Асада. Його збереження — той Рубікон, який у внутрішній картині світу російського лідера дозволить зупинити процес поширення оксамитових революцій на далеких підступах до Москви.

Крім того, Путін послідовно намагається «виправити» помилки і втрати минулого. Так, після фактичної поразки у першій Чеченській війні він починає другу Чеченську війну. Після вимушеної «здачі» режиму Мілошевича у Сербії він намагається компенсувати цю поразку Росії збереженням режиму Асада в Сирії. Кульмінацією цього процесу «виправлення помилок» мало б стати відновлення СРСР як акт подолання «катастрофи» 1991 р.

Сприятливе вікно можливостей для реінтеграції пострадянського простору виникло для Москви у другій половині 2000-х років. Зупинка в розширенні НАТО і ЄС на схід, що стала очевидною після Бухарестського саміту НАТО 2008 р. і

започаткування програми «Східного партнерства» в рамках Європейської політики сусідства (2009), створила стратегічний вакуум для європейської частини СНД. Економічна криза 2008 – 2009 рр. стала додатковим стресогенним чинником для країн, що залежали від російського ринку, російського газу й російських фінансів.

За цих умов мало хто міг відмовитися від ініціатив Кремля щодо створення спільного митного простору, зони вільної торгівлі та гарантій безпеки (не стільки від зовнішніх загроз, скільки від внутрішніх потрясінь для місцевих режимів), які надавало членство в російських інтеграційних проектах. Зрозуміло, що ці кроки мали б поглиблювати залежність економік і соціальних систем пострадянських країн від Москви та врешті мали привести їх до суттєвих поступок у сфері національного суверенітету.

Загалом сприятливою для реалізації такої стратегії і тактики РФ виявилася і зовнішня ситуація, що позначена втратою орієнтирів глобального розвитку, ослабленням авторитету Заходу, пробудженням локальних егоїзмів та їх агресивним протистоянням. Росія отримала шанс увійти в період глобальної турбулентності як активний гравець, який прагне отримати максимальну вигоду із загальної невизначеності та переоцінки цінностей.

Слабкість Заходу підштовхувала керівництво РФ до активного просування власних інтересів і відвертого реваншистського курсу. Вона стала наслідком низької ефективності втручань у конфлікти на Близькому Сході (Ірак, Афганістан) та сумнівних результатів «арабської весни». Під керівництвом президента США Б. Обама відбувалася переоцінка пріоритетів американської зовнішньої політики в напрямі відмови від силового компонента і зменшення глобальних амбіцій.

Зростали суперечності у ЄС, який не лише відмовився від політики розширення, а й опинився на межі внутрішньої інституційної кризи та втрати європейської солідарності (відмова від ратифікації проекту конституції ЄС у Франції та Нідер-

ландах, боргова криза в Греції, наростання боргового тиску в Італії, Іспанії, Португалії та інших країнах). Усе це негативно позначилося на стабільності світових фінансових ринків та призвело до загострення економічної конкуренції між розвченими країнами у світі (у т. ч. за дешеві ресурси і ринки).

Невиправдані очікування, брак адекватних рішень сформували нову кризову реальність, яка стала живильним середовищем для появи нових і відродження за давнених конфліктів. Розпочалися процеси руйнування складної системи глобалізованого світу та перехід до спрощених форм взаємодії на світовій арені.

Проявами цих тенденцій стали:

- розморожування та/або поширення конфліктів у ключових регіонах світу за сприяння регіональних держав та їх союзників (наприклад, громадянська війна у Сирії та Ємені);
- зростання напруженості між регіональними державами та їх західними союзниками і партнерами (Саудівська Аравія — США — Ізраїль; Туреччина — ЄС — США; Китай — Японія — США та ін.);
- перші ознаки економічного спаду в регіональних державах.

Дефіцит лідерства в сучасному світі призвів до зростання егоїзму основних геополітичних гравців та поширення практики нехтування міжнародним правом, загострення конкуренції за ресурси і пріоритети. Ці фактори спричинили зростання конфліктності та втрату керованості глобальної системи загалом.

Таким чином, домінування Заходу в міжнародній політиці опинилося під знаком питання. Дедалі більше аналітиків вказували на початок формування багатопольярного світу, у якому зростає альтернативний центр впливу — КНР, розвивається співпраця в рамках БРІКС тощо. Для виходу на арену нових амбітних лідерів склалися майже ідеальні умови.

Крім зовнішніх передумов, на початок 2012 р. внутрішня ситуація у РФ спонукала російську владу перейти до нового, досить агресивного позиціонування на міжнародній арені. Таке рішення мало цілий комплекс внутрішніх і зовнішніх передумов:

1. Обрання В. Путіна президентом Росії (вже втретє) і очевидний намір правлячої корпорації зберігати монополію на владу, що вступив у пряму суперечність із пробудженням ліберальної опозиції (протести на Болотній площі тощо).
2. Усвідомлення загрози дестабілізації режиму за сценарієм «кольорової» революції, підтриманої Заходом.
3. Усвідомлення переходу до менш сприятливої кон'юнктури на енергетичних ринках і вичерпання ресурсів модернізації Росії на нинішньому історичному етапі.
4. Пікові накопичення вільних ресурсів, які могли бути витрачені на зовнішню експансію.

Сукупність цих умов і визначила рішучість російського керівництва вступити у відкрите протистояння із Заходом одразу на кількох шахових дошках геополітики.

Результуючим вектором дії названих вище чинників та загальної логіки еволюції путінського режиму став проект імперської мобілізації, позначений жорстким придушенням опозиції, нагнітанням патріотично-параноїдальної істерії, гострою конфронтацією з лідерами глобалізації, підготовкою до самоізоляції та переходу в режим кризового управління.

До свого четвертого терміну перебування на посаді президента РФ Путін прийшов у статусі успішного кризового менеджера, який наважився на ризикований політичний маневр, але зумів отримати від нього максимальний політичний зиск.

Отже, у площині реальної політики придбані активи Путіна наразі становлять:

- «повернення» Криму як символічний акт відродження імперії, реалізація колективної ідеї фікс і розв'язання внут-

рішнього конфлікту між нав'язаним іззовні табу і дійсною ідентичністю країни-насильника;

- підтримка еліти і мас усередині Росії, а також мобілізація адептів «русского мира» за кордоном;
- підвищення боєздатності російських збройних сил, зростання престижу російської зброї у світі, залучення десятків тисяч іноземних громадян для участі в проксі-війнах на боці Росії (за часткового фінансування політичними емігрантами, які опинилися в повній залежності від Кремля);
- симпатії і підтримка не задоволених західною моделлю глобалізації груп, країн, політичних рухів і лідерів;
- слабкість політики і криза цілепокладання в ЄС, розгубленість і внутрішня конфліктність у США;
- безальтернативність російського інтеграційного вектора для багатьох країн пострадянського простору;
- кризовий стан української державності, що розуміється як наслідок західного цивілізаційного вибору («зради») і повалення «законно обраної» влади;
- контроль над півостровом Крим, що відіграє найважливішу стратегічну роль у Чорноморському регіоні, доступ до його ресурсів, володіння прибережним шельфом, Керченською протокою, панування в Азовському морі;
- збереження при владі Башара Асада на контрольованій сирійськими урядовими військами території і створення передумов для розгортання російської військово-політичної (а у перспективі — політичної та економічної) присутності в стратегічно важливому регіоні Близького Сходу.

Як бачимо, серед досягнень переважає символічний капітал і стратегічна ініціатива в глобальній грі.

У пасиві:

- втрата привабливості, довіри і репутації передбачуваного і відповідального члена світової спільноти, зацікавленість

основних геополітичних гравців у максимальному ослабленні Росії та її поразці в усіх можливих конфліктах;

- маски, що скинуто у грі навколо пострадянської інтеграції, виявлений національний егоїзм Росії, відверта ставка на силу в реалізації політики реінтеграції перетворюють її потенційних союзників на заручників і не залишають позитивних мотивацій для участі у відповідних проектах;
- перехід у категорію відвертих ворогів російської державності найбільш активної частини українського та кримськотатарського народів;
- вразливість до зрослих загроз внутрішнього сепаратизму, зовнішніх атак (у т. ч. терористичних), територіальних претензій тощо;
- залежність авторитету влади від подальших «перемог» на зовнішньополітичній арені і здатності нейтралізувати негативні наслідки зовнішньої агресії (у т. ч. погіршення соціально-економічної ситуації);
- втрата перспектив технічного переозброєння індустрії (в першу чергу — видобувних галузей) і масштабного кредитування економіки, що тягне за собою довготривалий період стагнації, а в поєднанні з наростанням демографічних проблем і зношуванням інфраструктури призводить до переходу соціальної системи в депресивний стан;
- необхідність додаткових витрат на утримання та інфраструктурне забезпечення Криму, підтримку «ЛНР»/«ДНР», активну зовнішню політику, здійснювану методами soft power, дедалі більші потреби армії;
- незавершений процес технічного переозброєння армії та імпортозаміщення в ключових галузях, пов'язаних з питаннями національної безпеки.

Отже, незважаючи на те, що зовнішньополітичний демарш і внутрішньополітична мобілізація були проведені на піку ресурсних можливостей путінської Росії і в найбільш сприятливий період розгортання глобальної кризи (максимального

послаблення контрагентів), реальність показала неготовність Кремля проводити задекларовану політику імперського реваншу та високу ймовірність її згортання або переходу в імітаційну форму.

Слабким місцем неоімперського проекту Путіна залишається незбалансована економічна модель, вразлива до кон'юнктури зовнішніх ринків, архаїчна суспільна організація, обтяжена негативною демографічною динамікою, а також ізоляціоністська колективна свідомість росіян, що наразі забезпечує режим від внутрішніх загроз, але в перспективі загрожує йому черговим моральним і культурним банкрутством.

Суперництво із Заходом та реінтеграція пострадянського простору значною мірою є декларативними, символічними елементами політики РФ, які повинні надати переконливості проекту імперського реваншу, але насправді не відповідають ані можливостям, ані реальним потребам режиму Путіна. Його несумісність із домінуванням Заходу в світовій політиці є очевидною, але можливі втрати Росії від руйнування всієї системи балансів і принципів світопорядку, що склалися на сьогодні, перевищують будь-який очікуваний «геополітичний вииграш».

Постановка цілей і вибір інструментів політики РФ зумовлені особливостями стратегічної культури її нинішнього керівництва. У стратегічному плані Путін і його команда мислять категоріями статусу і ресурсу. Підвищення статусу у всіх можливих ієрархіях є очевидним пріоритетом для будь-якого російського актора політики, а ресурсне забезпечення вважається головним фактором успіху. В тактичному плані, як правило, йдеться про формат спецоперацій, складовими яких зазвичай є провокація, удавані цілі, тиск на слабку точку партнера (шантаж завданням непоправної шкоди), відбілювання іміджу і «ушляхетнення» власних мотивів постфактум.

Дослідження путінського режиму має передусім виявити загальну логіку його формування та еволюції, а також

з'ясувати основні чинники, що впливають на ці процеси — цілі та завдання, ресурси й технології, тактику і стратегію, культуру й меседжі. Слід розрізнити три площини аналізу режиму Путіна та траєкторії його розвитку.

Перша — це реальні прагнення та наміри Кремля, які він часто приховує або прикриває пропагандистськими деклараціями, відволікаючими маневрами або фіктивними політичними сюжетами.

Друга — це, власне, публічна репрезентація російської політики, сукупність її офіційних і неофіційних тлумачень, що доноситься до різних цільових аудиторій у різний час і з різною метою.

Третя — це дійсний стан справ, об'єктивні результати реалізації політики режиму, якими визначаються її основні тренди та перспективи.

Тільки зіставлення цих трьох площин в аналітичній реконструкції дозволяє адекватно розуміти природу режиму Путіна і прогнозувати його майбутнє.

Розділ 1.

ВНУТРІШНЯ ПОЛІТИКА РЕЖИМУ

1.1. КУЛЬТ ПУТІНА І ВИБОРИ-2018

Інституційна і культурна матриця СРСР визначила патерналістські настрої пострадянського російського суспільства. Цілком усвідомлене бажання «сильної руки», яка захищає національні інтереси та відстоює інтереси простих людей, було спроектоване на особистість президента Російської Федерації.

За неповні 18 років правління В. Путіну та його команді вдалося консолідувати в своїх руках формальну і неформальну владу в Росії. Контроль над парламентом і урядом через потужну партію влади, ручне керування виборчими процесами, гарантоване безсилля опозиції та відсутність опозиційно налаштованого бізнесу, провладна орієнтація головних ЗМІ, стабільно високий рівень суспільної підтримки, дієвий репресивно-каральний апарат і авторитетні силові структури, встановлення фактично васальної залежності на рівні Центр — регіони, а також монопольний контроль над державними корпораціями та матеріальними ресурсами.

Закладена статусно-функціональна відмінність у відповідальності між президентом та рештою адмі-

ністративно-державного апарату виконує функцію своєрідного контролера в технології спрямованого вибуху. Високий рівень підтримки чинного глави держави супроводжується суспільним невдоволенням на ґрунті соціальної несправедливості, головними винуватцями якої вважаються депутати, чиновники, голови державних корпорацій¹. Відносини Кремля з регіональним керівництвом будуються за схемою «патрон – клієнт», коли регіони змушені вирішувати власні й федеральні проблеми, але залишаються залежними від Центру та особисто Путіна.

У ментальній системі координат росіян президент є не просто керівником, а уособленням влади, що унеможливорює критику і передбачає беззастережну підтримку. Належність до спецслужб (Путін – відставний полковник КДБ) для багатьох росіян є запорукою ефективності й непохитності та доказом патріотизму й відданості національним інтересам.

Путін зберігає в своїх руках контроль за поточною державною політикою, спецслужбами і керівними кадрами – його указами призначаються судді, федеральні міністри, голови державних корпорацій. Щорічне послання президента про становище в країні і про основні напрями внутрішньої і зовнішньої політики держави є основою для визначення стратегічних цілей і пріоритетів соціально-економічного розвитку і забезпечення національної безпеки Російської Федерації, визначення напрямку досягнення зазначених цілей, найважливіших завдань, що підлягають вирішенню, а також для розробки інших документів стратегічного планування².

З 2012 р. почалось утвердження думки про те, що завдяки менеджерському таланту В. Путіна Росія неухильно наближається до стандарту життя «золотого мільярда» і за 10 років стане законним членом клубу найуспішніших країн світу попри усі несприятливі зовнішні умови³.

Сконструйована харизма Путіна

Простота у спілкуванні з журналістами чи пересічними громадянами разом із демонстративною жорсткістю щодо чиновників сприяли формуванню образу справедливого і безкомпромісного правителя. Холоднокровна рішучість Путіна дозволила росіянам вийти зі стану невпевненості і безпорадності, яким вони зустріли завершення епохи Б. Єльцина. Знаменита фраза «мочити в сортирі», проголошена 24 вересня 1999 р. після бомбардування Грозного, стала візитною картою вождя, який уже в березні 2000 р. прогнозовано здобув перемогу на виборах президента Росії. Вже у 2001 р. британська телерадіокомпанія *BBC* висловила думку, що в РФ дедалі частіше простежуються тенденції і передумови для формування культу особи новообраного президента.

Команда нового лідера РФ формувала йому універсальний образ національного лідера, здатного вирішити усі проблеми країни:

- мілітаризоване суспільство потребувало полководця — Путін з'являвся у військовому літаку, на бойових надводних і підводних суднах, проводив військові навчання, здійснював пробні ракетні пуски, оглядав зразки озброєння та бойової техніки, проводив наради з генералами;
- при цьому він залишається «доброю та сердечною людиною», зацікавленою у буденних радощах життя і втечі від напруженої повсякденної роботи, — Путін ловив та цілував щуку, бавився зі своїм собакою, літав із журавлями;
- щоб підкреслити жертвність місії вождя держави та його зв'язок із сакральними цінностями народу, Путіна часто показують на церковних богослужіннях, наголошують на його православному світогляді, демонструють його авторитет у релігійному світі під час поїздок на гору Афон.

Необхідну суспільну атмосферу створювали нібито несерйозні та навіть курйозні інформаційні повідомлення та артефакти: президенту присвячували вірші та пісні, набували

популярності татуювання з його зображенням, а промови розбирали на цитати. Але системність такої роботи давала свої результати. До того ж, за деякими оцінками, для повноцінного культу особи певна вульгарність кумира є необхідним атрибутом⁴.

Жарти сексуального змісту, зверхня манера спілкування з представниками медіа, мачизм (вихід із собакою на зустріч до представників інших держав) та інші особистісні прояви лідера альфа-типу формують емоційно насичене тло комунікації Путіна з народом. Та найголовніша запорука його успіху — відповідність слів і дій президента РФ очікуванням і мріям мешканців Росії про відновлення імперської величі, «турбота держави» про громадян та реалізацію Росією права сильного на зовнішній арені. Тому Путін є абсолютним лідером за популярністю серед радянських і російських правителів ХХ—ХХІ ст. Уже в 2001 р. йому довіряли 73 % росіян, у 2006 р. — 76 %, а в 2016 р. — 86 %.

За даними «Левада-Центру», росіяни люблять тільки тих правителів, з якими пов'язане розширення і зміцнення імперії, і не люблять тих, з якими пов'язують її ослаблення і розвал⁵. Відповідно, ще одним штрихом до популярного образу Путіна стала анексія Криму, яку підтримали 88 % росіян (у 34 % вона викликала почуття «гордості за країну», а у 31 % — «почуття торжества справедливості») і після якої він виступає як новий будівник імперії і збирач «руських земель».

Культ Путіна збудовано значною мірою зусиллями державних ЗМІ, передусім телебачення⁶. Невипадково саме телебачення залишається для абсолютної більшості (86 %) росіян найпопулярнішим джерелом інформації з 2009 р. Із подачі ЗМІ відбувається закріплення уявлення про те, що винятковість Путіна визнається та поділяється в інших державах: архієпископ Євангелічно-лютеранської церкви Латвії вважає його Божим посланцем⁷, аналогічної думки дотримуються представники козацьких організацій Австралії⁸. Час від часу федеральні ЗМІ повідомляють про зростання популярності

Путіна серед громадян США та країн ЄС (на противагу начебто русофобським західним політикам).

Водночас ще у 2012 р. технологічні прийоми формування культу Путіна змінили свою модальність: замість ефектних появ на публіці, що демонстрували його особисті якості, було зроблено ставку на формування атмосфери загального поклоніння, покликаної передусім ілюструвати винятковість його управлінського таланту. Загальною особливістю більшості російських соціальних протестів (низка мітингів клієнтів збанкрутілого «Татфондбанку» в Татарстані, екологічні протекти в Підмосков'ї з лютого 2018 р., мітинг за прозоре розслідування пожежі в ТРЦ у Кемерово 25 березня 2018 р. тощо) є намагання ініціаторів та учасників мітингів привернути увагу президента Путіна, але не висловити йому претензії чи незгоду з політикою в країні. Він не вважається відповідальним за місцеві проблеми, однак громадяни очікують, що його втручання здатне вирішити проблему.

Головними досягненнями Путіна росіяни вважають зміцнення армії і позицій Росії у світі, а невдачами — боротьбу з корупцією, відсутність підвищення рівня життя громадян чи зростання зарплат і пенсій. Останні категорії явно перебувають у віданні виконавчої влади, що позначається на низьких рейтингах уряду⁹.

Останнім часом рейтинги довіри до основних інститутів влади в РФ демонструють незначне зниження, проте стабільно високими залишаються позиції президента, що варто вважати результатом вдалого закріплення в масовій свідомості відповідних установок лояльності («добрий цар при поганих боярах», «Путін одружений з Росією» тощо).

За 18 років у ментальній системі координат росіян В. Путін почав сприйматися не як звичайний керівник, що виконує свої функції протягом певного визначеного часу, а як уособлення влади, вічний правитель, що унеможливорює критику і передбачає беззастережну підтримку. В таких умовах вибори не мали особливого значення, оскільки перемога на них

виглядала не результатом конкурентної боротьби, а лише даниною формальним вимогам демократії.

Проте нинішній переломний момент у розвитку внутрішньої ситуації в Росії та у її міжнародному оточенні перетворив вибори президента на основоположний інструмент легітимації центральної влади та усієї політичної системи.

21 лютого 2017 р. у провідних російських ЗМІ («Коммерсант», «РБК», «Дождь», «Комсомольская правда» та ін.) явно скоординовано була поширена думка про те, що вибори президента РФ мають відбутися у форматі референдуму про довіру національному лідерові.

Отже, Кремль мав три основні завдання до виборів президента. По-перше, вибори повинні стати чистішими, прозорішими і легітимнішими, ніж усі попередні. По-друге, відсоток тих, хто проголосував за В. Путіна, має бути, як мінімум, вищим, ніж у 2012 р., а як максимум — вищим, ніж будь-коли, — і за В. Путіна, і за Д. Медведева. У 2012 р. за Путіна проголосували трохи більше ніж 63 % виборців. Але рекорд він поставив у 2004 р., коли його підтримали понад 71 % тих, хто прийшов на виборчі дільниці.

Третє завдання — домогтися того, щоб президент отримав не тільки рекордний відсоток голосів, а й рекордну їх кількість. У 2012 р. при явці 65 % за В. Путіна проголосували 45,6 млн осіб, а в 2004 р. — 49,5 млн осіб при явці 64 %. Рекордом став Д. Медведев: на виборах президента 2008 р. явка становила майже 70 %, і за нього проголосували 52,5 млн осіб (70 %) ¹⁰. Саме такі параметри встановлювалися кремлівськими політтехнологами на кампанію 2018 р.

Основною проблемою стала явка виборців. На парламентських виборах 2016 р. зафіксовано критично низьку явку виборців (офіційно — 48 %, а експертна оцінка свідчить про реальну цифру — 31 %), тож Кремль намагався уникнути повторення цього сценарію в 2018 р.

Висока явка стала принциповою для Кремля, що було підтверджено на навчальному семінарі для регіональних віце-

губернаторів із внутрішньої політики наприкінці грудня 2016 р. Тоді С. Кирієнко заявив, що основний кандидат «повинен перемогти при дуже високій явці – 70 %» і з результатом 70 % голосів¹¹.

Хід передвиборчої кампанії та результати голосування 18 березня 2018 року в Росії мали на меті створити підстави легітимності не лише наступного президентського терміну Володимира Путіна, а й всього правлячого режиму.

Статус безальтернативного національного лідера є дуже важливим для В. Путіна і його команди, яким доведеться організувати транзит влади протягом четвертого терміну перебування на посаді чинного президента РФ.

Зауважимо, що основними варіантами збереження влади Путіним після завершення його повноважень є: а) пролонгація президентства шляхом внесення змін до Конституції щодо можливості обрання на новий термін; б) створення нового статусу для Путіна при одночасному зниженні ролі президента в існуючій владній ієрархії також шляхом внесення змін до Конституції; в) просування наступника. Саме для забезпечення одного з цих трьох планів, на думку російських політологів, В. Путіну необхідна була висока легітимність виборів-2018, яка створить йому необхідні умови для вибору оптимального варіанта¹².

Тож внутрішньополітичні процеси в РФ у цей період розгорталися за мобілізаційним політичним сценарієм, апробованим в умовах 2014 року. Саме до цього колективного досвіду мала апелювати і сама дата проведення голосування – день «приєднання» Криму до Росії^{13,14}.

Актуальним ідеологічним тлом мобілізації суспільної підтримки режиму під час проведення президентських виборів у 2018 р. стало протистояння із Заходом. Його санкційна політика по відношенню до Росії, недопущення «чистих» російських спортсменів до участі в Зимовій Олімпіаді в Пхьончхані, звинувачення в отруєнні колишнього подвійного агента в Солсбері трактувалися федеральними ЗМІ як атака на

російський народ. За цих обставин згуртування навколо лідера, здатного захистити росіян від «несправедливих образ», тлумачилося як адекватна відповідь і виконання громадянського обов'язку.

Позитивну (переможну) мотивацію для російського виборця мала створити демонстрація В. Путіним у другій частині Послання Федеральним Зборам новітнього російського озброєння, що в умовах послідовної мілітаризації здатне створити атмосферу піднесення та оптимізму.

Інструменталізація виборчого процесу мала на меті утвердити уявлення про незамінність В. Путіна на посту президента. Ця думка створювалася шляхом фокусування уваги медіа на постаті «національного лідера», ретельному відборі формальних учасників виборчих перегонів, які б, з одного боку, не становили реальної загрози Путіну, а з іншого – вдало відтіняли його безсумнівні переваги, – а також безпосереднім адміністративним впливом на виборчий процес та його учасників.

В умовах, коли результат виборів заздалегідь відомий, а самі вибори є неконкурентними, головною політичною інтригою, яка супроводжувала президентські вибори 2018 року, стало забезпечення високого рівня явки виборців та пов'язаної з нею легітимності переобрання В. Путіна. Тож президентська виборча кампанія мала яскравий адміністративно-мобілізаційний характер. Відзначимо, що влада, залежно від цільових груп і категорій населення, застосовувала як технології щодо зменшення явки (стосовно потенційно опозиційного виборця), так і щодо її підвищення (стосовно пропутінського електорату).

Вже на етапі збору підписів за висунення кандидатів процес набув яскравої монополізації.

Аналіз етапу збору підписів кандидатами в президенти на свою підтримку виявив, що вони були поставлені в нерівні умови, а сам процес збору підписів був використаний як додатковий елемент мобілізаційної кампанії. Так, експерти руху

«Голос» зафіксували випадки адміністративного тиску, примусу чиновників і бюджетників до участі в підписній кампанії президента. Крім того, інші кандидати отримували відмову, якщо намагалися отримати дозвіл на збір підписів там, де це робили збирачі В. Путіна.

Упродовж підписної кампанії надійшла велика кількість повідомлень про масовий збір підписів на підтримку самовисування чинного президента Росії, який координувався адміністраціями різного рівня та проводився в державних і муніципальних установах, бюджетних організаціях (навчальних і лікувальних закладах, дитячих садках), в правоохоронних і силових відомствах, а також на виробництвах. Публічні точки збору були відкриті приблизно в 70 торгових центрах по всій країні та були не так пунктами збору підписів, як агітаційними майданчиками, що покликані наочно продемонструвати всенародну підтримку державного лідера. Реальний масовий збір підписів на підтримку В. Путіна здійснювався іншими способами.

Іншим проявом нерівності процесу збору підписів кандидатів стало інформаційне висвітлення в ЗМІ цього процесу. Про початок збору підписів на користь В. Путіна розповідали майже всі федеральні й регіональні, особливо державні та муніципальні, ЗМІ. У деяких випадках скоординованість цих дій вказувала на наявність адміністративних установок. У багатьох сюжетах велась агітація під виглядом інформування про діяльність кандидатів з явним перекосом на користь В. Путіна і на шкоду інтересам інших учасників виборчих перегонів. Такі матеріали поширювалися поза дозволеним законом періодом агітації в ЗМІ і не оплачувалися з коштів виборчого фонду кандидата.

У підсумку 16 січня 2018 р. виборчий штаб кандидата В. Путіна на своєму сайті опублікував інформацію, що «зі старту збору підписів на підтримку кандидата на посаду Президента Росії В. Путіна минуло лише десять днів, за які волонтерами зібрано понад 1 мільйон підписів росіян». Навіть за

умови необхідного запасу і «вибракування» частини підписів вказана штабом кількість зібраних підписів видається очевидно надмірною, що, ймовірно, пояснюється тим, що сама підписна кампанія, її відкрита і публічна частина велися не заради подолання підписного бар'єру, а для забезпечення піар-ефекту і медійного впливу¹⁵.

Надалі, мірою наближення дати голосування, основні ресурси і зусилля були зосереджені на підвищенні офіційної явки виборців.

Використаними адміністративними інструментами щодо підвищення необхідної режиму явки протягом виборчої кампанії стали: провладні ЗМІ та соціологія, стимуляційні та мобілізаційні проекти, використання технологій адміністративного примусу до голосування, агітація під час збору підписів, залучення лідерів думок до роботи в офіційних штабах на підтримку В. Путіна та громадських об'єднань до виборчого процесу тощо.

Вплив на громадську думку

Одним з основних засобів мобілізації суспільної підтримки російського режиму є ЗМІ. Телебачення для значної частини росіян є одним з основних джерел інформації. У період виборчої кампанії вплив телебачення на формування у більшості виборців ставлення до виборів і кандидатів має часто вирішальне значення.

За даними експертів руху «Голос», які здійснювали щотижневий моніторинг федеральних телеканалів у період проведення виборів президента РФ, основними тенденціями роботи підконтрольних Кремлю ЗМІ на першому етапі кампанії стали: зниження згадувань про виборчий процес та В. Путіна як кандидата в президенти, дискредитація його потенційного опонента Павла Грудініна. Незважаючи на наближення дня голосування, за відсутності реальної інтриги на виборах телеканали підходили до висвітлення кампанії

тільки формально, що, на думку фахівців «Голосу», само по собі було яскравою характеристикою виборчого процесу.

Скорочення кількості і середньої тривалості згадок про В. Путіна в сюжетах про вибори протягом першого етапу кампанії пояснювалося повною відсутністю його активності в ролі кандидата. Однак ця тенденція компенсувалася появою В. Путіна в телеефірі в ролі чинного президента Росії. У цей період сюжети про вибори переважно мали нейтральний характер, але В. Путіна частіше згадували в позитивному ключі (за повної відсутності негативних оцінок), а у П. Грудініна зберігався високий негативний рейтинг тональності.

За два тижні до дня голосування відбулося збільшення інтересу центральних телеканалів до теми виборів, що пояснювалося початком дебатів та пов'язаними з ними скандалами, а також початком реальної передвиборчої кампанії В. Путіна – виступ з посланням до Федеральних Зборів як чинного президента та участь у мітингу на стадіоні «Лужники» як кандидата¹⁶.

Відзначимо, що невисокий рівень згадувань федеральними ЗМІ про перебіг виборчого процесу, а отже, майже повна відсутність дискусій із сутнісних проблем компенсувалися банальними закликами відвідати виборчу дільницю. Одним із багатьох прикладів став випуск низки роликів розважальним телеканалом «СТС», у яких ішлося про те, що виборцям, які не хочуть іти на вибори, можуть загрозувати життєві неприємності¹⁷.

У цілому роль ЗМІ у виборчій кампанії зводилася не так до підвищення інтересу до виборів (збільшення загальної явки), як до інформування населення про переваги чинного президента над іншими кандидатами (збільшення явки за В. Путіна).

Вагомим інструментом впливу на громадську думку також стало маніпулювання даними соціологічних опитувань.

Оприлюднені дані соціопитувань у передвиборчий період мали на меті не інформування про суспільні настрої, а програ-

мування цих настроїв. Так, відомо з численних соціальних експериментів, як і прямих спостережень, що люди переважно ходять на вибори, якщо вони дізнаються про великий відсоток співгромадян, що також збираються іти на вибори. Провладні ВЦІОМ та ФОМ стабільно публікували високий показник охочих прийти на вибори, який не збігався, наприклад, із даними «Левада-Центру». Цій, одній з найбільш незаангажованих соціологічних установ, влада не дозволила публікувати опитування про вибори-2018, оскільки раніше Центру був наданий статус іноземного агента (організаціям-неагентам заборонено робити такі прогнози)¹⁸.

Дані провладних соціологічних служб неодноразово піддавалися критиці з боку опозиційних політиків та експертів. Так, кандидат у президенти К. Собчак звинувачувала ФОМ і ВЦІОМ в їх підробці. Вона посилалася на дані Федеральної служби охорони президента (проводить закриті соціопитування), відповідно до яких рейтинг її підтримки був значно більший, ніж фіксували наближені до влади соціологи¹⁹.

Стимуляційні та мобілізаційні соціальні проекти

З метою підвищення явки в багатьох суб'єктах РФ були ініційовані різні проекти, які, за задумом організаторів, були покликані мобілізувати певні категорії виборців: творчі і дослідницькі конкурси для молоді на тему виборів; конкурси «селфі» на виборчих дільницях; концерти і свята біля виборчих дільниць для людей старшого покоління; шкільні заходи в день голосування; масові опитування жителів про пріоритетний для територій благоустрій; регіональні та місцеві референдуми; розіграші призів для учасників голосування; подарунки для тих, хто голосує вперше, тощо.

Наприклад, керівництво Свердловської області вирішило забезпечити підвищення явки за допомогою «соціалістичного змагання»: був проведений конкурс з грошовими призами

серед дільничних виборчих комісій. Дільницям-переможцям пропонувалася винагорода до 70 тис. рублів, що обійшлося бюджету у 8,2 млн рублів^{20,21}. Московська виборча комісія обіцяла кожному москвичеві, який голосуватиме вперше, безкоштовні квитки на концерти в «Олімпійському» з 22 по 24 березня²².

Специфікою президентської виборчої кампанії стало масштабне використання освітніх установ і неповнолітніх як інструменту опосередкованого маніпулятивного впливу на батьків з метою стимулювати їх участь у голосуванні. Це робилося за допомогою цілого комплексу заходів, завданнями яких було привернення уваги батьків до виборів через дітей, стимулювання їх появи на виборчих дільницях в будівлях, де розташовуються навчальні заклади, а також використання неповнолітніх як «засобу доставки інформації» про вибори і конкретних кандидатів²³.

Зауважимо, що, за даними ЗМІ, проведення шкільних референдумів та інших заходів для залучення виборців на президентські вибори входили в програму, розроблену для регіонів адміністрацією президента РФ ще до старту виборчої кампанії^{24, 25}.

Прикметно, що у великих містах з невисоким рівнем довіри до влади (Москва, Санкт-Петербург) у проведенні референдумів щодо різних питань забудови, перейменування пам'ятників, благоустрою тощо їх організаторам було відмовлено. Так, наприклад, сталося зі шкільними референдумами (опитування про тривалість навчального тижня) в школах Москви і Московської області, які були скасовані. Водночас у інших «лояльних» регіонах референдуми пройшли разом із виборами. Така вибірковість пояснюється тим, що штучне збільшення явки вигідне владі тільки в повністю контрольованих регіонах, там, як правило, за неї і голосують. Навпаки, підвищення явки в Москві потенційно могло призвести до непотрібного протестного голосування. Зауважимо також, що регіональні адміністрації виступили категорично проти

проведення інших опитувань і референдумів, ініційованих самими громадянами і опозиційними депутатами.

Найактивнішу участь в кампанії підвищення явки виборців узяли глави регіонів та інші високопосадовці. Зрозуміло, що така їхня участь не передбачена виборчим законодавством і перебуває за рамками їхньої компетенції і повноважень, встановлених законом. При цьому в своїх виступах у статусі посадових осіб вони вводили виборців в оману, спотворюючи зміст і суть конституційного принципу вільної і добровільної участі громадян у виборах, підміняючи його власним кон'юнктурним політичним інтересом, називаючи таку участь обов'язком, а не правом громадян.

Упродовж виборчої кампанії зафіксовано численні випадки примусу учнів, співробітників і підлеглих до написання заяв щодо голосування за місцем тимчасового перебування і «прикріплення» їх до виборчих дільниць, розташованих за місцем роботи або навчання, де можливо здійснити контроль над їхньою участю в голосуванні. У той же час варто відзначити, що під час президентської кампанії виборців адміністративно стимулювали переважно до самої участі у виборах, без вказівок голосувати за конкретного кандидата.

Варто згадати і про факти непрямої агітації за В. Путіна. Так, у православних храмах Красноярської та Ленінградської областей розповсюджувалися брошури «Молитва за Президента Росії», у яких віруючих закликали молитися за «погибель ворогів президента»²⁶. У Дагестані школярі фотографувалися із плакатами з написами «Дякуємо Путіну за все» і «Ми голосуємо за Путіна»²⁷. Індивідуальне підприємство «Ресурсний центр інформаційне агентство Інфраструктура благодійності» провело конкурс серед російських школярів і вихованців дитячих садків «Діти малюють президента Путіна». Кожен учасник отримав два значки — з президентом Путіним і триколомом²⁸.

Штучному підвищенню інтересу до виборів, за задумом кремлівських політтехнологів, мав сприяти також підбір

кандидатів, потенційно цікавих виборцю. Можна не сумніватися, що імена всіх кандидатів, які брали участь у президентських перегонах, узгоджувалися в Кремлі. Так, наприклад, відомо, що ще в лютому 2017 р. в Кремлі проходило обговорення кандидата від КПРФ²⁹, а К. Собчак прямо заявляла про співбесіду з приводу свого висунення з Путіним³⁰.

Експерти руху «Голос» вважають, що багато з використаних ініціатив були досить сумнівними з погляду виборчого законодавства, створювали загрозу втручання в діяльність виборчих комісій та в сам процес голосування. У низці випадків було зафіксовано непрозорі джерела фінансування цих ініціатив³¹.

Адміністративний примус до голосування

Технологія залучення до процесу голосування людей, чиса благополуччя залежить безпосередньо від влади або афілійованих із нею структур, застосовувалася в РФ протягом усіх попередніх виборчих кампаній. Вибори-2018 не стали винятком: навпаки, фіксувалася тенденція щодо значного збільшення застосування адміністративного ресурсу.

Мобілізаційні ресурси були спрямовані на три типи адміністративно залежного електорату, що становлять основну масу виборців. По-перше, це держслужбовці, включаючи військових і співробітників правоохоронних органів, які вважаються найбільш дисциплінованими виборцями. Друга категорія – співробітники бюджетних установ: учителі, викладачі, лікарі, працівники медичних установ, соціальних та комунальних служб. Третя категорія – співробітники держкорпорацій і держбанків.

Так, за даними Михайла Ходорковського, для підвищення явки на користь В. Путіна була сформована ціла система, яка координувалася керівником Комітету з економіки Державної думи від «Єдиної Росії» Денисом Кравченком. У рамках цього проекту в кожному регіоні РФ були закріплені «смотрящие»,

які мали контролювати, щоб у день виборів на виборчі дільниці прийшли саме ті люди, які будуть голосувати за В. Путіна.

Названі функціонери є високопоставленими працівниками державних і близьких до Кремля напівприватних корпорацій. Зобов'язання забезпечити участь своїх співробітників та інших від них залежних громадян отримали такі компанії: «Ростехнологии», «Роскосмос», «Объединенная авиастроительная корпорация», «Объединенная судостроительная корпорация», «Алмаз-Антей», корпорація «Тактическое ракетное вооружение», «Росатом», «Роснефть», «Газпром», «Новатэк», «Интер РАО», «Транснефть», «Россети», «Лукойл», «Росгидро», «РЖД», «Ростелеком», «Трансмашхолдинг», «Северсталь», «Сибур», «ФосАгро», «РУСАЛ», «Группа ГАЗ», мережі «Магнит», «Пятерочка», «Перекресток», «Карусель», банки «ВТБ», «Сбербанк», «Россельхозбанк»³².

Наближені до Кремля Telegram-канали також вказували, що В. Путін вважає домовленість з елітами важливішою за домовленості з виборцями. За їхніми даними, на початку виборчої кампанії президент зажадав змінити намічений політехнологами графік та зосередитися на роботі з елітними групами. Протягом кінця грудня 2017-го – початку лютого 2018 р. В. Путін мав зустрічі з низкою керівників державних та приватних бізнесових і фінансових установ: В. Потаніним, В. Дмитрієвим, О. Дерипаскою, Л. Михельсоном, С. Савельєвим, Д. Патрушевим, А. Шульгіним, М. Осієвським, Л. Шафігулліним, М. Шаймієвим, В. Вексельбергом, В. Алекперовим, А. Костіним, С. Івановим, А. Міллером³³.

Під час виборчої кампанії в суб'єктах РФ масово розповсюджувались методичні рекомендації від «московських спеціалістів» щодо забезпечення явки. Для цього була передбачена робота зі списками виборців з-поміж співробітників компаній і членів їхніх сімей, які мають право голосу.

Так, у низці регіонів виявлено поширення «плану п'яти доптиків» – різних форм і етапів доведення до підлеглих і їхніх сімей необхідності взяти участь у голосуванні. Згідно з доку-

ментом, до 29 січня 2018 р. на підприємствах і організаціях були призначені «відповідальні за мобілізацію» з керівників і «лідерів громадської думки», а також підібрані особи («референтні особи»). Наступними «дотиками» стало: проведення зборів керівництва з колективом і ветеранами (10 – 28 лютого 2018 р.), пряме звернення керівника до колективу в ЗМІ і агітаційно-пропагандистських матеріалах (1 – 10 березня), вручення персональних запрошень на вибори (5 – 15 березня), нагадування колективу і ветеранам через особисті дзвінки, голосові й текстові повідомлення (15 – 17 березня)³⁴.

У Калузькій області в середині січня 2018 р. керівникам підприємств держкорпорації «Ростех» видали докладні методички з проведення агітаційних заходів на підприємствах, збору персональних даних, контролю явки працівників, тісної «співпраці» з дільничними виборчими комісіями. До мобілізації пропонувалося залучати навіть звільнених співробітників підприємств і тих, хто вже вийшов на пенсію³⁵.

У Челябінській області у низці великих промислових підприємств у рамках виконання отриманих методичних вказівок видавали внутрішні накази про призначення відповідальних для організації виборчого процесу з працівників структурних підрозділів. Раніше керівники заводів і комбінатів Південного Уралу отримали методичні вказівки про те, які накази давати колективам перед виборами. У документі основний наголос зроблений на явку. Методичка не закликала агітувати за конкретних кандидатів, проте в ній були прописані вимоги щодо того, як мобілізувати трудові колективи на саму участь у виборах. Зокрема, керівникам підприємств рекомендували проводити збори трудових колективів і ветеранів з лідерами думок, розсилати працівникам і ветеранам особисті запрошення на вибори³⁶.

На деяких підприємствах до забезпечення явки підійшли системно. Так, керівництво Краснодарського районного управління магістральних нафтопроводів (РУМН) АТ «Черномортранснефть» за підсумками селекторної наради 26 січня

2018 року віддало розпорядження начальникам структурних підрозділів забезпечити максимальну явку персоналу. В електронному листі за підписом начальника Краснодарського РУМН Р. Р. Сітдікова давалося доручення начальникам структурних підрозділів організувати повномасштабну систему контролю за виборцями: скласти штатний список персоналу із зазначенням виборчих дільниць, де співробітники будуть голосувати; графік змінності персоналу з наданням можливості голосування; надати інформацію щодо організації транспортного забезпечення як співробітників, так і виборчих комісій (пунктів); і головне — організувати контроль за явкою співробітників³⁷.

Зафіксовано також чимало повідомлень про те, як керівництво примушує всіх співробітників повідомити, на яких виборчих дільницях вони зареєстровані і де збираються голосувати. У Нижньовартовську міська адміністрація змушувала підприємства міста складати списки працівників з адресами місця проживання і номерами ДВК, призначати відповідальних, проводити збори з працівниками, друкувати і роздавати запрошення всім працівникам під підпис, а потім списки з підписами працівників відправляли до адміністрації міста. У день виборів кожен працівник мав подзвонити своєму відповідальному, а той — в адміністрацію міста про результати голосування.

Експерти зазначають, що такі дії виходять за рамки трудових угод між працівником і роботодавцем і суперечать Трудовому кодексу РФ³⁸.

Особливо кричущим зізнанням у застосуванні адміністративного контролю явки стала заява міністра оборони РФ Сергія Шойгу. 20 березня 2018 р. на селекторній нараді в Міноборони РФ він зазначив, що 18 березня на виборах президента явка військовослужбовців, членів їхніх сімей та цивільних службовців Міністерства оборони становила 99,2 %, що є вищим показником, ніж на виборах 2012 року³⁹ (за В. Путіна, за словами міністра, проголосувало 89,7 % військовослужбовців

та членів їхніх сімей)⁴⁰. Таким чином, по-перше, міністр порушив таємницю голосування, по-друге, він не міг дізнатися про результати голосування військових та членів їхніх сімей без застосування системи контролю, адже частина військових голосувала не на дільницях у військових частинах, а на цивільних дільницях, де змішувалися їхні бюлетені із бюлетенями інших громадян.

Громадськість на службі режиму

Однією з важливих особливостей президентських виборів 2018 р. стала демонстрація активного залучення громадськості до виборчої кампанії. Широка громадська участь була покликана надати більшу легітимність самому виборчому процесу, кампаніям окремих кандидатів і результатам виборів загалом. Масовість була організована на всіх етапах виборчої кампанії — з моменту висунення кандидатів, через процедуру збору підписів і ведення передвиборної агітації — до спостереження на виборах.

Так, зокрема, збір підписів на користь висунення В. Путіна здійснював громадський рух «Волонтери Перемоги» та активісти «студентських штабів прихильників Путіна». Саме висунення чинного президента підтримали не тільки політичні партії, а й багато громадських організацій і рухів, представники яких увійшли до числа довірених осіб кандидата. Кульмінаційним моментом громадської участі у виборчій кампанії 2018 р. стало широкомасштабне «громадське спостереження», яке, згідно з нещодавно внесеними поправками, тепер мають право здійснювати громадські палати, відряджаючи на виборчі дільниці своїх спостерігачів.

У підсумку тисячі спостерігачів було скеровано на виборчі дільниці «мережевими НКО»: ветеранськими, студентськими, профспілковими, волонтерськими та іншими організаціями, що представляють інтереси певних соціальних груп. Так, наприклад, 2 березня 2018 р. за сприяння ЦВК РФ було підписано

п'ятисторонню угоду про співпрацю та взаємодію в рамках соціально-орієнтованого суспільного проекту «Молодь обирає майбутнє!» Угоду підписали некомерційна організація «Російський фонд вільних виборів», Загальноросійське громадське об'єднання «Союз молодіжних виборчих комісій Росії», Асоціація волонтерських центрів, Всеросійський громадський рух добровольців у сфері охорони здоров'я «Волонтери-медики», Загальноросійська громадська організація «Російський союз молоді». У рамках реалізації проекту волонтери мали допомагати маломобільним групам населення діставатися виборчих дільниць у день виборів; надавати у разі потреби першу медичну допомогу учасникам виборчого процесу; інформувати громадян РФ про хід підготовки і проведення виборів президента РФ⁴¹.

Часто такі громадські організації та рухи отримували вагомую державну підтримку — як у формі прямого фінансування, так і через надання державної і муніципальної власності, інформаційної підтримки, виплат зарплат їх регіональним координаторам, які працюють у бюджетних установах і органах влади та місцевого самоврядування.

Згідно з повідомленнями ЗМІ і публікаціями на сайтах низки вищих навчальних закладів, приміщення для «Волонтерів Перемоги» і навіть «студентських штабів на підтримку Володимира Путіна» були надані державними освітніми установами та іншими юрособами, заснованими державою і органами місцевого самоврядування, що прямо суперечить виборчому законодавству, яке забороняє таким установам брати участь в агітації.

На думку експертів, укладення угод між регіональними громадськими палатами і вузьким колом лояльних до влади НКО, які раніше не здійснювали спостереження на виборах, при одночасному ігноруванні професійних об'єднань спостерігачів слугує черговим підтвердженням імітаційного характеру спостереження як такого. Завдання створеної структури не обмежувалося симуляцією широкої і активної громадської підтримки конкретного кандидата і легітимації результатів

виборів через штучні громадські спостереження. Названі організації використовувалися їх кураторами для «поглинання» громадських ініціатив.

Фактично ж, надаючи підтримку певному колу громадських об'єднань, які демонструють у період виборів прихильність конкретній політичній ідеології, держава не тільки руйнує громадянське суспільство, замінюючи його симулякрами, а й робить черговий крок до формування та підтримки державної ідеології, водночас порушуючи принцип політичного нейтралітету і рівновіддаленості від політичних акторів⁴².

Громадське створення офіційних регіональних передвиборних штабів на підтримку В. Путіна повсюдно відбулося вже після початку збору підписів кандидатом і одночасно з повідомленнями про те, що необхідний мінімум підписів уже зібрано. Один із рекордсменів за кількістю створених штабів на підтримку В. Путіна — окупований Севастополь. До формування офіційного міського штабу підтримки кандидата в місті з листопада 2017 року з'явилися 19 громадських штабів на підтримку В. Путіна. 22 грудня відкрився єдиний координаційний центр штабів на його підтримку, який очолив відставний генерал Анатолій Домненко⁴³.

Експерти Комітету громадських ініціатив (КГІ) відзначили майже повну відсутність у складі офіційних штабів професійних політиків: чиновників, депутатів Державної думи і регіональних парламентів, керівників органів місцевого самоврядування. Вони зауважили, що ставку при формуванні штабів було переважно зроблено на представників соціальної сфери і громадських діячів, зокрема діячів культури, спортсменів, директорів бібліотек і музеїв, із залученням нечисленних представників бізнесу та керівників держпідприємств. Можна відзначити присутність у штабах значної кількості представників регіональних підрозділів «Безсмертного полку», різних патріотичних організацій, ветеранів. Серед перших призначених 258 довірених осіб було 28 ректорів вузів і 18 головних лікарів.

Ці довірені особи, як правило, мали вузькоспеціалізовану популярність, і такий підбір формальних керівників кампанії В. Путіна в регіонах міг бути ознакою двох речей. Перше — прагнення продемонструвати «народність» і «надпартійність» кандидата. Друге — намагання посприяти додатковій електоральній мобілізації працівників «бюджетної» сфери, людей старшого віку, які в основному і беруть участь у виборах та підтримують владу, оскільки довірені особи представляли саме їх.

Експерти КГП зауважують, що у виборчій кампанії В. Путіна офіційні передвиборчі штаби відігравали роль не організаційну (вони не організували висування, збір підписів, не виробляли власної агітаційної продукції і не організували її поширення), а виконували функції публічних громадських приймалень (збір прохань і побажань кандидату) та медійної присутності. Реальну організаційну роботу здійснювали виконками регіональних відділень партії «Єдина Росія» і Загальноросійського Народного Фронту, представники яких були присутні в публічних передвиборних штабах кандидата зазвичай або як співголови, або як їх заступники⁴⁴.

Узагальнюючи, відзначимо, що В. Путіну вдалося створити дуже ефективну систему політичного контролю, яка включає, з одного боку, конгломерат ініціатив щодо стимулювання явки виборців, а з іншого — технології адміністративного примусу до голосування.

1.2. СИСТЕМА ВЛАДИ І СТАНОВИЩЕ ЕЛІТ

Монополізм влади в Росії не залишає простору для будь-якої «незалежності» в реалізації владних повноважень жодним суб'єктом поза санкцією керівного центру, що нині уособлений в інституті президента.

Ухвалена на всенародному голосуванні Конституція 1993 р. створила інституційне й нормативно-правове підґрунтя для

утвердження сучасної політичної системи Росії – демократичної за формою, але авторитарної по суті.

Закріплення в основному законі «суперпрезидентської республіки» – із широкими владними повноваженнями російського президента – дозволило В. Путіну фактично сформувати моноцентричну модель влади, повністю нівелюючи при цьому принцип поділу державної влади в Російській Федерації.

Конституційний статус президента РФ наділяє його повноваженнями щодо забезпечення злагодженого функціонування та взаємодії органів державної влади (ч. 2 ст. 80 Конституції РФ), вирішення розбіжностей між органами державної влади Російської Федерації та органами державної влади суб'єктів Російської Федерації (ч. 1 ст. 85 Конституції РФ). На практиці це дозволяє президенту встановити контроль над законодавчою, виконавчою і судовою гілками влади та керувати ними в «ручному» режимі.

Показовим з огляду на це є Федеральний конституційний закон від 28.12.2016⁴⁵, що передбачає новий вид постанов Конституційного Суду РФ про визнання конституційності нормативного акта. Відповідними постановами цей суд може унормовувати певні акти у своєму власному тлумаченні, що, фактично, означає набуття ним законодавчих повноважень⁴⁶.

Враховуючи порядок формування судового органу конституційного контролю (призначення на посаду Радою Федерації за поданням президента⁴⁷), така його нормотворча функція дозволяє Кремлю в разі потреби оперативного коригувати російське законодавство.

Для того щоб не виникало перешкод монополізму російської влади з боку зовнішніх чинників, режим Путіна перейшов до фактичного нехтування принципами міжнародного права та запровадив домінування норм національного права над міжнародним. Так, зокрема, Конституційний Суд Російської Федерації своєю Постановою від 14.07.2015 № 21-П⁴⁸ дозволив Росії не виконувати рішення Європейського суду з прав

людини у разі порушення ними норм Конституції Російської Федерації⁴⁹.

Також змінами до Федерального конституційного закону Російської Федерації «Про Конституційний Суд Російської Федерації» у грудні 2015 р. передбачено наділення Конституційного Суду Росії повноваженням вирішувати питання можливості/неможливості виконання рішень міждержавних органів щодо захисту прав і свобод людини (насамперед Європейського суду з прав людини) на території Російської Федерації⁵⁰.

Адміністративна система

Необхідною умовою збереження кремлівського режиму є зміцнення та перманентне «вдосконалення» традиційної для російської державної організації ієрархічно-централізованої моделі публічного управління. Централізація та адміністративна вертикаль, будучи базовими принципами організації влади та функціонування управлінської моделі в РФ, покликані насамперед нейтралізувати відцентрові рухи та забезпечити політичну цілісність. Вибудувана у попередні роки авторитарна модель управління дозволила зосередити владу в руках президента та його адміністрації, а також інтегрувати до владної вертикалі політично значущих акторів – ЗМІ, регіональні еліти, Федеральні Збори тощо.

Вочевидь, у російській моделі влади безальтернативним залишається статус адміністрації президента як «єдиного центру управління» та посилення концентрації владних повноважень особисто Путіна. На це прямо вказує основне гасло передвиборної кампанії Путіна «Сильный Президент – сильная Россия»⁵¹.

В основі чинного в РФ режиму лежить ієрархічна система влади, яка спирається однаковою мірою на формальні державні інститути і на неформальні відносини всередині влад-

ної корпорації. Збереження обох опор режиму і підтримання балансу між ними є умовою стабільності та виживання нинішньої влади в РФ.

Разом з тим нинішня система управління російською державою не може залишатися без змін через низку негативних факторів та кризових передумов. Відбувається акумуляція внутрішніх та зовнішніх загроз, що створює потенційну небезпеку політичного банкрутства режиму та усунення правлячої еліти РФ.

Реальними передумовами виникнення структурно-динамічних криз у політичній системі Росії слід вважати:

- нерозвиненість демократії, відсутність зворотного зв'язку між владою і народом, що стимулює безвідповідальність еліт та провокує хибні рішення на всіх рівнях управління;
- втрата довіри до політичних інститутів, бутафорський характер виборів на всіх рівнях — легітимація заздалегідь визначених кандидатів відбувається із широким застосуванням адміністративного ресурсу, зловживання механізмами агітації на користь влади, прямого й непрямого підкупу виборців;
- недосконалість нормативно-правової бази та правозастосування, чим уможливаються успішні спроби ухилення від виконання норм закону;
- низький рівень захищеності права власності, а також високий рівень недобросовісної конкуренції і монополізації у ринкових відносинах тощо.
- підміна інтересів народу корпоративними інтересами висококорпоративізованих груп в умовах формальності та декоративності діалогу між владою і народом;
- значне поширення корупції, що використовується як елемент політичної боротьби, зведення рахунків, а також з метою тиску на громадянське суспільство та протидії плюралізму;

— незбалансована регіональна політика, що спирається на тиск та відчуження: суб'єкти федерації перебувають в умовах кадрової, фінансової, інвестиційної залежності від центру.

Адміністративна вертикаль і її головні підсистеми — уряд і регіональна влада — є традиційно найбільш вразливою частиною російської державності. Влада, як на місцях, так і в центрі, і далі залишається неефективною, корумпованою і недостатньо мотивованою. Адміністративна посада сприймається скоріше як можливість доступу до тіньового перерозподілу коштів, ніж як бажаний соціальний статус і місце професійної самореалізації.

Розподіл власності і ресурсів у російській системі влади відбувається на основі особистих відносин і негласних привілеїв, а формальні інститути використовуються або чиновником — для отримання корупційної ренти, або самою владною корпорацією — для розправи над неугодами. Зрозуміло, що така бюрократична система неминуче деградує і сприймається суспільством як паразитична.

Ці реалії не є секретом для російського керівництва, але шлях вирішення проблем режим вбачає у посиленні своєї монополії на владу і вдосконаленні механізмів контролю над суспільством.

Проект реформи державної служби, запропонований Центром стратегічних розробок (О. Кудрін), було обговорено 16 листопада 2017 року в Раді з економічних питань при президентові Російської Федерації. Пропозиції Олексія Кудріна стосуються модернізації адміністративного процесу — пропонується перехід на сервісний принцип, широке впровадження електронних форм, чітке визначення функцій і відповідальності чиновника, створення Федерального кадрового агентства і «адміністративного трибуналу».

Досить імовірно, що деякі з цих пропозицій, а можливо, і вся концепція, увійдуть до пакета ініціатив новообраного президента Володимира Путіна. Однак імовірність реалізації

на практиці нових підходів до державного управління в РФ є вкрай низькою, оскільки головною інтенцією останніх років є не модернізація західного зразка, а повернення до радянських репресивних методів і форм.

У процесі перезавантаження влади в РФ, що відбувається на тлі чергових президентських виборів, стають дедалі виразнішими основні тенденції консолідації режиму та поточного «коригування» управлінської моделі.

«Оптимізацію» системи публічного управління передбачається здійснювати за кількома напрямками:

1) залучення молоді до державної та муніципальної служби й омолодження управлінського апарату. Зокрема, в березні 2018 р. в межах проекту «Лидеры России» відкритої платформи «Россия – страна возможностей» 45 учасників конкурсу отримали призначення в адміністрації президента РФ, федеральних та регіональних органах виконавчої влади, державних і приватних корпораціях⁵²;

2) подальший пошук моделі адміністративної реформи та реорганізація структури виконавчої влади. У жовтні 2017 р. російський уряд розпочав підготовку до створення експертного центру з підтримки реформ, або «Администрации роста»⁵³, метою якої стане вироблення і координація реформ – підтримка «штабу/офісу реформ» поза урядовими структурами⁵⁴. Центр до остаточних рішень уряду виступатиме як організаційний майданчик для пропозицій і погоджень міністерств. Сьогодні такі функції виконує Рада зі стратегічного планування та пріоритетних проектів при президентові РФ та Міністерство економічного розвитку РФ. Актуалізація створення такого аналітичного «надміністерського» органу демонструє черговий провал адміністративної реформи у РФ, яку раніше пов'язували зі створенням Ради зі стратегічного планування. Крім того, за джерелами в адміністрації російського президента, в РФ очікується суттєва оптимізація органів виконавчої влади. Зокрема, передбачається ліквідація «Открытого правительства»⁵⁵, а в межах «політичної реформи»,

проведення якої заплановано після президентських виборів, можливим є злиття апаратів уряду та президента⁵⁶;

3) *погодальша консолідація та концентрація видатків у РФ, звуження доступу регіональних і корпоративізованих еліт до ресурсів держави*. Зокрема, у 2017 р. з метою уніфікації наглядку за фінансовими потоками в країні⁵⁷ відбувся перерозподіл повноважень щодо державних закупівель в РФ⁵⁸.

Планами уряду в 2018 р. передбачено значне скорочення штатної чисельності у низці органів державної влади РФ, у т. ч. судах, міністерствах та інших відомствах під гаслами оптимізації та підвищення заробітної плати службовцям⁵⁹. Проте фактично розпочався другий етап скорочення у центральних органах державної влади із сумнівним підвищенням зарплат. Зокрема, у 2017 р. було скорочено понад 11 % штату службовців в усіх федеральних відомствах, однак зарплати були збережені на поточному рівні. Крім того, у січні 2018 р. Міністерство фінансів РФ запропонувало скоротити граничну чисельність федеральних держслужбовців та спрямувати вивільнені кошти на виплату матеріального заохочення працівникам⁶⁰.

Роль контрольного і одночасно карального органу в системі державної служби перейшла в РФ до прокуратури. Відповідні позасудові рішення «у зв'язку з втратою довіри» були застосовані за останні кілька років до 1,5 тис. чиновників. Винні в приховуванні інформації про доходи та власності, конфлікті інтересів та інших потенційно корупційних діяннях за поданням прокурорів звільняються з посад, а з 1 січня 2018 р. їх імена вносяться до спеціального федерального реєстру.

Такий інструмент дозволяє владі без зайвих процедур і зволікань реагувати на кричущі факти зловживань, розправлятися з неугодами, але навряд чи здатний кардинально змінити соціальні практики і створити нову якість державної служби.

Публічним боком переформатування російської бюрократії дедалі активніше стає актуалізація «антикорупційного»

порядку денного⁶¹. Вже у передвиборчий період В. Путін робив наголос на боротьбі з корупцією в регіонах⁶², визначав антикорупційну діяльність як пріоритетне завдання у 2018 р. для прокуратури⁶³, ФСБ⁶⁴ та МВС⁶⁵.

Після найуспішніших акцій 26 березня 2017 р. Фонду боротьби з корупцією О. Навального влада взяла курс на перехоплення ініціативи в популярній антикорупційній тематиці. Значного резонансу набули порушення низки кримінальних справ проти регіональних чиновників високого рангу (зокрема, віце-губернатора Володимирської області О. Мазанько⁶⁶, заступника губернатора Курської області В. Зубкова⁶⁷ за підозрою у зловживанні службовим становищем).

Звісно, на тлі викриття О. Навальним бізнес-імперії прем'єра Д. Медведєва такі справи не вражають своїм масштабом, але медійними засобами влада може легко змістити фокус суспільної уваги на вигідні для себе сюжети.

Однак максимальний політичний ефект від антикорупційної кампанії отримує особисто В. Путін, коли у розпал передвиборчих перегонів приїздить 13 березня 2018 р. в Махачкалу для «робочих зустрічей із громадськістю з питань соціально-економічного розвитку» якраз після резонансних звільнень і затримань у вищому керівництві Дагестану⁶⁸.

Наприкінці березня 2017 р. у виступі на Арктичному форумі в Архангельську В. Путін заявив, що влада в Росії послідовно виступає за боротьбу з корупцією, проблема зменшується, але окремі політичні сили намагаються використувати цей інструмент для власної розкрутки, а не для поліпшення ситуації в країні⁶⁹.

Втім, антикорупційний тренд стає також вагомим інструментом у внутрішньоелітній боротьбі, про що свідчать затримання й арешти вищих посадових осіб Слідчого комітету РФ⁷⁰, кримінальні справи проти членів уряду Дагестану⁷¹, арешти в МВС⁷² тощо.

Контроль над представницькою владою

Свого часу на законодавчому рівні було фактично встановлено контроль президентського центру над законодавчою гілкою влади в РФ, зокрема над верхньою палатою парламенту.

Так, у результаті законодавчих змін 2000 р., замість входу губернаторів (глав суб'єктів РФ) та спікерів регіональних парламентів до складу Ради Федерації «за посадою», до верхньої палати делегуються по два представники від кожного суб'єкта Російської Федерації: по одному від законодавчого (представницького) і виконавчого органів державної влади суб'єкта РФ⁷³. Цим було суттєво послаблено позиції регіональних еліт у політичному житті Росії та значно посилено владу президентських структур — особливо після законодавчих змін у 2004 р.

Федеральний закон⁷⁴ від 2012 р., а також подальші зміни⁷⁵ у 2013 р. передбачають такі особливості формування РФ: представником від законодавчого (представницького) органу влади суб'єкта РФ може бути лише депутат цього органу, а представником від виконавчого органу має бути заздалегідь визначена кандидатура (кандидат на посаду керівника регіону подає до виборчої комісії три кандидатури, одна з яких — у разі його обрання — і буде наділена повноваженнями сенатора⁷⁶).

Цим було посилено «прогнозованість» складу верхньої палати, що відіграло свою вирішальну роль, зокрема, і при прийнятті резонансних рішень початку 2014 року, спрямованих на військову агресію проти України та анексію АР Крим.

Керованість парламенту з боку Кремля також досягається за допомогою утвердженої протягом попередніх років гегемоністської партійної системи та сформованої «партії влади». Зокрема, після парламентських виборів у 2016 р. «Єдина Росія», отримавши конституційну більшість у Держдумі, стала фактично представником виконавчої влади у парламенті та втілювачем кремлівських законодавчих ініціатив. За роки

президентства В. Путін лише тричі відхилив законопроекти, прийняті Державною думою та схвалені Радою Федерації (у 2005, 2012 та 2016 рр.)⁷⁷. Крім того, законодавче регламентування⁷⁸ порядку формування верхньої палати російського парламенту встановлює «контрольованість» процесу формування складу Ради Федерації та посилює щодо останньої владу президентських структур. Це сприяє нівелюванню інституту парламентаризму як демократичного механізму правотворчості, зокрема й ліквідації системи поділу влади загалом.

Водночас починаючи з 2016 р. відбувається деяке коригування діяльності російського парламенту та режиму його функціонування у системі влади. Визначальною в цьому контексті є діяльність В'ячеслава Володіна, одного з архітекторів сучасної політичної системи РФ. Після обрання у жовтні 2016 р. головою нижньої палати російського парламенту Володін зосередився на вирішенні таких завдань: підвищення якості законопроектної роботи та ефективності представницьких функцій парламенту, посилення парламентського контролю⁷⁹.

Зусилля нового керівництва були спрямовані, зокрема, на посилення внутрішньої дисципліни в Державній думі РФ та встановлення спікером системи контролю над фракціями та депутатами. Зокрема, у регламент Держдуми внесено поправки про заборону голосування за дорученням, фінансову відповідальність депутатів за невідвідування пленарних засідань⁸⁰, модифікування процедури прийняття законопроектів і впровадження формату відкритих слухань⁸¹.

Створення у вересні 2017 р. комітету Держдуми РФ з питань контролю та регламенту⁸² (здійснює парламентський та громадський контроль, стежить за виконанням рішень Держдуми⁸³) забезпечує управління всім депутатським корпусом, а не лише «єдиноросами», а також дозволяє спікеру В. Володіну вибудовувати систему контролю за роботою всіх фракцій та окремих депутатів⁸⁴ й Держдуму в форматі «під себе».

Спроба В. Володіна поширити свій контроль також на виконавчу владу, що стала елементом внутрішньої елітної боротьби, поки що не увінчалась успіхом⁸⁵. Депутати внесли законопроект, що передбачав зобов'язання уряду забезпечувати підготовку підзаконних актів до ухвалення закону⁸⁶, однак за результатами зустрічі В. Володіна та Д. Медведєва така законодавча ініціатива обмежилась лише поправками до регламенту⁸⁷: третє читання законопроектів, які потребують ухвалення підзаконних актів, буде призначатися лише після надходження в Думу від уряду інформації, яка «містить докладний виклад основних нормативних приписів та строки ухвалення зазначених нормативних правових актів»⁸⁸.

Планується в Росії також підвищення статусу членів Федеральних Зборів. Відповідна законодавча ініціатива, запропонована В'ячеславом Володіним спільно з головою Ради Федерації Валентиною Матвієнко, передбачає підвищення статусу депутатів і senatorів при взаємодії з федеральними, регіональними та муніципальними чиновниками⁸⁹. Зокрема, пропонується наділити законодавчі (представницькі) органи державної влади суб'єктів РФ повноваженнями заслуховувати на своїх засіданнях керівників територіальних підрозділів федеральних органів виконавчої влади в регіоні про результати їхньої роботи; чиновники всіх рівнів зобов'язані в межах своєї компетенції забезпечувати депутатам Держдуми і сенаторам умови для здійснення їх конституційних повноважень; право парламентаріїв в першочерговому порядку бути прийнятими посадовими особами, що «необхідно для здійснення їх повноважень»⁹⁰.

По суті, ця ініціатива є продовженням курсу В. Володіна на посилення законодавчої гілки влади та побудову своєї владної вертикалі представницьких органів — від Центру до регіонів. Водночас, якщо раніше йшлося про налагодження дисципліни в парламенті, то тепер робота з «наведення порядку» вийшла за його межі — у кабінети чиновників різних рівнів і регіональні органи виконавчої влади.

Підвищується роль парламенту РФ і в безпековій сфері. У червні 2017 р. Рада Федерації Федеральних Зборів РФ створила тимчасову комісію із захисту державного суверенітету та запобігання втручання у внутрішні справи Росії⁹¹, до сфери повноважень якої належать: збір та аналіз інформації про стан російського законодавства та правореалізаційну практику в сфері захисту державного суверенітету і запобігання втручання у внутрішні справи країни; підготовка пропозицій щодо вдосконалення законодавства в цій сфері; відстеження діяльності «іноземних держав, міждержавних об'єднань та міжнародних організацій, спрямованих на здійснення втручання у політичну, економічну, культурну, гуманітарну сфери діяльності в РФ»; вивчення стану міжнародного права в галузі запобігання втручання у внутрішні справи держав⁹².

Варто також зауважити, що створення згаданої комісії є спробою симетричної реакції на події у США та заяви Президента РФ Володимира Путіна про втручання західних держав у внутрішні справи Росії⁹³. Зокрема, у США конгресмен від штату Массачусетс Джозеф Кеннеді відповідним законопроектом⁹⁴ запропонував створити Національний центр реагування на загрози з боку Росії, який буде відповідати за синхронізацію та аналіз інформації про РФ, що надходить від розвідувальних служб, а також по дипломатичних каналах і від правоохоронних органів⁹⁵.

До певної міри активність команди В'ячеслава Володіна покликана компенсувати послаблення її позицій в загальній конструкції путінського режиму. Наслідком звільнення В. Володіна з адміністрації президента РФ стало посилення політичної ролі першого заступника керівника адміністрації президента РФ С. Кірієнка та секретаря Генеральної ради партії «Єдина Росія» Андрія Турчака. Їхні зусилля спрямовані, зокрема, на ребрендинг партії та оновлення ідеологічної основи її функціонування, та мають на меті перетворити «партію влади» на активного суб'єкта управління внутрішньою політикою⁹⁶.

Однак насправді з втратою бодай видимої політичної конкуренції відбувається закономірне зменшення ваги партійного чинника в російській політичній системі загалом. Фактично партійна належність стає формальною ознакою висококорпоративізованої політичної еліти РФ, а парламентські партії інтегруються до єдиної «партії влади». Зокрема, на це вказує рішення В. Путіна про самовисування на президентських виборах 2018 р. Відмова чинного президента від партійного представництва є сигналом для всієї орієнтованої на нього еліти: «Самовисування — це механізм згортання керованої, декоративної конкуренції: Путін на виборах — як фаворит усіх конструктивних сил проти всього позасистемного»⁹⁷.

Контроль над судовою системою

Такою ж формальною, як і партійна демократія, стає в Росії і незалежність судової гілки влади. Особливості функціонування судової системи не залишають сумнівів у її підпорядкованому та сервільному статусі в контексті владних відносин. Фактично відбувається руйнування конституційно-правових засад суспільного життя: зрощення судової та виконавчої гілок влади, втрата правоохоронною системою правоохоронної та правозастосовчої функцій.

У світовому рейтингу незалежності судів Росія посідає 90-ту позицію, поступившись Гватемалі та Свазіленду⁹⁸ (за даними World Economic Forum (Global Competitiveness Index 2017–2018)). Один з об'єктивних показників, що свідчать про відсутність змагальності судового процесу та наперед визначений характер судового рішення, — чіткий обвинувальний ухил у діяльності суду. Переважна більшість призначених указами російського президента суддів є вихідцями із силових структур, що відповідно сприяє їх повній солідарності з органами досудового розслідування.

Так, у 2016 р. російські суди визнали винними понад 98 % підсудних та тільки 1,6 % — виправдали. Російський суддя

виносить виправдувальний вирок лише приблизно раз на сім років. У 2016 р. судді задовольнили 96,4 % клопотань на проведення обшуків житла, 97,6 % – на негласне прослуховування на стадії слідства, 90,2% – на обрання запобіжного заходу у вигляді досудового арешту; кількість порушених кримінальних справ з економічних злочинів у 2016 р. сягнула майже чверті мільйона, а відсоток виправдувальних вироків становить всього 0,4 %. Таке «правозастосування» сприяло утворенню в РФ «армії ув'язнених» – понад 600 тис. осіб⁹⁹.

Логічним за цих умов виглядає обмеження гласності судочинства та громадського контролю судової влади та суддів. У квітні 2017 р. набув чинності закон про порядок трансляції судових засідань в ЗМІ. Зокрема, ним заборонена будь-яка трансляція на стадії досудового провадження. В інших випадках трансляції не повинні порушувати встановлений порядок судового засідання та безпеку учасників кримінального судочинства. Вони можуть бути обмежені судом у часі та повинні здійснюватися на зазначених судом місцях в залі засідання з урахуванням думки осіб, які беруть участь у справі¹⁰⁰. Унаслідок цього судова влада стане ще більш закритою, а ставлення громадян до неї погіршиться. Зокрема, рівень довіри громадян до судової системи в Росії й так низький – навіть в умовах безпрецедентного зростання лояльності населення до влади (відповідно до опитування ВЦИОМ, 43 % респондентів висловили повну недовіру до судів¹⁰¹.

У 2017 р. було анонсоване проведення судової реформи, яка передбачатиме запровадження екстериторіальної судової ланки¹⁰² (створення у системі загальної юрисдикції п'яти окремих апеляційних та дев'яти касаційних судів), що з огляду на масштаб території РФ ускладнить доступу росіян до суду¹⁰³.

Крім того, створення таких судових округів сприятиме винесенню суперечок (а також посиленню нагляду) між регіональними економічними елітами, значними регіональними олігархами та, ймовірно, іноземними інвесторами на підконтрольні центральній владі майданчики. Задля «скорочення

державних витрат, прискорення судового розгляду та зменшення навантаження на суддів» у лютому 2018 р. Верховний Суд РФ представив проект закону щодо масштабної реформи процесуального законодавства¹⁰⁴. У межах майбутньої реформи судової системи РФ відбуватиметься посилення привілейованого статусу суддів за рахунок обмеження прав російських громадян на неупереджений та справедливий судовий розгляд.

Зміни до цивільного, арбітражного та адміністративного судочинства передбачають: скасування необхідності мотивувальної частини рішень суду¹⁰⁵; скасування договірної підсудності між сторонами — відмова від вибору сторонами суду для спору самостійно (розвантаження судів Санкт-Петербурга, Москви та Московської області)¹⁰⁶; розгляд заяв про відвід арбітражних суддів самими суддями¹⁰⁷; скасування прямого повідомлення учасників судового процесу про його перебіг — пропонується самостійно відстежувати хід справи в інтернеті). Поєднання усіх ключових елементів нововведень істотно спростить та прискорить винесення безпідставних (у т. ч. політично зумовлених або корупційних) рішень.

Прямо стосується функціонування політичної системи РФ діяльність Конституційного Суду РФ. Про його перетворення на інструмент політики Кремля свідчить ініціатива щодо наділення КС фактичними законодавчими повноваженнями. Федеральний конституційний закон від 2016 р.¹⁰⁸ наділив судовий орган конституційного контролю повноваженнями ухвалювати новий вид постанов про визнання конституційності нормативного акта, але у тлумаченні Суду. Надаючи відповідне тлумачення російського Основного закону, Конституційний Суд фактично може змінити зміст будь-якого нормативного акта. Цим було створено механізм мобільного коригування законодавства РФ насамперед з ініціативи президента (враховуючи порядок формування цього органу)¹⁰⁹.

Слід зауважити, що першим прецедентом «законодавчої діяльності» Конституційного Суду РФ стало його рішення

у справі Ільдара Дадіна — російського опозиціонера, ув'язненого за організацію протестних акцій¹¹⁰.

Становище еліт

Незважаючи на важливе значення особи Путіна для легітимації та стабільності чинної моделі управління РФ, нинішній режим не можна тлумачити як одноосібну владу диктатора. Скоріше йдеться про всевладдя анонімної бюрократичної системи, що спирається на силові структури та можливості економічного паразитування на сировинній ренті.

У тій системі організації влади, яка на сьогодні створена в Російській Федерації, головні загрози стабільності виходять від конфліктів усередині керівної еліти. Режим Путіна знайшов інструменти впливу на настрої мас, навчився справлятися з кризами легітимності і загалом поки що вирішує завдання ресурсного забезпечення суспільства і держави. Правляча корпорація об'єднана спільними цінностями, інтересами, круговою порукою і зовнішньою ізоляцією. Однак збереження єдності еліти є найбільш складним завданням, яке доводиться вирішувати Путіну сьогодні.

Саме роль арбітра в протистоянні основних груп впливу робить фігуру Путіна незамінною для збереження режиму і, можливо, стабільності самої російської державності.

У Росії діє стійка система корпоративного панування, що базується на функціонуванні державних інститутів, силових структур, інтегрована і структурована у вигляді регіональних і галузевих еліт, а також перебуває у різноманітних тіньових зв'язках з кримінальними організованими угрупованнями. Значна частина нинішніх представників російського правлячого класу та бізнесу були пов'язані з кримінальними групами, які сформувалися після розпаду Радянського Союзу та у перехідний період брали активну участь у перерозподілі суспільних благ і ресурсів колишнього СРСР.

Зовнішній інституційний бік російської влади не можна адекватно оцінити і зрозуміти без урахування того значення, яке мають для її функціонування неофіційні, тіньові зв'язки і залежності та пов'язані з ними форми свідомості й норми поведінки. Специфікою російської моделі влади є те, що в її основі закладено функціонування системи публічного управління як єдиного механізму, підсистеми якого органічно взаємопов'язані та взаємодоповнені, об'єднанні одним стратегічним задумом та алгоритмом функціонування як на офіційному, так і на тіньовому рівнях. Влада утримується не тільки завдяки силовим структурам чи узгодженню інтересів еліт, а й завдяки інструментам впливу кримінальних структур на групи інтересів, зокрема й на опозиційні сили.

В. Путін виступає гарантом ресурсного забезпечення владної корпорації, її статусу, але водночас виконує також функцію збалансування інтересів окремих угруповань на основі спільних інтересів та специфічних уявлень про «справедливість» розподілу між ними національних багатств. Зворотний бік такого стилю управління — жорстке покарання різноманітних «зрадників» і порушників неписаних корпоративних законів, а також захист інтересів режиму на зовнішніх майданчиках.

В умовах загальної мобілізації та наявності спільного ворога неформальні угруповання діють досить злагоджено й агресивно. Наприклад, під час операції «Русская весна» на Сході України (профінансованої деякими російськими олігархами) підконтрольні силовикам «зелені чоловічки» забезпечили окупацію Донецька та Луганська. Під їх прикриттям політехнологи під керівництвом В. Суркова здійснювали підготовку «виборів» і «голосування», створювали «партії», «ЗМІ» та «політиків».

Згодом вони разом «націоналізували» захоплені заводи на Донбасі та в анексованому Криму в інтересах окремих олігархів. Водночас у внутрішніх політичних питаннях в РФ перші обирають теракти як спосіб залякування та консолідації

суспільства навколо Путіна, а другі роблять ставку на політичні зв'язки, медіа, підкуп і фальсифікації на виборах¹¹¹.

Загалом, цілі російської бізнес-еліти та владної корпорації переважно збігаються, наприклад щодо створення лобістських сил у політичній та економічній сферах іноземних країн^{112,113,114,115}.

Триває інтеграція державних інтересів РФ, що забезпечуються силами спецслужб, з корпоративними інтересами російського бізнесу. Керівництво РФ розглядає національні спецслужби як один з інструментів просування і захисту національних інтересів на міжнародній арені та забезпечення внутрішньої безпеки держави. Можна стверджувати, що спецслужби РФ активно співпрацюють із російськими бізнес-корпораціями. Зазначеному сприяє те, що російська бізнес-еліта володіє мережею дочірніх підприємств за кордоном. Вони мають важелі впливу на відповідні соціальні групи тих чи інших країн, що є вагомим чинником формування суспільно-політичних настроїв у вигідному для РФ напрямку.

Крім того, зазначені дочірні підприємства слугують надійним прикриттям російським спецслужбам для створення розвідувальних позицій. Російські бізнес-корпорації спроможні створити мережу лобістів із фахівців, що здійснюють ліцензовану професійну діяльність, а також різноманітні мережеві групи у країнах зацікавленості.

Російська сторона використовує дочірні закордонні підприємства національних корпорацій Росії і для прихованого фінансування діяльності за межами РФ т. зв. опозиційної інфраструктури, що використовується російськими спецслужбами для впливу на суспільнополітичну чи економічну ситуацію у державах російської зацікавленості. Такі організації можуть використовуватися розвідслужбами РФ через посередництво корпоративного сектора.

Співпраця російської бюрократії з бізнес-елітою спрямована на: 1) досягнення відповідного узгодження (балансу) корпоративних інтересів російської бізнес-еліти з національними

(державними) інтересами; 2) об'єднання цілей розвитку російських корпорацій з національними, геополітичними та гео економічними цілями держави; 3) мотивування російської економічної еліти (із застосуванням як «м'якої», так і «жорсткої» сили примусу) до активної участі у реалізації стратегії сталого розвитку РФ та часткового делегування їй соціальної відповідальності в країні в обмін на гарантії держави сприяти у розвитку приватного капіталу та захисту корпоративних інтересів на території країни і за кордоном.

Такий тандем значно посилює можливості РФ та забезпечує захист і просування інтересів на міжнародній арені. Держава та, зокрема, спецслужби отримують надійну розгалужену інфраструктуру за кордоном для забезпечення свого впливу на міжнародній арені. У свою чергу, російський бізнес має можливості використання певних інструментів і механізмів держави для досягнення власних корпоративних цілей. До таких цілей належать: забезпечення безпеки бізнесу (зокрема, за кордоном), позицій російських дочірніх компаній на світових ринках, державної підтримки бізнесу у конкурентній боротьбі з іноземним капіталом, лобіювання в міжнародних структурах корпоративних інтересів тощо.

Клієнтизм російських економічних еліт є їхньою силою, але водночас і їхньою слабкістю, якою намагається скористатися Захід у своїй протидії Путіну.

Слід зауважити, що загроза російським активам в економіках розвинених країн сприймається Кремлем цілком серйозно. У зв'язку з цим з початку 2018 року робляться системні кроки до їх повернення або переміщення в безпечніші фінансові гавані. Про це свідчать активні контакти росіян з режимами зони Перської затоки, інтеграція фінансових систем РФ і КНР, великий інтерес до поширення криптовалюти, посилення російської присутності в країнах Центральної Європи і на Балканах. Проте для досягнення внутрішньої консолідації режиму Путіну важливо повернути хоча б частину грошей своїх соратників до Росії.

Із цією метою створюється законодавча база для амністії повернутих капіталів. Їх власники звільняються від будь-якої відповідальності, в тому числі – за порушення податкових зобов'язань. Нинішня законодавча активність є продовженням заходів щодо т. зв. деофшоризації економіки (з січня 2015 р.) і являє собою економічну базу нового пакту еліт, на якому, поряд з новим суспільним договором, ґрунтуватиметься панування режиму в найближчій перспективі.

Поки що спеціальним режимом легалізації капіталів скористалися переважно представники дрібного і середнього бізнесу (до 8 тис. суб'єктів господарювання), хоча з січня 2018 року кількість відповідних звернень зросла втричі проти аналогічного періоду 2017 року.

Для солідніших власників капіталів уряд пропонує ще вигідніші інструменти репатріації виведених коштів – купівля державних боргових зобов'язань за вигідною ціною та інші інвестиційні переваги.

Очікуване виведення капіталів російських олігархів із зарубіжних активів здатне наповнити російську банківську систему значними інвестиційними коштами. З цією метою пропонується створення анонімних запозичень Міністерства фінансів РФ з підвищеною ставкою прибутковості. Однак російські олігархи краще за інших знайомі з правилами функціонування російської економіки і російської держави, а тому навряд чи вважатимуть вітчизняні банківські гарантії надійними.

Погіршення відносин між Росією і Заходом поставить перед важким вибором набагато впливовіших осіб російського істеблшменту. Тому негласна боротьба за визначення стратегічного зовнішньополітичного курсу РФ триватиме і заго-стрюватиметься мірою посилення ізоляції режиму.

Непрямим свідченням гостроти цієї боротьби став скандал, пов'язаний з одкровеннями представниці служби ескорт-послуг Анастасії Рибки з приводу можливої причетності російських олігархів і державних чиновників до втручання

в американські вибори. Цілком ймовірно, що головною мішенню згаданого викриття став досить непублічний, але, як виявилось, дуже впливовий керівник апарату уряду РФ Сергій Приходько. Він представлений не тільки як фактичний покровитель бізнесмена Олега Дерипаски, а й як представник замовника в ланцюжку впливу Дерипаска — Манафорт — Трамп.

С. Приходька називають одним із творців нинішнього зовнішньополітичного курсу Кремля. Інформаційна атака на нього показує, що в цього курсу і особисто в Приходька є досить серйозні опоненти. Прикметно, що витік інформації був здійснений за допомогою Фонду боротьби з корупцією Олексія Навального, що підтверджує версію про системний характер протиріч в оточенні Путіна і залученість у боротьбу опозиційних політиків.

Фактично мафіозна структура влади в Росії є достатньо стійкою проти зовнішніх загроз, однак при цьому уразлива до внутрішніх конфліктів та можливого вичерпання економічного ресурсу свого панування.

Події передвиборчого періоду продемонстрували низку тенденцій, що свідчать про черговий перерозподіл сфер впливу в наближеному до Путіна середовищі.

Загальною тенденцією є поглиблення конкуренції та протистояння елітних груп в умовах обмеження доступу до ресурсів. Перевагу в цих умовах отримують давні партнери Путіна та «мажоритарні акціонери» режиму. Відповідні преференції надаються часто в ручному режимі управління. Наприклад, указом президента РФ від 29 березня 2017 р.¹¹⁶ держкорпорація у сфері оборони «Ростех» (генеральний директор Сергій Чемезов) отримала державні акції 9 авіаремонтних підприємств¹¹⁷ «як майновий внесок Російської Федерації» для підтримки розробки, виробництва та експорту високотехнологічної промислової продукції¹¹⁸.

Паралельно з цим бізнес-групи С. Чемезова та братів Ковальчуків фінансово забезпечували проведення виборчої

кампанії В. Путіна, сподіваючись на отримання суттєвих політичних та економічних преференцій після президентських виборів¹¹⁹.

У боротьбі за ресурси інтереси групи С. Чемезова — С. Іванова закономірно вступили в конфлікт з інтересами групи, орієнтованої на чинного прем'єра Д. Медведєва¹²⁰. Наслідком стало фактичне інституційне протистояння адміністрації президента (керівник адміністрації Антон Вайно та його сім'я перебувають у близьких стосунках із С. Чемезовим) та російського уряду. З огляду на це в межах майбутньої реформи системи управління видається можливим злиття апаратів уряду та президента.

У цьому ж контексті дехто розглядає потужне оприлюднення компрометуючої інформації про Медведєва, здійснене руками опозиціонера О. Навального, а також «наступ «силовиків» на «лібералів»¹²¹, що проявився в арешті¹²² та винесенні у грудні 2017 р. вироку¹²³ экс-міністру економічного розвитку РФ О. Улюкаєву.

Арешт О. Улюкаєва став кульмінацією операції бенефіціарів «Роснефти» (у т. ч. Ігоря Сечіна¹²⁴ і президента РФ Володимира Путіна¹²⁵) із сумнівного відчуження у попереднього власника компанії «Башнефть» (Володимира Євтушенкова, основного бенефіціара АФК «Система», донедавна — друг В. Путіна), що тривала з 2014 р.

У цій операції широко використовувалися можливості силових структур, насамперед ФСБ РФ. Участь ФСБ у розслідуванні й арешті здійснювалася за прямого сприяння «Роснефти». Операція відбулася скоординовано з діями керівника служби безпеки компанії (до переходу в «Роснефть» — перший заступник начальника управління внутрішньої безпеки ФСБ) Олегом Феоктистовим. Цьому управлінню приписують розслідування практично всіх «корупційних» справ останніх двох років. Виникає підозра, що ледь не усі «корупційні» скандали 2014—2016 рр., до яких причетне управління внутрішньої безпеки ФСБ, були здійснені з метою захисту

власності та домінуючої позиції чинної верхівки в управлінні державою та розподілі доступу до ресурсів країни.

Так, набуття прав власності «Роснефти» на контрольний пакет акцій «Башнефти» (у якому – 60,16 % пакета акцій, або 50,08 % статутного капіталу, – державний пакет; 25,79 % і 25,0 % – уряду Башкортостану відповідно) має ознаки значних порушень у сфері передачі прав власності, зокрема у приватизаційній процедурі¹²⁶. Залишаються також невирішеними окремі питання відчуження акцій¹²⁷ «Башнефти» на користь держави у попереднього власника. Загалом, обставини розслідування і тривалий підготовчий період вказують на зростання ролі ФСБ та її пряму пов'язаність із задоволенням інтересів вузького кола перших осіб РФ.

Зростає залежність керівництва країни від підтримки груп впливу в цій спеціальній службі РФ та інших силових структурах. Крім того, розширюються ресурсні можливості та доступ до державних фінансів і майна силових структур. Зокрема, у березні 2017 р. Федеральна служба охорони РФ набула права вилучати земельні ділянки для державних потреб¹²⁸, у травні 2017 р. таким правом також була наділена ФСБ¹²⁹, а в серпні 2017 р. – Міністерство оборони РФ¹³⁰.

Загалом, залучення силових відомств до боротьби навколорядних угруповань між собою призвело до посилення їх впливу в загальному балансі влади. Відповідна група, сформована з перших днів президентства В. Путіна (ядро – І. Сечін, М. Патрушев та В. Іванов), виступила основним «замовником» як становлення самого режиму, так і його повороту в бік конфронтації із зовнішнім світом. Соратники Путіна під приводом зосередження політичної та економічної влади в руках високоцентралізованої держави¹³¹ виступили монопольним суб'єктом такого контролю, використовуючи його в особистих і групових інтересах.

Нині силові структури, передусім Федеральна служба безпеки РФ, постають важливим інструментом боротьби за перерозподіл власності, посади в уряді, контроль фінансових потоків

та майбутню модель реформ в Росії (добіюється потужними промисловцями і держкорпораціями, у т. ч. нафтовими¹³²).

Протистояння різних груп еліти відбувається не лише за лаштунками влади, а й на публічному та навіть програмно-концептуальному рівнях. Зокрема, в російському уряді триває концептуальна суперечка між т. зв. «лібералами» (прихильниками групи экс-міністра фінансів РФ Олексія Кудріна, хоча він і не в уряді) та «фундаменталістами» (прихильниками групи радника президента Сергія Глазьева)¹³³. Крім того, із призначенням заступника міністра фінансів Максима Орешкіна міністром економічного розвитку РФ¹³⁴ (після арешту О. Улюкаєва) у російському уряді фактично відбувся перерозподіл сфер впливу¹³⁵. Результатом стало послаблення міністерства, його фактичне об'єднання з Мінфіном¹³⁶.

Також варто зазначити, що вирок О. Улюкаєву засвідчив не лише спробу путінського оточення підірвати авторитет міністрів з економічного блоку та намагання заміни їх на лояльніші фігури, а й став чітким сигналом В. Путіна представникам російської еліти: на місці Улюкаєва може бути кожен, хто спробує критикувати режим (Улюкаєв заявляв, що політика Путіна призвела до ізоляції країни та проблем в економіці, західні санкції шкодять російській економіці, а Росія має вести переговори, щоб домогтися їх скасування)¹³⁷.

Особливістю нинішнього російського режиму є поєднання офіційної машини державного примусу з використанням кримінальних угруповань та «альтернативних» інструментів у внутрішньоелітній боротьбі. Зокрема, важливу роль у системі забезпечення безпеки політичних груп Росії відіграє голова Чеченської Республіки Рамзан Кадіров. Він постає своєрідним силовим інструментом локалізації опозиційної політичної інфраструктури та екстремістських рухів у тих випадках, коли влада не може реалізувати такі завдання в рамках правового поля та засобами держави.

Очоловане Р. Кадіровим воєнізоване угруповання фактично є складовою механізму протидії загрозам національній

безпеці Російської Федерації, що ґрунтується на використанні силових методів тиску з кримінальних позицій. Зокрема, бойовики Р. Кадірова брали активну участь у боях проти української армії на Сході України. В обмін на виконання цих функцій Р. Кадірову неофіційно надано практично необмежені повноваження на території Чечні¹³⁸.

Передвиборний період характеризувався загостренням внутрішньоелітних протистоянь, які, втім, мінімальним чином виходили назовні. З одного боку, самі вибори і підготовка до них проходили на тлі цілком очікуваної консолідації всіх правлячих і привілейованих угруповань, для яких успіх Путіна є перепусткою в новий період панування і благоденства. Однак яким чином будуть розподілені ролі в новій путінській команді, було невідомо, що і створювало певну нервозність і взаємну підозрілість серед соратників російського президента.

Уразливість режиму зумовлена залученням російської еліти до економічної, а разом з нею — і правової системи сучасного світового капіталізму (світ-системи, за визначенням І. Валлерстайна). Отримані в Росії надприбутки, налагоджені в процесі їх придбання ділові зв'язки, а також набута звичка жити за західними стандартами робить вкрай небажаною для оточення Путіна реальну, а не фіктивно-пропагандистську самоізоляцію.

Тому західні санкції, особливо загрози викриття і блокування тіньових активів, які виходять від американського і британського істеблішменту, дуже небезпечні для режиму, оскільки руйнують мотивацію путінської команди — зберігати і примножувати свої багатства і статусність не так всередині Росії, як на світових майданчиках. Перетворення РФ на «закриту фортецю» на кшталт КНДР або Ірану абсолютно суперечить звичкам і базовим прагненням російської еліти. Вона хотіла б мати всі права і свободи західної цивілізації, а свою «особливу роль» і «особливу думку» використовувати для отримання конкурентних переваг і привілеїв у сучасному світоустрої. Однак від моменту застосування силових дій

і відвертого шантажу Захід зупинився і почав робити кроки до видворення путінської корпорації із системи власних інститутів і відносин.

Тобто маємо класичний конфлікт інтерпретацій, коли мотиви й очікування сторін, побудовані на уявленнях про партнера і самого себе, вступають у непереможне протиріччя. Прикладом може слугувати найбільш резонансна в контексті виборчого і поствиборчого періоду справа про отруєння колишнього російського розвідника Скрипаля та його дочки у Великобританії.

Можливе рішення щодо його ліквідації мало цілком внутрішні мотиви. Перехід до «стану облоги», чітко позначений Путіним як найімовірніший вектор внутрішньої і зовнішньої політики, передбачає особливо жорсткі превентивні заходи до відступників і «зрадників». Тому цілком можна повірити в намір ліквідувати певну кількість «порушників» внутрішніх правил корпорації з метою демонстрації сили і залякування підконтрольних владі силовиків, про що повідомило неназване джерело Bloomberg.

При цьому Москва, очевидно, сподівалася на досить нейтральну реакцію своїх західних партнерів, оскільки вважала це внутрішньою справою «росіян», що не мала б зачіпати інтереси тієї ж Великобританії. Передумови для таких очікувань були: це і стримана реакція Лондона на отруєння Литвиненка, і міцне становище російських олігархів у британській столиці, і заклопотаність нинішнього керівництва країни проблемами виходу з ЄС, економічного спаду і відновленого сепаратизму. На цьому тлі ліквідація маловідомого «подвійного агента» не мала привернути надмірної уваги, але відіграла б дуже важливу роль у зміцненні контролю режиму над своїми силовими інструментами.

Всупереч очікуванням реакція Заходу була публічною і жорсткою, оскільки в акції Путіна його партнери побачили не окремий випадок імітаційного протистояння, а чіткий сигнал до руйнування підвалин власної безпеки. Як і втручання

в американські вибори, отруєння Скрипаля засвідчило західним політикам вельми шокуючий факт «вторгнення» Путіна в їхні суверенні справи і зону безпеки, хоча для самого Путіна це «вторгнення» давно вже не є новиною.

1.3. СИЛОВИЙ КОНТРОЛЬ

Головна інтенція розбудови владних інститутів у рамках режиму Путіна — їх максимальне пристосування до патримоніального характеру управління, що фіксує певні жорсткі правила підпорядкування та відповідальності нижчих рівнів перед вищими, але водночас залишає значний простір для позаінституційних взаємодій. Таким чином, ідеться не про правову державу, а про диктат закону, написаного владою в інтересах свого панування і безконтрольності.

Зрозуміло, що єдиною інституційною основою такої системи влади є силові органи.

Консолідація путінського режиму первісно відбувалася на основі відновлення функціональності репресивних органів колишнього СРСР та їх підпорядкування єдиному центру управління державою. Кадрові рішення у силових відомствах та підпорядкування їх інституту президента дозволили В. Путіну на посаді президента РФ встановити повний контроль за виконавчою владою та посилити вплив на економічну й регіональні еліти. Окрім того, відбулася докорінна зміна у співвідношенні сил та ресурсів усередині владної еліти на користь т. зв. групи «силовиків» (ядро — І. Сечін, М. Патрушев та В. Іванов), які під приводом необхідності консолідації політичної та економічної влади в руках високоцентралізованої держави¹³⁹ встановили тотальний контроль над держапаратом, корпораціями та стратегічними економічними ресурсами.

Ще у 2002 р. російські політологи зафіксували, що «в Росії почався процес переходу до жорсткого авторитарного режиму, який до того ж має преторіанські риси (опора на елітні

силові структури)... у Росії утворився так званий режим демократичного цезаризму... коли президент є представником силових структур та обирається всенародним голосуванням»¹⁴⁰.

В умовах нинішньої економічної кризи серед різних категорій російського населення поширилися соціальна апатія і недовіра до більшості владних структур. Винятком залишається президент, що викликає довіру в 74 % росіян, Збройні сили – 60 %, ФСБ – 46 %¹⁴¹.

Особливу увагу режим приділяє силовим структурам і відомствам, котрі є його фактичною опорою і соціальною базою. Встановлення прямого президентського контролю над силовими відомствами забезпечує В. Путіну монополію на виконавчу владу та сприяє посиленню його впливу на економічну й регіональні еліти. Саме цей контроль визначає статус глави держави як «центрального» інститут російської політичної системи. Водночас у 2017 р. зберігалось та навіть періодично загострювалося протистояння у «силовому блоці» (ФСБ та Росгвардія, Слідчий комітет та прокуратура, ФСБ й МВС тощо).

Ешелонована й розгалужена система збройних формувань є сьогодні головним соціальним пріоритетом внутрішньої політики Путіна. Мотивація військовослужбовців, зокрема, забезпечується підвищенням посадових окладів і гарантіями пенсійного забезпечення.

З 1 січня 2018 р. поновлюється (після п'ятирічної перерви) індексація зарплат військовослужбовців РФ на розмір інфляції (4 %). Гроші виділені з «президентського гранту» (850 млрд руб.) і передбачені бюджетом в розділі «Національна економіка». Підвищення торкнеться щонайменше 2,7 млн військовослужбовців, а також, ймовірно, цивільного персоналу (900 тис. чол.) і співробітників ФСБ, ФСО та зовнішньої розвідки. Пенсії відставників, відповідно, також зростуть, оскільки вони розраховуються на основі окладів.

Ядро силової опори режиму становить Росгвардія – багатофункціональне і дуже численне збройне формування (станом на 2018 р. – 340 тис. осіб), підпорядковане особисто прези-

денту В. Путіну і досить автономне як у визначенні завдань діяльності, так і в засобах технічної підтримки.

Через силовий блок здійснюється і лєвова частка тїньових трансакцій з розподїлу активїв і ресурсїв усерединї путїнської команди. У зв'язку з цим дещо знижується роль нафтового і особливо газового лобї, а зростає вплив структур ОПК. Керївник обороннопромислової корпорації «Ростех» Сергїй Чемєзов стає одним з найбільш впливових лєудей в оточеннї Путїна, контролюючи наповнення як офїційних, так і тїньових бюджетїв режиму. Пов'язанї з ним колишнїй глава адмїнїстрації президента Сергїй Іванов, нинїшнїй глава АП Антон Вайно, генеральнїй прокурор Юрїй Чайка, глава «Роснефти» Ігор Сечїн становлять досить впливову опозицію до уряду Дмитра Медведєва, який зберїг свою посаду пїсля виборїв.

Щє до виборїв звільнення заступника мїністра транспорту В. Окулова продемонструвало зростання впливу цїєї групи і цїлком ймовїрнїй перехїд до неї головних важелїв управлїння виконавчою владою. Схильнїсть цих лєудей до ручного управлїння і отримання максимальної особистої вигоди з будь-яких адмїнїстративних механїзмїв та проектїв зводить до мїнімуму надїї на реформування держави на лїберальних модернїзаційних засадах.

У разї переходу Росїї до моделї «оточеної фортеці» вплив силовикїв і пов'язаних з ними «господарникїв» у росїйському їстеблїшментї тїльки зростає. Непрозорїсть фїнансїв і ручнїй розподїл державних замовлень створює привїлейоване становище для цих груп, що впливають на полїтику Путїна. Не виключено, що вїйськове і вїйськово-промислове лобї буде штовхати режим на загострення вїдносин їз Заходом та їнїціюватиме з цїєю метою ескалацію напруженостї в Українї, на Близькому Сходї, а також, можливо, на Кавказї і в Балтїйському рєгїонї.

Передумовами для такого повороту є тї кроки, якї робить росїйське керївництво для пом'якшення наслїдкїв секторальних і персональних санкцій. До 1 липня 2018 року уряд РФ

засекретив усі держзакупівлі Міноборони, ФСБ, Служби зовнішньої розвідки, а також дані про компанії (у т. ч. закордонні), що надають відповідні послуги і товари. Центробанк РФ 6 грудня 2017 р. засекретив список банків, залучених до реалізації держоборонзамовлення. Крім того, Міноборони отримало згоду на позаконкурсний розподіл між 12 компаніями до 20 млрд дол. США на будівництво військових об'єктів (баз) в 2018 – 2027 рр.

Разом з тим не менш очевидним є те, що сам силовий ресурс влади потребує інвентаризації та оптимізації. Зокрема, наприкінці 2017 р. в РФ було анонсовано скорочення штатної чисельності співробітників МВС. 31 грудня 2017 р. президент РФ Володимир Путін своїм указом звільнив 10 тис. співробітників Міністерства внутрішніх справ РФ (дорожньої поліції «ГИБДД»: штат інспекції в результаті скоротиться на 20 %¹⁴²).

Еволюція російської владної еліти та її «силового блоку» визначається сьогодні кількома трендами.

1. Силкові структури (насамперед Федеральна служба безпеки РФ) постають дієвим інструментом у боротьбі за перерозподіл власності (наприклад, «наступ «силовиків» на «лібералів», який проявився в арешті міністра економічного розвитку РФ О. Улюкаєва¹⁴³ у листопаді 2016 р. і ситуації навколо «Башнефти» та пов'язаний із боротьбою за посади в уряді, встановлення контролю над фінансовими потоками і майбутню модель реформ у Росії).

2. Управління силовиками здійснюється шляхом заохочення конкуренції між відомствами (Слідчий комітет та прокуратура, Федеральна служба безпеки та Міністерство внутрішніх справ¹⁴⁴ тощо). Збереженню балансу і підконтрольності силових структур слугують маніпуляції з їхніми сферами повноважень та підпорядкуванням (врівноваження Міністерства оборони створеною у квітні 2016 р. Федеральною службою військ національної гвардії РФ¹⁴⁵ у забезпеченні режиму воєнного часу¹⁴⁶, передача повноважень ліквідованих Федеральної

служби РФ з контролю за обігом наркотиків та Федеральної міграційної служби до Міністерства внутрішніх справ¹⁴⁷).

3. Ефективним засобом контролю є також актуалізація «антикорупційного» порядку денного, активне використання його у внутрішньоелітній боротьбі, зокрема проти антикорупційних підрозділів¹⁴⁸ (затримання та арешт вищих посадових осіб Слідчого комітету РФ у липні 2016 р. співробітниками ФСБ¹⁴⁹, перевірки¹⁵⁰ та арешти¹⁵¹ у Головному управлінні економічної безпеки та протидії корупції МВС у 2016 – 2017 рр. тощо).

Незабаром у РФ очікується проведення масштабної реформи та встановлення нової конфігурації безпекових структур¹⁵².

Закінчено формування Національного центру управління обороною Російської Федерації (НЦУО), що дозволило удосконалити систему централізованого управління Воєнною організацією держави (ВОД).

НЦУО РФ забезпечує ефективну координацію процесу організації оборони (окрім військового компоненту, правоохоронних органів і спецслужб) усіх федеральних відомств, регіональних і місцевих органів влади (у т. ч. недержавних структур), які діють взаємопов'язано та взаємодоповнено у єдиному воєнно-стратегічному оборонному задумі.

Сучасні інформаційно-телекомунікаційні системи НЦУО РФ дозволяють в умовах реального часу оперативно відстежувати зміни міжнародної та воєнно-політичної ситуації, а також здійснювати моделювання різноманітних сценаріїв їх розвитку та забезпечити своєчасну розробку державних, політичних і воєнно-управлінських рішень щодо реагування на ці зміни. Центр забезпечує скоординовану і злагоджену роботу Ради безпеки, Генерального штабу ЗС РФ та керівників федеральних органів виконавчої влади, а також повноцінне функціонування Ставки верховного головнокомандувача Росії¹⁵³.

Проведено реформування органів забезпечення правопорядку. Зокрема, створено Федеральну службу військ національної гвардії РФ (Росгвардію) на базі внутрішніх військ

Міністерства внутрішніх справ Росії (МВС РФ). Але водночас було ліквідовано як самостійні органи Федеральну службу з контролю за обігом наркотиків (ФСКН) і Федеральну міграційну службу (ФМС), завдання та функції яких було передано до МВС РФ. До складу «Росгвардії» увійшли Загони мобільного особливого призначення (рос. — «ОМОН»), Спеціальні загони швидкого реагування (рос. — «СОБР»), підрозділи позавідомчої охорони (у т. ч. ФГУП «Охорона»), Центр спеціального призначення сил оперативного реагування й авіації МВС РФ. Утворено територіальні органи в усіх регіонах країни.

До завдань «Росгвардії» належать боротьба з тероризмом і екстремізмом, забезпечення безпеки громадян і громадського порядку, охорона важливих державних об'єктів, надання силовій підтримки правоохоронним органам¹⁵⁴.

Заплановано розпочати реформу Федеральної служби безпеки (ФСБ) та створити на її основі Міністерство державної безпеки (МДБ). До складу нового відомства будуть також входити Служба зовнішньої розвідки (СЗР) і Федеральна служба охорони (ФСО). Найважливішим пріоритетом роботи новоствореної безпекової структури постане реалізація контррозвідувальної місії. ФСО фактично виконуватиме завдання Служби безпеки президента РФ і буде наділена функціями контррозвідувального, технічного і фізичного захисту «спецзв'язку» та «спецтранспорту»¹⁵⁵. На підрозділи ФСБ (що увійдуть до структури нового міністерства держбезпеки РФ) заплановано покласти завдання кримінального розслідування тільки тих правопорушень, що належать до особливо небезпечних злочинів. Метою реформи є оптимізація і синхронізація роботи ФСБ, ФСО і СЗР, уникнення дублювання повноважень у системі зазначених спецслужб, а також збалансування їх функціональної діяльності з «Росгвардією»¹⁵⁶.

Прийнято рішення про доцільність створення Федеральної служби розслідувань (ФСР) на базі Слідчого комітету РФ (СК), до складу якої увійдуть також окремі слідчі підрозділи й інших силових відомств, зокрема Міністерства внутрішніх

справ РФ (МВС РФ)¹⁵⁷. Розглядається доцільність створення Єдиного слідчого комітету Російської Федерації на базі СК РФ і Слідчого департаменту МВС Росії.

Планується розформувати Міністерство Російської Федерації у справах цивільної оборони, надзвичайних ситуацій і ліквідації наслідків стихійних лих (МНС) та розподілити його функції між Міністерством внутрішніх справ та Міністерством оборони Російської Федерації¹⁵⁸.

Комплексно оптимізовано діяльність силових структур РФ у рамках відповідної комплементарної моделі протидії «гібридним загрозам». Її інституційні складові органічно взаємопов'язані і взаємодоповнені, об'єднані єдиним стратегічним задумом та алгоритмом дій, зорієнтовані на превентивну протидію зазначеному виду небезпек. Завдяки цьому сектору безпеки і оборони РФ стало можливим забезпечити розробку та впровадження ефективних системно-комплексних заходів. На стратегічному рівні першочергова увага приділяється: проведеному системного аналізу, стратегічному прогнозуванню і плануванню; своєчасному виявленню викликів національної безпеки; розробці та впровадженню адекватних превентивних заходів протидії виявленим загрозам.

Створено сприятливі умови для інтеграції в систему забезпечення національної безпеки Росії недержавних воєнізованих структур (військово-політичних організацій, приватних військових компаній тощо). Російський уряд розглядає приватний військовий сектор як силовий інструмент реалізації національних інтересів без прямої участі держави та використовує його як основу для формування і застосування іррегулярних військ з урахуванням нової парадигми війни.

Таким чином, керівництво Росії отримує можливість опосередковано використовувати такі воєнізовані структури в т. зв. антиекстремістських операціях для захисту нинішнього політичного режиму в разі силового тиску опозиційних політичних сил або деструктивних радикально налаштованих елементів.

З іншого боку, є необхідність обмежити діяльність на території РФ зазначених структур (що здійснюється без санкції держави) з метою недопущення їх використання політичними опонентами проти влади. У зв'язку з цим активізуються спроби правового врегулювання діяльності суб'єктів приватного воєнізованого сектора на території Росії¹⁵⁹.

Російські промислові групи з метою захисту корпоративних інтересів на території РФ та за кордоном зосереджують зусилля на формуванні приватних воєнних компаній (ПВК). На сьогодні більшість з них («РСБ-груп» (Російські Системи Безпеки), «МАР», «Центр R», «Антитерор», Moran Security Group, Longifolia Corp тощо) працюють за субпідрядами американських та британських ПВК в Іраку та Афганістані¹⁶⁰. Переважно вони зареєстровані в іноземних офшорних зонах, що нібито спростовує їх зв'язок із Російською Федерацією, але фактична їхня підпорядкованість російському керівництву не викликає сумнівів. Не виключене використання ПВК тими чи іншими корпораціями для боротьби за владу силовим шляхом, що викликає занепокоєння керівництва РФ.

Із метою запобігання цьому на початку 2018 р. було анонсовано законодавче врегулювання діяльності ПВК шляхом їх легалізації з метою залучення до участі в контртерористичних операціях за кордоном, до захисту суверенітету союзницьких держав від зовнішньої агресії, до захисту інфраструктурних об'єктів, включаючи родовища нафти і газу, залізниці¹⁶¹.

Проте збройна сутичка, що трапилася 7 лютого 2018 р. між сирійськими урядовими силами за підтримки російських ПВК та курдськими військовими формуваннями за підтримки США під містом Дейр-ез-зор, імовірно, дещо пригальмує процес введення неофіційних збройних формувань у правове поле¹⁶².

1.4. ПУБЛІЧНА ПОЛІТИКА

Контроль публічної політики

Монополізація політичного поля в Росії досягла критичних значень ще на попередніх парламентських виборах. Провладна партія «Єдина Росія» на парламентських виборах 2017 р. здобула конституційну більшість мандатів (339), що дозволяє Кремлю взяти під контроль не лише парламент, а й публічну політику як таку. Особливістю нинішнього етапу консолідації режиму є фактичне витіснення опозиції Путіну за межі системної політики.

У публічному політичному просторі Російської Федерації склалася типова для авторитарних режимів ситуація партійного домінування структури, що по суті є формою самоорганізації владної еліти.

У 2006 р. орієнтована на президента Путіна партія «Єдина Росія» заявила про «партизацію» політичного процесу в країні, що, за твердженням тодішнього секретаря президії генеральної ради партії «Єдина Росія», а нині віце-спікера Державної думи В. Володіна, цілком можливо в умовах сильної президентської влади¹⁶³. Отримавши конституційну більшість у Держдумі на виборах у 2007 р. та 2016 р., «Єдина Росія» фактично постає представником виконавчої влади у парламенті та втілювачем кремлівських законодавчих ініціатив, що сприяє нівелюванню інституту парламентаризму як демократичного механізму правотворчості й ліквідації системи поділу влади.

Однак навіть у своєму фактичному домінуванні партія «Єдина Росія» свідомо залишається певним декоративним елементом режиму, оскільки, як і будь-який демократичний інститут, символізує уразливість влади, що змушена приховувати свій монополізм. Саме тому керівництво партією делеговане не надто популярному серед росіян прем'єру Д. Медведеву, щоб у разі потреби президент Путін міг дистанціюватися і

від партії, і від демократичних інститутів загалом. Адже його легітимність і функції базуються зовсім на інших принципах і нормах російської версії «суспільного договору».

21 – 22 січня 2017 р. «Єдина Росія» провела XVI звітно-виборний з'їзд, на якому очільниками партії, її вищої і генеральної ради були переобрані відповідно Д. Медведев, Б. Гризлов і С. Неверов. Водночас склад керівних органів партії істотно оновився. У генраді вперше опинилися делегати від всіх 85 регіонів, збільшено відсоток представників первинних організацій. Д. Медведев визнав, що роботу політичних платформ партії необхідно продовжувати, але її потрібно освіжити новими ідеями. Зокрема, він вважає, що до трьох партійних платформ (соціально-консервативної, ліберальної та патріотичної) необхідно додати підприємницьку¹⁶⁴.

Лідери інших системних політичних партій опозиційного забарвлення (КПРФ та «Справедлива Росія») на початку 2017 р. проходили співбесіди із Сергієм Кириєнком, який відповідав у Кремлі за підготовку до виборів президента РФ. Під час зустрічей обговорювалися персоналії від цих партій як кандидати на посаду глави держави¹⁶⁵. Ця інформація викликала в російському експертному колі розуміння, адже процес узгодження кандидатур псевдоопозиційних кандидатів на президентських виборах із Кремлем мав місце і раніше.

Низькі особисті політичні рейтинги лідерів КПРФ та «Справедливої Росії» могли негативно впливати на інтерес до виборів у населення РФ. Тому, щоб підвищити зацікавленість у конкуренції і, відповідно, явку на вибори, була запропонована заміна лідерів думських опозиційних партій на більш рейтингових кандидатів. Джерела у КПРФ свідчили, що її лідеру запропонували сформувати список із трьох кандидатів, вік яких не перевищував би 55 років¹⁶⁶.

Відзначимо, що традиції російської парламентської опозиції були майже повністю перервані ще від четвертого скликання Державної думи РФ (2003 – 2007), коли до парламенту не потрапили «Яблоко» та СПС. Наступні опозиційні виступи

в парламенті були спорадичними та несистемними. Минуле шосте скликання Державної Думи РФ практично одногосно підтримувало принципові для Кремля рішення, що вказує на завершення створення В. Путіним необхідної йому парламентської конфігурації, де опозиція відіграє суто декоративну роль.

Формально в політичній системі РФ існує два типи опозиції — системна та позасистемна.

До системної найчастіше відносять усі парламентські партії (КПРФ, ЛДПР, «Справедлива Росія»), окрім правлячої «Єдиної Росії», та низку позапарламентських партій, які мають тісні стосунки із владою та використовуються нею зазвичай під час виборчих кампаній як спойлери для коригування електоральних уподобань у потрібному напрямку. Попри формальну незалежність, партії, які належать до системної опозиції, є майже повністю керованими з Адміністрації Президента РФ й конкурують в основному між собою за право виконувати доручення влади. Основною функцією системної опозиції є імітація багатопартійності та плюралізму в політичному просторі РФ.

Виконувати це завдання системній опозиції з кожним виборчим циклом стає все складніше. Їх представництво в органах управління державою знижується, а представники системних партій отримують усе меншу підтримку на президентських виборах. Для КПРФ, наприклад, президентські вибори у 2018 р. виявилися найгіршими за останні роки. Так, кандидат від комуністів Павло Груднін набрав 11,77 % голосів виборців¹⁶⁷. На виборах 2008 р. Геннадій Зюганов здобув 17,72 %, у 2012 р. — 17,18% голосів виборців¹⁶⁸. Лідер ЛДПР Володимир Жириновський також демонструє негативну динаміку участі у президентських виборах. У 2008 р. він отримав 9,35 %, у 2012 — 6,22 %, у 2018 — 5,65 % голосів виборців.

На виборах президента 2018 р. лише вказані дві парламентські партії (КПРФ та ЛДПР) висунули свого представника на найвищу посаду в державі. В. Путін ішов на вибори як само-

висуванець. Таке рішення було зумовлено бажанням відсторонитися від негативу, який акумулює партія «Єдина Росія», а також прагненням позиціонувати себе як народного надпартійного лідера.

Тотальна контрольованість виборчого процесу не гарантує стабільної виборчої кампанії, особливо за імітації її демократичного та конкурентного характеру. В таких умовах неминучі ексцеси. Зокрема, на певному етапі передвиборчого процесу безпрецедентній інформаційній атаці був підданий кандидат від КПРФ П. Грудінін.¹⁶⁹ Це було особливо дивно, враховуючи «ліцензовану» Кремлем участь цього раніше маловідомого політика у виборах. Вочевидь, узгодженим між КПРФ і адміністрацією президента сценарієм передбачалася його перемога над кандидатом від ЛДПР, що було б проблематично за участі Г. Зюганова. Водночас нова політична фігура дозволяла Кремлю підіграти громадський інтерес до виборів, створюючи враження їх змагальності.

Проте під час кампанії стало зрозуміло, що привабливий для виборця образ кандидата Грудініна формується як цілком життєздатна альтернатива нинішній владі: патріотизм без крайніх форм націоналізму і характерної архаїчності КПРФ, демократичність у спілкуванні, ліві погляди у підприємстві, налаштованість проти клептократії тощо¹⁷⁰. Та й сам факт появи політика, котрий може протягом досить короткого часу набути популярності в масах, став тривожним сигналом для режиму. Реакція була досить нервовою, але згодом кампанія Грудініна увійшла в технологічне річище, приводом для чого став уже звичний для російської політики юридичний інструмент.

5 березня 2018 р. член ЦВК Олександр Киньов заявив, що, за даними Федеральної податкової служби та швейцарських уповноважених органів, у П. Грудініна виявлено 11 незадекларованих рахунків у Швейцарії, що є безумовною підставою для зняття кандидата з виборів, але це питання має вирішити Верховний суд РФ¹⁷¹. Вже 7 березня заступник голови ЦВК РФ Микола Булаєв повідомив, що ЦВК РФ надалі керувати-

меться заявою кандидата від 8 січня 2018 р., а не виявленим недотриманням закону¹⁷². При цьому ЦВК порушив ст. 35 п. 11 (3-1) «Закону про вибори Президента РФ»¹⁷³, що було, з одного боку, підставою для визнання виборів нелегітимними, а з іншого — неправомірна позиція ЦВК вказує на існування подвійних стандартів, які застосовуються до системних опозиціонерів та до позасистемних. Адже порушення Олексієм Навальним ст. 3 п. 5-2 «Закону про вибори Президента РФ» не дозволило йому взяти участь у виборах.

Відмова ЦВК РФ від зняття з президентської виборчої кампанії П. Грудініна через виявлені під час виборчої кампанії порушення трактувалася багатьма аналітиками як черговий доказ панування принципу політичної доцільності. «Незручний» кандидат Грудінін став знову корисним владі, як тільки повернувся у підготовлене для нього амплу спаринг-партнера з кандидатом від ЛДПР і засвідчив тим самим наявність хоч якихось ідеологічних партій у РФ¹⁷⁴.

При цьому насправді консолідація путінського режиму призвела до ідеологічного монополізму поруч із монополізмом політичним.

Протягом усього пострадянського періоду в російському суспільстві зберігалася значна частина прихильників радикального повернення до етатизму радянського імперського зразка. На цих настроях традиційно будували своє позиціонування найпопулярніші ідеологічні партії Російської Федерації — КПРФ, ЛДПР, «Родина». Підсумки президентських виборів 2018 р. показують вичерпання цими політичними організаціями (або проектами) свого соціального ресурсу, який переходить в управління чинної влади.

Залишки підтримки виборцями представників КПРФ (П. Грудінін) та інших лівих кандидатів (М. Сурайкіна), а також В. Жириновського свідчать про маргіналізацію радикальної тенденції в контексті російської політики, яка сьогодні є скоріше декоративним елементом режиму, ніж реальною альтернативою владі Путіна.

Нинішня влада експлуатує соціальний запит прихильників КПРФ і ЛДПР, проте робить це більш респектабельно і технологічно. І тим самим виправдовує найсміливіші надії його прихильників у російському суспільстві.

Якщо консервативна альтернатива, сформована в період правління Єльцина, була абсорбована режимом політично і успішно інсталювана в офіційний дискурс Кремля, то ліберальна альтернатива є найімовірнішою протиположною нинішній владі. Її нейтралізація стала найважливішим завданням політики Путіна як всередині Росії, так і в зовнішньому її позиціонуванні.

Слабкість та ненадійність демократичних інститутів і практик проявилися, зокрема, під час масових протестів у Москві та деяких інших великих містах РФ у 2011–2013 рр. (акція руху «Солідарність», мітинги на Болотній площі, на проспекті Академіка Сахарова, на Пушкінській площі, «Марш мільйонів» тощо). Разом з тим ці протести продемонстрували Кремлю вразливість його позицій на полі конкурентної політики навіть в умовах повної консолідації влади і досягнення максимального можливого рівня життя населення.

Анонсована в той період «комплексна реформа політичної системи»¹⁷⁵ не могла бути прийнятною ще й тому, що інституційно вона суперечила логіці моноцентричної моделі організації влади.

Можливість ліберальної альтернативи і її крайнього прояву — «кольорової революції» — визначає свідомість і психологію самого Путіна і режиму в цілому щонайменше з часу Помаранчевої революції в Києві. Натяк на подібний сценарій під час протестів на Болотній площі підштовхнув Кремль до радикальних дій. Реакцією стало зачищення внутрішнього політичного поля, антагонізм із Заходом, провокування кризи в Україні і подальша жорстка лінія в усіх сферах і на всіх напрямках зовнішньої і внутрішньої політики.

Дієвим інструментом забезпечення нової легітимності режиму Путіна стала зовнішня агресія, підтримана відповідним

пропагандистським впливом медіа. Консолідація відбулася завдяки створенню нового образу «зовнішнього ворога», з комбінації викривлених відомостей про події в Україні та уявлень про «геополітичний хаос» і неминучість розпаду ЄС. Це дозволило мобілізувати росіян на основі ненависті, страху та ідей про власну винятковість. Наслідком стало прагнення до «сильного центру», що уможливило не лише збереження авторитарної моделі влади, а й мобілізацію суспільства на майже одностайну підтримку режиму.

В умовах передвиборної кампанії проявився реальний стан ліберальної опозиції в Росії і можливості влади для її придушення. Своєрідним оглядом ліберальних опозиційних Путіну сил можна вважати черговий марш пам'яті Бориса Немцова, який пройшов 25 лютого в центрі Москви. Нічим особливо не примітний захід зібрав від 5 до 7 тисяч учасників. При цьому марш засвідчив можливість навіть в умовах тотальної пропаганди публічно висловлювати незгоду з політикою Путіна, зокрема з приводу «консенсусних» рішень нового суспільного договору народу з владою, як-от щодо анексії Криму.

Активним подразником політичної однодумності в Росії була також риторика ліберальних прозахідних кандидатів, допущених режимом до участі у виборах. Григорій Явлінський і Ксенія Собчак висловлювали в публічному просторі РФ крамольні з погляду панівного режиму думки. Втім, невисокий особистісний потенціал ліберальних кандидатів дозволив використовувати їх як зручного «внутрішнього ворога», що цілком відповідав суспільним стереотипам і сприяв мобілізації лояльності виборців до політики Путіна.

Симуляція політичного процесу в Росії сьогодні виглядає як усвідомлена стратегія, мета якої — підміна реальної політичної діяльності і виборів як її найважливішої складової. Усі кандидати, залучені до президентських виборчих перегонів, були узгоджені із адміністрацією президента та ухилялися від персональної критики В. Путіна. У підсумку жоден із ліберальних кандидатів (Ксенія Собчак — 1,68 %, Григорій Явлін-

ський – 1,05 %) не наблизився до результату 7,98 %, який у 2012 році отримав на виборах бізнесмен Михайло Прохоров.

Експерти вважають, що участь, наприклад, К. Собчак у виборах, з одного боку, знівелювала потенційний протест, знизила його енергію, а з іншого – дозволила владі ігнорувати ліберальний тренд через занадто незначну питому вагу електоральної підтримки^{176, 177}.

Більш реальною альтернативою Кремлю є тип російського політика, представлений Олексієм Навальним. Він не виглядає «інопланетянином» на тлі реставрації СРСР і реакційного консенсусу, не висуває апріорі неприйнятні для більшості нинішніх росіян гасла лібералізму і західництва, постає цілком патріотичним і навіть у чомусь націоналістичним лідером, однак б'є по самому вразливому місцю влади – по її лицемірству й корисливості.

На сьогодні Навальний викриває обман влади, але не опонує по суті політиці Путіна. У цьому його слабкість як політика, але водночас запорука його виживання в публічному просторі РФ і можливості дочекатися свого часу в умовах краху режиму.

Тому влада стурбована необхідністю заповнити цю нішу іншими механізмами. Для цієї мети використовується відома з радянських часів неполітична форма участі мас у політиці – «громадська активність». Прикметно, що така форма цілком відповідає ліберальному тренду розширення участі «громадянського суспільства».

В умовах фактичного паралічу російської партійної системи роль генератора нових ідей та альтернативних підходів до питань внутрішньої і зовнішньої політики переходить до громадських об'єднань. Щоправда, далеко не всі з них є справді незалежними організаціями. Багато з них потрапляють під контроль влади, інші спеціально засновуються нею для імітації діалогу з суспільством.

Так, наприклад, Загальноросійський народний фронт (рос. ОНФ) був створений у 2011 р. з ініціативи В. Путіна з метою

контролю виконання указів і доручень глави держави, а також для боротьби з корупцією¹⁷⁸. Водночас основною діяльністю ОНФ у 2017 р. була популяризація досягнень В. Путіна та його агітаційний передвиборний супровід.

Новація ОНФ у 2017 р. полягала не так у запровадженні нових напрямів діяльності, як у модернізації наявних під потреби виборчої стратегії проведення президентської кампанії. За словами глави виконкому ОНФ О. Анісімова, всі проекти мали прикладний характер і були спрямовані на підвищення якості життя громадян. До їх здійснення залучалися активні громадяни, волонтери, НКО¹⁷⁹.

Самовисування Путіна (тобто відмова від партійного позиціонування на користь «всенародного») було підтримано великою кількістю громадських організацій (ветеранські, студентські, профспілкові, волонтерські та ін.). Вони ж направили тисячі своїх спостерігачів на виборчі дільниці. До участі в спостереженні за виборами закликав своїх прихильників і О. Навальний, незважаючи на власний заклик до їх бойкоту.

Таким чином, середовище «громадської активності» стає важливим конкурентним полем, на якому буде вирішуватися доля легітимності режиму Путіна в найближчому майбутньому, виникнуть і зміцняться можливі політичні альтернативи, а також робитимуться основні політичні ставки як зовнішніх сил, так і внутрішніх груп впливу.

Інкубатори ліберальної опозиції та джерела соціального протесту в РФ

У середовищі позасистемної опозиції початок 2017 р. виявив дві тенденції. Перша, вже традиційна, — нездатність до об'єднання, друга — намагання розширити електоральну базу.

Показовим є програмно-ідеологічний дрейф потенційного лідера опозиційних сил Олексія Навального. З березня 2017 р. в інтерв'ю радіостанції «Эхо Москвы в Уфе» О. Навальний

припустив, що на виборах мера Москви підтримає кандидата від КПРФ Андрія Кличкова. На його погляд, А. Кличков є найсильнішим кандидатом серед тих, хто конкуруватиме з представником «Єдиної Росії», а перемога над останнім є пріоритетом¹⁸⁰. Зміну риторики ще нещодавно правого політика О. Навального в напрямі лівих ідей слід сприймати у контексті спроби розширити електоральну базу, що на тлі економічної стагнації виглядає ефективним та вмотивованим політичним кроком.

Схожі інтенції мали місце у виступі Григорія Явлінського 10 березня 2017 р., на засіданні Федерального політичного комітету партії «ЯБЛОКО». Він запропонував провести реформу партії для нових цілей і завдань, бо діяльність партії європейського типу неможлива через відсутність вільних ЗМІ, незалежного правосуддя, незалежного фінансування і чесних виборів. Основними завданнями реформування Г. Явлінський назвав розширення соціальної бази партії, залучення та формування десятків нових політиків¹⁸¹.

Такі кроки лідерів позасистемної опозиції можна вважати ситуативним відходом від ліберально-демократичних принципів розбудови політичних стратегій, що потенційно може мати і негативні, і позитивні наслідки. Так, у разі вдалої гри на лівому політичному полі вони стануть менш маргінальними та більш впливовими. З іншого боку, вони ризикують втратити частину своєї незалежної репутації, — те, що їх відрізняло від системної прокремлівської опозиції.

Альтернативний до провладного напрям громадської активності представлено організаціями ліберальної спрямованості, серед яких можна виділити: Загальноросійський громадський рух «За права человека» (є федерацією правозахисних організацій, що включає понад 120 правозахисних організацій), Об'єднаний демократичний рух «Солидарность», Правозахисний центр «Меморіал», Рух спостереження за виборами «Голос», «Фонд боротьби с коррупцией» (далі — ФБК), «Комитет гражданских инициатив», ГО «Открытая Россия» (далі — ОР),

Фонд «Либеральная миссия», «Московский Центр Карнеги» тощо.

Зауважимо, що незалежні організації перебувають під постійним тиском російської влади, який полягає в перманентних обшуках їх приміщень, вилученні техніки, переслідуваннях, у т. ч. кримінальних, їхніх співробітників. Такі методи «роботи» з невідконтрольними організаціями широко застосовуються в РФ. Починаючи з ухвалення Федерального Закону від 20 липня 2012 р. № 121-ФЗ «Про внесення змін до окремих законодавчих актів Російської Федерації в частині регулювання діяльності некомерційних організацій, що виконують функції іноземного агента»¹⁸², тиск на неурядові громадські організації (далі – НУО) неухильно збільшується.

Згідно з цим законом, будь-яка російська НУО, яка займається політичною діяльністю і отримує фінансування з-за кордону, має бути включена до реєстру НУО, що виконують функції іноземного агента, із запровадженням для неї особливого правового режиму з частішою звітністю і посиленими перевітками. Станом на 15 березня 2017 р., до реєстру входять 102 організації, у вересні 2016 р. їх було 140¹⁸³. Значна частина включених до реєстру організацій були змушені припинити свою діяльність.

Найбільш потужну роботу, спрямовану на протистояння з владою, здійснюють «Відкрита Росія» (рос. ОР) М. Ходорковського та Фонд боротьби з корупцією (ФБК) О. Навального. Попри публічну декларацію ОР щодо реалізації благодійних, освітніх та просвітницьких проектів, а ФБК – антикорупційних розслідувань, обидві організації відкрито критикують В. Путіна та створений ним режим.

Відзначимо, що 12 листопада 2016 р. на установчій конференції, яка відбулася в Хельсінкі, ОР перетворилася на рух. Його учасники здійснюватимуть інформаційну та юридичну підтримку російських громадян у спорах з органами влади і монополіями, громадський контроль діяльності органів влади і ЗМІ, а також братимуть у виборах у муніципальні ради та

обласні законодавчі збори. Прямо протидіяти російській владі учасники руху не збираються, оскільки вважають, що «режим зруйнує себе сам». Саме тому програма руху ОР ділиться на дві частини: до і після «падіння режиму»¹⁸⁴.

Загалом програма діяльності руху є ідентичною програмі колишньої організації «Открытая Россия» та ґрунтується переважно на просвітницькій роботі, що має, з одного боку, підточувати нинішній політичний режим, а з іншого — створити базу для участі в політичній боротьбі після відходу В. Путіна від влади. Тож можна прогнозувати створення в перспективі М. Ходорковським «уряду у вигнанні» — як крок, що конкретизує альтернативне бачення розвитку РФ.

У свою чергу, О. Навальний, попри рішення суду (8 лютого 2017 р. він був повторно засуджений до п'яти років умовно у «справі «Кіровлісу»), брав участь у президентській кампанії, проводячи резонансні антикорупційні розслідування. Так, 2 березня 2017 р. він презентував дослідження про зв'язок прем'єр-міністра Д. Медведєва із благодійними фондами, до оперативного керування яких входять величезні маєтки, сільськогосподарські латифундії в РФ і за її межами, елітні яхти тощо. У розвідці зазначається, що кошти, на які була придбана й утримується вказана власність (близько 70 млрд руб.), були подаровані фондам деякими сировинними олігархами¹⁸⁵. Експерти вважають, що розслідування ФБК у перспективі може мати суттєві наслідки і, безумовно, буде використано конкурентами Д. Медведєва у боротьбі за посаду прем'єр-міністра.

Відсутність реакції на розслідування з боку влади призвела до антикорупційних протестів у більшості регіонів РФ. 26 березня 2017 р. на мітинги по всій країні вийшли, за деякими оцінками, до 60 тис. людей у 82 містах. Найбільше протестувальників було зафіксовано в Москві (від 8 до 25 тис. осіб), Санкт-Петербурзі (близько 10 тис.), Єкатеринбурзі (понад 1 тис. осіб), Новосибірську (1,5–3 тис. осіб)¹⁸⁶. Менші, але незвично багатолюдні за місцевими мірками мітинги відбулися в інших обласних центрах.

У Москві опозицією була вперше застосована нова тактика протесту без єдиного місця збору. Людям було запропоновано прийти на вул. Тверську в зазначений час та здійснити нею прогулянку. Попри мирний характер акції, силові структури провели масові затримання її учасників (загалом понад 1000 осіб¹⁸⁷), пояснюючи свої дії відсутністю дозволу влади на проведення акції. Для ініціатора заходу О. Навального масові заходи мали наслідком штраф та адміністративний арешт (на 15 діб), для співробітників ФБК – затримання, а для всього фонду – зупинку роботи і вилучення усієї техніки¹⁸⁸.

Таким чином, політичний протестний потенціал в РФ існує, він не втрачений, але активного ядра, здатного до дій, поки що не створено. Водночас, якщо у виборах активні громадяни, як і раніше, не бачать особливого сенсу, то вуличні акції, схоже, стали сприйматися як реальний спосіб голосно заявити про свою політичну позицію.

О. Навальний став політиком федерального рівня, беззаперечним лідером позасистемної опозиції та політичного протесту загалом. Він єдиний, хто може зібрати одночасні політичні мітинги під своїми гаслами в десятках міст країни без адміністративного ресурсу.

Опосередкованою відповіддю влади на мітинги проти корупції стала організація антитерористичних мітингів (солідарності з жертвами теракту в метрополітені Санкт-Петербурга 3 квітня 2017 р.), які відбулися 6 і 8 квітня 2017 р. Формально в більшості суб'єктів РФ організаторами акцій виступили активісти ветеранських та студентських рухів, у деяких до них приєдналися політичні партії і члени «Народно-визвольного руху». Водночас низка джерел відзначила, що рекомендацію провести антитерористичні мітинги регіональні суб'єкти отримали з адміністрації президента.

Особливу увагу організатори акції мали приділити тим регіонам, де протестні мітинги 26 березня 2017 р. були найбільш масовими. При цьому в кількох регіонах на мітингах виступили губернатори та інші представники влади¹⁸⁹.

У Москві відбулася акція «Разом проти терору», яку організували Московська федерація профспілок, профспілка працівників транспорту, профспілка метрополітену і Московська асоціація транспортної агломерації. За даними прес-служби поліції, на Манежній площі зібралися 50 тис. осіб. Загалом по країні на антитерористичні мітинги вдалося зібрати більше людей, ніж на акції 26 березня, переважно завдяки адмінресурсу. Зокрема, на Манежній площі зібралися не менш як 40 спеціально організованих колон з пронумерованими табличками. За словами двох організаторів, близько 15 тис. людей приєдналися до акції за гроші¹⁹⁰.

Таким чином, формування владою організацій, які дублюють інститути громадянського суспільства, спотворює артикуляцію реальних проблем та виводить за межі публічної політики альтернативні погляди.

Вочевидь, публічна політика в РФ має достатньо імітаційний характер. Інтереси її учасників не сприймаються владою як такі, що мають зумовлювати вироблення якогось спільного рішення. Основним політичним суб'єктам, у т. ч. опозиційним, відводиться роль акторів у зрежисованому за допомогою медіа спектаклі. Російська дійсність підтверджує характеристику всіх недемократичних режимів, де політичний процес відбувається за невідомими наперед правилами, але з наперед відомим результатом.

Головною проблемою для влади в РФ є сумнівна мотивація переважної частини населення брати участь у цій грі та можлива спроба радикалізованих сил перевести взаємодію з владою у несимулятивний режим. Про ймовірність поєднання одразу кількох чинників радикалізації окремих соціальних груп свідчить, зокрема, протестна акція водіїв-далекобійників проти системи оплати проїзду «Платон» та набуття нею регіональної специфіки у Дагестані.

Ймовірність повторення мітингів, аналогічних тим, що відбулися 26 березня, є достатньо високою. Про це йдеться в доповіді «Брекзит-ефект в российской политической сис-

теме?», який підготували експерти холдингу «Минченко Консалтинг»¹⁹¹. Зокрема, вони вказують, що антикорупційні акції можуть нести довгострокові ризики, а антикорупційна тематика може об'єднати різні соціальні групи (наприклад, хіпстерів і далекобійників). Експерти відзначають ризики для влади від поєднання ліберально-демократичних та лівих протестних рухів¹⁹².

Агентство Sigma Expert виявило зв'язок між чисельністю учасників антикорупційних акцій в різних містах РФ із явкою на виборах до Держдуми у вересні 2016 р. Що нижчою була явка, то більший відсоток від загальної кількості жителів вийшов на протестні мітинги. Лідерами у цьому плані стали Смоленськ, Комсомольськ-на-Амурі, Чита, Владивосток, Перм, де на парламентських виборах явка коливалася в межах 40–42 %.

Основним винятком стала Махачкала, де голосувати за депутатів нижньої палати прийшли 88 % виборців, а за відсотком протестувальників столиця Дагестану виявилася на першому місці. Експерти це пояснюють тим, що в місті були зафіксовані випадки завищення явки в десять разів¹⁹³.

Саме Дагестан став лідером серед суб'єктів РФ щодо охоплення протестами далекобійників, які розпочалися 25 березня 2017 р. Вже 28 березня у Дагестані до всеросійського страйку далекобійників приєдналися 95 % місцевих водіїв великих вантажівок, а 31 березня значна їх частина була оточена військами Росгвардії біля міста Манас¹⁹⁴. Фіксується також наявність політичних вимог серед багатьох об'єднань автоперевізників.

Іншим джерелом протестної активності є націоналістичний рух в РФ, який, щоправда, перебуває сьогодні в глибокій кризі, спричиненій в основному жорсткою політикою влади. Вона проявляється в забороні діяльності націоналістичних організацій та кримінальних переслідуваннях їх активістів та очільників. Свідченням організаційної слабкості російських націоналістів став, наприклад, захід «Русский первомай», проведений 1 травня 2017 р. на Октябрському Полі в Москві.

Акція була погоджена з місцевою владою та виявилася нечисленною. Відзначимо, що традиційні «Русские марши» з кожним роком збирають дедалі меншу кількість учасників.

Попри відносно невелику чисельність учасників як політичних, так і соціально-економічних протестних рухів, сама їх кількість та різноманітність форм зростають. Відбувається взаємопроникнення гасел між ще нещодавно відокремленими протестними групами. Так, наприклад, гасло «Нет Платону!» активно використовувалось як на націоналістичній акції «Русский первомай», так і на політичній акції опозиції у Москві 6 травня 2018 р., яка була присвячена подіям на Болотній площі п'ятирічної давнини.

Саме ставка на урізноманітнення форм протестної активності в поєднанні із залученням до неї якнайбільшої кількості соціально-економічних та політичних груп здатна спричинити резонанс у суспільстві, що впливатиме на поточну позицію влади, а в перспективі — на її переформатування.

1.5. КОНТРОЛЬ НАД РЕГІОНАМИ

Важливим напрямом політики централізації, послідовно здійснюваної президентом Путіним, стало звуження інституційних та політико-правових можливостей регіональної автономії. Ієрархічна система влади, що базується на силовому компоненті, не передбачає реального самоврядування на жодному рівні, зокрема коли йдеться про суб'єктів Федерації.

Регіональна політика РФ в умовах становлення режиму Путіна

Вибудувана з 2000-х рр. система федеративних відносин в РФ¹⁹⁵ сприяла інтеграції регіонів у єдиний загальноросійський політичний простір, заміну «формального федералізму»

на «фактичний унітаризм», звуження інституційних та політико-правових можливостей регіональних еліт.

Указом В. Путіна від 13 жовтня 2000 р. у Росії було утворено 7 федеральних округів та запроваджено в них інститут повноважних представників президента РФ. Повноважні представники, забезпечуючи координацію діяльності федеральних органів виконавчої влади у відповідному федеральному окрузі¹⁹⁶, поступово перетворилися на своєрідних «генерал-губернаторів», прагнучи безпосередньо керувати підконтрольними главами регіонів, чому сприяли й кадрові рішення Путіна — оскільки більшість із призначених ним представників були вихідцями із силових структур¹⁹⁷.

Згодом законодавчими змінами 2004 р.¹⁹⁸ прямі вибори вищих посадових осіб суб'єктів РФ (глав суб'єктів РФ) було замінене на затвердження цих осіб регіональними парламентами за поданням глави держави; розширюються підстави для дострокового припинення президентом повноважень керівників регіонів; главі держави надається право самостійно розпустити законодавчий (представницький) орган державної влади суб'єкта РФ (без ухвалення відповідного федерального закону, що передбачалось законодавчими змінами від 29 липня 2000 р.¹⁹⁹), а також передбачена додаткова можливість його розпуску (у разі трикратного відхилення запропонованої президентом кандидатури на посаду глави суб'єкта РФ²⁰⁰).

У межах реформи політичної системи²⁰¹ часів президенства Д. Медведева у 2012 р. були відновлені прямі вибори вищих посадових осіб суб'єктів РФ (глав суб'єктів РФ)²⁰². Однак такі законодавчі ініціативи суперечили системі федеративних відносин, сформованій у 2000-х роках.

Відтак законодавчими змінами 2013 р. передбачалась можливість заміни прямих виборів глав суб'єктів РФ на голосування в регіональних парламентах²⁰³. Прийняття таких поправок було зумовлено рішенням Кремля не допустити прямих виборів у республіках Північного Кавказу (Дагестані, Інгушетії, Кабардино-Балкарії, Карачаєво-Черкесії, Чечні). Як

наслідок, у 2013 р. від прямих виборів глав суб'єктів відмовилися чотири з них: Дагестан (18 квітня 2013 р.), Інгушетія (2 березня 2013 р.), Північна Осетія (28 листопада 2013 р.) і Карачаєво-Черкесія (26 грудня 2013 р.)²⁰⁴. Окрім того, Федеральним законом від 3 лютого 2015 р. було запроваджено аналогічний механізм для виборів вищих посадових осіб в автономних округах²⁰⁵ — насамперед у нафтогазових Ненецькому, Ямало-Ненецькому та Ханти-Мансійському.

Наслідком зміни внутрішньополітичної тактики режиму Путіна за підсумками соціально-політичних протестів 2011 — 2012 рр. став перегляд сфер відповідальності центру і регіонів.

В умовах очікуваного зростання соціально-економічної турбулентності відбулось фактичне дистанціювання Центру від регіонів у вирішенні соціально-економічних питань при зростанні податкового тиску та адміністративних вимог. Сприйняття місцевих чиновників як елементів єдиної владної вертикалі змінилося реалізацією ідеологічної лінії «хороший цар — погані бояри», за якої регіональне, передусім — муніципальне керівництво вважається єдиним відповідальним за ситуацію на місцях.

У Посланні до Федеральних Зборів у 2016 р. Путін закликав регіональних чиновників «не ховатися в службових кабінетах і не боятися діалогу з людьми», а підтримувати їхні ініціативи, особливо в питаннях благоустрою, збереження історичного вигляду та створення сучасного середовища для життя²⁰⁶. Водночас окреслена зона відповідальності регіонів є набагато ширшою і охоплює освіту, охорону здоров'я, розвиток сільського господарства, підтримку підприємництва і покращення ділового середовища в країні, впровадження сучасних технологій у різних галузях виробництва та надання послуг тощо.

Путін наголосив, що самостійність у використанні коштів федерального бюджету означає зростання відповідальності регіонів «за результати і ефективне використання отриманих

ресурсів, за зміцнення власної економічної бази, вирішення проблем у соціальній сфері та житлово-комунальному господарстві».

Загалом російський федералізм характеризується низкою особливостей, які виявляють системні суперечності та впливають на відносини між суб'єктами і центром:

- суб'єктами Російської Федерації є не тільки національні держави (республіки) і національно-державні утворення (Єврейська автономна область та автономні округи), а й області, краї та міста федерального значення з переважно російським населенням. Поєднання територіального й етнічного принципів у конструюванні Федерації потенційно конфліктогенне і не сприяє консолідації країни у разі серйозної кризи влади;
- асиметричність масштабів і нерівність статусів суб'єктів Федерації: ширший обсяг прав республік порівняно з іншими одиницями, наявність суб'єктів Федерації, що входять одночасно до складу інших суб'єктів (3 із 4 автономних округів є частиною Тюменської та Архангельської областей);
- політика «знекровлення» регіонів створює зони ризиків сепаратизму (центр акумулює надходження від найбільш дохідних податків і зборів, залишаючи соціальні видатки в зоні компетенції та відповідальності суб'єктів);
- патронажна політика центру стосовно окремих суб'єктів призводить до авторитаризму регіональних еліт і дозволяє говорити про превалювання принципу політичної доцільності над рівноправністю суб'єктів (у 2015 р. Чечня, Крим та Севастополь отримали сумарно 12 % усього обсягу дотаційної підтримки регіонів із федерального бюджету).

Як наслідок, політика регіонального розвитку зводиться до механічного вирівнювання (забрати у багатших і віддати біднішим), що загрожує протестом чи підвищенням вимог з боку регіонів-донорів, а в разі розбалансування системи може поз-

бавити значної частки доходів регіони-реципієнти (наприклад, Чечню), що теж спричинить кризу відносин із центром.

Очевидно, що федеральна структура і система регіонального самоврядування мають значний кризовий потенціал для російської державності та потребують комплексного реформування.

Експерти та політики озвучують кілька варіантів такої реформи. Об'єднує їх тільки загальне розуміння того, що поліпшення ситуації у країні загалом можливе лише через розвиток регіонів. Проте шлях до цього розвитку автори концепцій обирають по-різному. Автономістський підхід базується на необхідності повноцінних прямих виборів губернаторів та вивільненні потенціалу місцевого самоврядування, наділення його відповідними повноваженнями²⁰⁷. Альтернативою є централізація управління, наприклад, на основі «ступінчатих» владних інститутів за прикладом моделі, що діяла в РСФСР у 1918 – 1937 рр.²⁰⁸. У цій схемі муніципальні депутати делегують зі свого складу представників на районний рівень, звідти – на рівень суб'єкта, а потім – на федеральний рівень.

Залежність усієї системи від авторитаризму та закритості державних інститутів планується долати за рахунок підвищених вимог до звітності перед суспільством та можливості застосування імперативного мандату. Така екзотична в сучасних умовах конструкція влади обґрунтовується потребою відповідати культурно-історичним особливостям Росії, що є основою легітимності влади.

16 січня 2017 р. В. Путін затвердив указ про основи державної політики регіонального розвитку РФ до 2025 р.²⁰⁹, результатом реалізації якого має стати зменшення різниці у рівні та якості життя громадян у різних регіонах, вирівнювання їх соціально-економічного розвитку, інфраструктурне забезпечення тощо. Також передбачається зміна меж федеральних округів.

Самовисування Путіна для участі у виборах 2018 р. мало, окрім усього іншого, закріпити його позиціонування як «пре-

зидента усіх росіян». Окрім статусного виміру, таке позиціонування виконує важливе внутрішньополітичне завдання — формування спільної ідентичності, що є важливим атрибутом державної єдності та територіальної цілісності, позбавляє перспектив потенційний етнічний сепаратизм у низці національних республік та інших суб'єктах РФ.

Наступ на інтереси регіональних еліт

Політика внутрішньої мобілізації, здійснювана режимом на тлі агресивної зовнішньої політики 2014—2018 рр., у регіональному вимірі позначена посиленням централізації та новим наступом на інтереси місцевих еліт.

Безпрецедентна за останні роки кількість відставок глав суб'єктів РФ у 2017 р. (загалом було звільнено 19 губернаторів)²¹⁰ засвідчила повне нівелювання їхнього політичного статусу, послаблення впливу місцевих груп впливу та встановлення, по суті, «прямого управління» Кремля (зокрема, призначення у жовтні 2017 р. в. о. глави Республіки Дагестан генерал-полковника, колишнього керівника фракції «Єдина Росія» у Державній думі РФ В. Васильєва та масові арешти дагестанських чиновників)²¹¹.

Крім того, в лютому 2018 р. новопризначений голова уряду Дагестану Артем Здунов анонсував «побудову жорсткої вертикалі управління, що дозволить зосередитися на економіці та фінансах»²¹².

Суттєвим елементом консолідації нинішнього російського політичного режиму є фактична залежність суб'єктів РФ від Кремля. Економічним виявом такої залежності є дотаційність більшості місцевих бюджетів та механізми перерозподілу коштів.

З 1 січня 2018 р. набрала чинності постанова російського уряду про порядок підписання угод між Міністерством фінансів Росії та суб'єктами федерації для отримання дотації

вирівнювання бюджетної забезпеченості регіонів у 2018 році. Вища посадова особа суб'єкта, який отримує дотацію, повинна направляти Мінфіну РФ щоквартально звіт про виконання зобов'язань, а Мінфін буде здійснювати їх щоквартальний моніторинг, якщо протягом двох із трьох останніх звітних фінансових років дотація перевищувала 40 % обсягу власних доходів консолідованого бюджету суб'єкта.

До переліку зобов'язань суб'єктів РФ включено заходи, спрямовані на зниження рівня дотаційності регіонів, бюджетну консолідацію і зростання податкових і неподаткових доходів консолідованих бюджетів суб'єктів Федерації. Для високодотаційних суб'єктів (згадані вище понад 40 %) застосовано додаткові зобов'язання, спрямовані на дотримання вимог бюджетного законодавства Росії, підвищення ефективності використання бюджетних коштів та якості управління регіональними фінансами, здійснення заходів для розвитку дохідного потенціалу в 2018 – 2020 рр.²¹³.

Таким чином, уряд РФ запроваджує додатковий механізм маніпуляцій коштами, призначеними для розвитку регіонів країни. З новим порядком надання дотацій у губернаторів з'явиться більше обов'язків із надання своєчасної звітності. З квітня 2018 р. керівник дотаційного суб'єкта РФ повинен щоквартально направляти у Мініфін до 20-го числа місяця, наступного за звітним кварталом, звіт про виконання зобов'язань регіону. Зокрема, щодо ефективності податкових пільг, усунення знижених ставок оподаткування, забезпечення зростання податкових і неподаткових доходів консолідованого бюджету в регіоні, збільшення кількості інвестицій, зростання кількості підприємців малого і середнього бізнесу і зниження рівня безробіття²¹⁴. Невиконання зобов'язань за угодами може призвести до скорочення обсягу фінансових дотацій регіону.

Змінити цю ситуацію російські регіони не здатні, оскільки не мають можливостей проводити власну господарську політику та реалізовувати власну стратегію розвитку.

Переважна більшість російських регіонів не в змозі проводити ефективну галузеву політику без федеральної підтримки через брак ресурсів та повноважень. Таким чином, участь федерального центру часто відіграє ключову роль у визначенні регіональних пріоритетів розвитку. Така політика дозволяє найпростішим способом отримати конкретні результати й досягти заданих показників. При цьому лівова частка заходів державної підтримки концентрується приблизно на одних і тих самих регіонах.

Контроль федерального центру не надає системі більшої збалансованості. Суб'єкти Федерації намагаються розвинути будь-яку спрямованість, якщо в ній є шанси на появу інвестора. Це спричинює неефективну конкуренцію між регіонами, «перегони пільг і преференцій», чим вимивається дохідна частина регіональних бюджетів. Істотним недоліком цієї системи є те, що іноземним інвесторам відомі лише кілька російських регіонів, окрім Москви, Санкт-Петербурга і нафтогазових, що призводить до неефективних інвестиційних рішень та залишає незадіяною значну частину потенціалу країни. На два столичних регіони (разом з відповідними областями) та нафтогазову Тюменську область (разом з анклавом у статусі автономних округів) протягом 2012–2016 рр. припало 78 % прямих іноземних інвестицій, а решта великих промислових регіонів отримала не більш як 1–3 %²¹⁵.

У січні – вересні 2017 р. половина інвестицій в основний капітал (всього – 9681,7 млрд руб.) припала на 11 суб'єктів Федерації. Проте основна частка інвестицій (сумарно понад 26 %) зосереджена лише в трьох регіонах – столиці та нафтогазових Ханти-Мансійському і Ямало-Ненецькому автономних округах. У 45 % територій вкладення в основний капітал і далі зменшуються²¹⁶.

Максимальними темпами зростання виділялися Крим – у 4,2 раза проти січня – вересня 2016 р., Севастополь (2,3 раза), що пов'язано з будівництвом Кримського мосту та супутніх об'єктів інфраструктури. Причому з федерального бюджету

профінансовано 75,5 % кримських та 77,3 % севастопольських інвестицій²¹⁷. Така статистика свідчить про закритість та повну непривабливість анексованої української території для бізнесу. Частково її можна пояснити й міжнародними санкціями, що накладають обмеження на діяльність великих російських та міжнародних компаній у Криму та Севастополі.

Загалом, лідерами за обсягом інвестицій у основний капітал, окрім згаданої вище трійки, стали м. Санкт-Петербург, Татарстан, Московська область, Красноярський та Краснодарський краї, Саха (Якутія), Свердловська й Тюменська області. Проте залежність активності інвесторів від регуляторної політики проявилася тільки в одному російському регіоні. Зняття адміністративних бар'єрів та створення сприятливих умов для бізнесу підвищили привабливість Краснодарського краю для підприємців із суміжних регіонів, що принесло 288,5 млрд руб. інвестицій, при чому тільки 18,5 % з них припали на бюджетні ресурси.

Швидкий темп зростання інвестицій у Якутії (на 35,2 % в січні – вересні 2017-го порівняно з 2016 р., що є абсолютним рекордом за підсумками року) відображає факт перетворення республіки на новий перспективний нафтогазодобувний регіон. Тут освоюється Чаяндинське нафтогазоконденсатне родовище, а також проходить частина «Сили Сибіру».

Втім, у деяких регіонах ситуація з фінансами така погана, що уряд вживає екстраординарних заходів, уперше запроваджуючи зовнішнє фінансове управління. Через борги, які перевищили річний бюджет, у Хакасії та Костромській області Федеральне казначейство буде стежити за витратами регіонів²¹⁸. Водночас борги перевищують річний дохід у 7 регіонах РФ, ще в 16 суб'єктах вони становлять 85 – 100 % доходів. Вважається, що російські регіони почали залучати кредитні кошти в 2012 р. заради виконання «травневих указів» президента В. Путіна²¹⁹.

Територіально-інвестиційний дисбаланс у регіональній структурі відображає загальний рентоорієнтований характер

російської економіки, заснований на видобутку й експортуванні енергоносіїв та інших корисних копалин (алмазів у тій-таки Якутії). Натомість вирівнювання обсягу інвестицій у доцільні регіони, що цілком залежать від субсидій з Центру, трактується як зона відповідальності передусім регіональних чиновників. Зокрема, від них очікують створення умов для ведення бізнесу та реалізації інвестиційних проектів, створення відповідної інфраструктури.

Тенденція свідчить про посилення розриву між вузькою групою територій-лідерів та рештою територій країни. У підсумку регіони втрачають стимули для активної діяльності, оскільки не бачать серйозних перспектив для об'єктивної оцінки своїх зусиль та отримання адекватного обсягу федеральної підтримки.

Економічні аспекти контролю Москви над російськими регіонами тісно пов'язані з політичними та адміністративними.

Повернення до прямих виборів керівників суб'єктів РФ трактується Кремлем та провладними ЗМІ й експертами як позитивне для регіонів рішення. Насправді схема тільки посилює декоративність народовладдя, оскільки опозиційний кандидат має небагато можливостей для успіху навіть на стадії висування.

З формального погляду, відбулося відновлення легального статус-кво: призначення губернаторів президентом РФ було прямим порушенням ст. 77 Конституції РФ, у якій зазначено, що суб'єкти Федерації самі формують свої органи влади. Втім, повернення до прямих виборів не спричинило особливих змін у політичній складовій механізму відбору регіонального керівництва.

Протягом третьої каденції В. Путіна не було жодного випадку, щоб кандидат, затверджений президентом, не переміг. І навпаки: якщо не враховувати керівників національних республік, які виявляють певну самостійність і спираються на інтереси місцевого населення, то відверто опозиційним чиновником місцевого рівня був тільки мер Єкатеринбурга

Є. Ройзман, який не зміг перемогти на виборах губернатора Свердловської області восени 2017 р. У 2013 р. з подібним стикнувся О. Навальний на виборах мера Москви.

Фактично інструмент прямих виборів губернаторів має на меті легітимацію заздалегідь визначених адміністрацією президента РФ кандидатів. Варто говорити про своєрідний муніципальний фільтр²²⁰, який не дозволяє небажаному кандидату зібрати потрібну кількість голосів на свою підтримку. Технічно все відпрацьовується за типовим сценарієм: Кремль робить ставку на конкретного кандидата, потім відбувається низка його публічних зустрічей із президентом, висування на виборах, блокування сильного суперника з одночасним підбором завідомо слабших, участь яких забезпечує легітимність виборів.

Крім того, президент зберігає за собою право звільнення губернаторів із різними підставами та формулюваннями, що не тільки зводить нанівець початковий демократичний імпульс, а й ставить у залежність від режиму і долю конкретного чиновника, і результат волевиявлення громадян. На офіційному рівні оперативне кадрове втручання В. Путіна трактується не як засіб посилення влади Центру, а єдиний можливий захід для запобігання завданню шкоди, матеріальних чи нематеріальних збитків регіону, спричинених неефективним керівництвом. У підсумку президент зберігає репутацію доброго правителя, котрий не лише дбає про весь народ, а й у разі потреби виправляє помилки народу.

Єдиним лідером, який може вести відносно самостійно політику в межах власного регіону, є Рамзан Кадиров, але його лояльність до Москви є засадничою частиною політичної угоди з Путіним. За відсутності реально впливових губернаторів (на кшталт колишніх керівників Татарстану, Москви, Свердловської області – М. Шаймієва, Ю. Лужкова, Е. Россея відповідно), регіональна влада є фактично системою намісництв і адміністративних вотчин.

Яскравою ілюстрацією такого стану була антикорупційна операція, здійснена на початку лютого 2018 р. силовими

структурами у Дагестані. Арешти місцевих керівників продемонстрували реальне співвідношення сил між центром та місцевими елітами.

Втім, операція набула особливого розголосу тільки після візиту глави держави в Махачкалу та проведення ним зустрічі з громадськістю щодо соціально-економічного розвитку регіону. Наслідків від антикорупційної «зачистки» в Дагестані в інших регіонах очікують 42 % громадян РФ. При цьому третина респондентів вважає, що рівень корупції в їхньому регіоні є нижчим, ніж у Дагестані²²¹. Водночас близько 36 % опитаних нічого не чули про дагестанські арешти.

Реагуючи на інцидент, Путін фактично пов'язав проблему корупції з особливостями регіональної влади як такої²²². Тож силовий контроль над регіональними елітами супроводжується їх компрометацією в очах населення, а також дозволяє спрямувати соціально-економічне невдоволення на чиновників місцевого рівня.

Аналітики Фонду «Петербурзька політика» зазначають, що увага громадськості привертається насамперед до арештів чиновників, а не до судових вироків. Зокрема, показовою стала більша медійна і суспільна увага до арештів керівництва Дагестану та Махачкали, аніж до винесення судових рішень екс-губернаторам М. Белих (Кіровська область) і О. Хорошавіну (Сахалінська область)²²³.

Також варто зауважити, що з огляду на актуалізацію питання укрупнення російських регіонів²²⁴ будь-який формат об'єднання та «розмивання» нинішніх кордонів суб'єктів РФ буде спрямований на компрометацію регіональних еліт і нівелювання сепаратистських тенденцій.

Надмірна дотаційність бюджетів більшості регіонів, ротація керівних кадрів за принципами політичної доцільності, безініціативність та посилена відповідальність губернаторів за стан справ на місцях фіксують економічну та політичну неспроможність регіональних еліт та їх повну залежність від централізованої адміністрації.

Протестний потенціал регіонів РФ

По суті, практика регіонального урядування РФ має демотиваційний характер: різке зростання доходів регіону призводить до припинення підтримки з центрального бюджету і означає автоматичне співфінансування регіональних адресних програм. Тим самим зводиться нанівець початковий імпульс до зростання, а відповідальним за відсутність фактичного поліпшення добробуту населення стає регіональне керівництво.

Реакція на такий стан речей вийшла навіть на поверхню публічної політики, що не відповідає неписаним правилам функціонування режиму. Грудневі заяви президента Татарстану Р. Мінніханова про «розкуркулення» та виснажливу політику Москви знайшли певну підтримку в інших регіонах-донорах — у Калузькій і Сахалінській областях та в Москві.

Тривалий час незгода регіонів-лідерів із таким принципом відбору коштів сприймалась як блеф і аргумент для політичних торгів. Натомість падіння «Татфондбанку» (однієї з топ-50 російських кредитних організацій) у березні 2017 р. засвідчило реальний факт банківської кризи в Росії і продемонструвало, що регіональні проблеми швидко переростають у політичні протести. Крім того, низка мітингів у Казані виявила, що разом із поодинокими закличками до відставки місцевого уряду озвучуються і претензії до центру²²⁵.

Незбалансованість розвитку регіонів Російської Федерації відображається і в специфіці протестних рухів, що виникають на соціально-економічному ґрунті. Зокрема, за даними Комітету громадянських ініціатив О. Кудріна (КГІ), центри протесту перемістилися із традиційно політично активних Москви і Петербурга на південь Росії і Далекий Схід²²⁶. Індекс соціально-економічної і політичної напруженості, представлений КГІ, демонструє помірне погіршення загальної ситуації в країні: резерви витрачаються на підтримку стабільності, тоді як на проведення життєво важливих реформ їх уже не залишається. При цьому знижується якість місцевого самовряду-

вання, падає представництво опозиції на керівних посадах у регіональних парламентах (у 2015 р. ішлося про 14 % місць, у 2016 р. – про 11 %).

За підсумками 2016 р. регіоном із підвищеною напруженістю став Алтайський край. До другої групи ризику належать Кемеровська, Кіровська, Омська, Самарська, Саратовська, Челябінська, Астраханська, Івановська області, Республіка Бурятія, Москва, а також окуповані Крим і Севастополь.

Інформація підтверджується і рейтингом російських регіонів за кількістю трудових протестів²²⁷. У 2016 р. найвищим рівень соціальної напруженості був у Приморському і Хабаровському краях, Свердловській області, Москві та Республіці Бурятія. Практично відсутні протестні виступи в північнокавказьких регіонах (за винятком Північної Осетії – Аланії) та Калмикії. Низький рівень трудових конфліктів на російському Кавказі пояснюється відсутністю в цих регіонах «самостійної економіки» та їхньою інформаційною закритістю²²⁸. Карта соціально-економічних гарячих точок²²⁹ Росії свідчить, що найбільше проблем спостерігається в європейській частині країни, але переважна кількість конфліктів (скорочення робочого часу, скорочення чи заборгованість із виплати заробітної плати, звільнення працівників, нетрудові спори) відбуваються без активних громадянських протестів.

Крім того, соціальна напруженість та протестна активність характерна для регіонів з високим та середнім рівнем бідності населення²³⁰. Проте в умовах потужного впливу насаджених через ЗМІ штампів на кшталт «усюди вороги», «треба затягнути паски» тощо невдоволення громадян рідко виходить за межі трудових спорів, не набуває гострих форм та не є приводом для претензій до центральної чи регіональної влади.

Втім, у разі розширення зони конфлікту між центральною владою і регіональними елітами суперечки за економічний ресурс, повноваження і відповідальність можуть стати живильним середовищем для зростання сепаратизму в деяких суб'єктах Федерації.

Традиційно серед потенційних кандидатів на відокремлення від РФ називають такі території і політичні проекти, як: Дагестан, Черкесія, Далекосхідна республіка, Тива, Татарстан, Башкортостан, Калмикія, Східна Пруссія (Калінінградська область), Інгерманландія (Інгрія — Санкт-Петербург і частина Ленінградської області), Поморська республіка, Донська та Кубанська республіки, Сибірська республіка тощо. Проте найбільшими загрозами сепаратизму на сьогодні характеризується ситуація в кількох регіонах РФ.

Ідель-Урал. Автономістські ідеї мають значне історичне підґрунтя, спираються, зосібна, на нереалізований проект національної держави татар та башкирів початку ХХ ст. Сьогодні цей регіон об'єднує території між Волгою і Уральськими горами: Башкортостан, Татарстан, Чувашію, Мордовію, Удмуртію, Марій Ел. На цих землях компактно проживають татари, башкири, чуваші, марійці, удмурти, мордва (ерзя і мокша), які мають власну історію боротьби за незалежність, а національні еліти — бажання нароцувати власний вплив. Особливо сильний автономізм у середовищі татар, які є другим за чисельністю етносом, що проживає на території Російської Федерації.

Татарстан посідає особливе становище серед інших суб'єктів: це — єдиний регіон, який очолюється «президентом» і будує свої відносини з центром на договірних засадах (договір 2007 р. «Про розмежування предметів відання і взаємне делегування повноважень між органами державної влади Російської Федерації і органами державної влади Республіки Татарстан»).

У Татарстані починаючи з 1990-х років щороку відзначається День пам'яті захисників Казані, який час від часу проходить під гаслами «Я пам'ятаю 1552 рік», «Голокост татарського народу — 1552», «Кайся, Русь!» та «Наша мета — незалежність». Періодично з'являються радикальні тези про необхідність витіснення християнства з республіки чи заборони вживання російської мови, але вони є стихійними і не мають масових прихильників. Крім того, в Республіці діють осеред-

ки воєвничого «Імарату Кавказ», «Хізб ут-Тахрір аль-Ісламі», а також Міллі Меджліс татарського народу, Мусульманський правозахисний центр та Всетатарський громадський центр. Водночас перебільшувати характер зв'язків ісламістів із суспільно-політичними і націоналістичними рухами в сучасному Татарстані не варто. Найчастіше цей фактор наголошується російськими ЗМІ з подачі спецслужб для нагнітання напруженої атмосфери в суспільстві.

Націоналістичні рухи в Татарстані («Алтин Урда», Союз татарської молоді «Азатлик» тощо) перебувають на «пантатарських» позиціях. На святкування згаданого вище Дня пам'яті в Казані збираються представники татарських організацій і з інших республік (Якутії, Башкортостану, Марій Елу).

Північний Кавказ. Регіон зі строкатим населенням з мінімальним представництвом етнічних росіян (Адігея, Карачаєво-Черкесія, Кабардино-Балкарія, Північна Осетія, Інгушетія, Чечня, Дагестан) вважається найнебезпечнішою місцевістю щодо сепаратизму, оскільки лише тут функціонує організований збройний підпільний рух, диверсії і теракти спричинюють час від часу запровадження режиму контртерористичної операції і фактичні бойові дії. Недостатня інтегрованість вихідців з Кавказу в російське суспільство, інтенсивний міграційний рух «до Москви» та агресивні наміри ФСБ стосовно відновлення бойових дій на території Чечні лише посилюють проблему.

Високий рівень народжуваності (найвищий у РФ), природна експансивність і зростання популярності салафітських ідей серед молоді перетворюють північнокавказькі республіки на особливо небезпечні для централізованої Росії.

З 2007 р. глава Чечні Р. Кадіров має необмежені повноваження та можливості для боротьби з організованим підпіллям. На практиці це призвело до створення держави в державі, яка, по суті, не підпорядковується російським законам, чим викликає неприховане роздратування у силового блоку режиму Путіна. Попри запевнення республіканського керівництва

про «найбільш мирний, найстабільніший і найбезпечніший регіон у Росії» та рекордний рівень підтримки влади на виборах, стабільність у Чечні є поверховою. У республіці практикуються викрадення людей, частина з яких безслідно зникають, а її населення фактично обкладається даниною.

Керівництву ФСБ не подобається таке привілейоване становище регіону, який замикає на себе лівову частку трансфертів із федерального бюджету. Кадилов зазнає шквалу критики, дискредитації у ЗМІ з метою ліквідації його як політичного проекту. Проте зміщення чинного керівника, який є єдиним гарантом миру в республіці, автоматично призведе до відвертої конфронтації місцевих кланів з центром. Усе це створює передумови для виникнення «третьої Чеченської війни» у тому чи іншому вигляді.

Сибір. Якутія, Бурятія, Тива, Калмикія, Хакасія, Алтай та низка інших сибірських і далекосхідних регіонів є показовим симбіозом етнічних, соціально-економічних та політичних інтересів, які уможливають відцентровий фактор. Сибірський федеральний округ із величезною територією, ресурсним багатством, етнічною та релігійною багатоманітністю характеризується широким спектром поглядів на політично-адміністративне становище його складових — від автономії до незалежності. Проте діяльність груп «Сибирская Вольгота», «Областническая альтернатива Сибири», тюменського та омського рухів «Сибирь», «Партия сибирской независимости», «Союз объединения Сибири», «Сибирская республиканская партия», Межрегиональная ассоциация «Сибирское соглашение» не виходить за межі соціальних мереж.

Значна віддаленість від центру сприяє формуванню ідей про власну ідентичність, але їх поява не так результат визрівання ідей про самовизначення та відокремлення від Росії, як соціально-економічна необхідність привернути увагу федеральної влади до напівколоніального становища територій, розташованих за Уральським хребтом. Своєю чергою, регіональна еліта намагається використати карту «сибірського

автономізму» для отримання кращих результатів на виборах до регіональних законодавчих зборів.

Якутів переважно не зараховують до потенційних сепаратистів через зосередження республіканської еліти на соціально-економічному розвитку регіону, а не на реалізації політичних пріоритетів. Населення вважається найбільш проросійським серед неросійських етносів. Проте зворотним боком такої лояльності є мінімальне представництво росіян у системі республіканської влади: з часів розпаду СРСР усі керівники республіки є якутами.

Просування ініціатив щодо розгляду території Якутії як історичної батьківщини якутського народу та корінних нечисленних народів Півночі можна вважати підготовкою до можливої в майбутньому «націоналізації» землі і природних ресурсів (у надрах краю — третина світових запасів алмазів).

Далекосхідний регіон. Ідеї сепаратизму періодично виникають з 1992 р. у середовищі еліт Хабаровського і Приморського країв, Амурської області. Дедалі більше спостерігається економічне тяжіння до Китаю, Японії, Кореї та решти країн Тихоокеанського регіону, аніж до Москви. Далекий Схід і Сибір становлять приблизно дві третини території Росії і є нафто- та газоресурсними регіонами. З 2014 р. обговорюються ініціативи створення спеціальної економічної зони, яка б об'єднала ці регіони з північними провінціями Китаю (у пропорції 6 млн проти 120 млн осіб).

1.6. ІНФОРМАЦІЙНИЙ ПРОСТІР

Ключовим інструментом політичного впливу режиму Путіна на населення РФ та інші цільові групи (у т. ч. за межами країни) є діяльність російських медіа. Фактична націоналізація ТБ-медіа в Росії на початку 2000-х — «справа НТВ», ТНТ, НТВ-Плюс — перетворила їх на «активних провідників» кремлівської пропаганди та потужні інструменти консолідації режиму.

Основна функція ЗМІ на службі в режиму Путіна – пропагандистська. Криза 2013 – 2014 рр. продемонструвала необмежені мобілізаційні можливості пропагандистської машини, створеної в сучасній Росії. Технологічно ця пропаганда є класичною практикою використання суспільних фобій, зокрема, шляхом створення образів уявних зовнішніх та внутрішніх ворогів. Із початком гібридної війни проти України наголос робиться саме на зовнішніх ворогах (передусім ідеться про США). Внутрішні вороги сприймаються в основному як свідомі або несвідомі помічники зовнішніх (ця роль у Росії відведена лібералам).

Пропаганда, заснована на образі зовнішньої загрози, дозволяє вирішити кілька завдань.

По-перше, це мобілізація та об'єднання російського суспільства, яке насправді на сьогодні не є консолідованим унаслідок несформованості таких спільних ціннісних категорій, як нація та спільне розуміння її інтересів, демократія, громадянські права та свободи.

По-друге, уявний військовий стан посилює та виправдовує узурпацію влади її лідером – президентом та його оточенням.

І, по-третє, така пропаганда знімає з влади відповідальність за погіршення соціально-економічного становища у країні, екстраполюючи відповідальність за внутрішні проблеми на зовнішніх ворогів.

Медійна картина світу, що апелює до інстинктів та екзистенційних страхів аудиторії, повертає суспільну свідомість до архаїчних форм – утверджує чорно-білі уявлення про життя і всі його прояви, розділяє світ на «своїх – чужих», актуалізує концепції змови та особливої місії Росії. Цей стан колективної свідомості достатньо інфантильний і вразливий, тому є зручним полем для політичних маніпуляцій, дезінформації, бо дає можливість апелювати переважно до емоцій, адже суспільство вже не вимагає фактів і логічної аргументації.

Якщо у 1989 р. лише 1 % респондентів вважали, що в їхньої країні є вороги, то у 1999 – 2002 рр. так думали вже 65 – 70 %

громадян, включивши до переліку ворогів НАТО, Китай, демократів, ісламістів²³¹. За даними соціологічних досліджень 2018 р., 66 % громадян вважають, що у Росії є вороги. Водночас у період загострення протистояння із Заходом на тлі анексії Криму та агресії на Сході України у 2014 р. таких було 84 %²³².

За даними Індексу свободи преси 2018 р., Росія (як і в двох попередніх роках) посіла 148-ме місце серед 180 країн світу (Індекс свободи преси – рейтинг, що укладається за результатами щорічного дослідження міжнародної неурядової організації «Репортери без кордонів», ступеня свободи преси в тій чи іншій країні, а також зусиль влади поважати і забезпечувати повагу до цієї свободи).

Експерти характеризують стан свободи інформаційного простору в Росії як «задушливий для незалежних журналістів». Вони констатують посилення тиску на незалежні ЗМІ з часу повернення Володимира Путіна до Кремля в 2012 році. Фіксується ухвалення драконівських законів, блокування веб-сайтів; провідні незалежні новинні центри або підконтрольні державі, або усунені від діяльності. Оскільки телеканали є рупорами державної пропаганди, клімат стає дедалі гнітючішим для тих, хто ставить під сумнів новий патріотичний та неоконсервативний дискурс або просто намагається підтримувати якісну журналістику. Провідні правозахисні НУО були оголошені «іноземними агентами». Убивства та фізичні напади на журналістів залишаються безкарними. Тим часом Чечня та Крим, анексований РФ у 2014 році, стали «чорними дірами», про які мало що відомо²³³.

На сьогодні процес створення механізму державної інформаційної політики, що керується з єдиного провладного центру, є фактично завершеним. Усі телевізійні канали та радіостанції федерального значення підтримують політику режиму. Кількість незалежних регіональних ЗМІ в РФ скорочується, а їхня аудиторія маргіналізується. Водночас ЗМІ в суб'єктах РФ можуть вирізнятися наявністю багатьох дже-

рел фінансування, іноді критичним ставленням до влади та загалом більшою об'єктивністю.

Так, аналіз розвитку регіональних ЗМІ в РФ показав, що тільки в 39 регіонах спостерігається їх достатній рівень для повноцінного функціонування інституту масової інформації; у більшості ж регіонів у кращому разі розвинені його окремі аспекти, а в деяких медіасфера перебуває в критичному стані. Разом з тим у ЗМІ 28 суб'єктів РФ майже відсутня критика влади, а в 15 з них такої критики немає взагалі. Помірний рівень критичності зафіксований у 27 регіонах, низький – у 23, високий – у 7²³⁴.

Як і незалежні від влади громадські об'єднання, неангажовані ЗМІ також нерідко стають об'єктами тиску влади. Найчастіше це виявляється у зміні редакційної політики чи навіть у зміні власника. Так, наприклад, у результаті попередження Роскомнадзору 12 березня 2014 р. була звільнена головний редактор «Лента.ру» Г. Тимченко, і зрештою видання, як раніше – «Афиша.ру», припинило критикувати дії влади²³⁵. Інший приклад – порушення 11 травня 2016 р. кримінальної справи про шахрайство в медіахолдингу РБК, яке пов'язували із продовженням тиску влади на власника компанії «ОНЭКСИМ» М. Прохорова з метою припинення публікацій резонансних розслідувань журналістів, що прямо чи непрямо компрометували В. Путіна²³⁶.

Утім, у деяких випадках критика влади дозволяється, що пояснюється з-поміж іншого бажанням влади продемонструвати наявність свободи слова у країні. Як правило, при цьому йдеться про досить локальну аудиторію ліберально орієнтованих інтернет-ресурсів. Серед найбільш популярних майданчиків ліберальної спрямованості (фізично не всі розміщені в РФ через блокування Роскомнадзору) можна виділити: «Ежедневный журнал», Colta.ru, Newsru, «МБХ медиа», «Росбалт», «Грани.ру», «Слон.ру», «Собеседник», «Медуза», The New Times; друковані ЗМІ: «Независимая газета», «Ведомости», «Новая газета», радіостанції: «Эхо Москвы», «Радио Свобода».

Згідно з дослідженням основних тенденцій користування різними ЗМІ і споживання російським населенням новин з різних джерел за останні 5–7 років, телебачення й далі є головним джерелом інформації для росіян. Однак паралельно відбуваються зміни в моделях споживання інформації. Особливо це помітно в молодіжному середовищі. З 2011 до 2016 року використання телебачення як головного джерела новин серед молоді знизилося, а інтернету зросла. Російські федеральні канали розраховані на масового глядача і не сегментують між собою телеаудиторію за політичними уподобаннями. Виняток становлять лише «нішеві» телеканали, такі як «Дождь». Однак і на «незалежних» інформаційних майданчиках влада має підтримку, хоч і меншою мірою, ніж на основних федеральних телеканалах. Молоді росіяни дивляться інформаційно-аналітичні передачі по телебаченню в 2–2,5 рази рідше, ніж старші вікові групи.

Респонденти, які критикують телеканали і лояльні до них, різко розходяться в оцінці влади. Оцінки телеканалів і чинної влади пов'язані між собою. Можна сказати, що політичні уподобання визначають не вибір телеканалу, а сам факт перегляду або не перегляду федеральних каналів.

Серед джерел новин в інтернеті з великим відривом лідирують новинні агрегатори: Яндекс.Новости, новини Mail.ru. За останні чотири роки користування соціальними мережами в Росії зросло і сягнуло 55 %. Близько третини росіян користується соціальними мережами щодня або практично щодня. У наймолодшій віковій групі користуються соціальними мережами хоча б «кілька разів на тиждень» 93 % респондентів. Найпопулярніші соціальні мережі — «Однокласники» і «ВКонтакте». Канали відеоблогерів дивляться близько чверті молодих росіян. Найпопулярнішими каналами є розважальні, однак політичні теми також освоюють нові інструменти взаємодії з молодіжною аудиторією.

За чверть століття соціологічних спостережень кількість тих, хто читає газети щодня або практично щодня, скоротилася

в 13 разів і на сьогодні становить 5 %. Найпопулярнішими федеральними виданнями є таблоїди, а також регіональні газети. У Росії місцеві газети різного штибу читає кожен п'ятий опитаний. Аудиторія якісних аналітичних видань не перевищує 1 – 2 % населення.

В умовах широкого розповсюдження мережі інтернет потенційний доступ до альтернативних думок мають як мінімум дві третини населення країни. Однак тих, хто регулярно використовує для отримання інформації хоча б одне з «незалежних ЗМІ» (тих, що представляють альтернативу домінуючим офіційним поглядам), набагато менше: близько чверті по країні, в столиці близько половини населення. Тих, хто цілеспрямовано використовує незалежні джерела для отримання інформації (читає, слухає чи дивиться два і більше «незалежних ЗМІ»), ще менше: 6 % по країні і 16 % в Москві. Ці зацікавлені у якнайрізноманітнішій інформації люди мають вищий рівень освіти і матеріального достатку, менше підтримують ініціативи влади і більш схильні підтримувати опозицію. Однак навіть в цій групі прихильники влади переважають.

Довіра до ЗМІ в Росії перебуває на досить високому рівні в порівнянні з іншими громадськими інститутами. ЗМІ довіряє 41% росіян. При цьому довіра до телебачення вища, ніж до преси (10 %), інтернет-видань (19 %) або соціальних мереж (15 %). Значною мірою телебаченню довіряє половина росіян, але повною мірою – лише 10%. Близько половини згодні, що ЗМІ замовчують частину інформації – перш за все щодо соціально-економічних проблем. Майже половина сумнівається в своїй здатності розпізнати брехню і правду в ЗМІ. Стільки ж вважають, що можуть розібратися в цьому питанні (при цьому повністю впевнені в цьому лише 9 %).

Половина росіян вважає, що на основних телеканалах телебачення існує державна цензура. Приблизно стільки само вважають необхідною цензуру в ЗМІ, в основному для забезпечення військової безпеки держави та охорони порядку. Інтернет сам по собі заслуговує на довіру менше від телебачення,

однак існують теми, які, на думку росіян, там висвітлюються об'єктивніше: особисте життя чиновників, реальний стан справ в економіці, критика зовнішньої політики Росії з боку країн Заходу і опозиції, виступи опозиційних політиків²³⁷.

Водночас протягом останніх років сфера ЗМІ у РФ економічно занепадає, про що свідчать скорочення рекламних надходжень та фактична відсутність індексації бюджетних видатків. Зменшення державного та приватного фінансування ЗМІ негативно позначається на їх розвитку.

Цілком імовірно, що скорочення реальних обсягів фінансування медіасфери пов'язане зі змінами у сприйнятті ЗМІ російським суспільством. Попри превалювання довіри до телебачення над довірою до інтернету спостерігається тенденція зближення цих показників. Так, опитування «Левада-Центру» виявило, що росіяни стали менше довіряти телебаченню та більше — інтернету. Телебаченню у липні 2016 р. довіряли 59 % респондентів, тоді як у березні 2018 — 51 %. Довіра до інформації з інтернету серед росіян, навпаки, зростає. У липні 2016 р. їй довіряли 32 % росіян, у той час як у березні 2018 р. — 34 %²³⁸.

Експерти пояснюють зниження рівня довіри до традиційних ЗМІ, зокрема, тим, що більшість з них належить державі, для них не є характерним різнобічне висвітлення тих чи інших подій²³⁹. Загалом рівень довіри до ЗМІ повертається до показників, які існували до сплеску довіри до російських інститутів влади і російських ЗМІ в 2014 р.

Затверджена у грудні 2016 р. нова Доктрина інформаційної безпеки Російської Федерації²⁴⁰ окреслює основні загрози в інформаційній сфері: «збільшення в іноземних ЗМІ матеріалів, що містять упереджену оцінку російської політики, нарощування інформаційного впливу на населення Росії, в першу чергу на молодь, з метою розмивання традиційних російських духовно-моральних цінностей» тощо. Протидія цим загрозам передбачає посилення державного контролю над ЗМІ (зокрема, над інтернет-ресурсами та більш-менш незалежними ЗМІ),

а також обмеження громадянських прав задля «забезпечення інформаційної безпеки держави».

Оскільки сьогодні контроль держави над традиційними ЗМІ в РФ можна вважати здійсненим, черга дійшла до регулювання національного онлайн-простору і цифрових медіа. Протягом останніх років основними змінами в законодавстві РФ в цій сфері стали: Федеральний закон від 23 червня 2016 року № 208-ФЗ «Про внесення змін до Федерального закону «Про інформацію, інформаційні технології і про захист інформації», Кодекс РФ про адміністративні правопорушення» (закон «про новинні агрегатори») і пакет антитерористичних законів авторства депутата І. Ярової і сенатора В. Озерова.

Закон про новинні агрегатори, який набув чинності з 1 січня 2017 року, запроваджує обмеження для новинних сервісів із відвідуваністю понад 1 млн осіб на добу. Головна вимога до них — необхідність перевіряти достовірність суспільно значущої інформації до її поширення. При цьому новинні агрегатори не несуть відповідальності за дослівне цитування повідомлень офіційно зареєстрованих ЗМІ, проте зобов'язані перевіряти достовірність інформації з усіх інших джерел.

Саме із введенням у дію цього закону експерти пов'язують відсутність реакції російських медіа на оприлюднення даних розслідування О. Навального про маєтності прем'єра Д. Медведєва. Серед друкованих ЗМІ лише «Ведомости» та «Новая газета» опублікували матеріали про розслідування²⁴¹. Найбільші новинні інтернет-агрегатори (Lenta.ru, Gazeta.ru, Яндекс.Новости, РИА Новости) оперативно не відреагували на подію, що в цілому є показовим явищем для сучасного стану російського інформаційного простору²⁴².

Пакет антитерористичних законів І. Ярової і В. Озерова складається з Федерального закону від 6 липня 2016 року № 374-ФЗ «Про внесення змін до закону «Про протидію тероризму» і окремі законодавчі акти Російської Федерації в частині встановлення додаткових заходів протидії тероризму і забезпечення громадської безпеки» і Федерального закону

від 6 липня 2016 року № 375-ФЗ «Про внесення змін до Кримінального кодексу та Кримінальнопроцесуального кодексу РФ в частині встановлення додаткових заходів протидії тероризму і забезпечення громадської безпеки».

Обидва закони набули чинності 20 липня 2016 року (окрім кількох підпунктів, що набули чинності 1 липня 2018 року) та зачіпають десятки інших російських нормативних актів, зміни у яких серйозно позначаються на всіх громадянах країни. Наприклад, «неповідомлення про злочин» віднесено до кримінальних злочинів, за що загрожує позбавлення волі на строк до одного року.

Заклики до тероризму і його виправдання в інтернеті прирівнюються до аналогічних заяв у ЗМІ і тягнуть за собою кримінальне покарання до 7 років позбавлення волі. Стаття про масові заворушення кримінального кодексу доповнилася пунктом «схиляння, вербування або інше залучення до їх організації», за що передбачено позбавлення волі на строк від 5 до 10 років. Із 22 до 32 розширено список злочинів, кримінальна відповідальність за які настає з 14 років. Серед них: міжнародний тероризм, участь у терористичних угрупованнях, участь у масових заворушеннях, неінформування тощо.

Нарешті, зазначені закони вводять для операторів зв'язку вимогу про зберігання даних користувачів і їх надання правоохоронним органам на першу вимогу. Так, оператори зв'язку зобов'язані зберігати всі записи дзвінків і будь-які повідомлення (включаючи аудіо-, відеозображення), якими обмінюються користувачі, протягом півроку. Протягом трьох років вони повинні зберігати метадані — тобто відомості про те, коли відбулася розмова або обмін SMS.

Такий самий обов'язок стосується і «організаторів поширення інформації в мережі інтернет» (йдеться про інтернет-ресурси, внесені до відповідного реєстру), тільки термін зберігання метаданих в цьому випадку скорочений до року. Крім того, оператори і «організатори поширення інформації» (фактично — всі інтернет-ресурси) мають надавати без рі-

шення суду правоохоронним органам дані для дешифрування повідомлень, якими обмінюються користувачі.

Для забезпечення всіх цих вимог потрібні додаткові ресурси — фінансові, матеріально-технічні, програмні, кадрові та ін. Отже, практична реалізація пакета антитерористичних законів пов'язана для операторів зв'язку й інтернет-індустрії країни з великими фінансовими витратами. Розрахункові суми витрат називаються різні, але всі вони великі, оскільки обчислюються навіть не в мільярдах, а в трильйонах рублів²⁴³.

Незважаючи на практичну нездатність російської влади реалізовувати закон в повному обсязі, окремі його норми активно застосовуються. Так, наприклад, Роскомнадзор з 16 квітня 2018 р. (виконуючи ініційовану ним судову ухвалу) намагається заблокувати месенджер Telegram через відмову виконати вимогу розкрити ключі для декодування повідомлень. У результаті до «чорного списку» потрапили близько 20 мільйонів IP-адрес Amazon і Google, виникли перебої в роботі багатьох сайтів і сервісів.

30 квітня 2018 р. в Москві відбувся мітинг проти блокування Telegram, а також проти Роскомнадзору і цензури, який зібрав понад 12 тис. учасників²⁴⁴. Основними вимогами, які містяться в декларації, ухваленій за підсумками мітингу, стали: ліквідація Роскомнадзору та відставка глави відомства О. Жарова, припинення блокування Telegram і скасування законів, що обмежують свободу інтернету²⁴⁵.

Таким чином, можна констатувати, що сьогодні російська влада акумулювала блокуючий пакет з контролю над інформаційним простором та намагається збільшити свою частку в ньому. Водночас розвиток інформаційних технологій та активність молодого покоління як основного їх користувача дають надію, що інформаційний простір в РФ має перспективи стати більш прозорим та незалежним від єдиновірної думки, що нав'язується режимом.

1.7. ІДЕНТИЧНІСТЬ ТА ІДЕОЛОГІЯ

Пошук формули російського патріотизму

Базове позиціонування Путіна в системі координат російської внутрішньої політики пов'язане з його місією відновлення імперського статусу Росії. Атрибути цього статусу — сильна влада, амбіції світового лідерства, значна концентрація ресурсів та їх використання для досягнення національних цілей.

В. Путін також намагається виправдати очікування благочина, які більшість росіян пов'язують із поверненням до статусу «наддержави». Іміджевий репертуар «вождя» охоплює певні універсальні ролі — патріот, силовик, прихильник здорового способу життя, православний віруючий, захисник національних інтересів, гарант стабільності тощо.

Однак успішність політики Путіна, спрямованої переважно на відновлення колишньої радянської системи внутрішньої і зовнішньої політики, не дає відповіді на питання про перспективи Росії та її протистояння гострим викликам сучасності. Зокрема, й на ті виклики протиставлення імперської та етнічної ідентичності, які зруйнували колишній СРСР в несприятливих соціально-економічних умовах.

Ідею загальнонаціональної спільноти, об'єднаної лояльністю до вищого керівництва країни, намагалися реалізувати в СРСР, але перманентні спроби Й. Сталіна та Л. Брежнєва створити «радянський народ» не увінчалися успіхом.

Необхідність конструювання наднаціональної ідентичності гостро усвідомлює сам В. Путін, котрий «пережив крах уявної історично сформованої спільноти як найбільшу драму свого життя».²⁴⁶ Головною запоруку того, що подібний сценарій омине в майбутньому Російську Федерацію, Путін та його оточення вбачають у патріотичній мобілізації, здійсненій на хвилі «русской весны» — руху, що набрав сили після анексії Криму та забезпечив суттєве зростання президентського рейтингу.

Оскільки патріотизм і підтримка Путіна в сучасній Росії стали синонімами, то активізація усіх можливих патріотичних проявів стала важливою складовою консолідації режиму.

У 2011 р. було ухвалено першу державну програму патріотичного виховання громадян, у 2016-му – другу. У 2016 р. патріотизм був проголошений В. Путіним національною ідеєю Росії²⁴⁷.

Вже у період підготовки до президентських виборів (у листопаді 2017 р.) група депутатів від «Єдиної Росії» внесла на розгляд парламенту законопроект «Про патріотичне виховання в Російській Федерації», зафіксувавши державну монополію на патріотизм. Згідно з проектом, патріотичне виховання є систематичною і цілеспрямованою діяльністю, заснованою на соціокультурних, духовно-моральних цінностях і прийнятих у суспільстві правилах і нормах поведінки в інтересах людини, родини, суспільства і держави, яка спрямована на розвиток особистості, створення умов для самовизначення і соціалізації громадян, формування у них патріотичної свідомості, почуття вірності Росії, готовності до виконання громадянського обов'язку і конституційних обов'язків із захисту інтересів Вітчизни²⁴⁸.

Штучна регламентація «вірності батьківщині» не має аналогів у цивілізованих країнах і не може ототожнюватись із законодавчим захистом державних символів. Водночас сфера регулювання аналізованого законопроекту досить специфічна і звужується до «розвитку історичної пам'яті на всіх рівнях освітнього простору: підтримка пам'ятників військової слави, у тому числі могил невідомого солдата і військових поховань, як на території Росії, так і за кордоном». Таким чином, патріотизм у широкому розумінні зводиться лише до одного з його можливих проявів – військового патріотизму.

Головними інструментами військово-патріотичного виховання є система освіти та ЗМІ: у сучасних підручниках 70 % матеріалу присвячено війнам, федеральними каналами постійно висвітлюються події та сюжети, що мають безпосереднє

відношення до російського війська та зброї²⁴⁹. У підсумку, центральним державним святом, навколо якого вибудовується національна ідентичність, є перемога у Великій Вітчизняній війні.

Громадська ініціатива «Безсмертний полк», яка створювалася у 2012 р. силами томських журналістів і згодом поширилася на всій території Росії, з 2015 р. перейшла під контроль «Загальноросійського народного фронту». Оцінки окремих ЗМІ, оглядачів, колумністів зводяться до тези: «Доки живий "Безсмертний полк", доти ми єдині». Дані соціологічних досліджень підтверджують суспільний консенсус у цьому питанні: у 2016 – 2017 роках 91 % російського суспільства позитивно ставився до акції²⁵⁰. Хоча йдеться при цьому переважно про пасивну підтримку (79 % з тих, хто цілком чи радше позитивно оцінює акцію, віддають перевагу спостереженню перед безпосередньою участю в її проведенні).

Для переважної більшості росіян (63 %) 9 травня асоціюється з «перемогою радянського народу над німецьким фашизмом» і вимагає належного вшанування ветеранів. Значно менше людей у РФ схильні тлумачити цю дату в деполітизованій та деідеологізованій площині – як «день пам'яті загиблих на війні рідних та друзів» (7 %) та «траур за загиблими у Великій Вітчизняній війні» (6 %).

Особиста участь в масових заходах та увага перших осіб держави лише підтверджує їх зацікавленість у подальшій мілітаризації суспільства на ґрунті «Перемоги». Прикметною рисою нинішнього культу «Перемоги» в РФ є його «привласнення», коли внесок представників інших народів колишнього СРСР, не кажучи вже про країни-союзники, ігнорується або свідомо применшується. Кількість громадян РФ, які вважають 9 травня «днем перемоги Росії над Німеччиною», поступово зростає з 2015 року і у 2017 р. сягнула 17 %. Вперше на офіційному рівні цю позицію задекларував В. Путін ще у грудні 2010 р., коли він заявив про Росію як країну переможців²⁵¹.

Маніпуляції з історією, поняттями і символами мають на меті не лише конструювання нової ідентичності громадян

Російської Федерації в історичній перспективі, а й вирішення пропагандистських завдань поточної політики.

Сам парад використовується як спосіб демонстрації суспільству військової потуги, яка стоїть на сторожі його інтересів. Загалом 83 % росіян переконані у необхідності проведення 9 травня парадів воєнної техніки; зростає кількість респондентів, котрі дивляться телетрансляцію столичного параду (65 % – у 2011 р., 69 % – у 2017 р.)²⁵².

Тісно пов'язана з прищепленням патріотизму й політика напівофіційної реанімації сталінізму. Сьогоднішній Сталін – це суто російський ідеологічний актив; феномен імперської, а не етнічної свідомості. Сталін у розумінні сучасних росіян був головнокомандувачем у переможній війні з нацизмом, продуктом якої стала російська «імперія» від Ельби до Південно-Китайського моря²⁵³.

Дослідження історичної свідомості російського суспільства, проведені «Левада-Центром», свідчать, що масова свідомість пам'ятає терор 1930 – 1950 рр., але не в змозі чинити опір наполегливій апології Сталіна²⁵⁴. Його привабливість і значущість зростає в контексті загальної спрямованості «політики пам'яті» сучасного російського керівництва, що поєднує міфологізацію радянського минулого з прихованим виправданням злочинів, скоєних державою.

Поступово сталінські репресії витісняються із суспільної пам'яті, заміщуючись культом Перемоги 1945 р. За 10 років частка росіян, що кваліфікують репресії як «злочин, якому немає виправдання», знизилася із 72 % до 39 %. І, навпаки, зросла з 9 % до 26 % кількість тих, хто готовий виправдовувати таку політику міркуваннями «політичної доцільності». Частка громадян, які мало або нічого не знають про причини, масштаби, зміст і виконавців сталінського терору, у 2017 р. сягнула максимального значення – 42 %.

Патріотична мобілізація, мілітаризм, культ «сильної руки» є важливими світогляднопсихологічними передумовами стійкості нинішнього російського режиму. Практично у всіх цих

вимірах він спирається на досвід і спадщину радянського періоду. Разом з тим нинішня Російська Федерація не має в своєму ідейному арсеналі переконливої та перспективної національної ідеї. Не є достатньо зрозумілою та чітко окресленою сама модель актуальної російської ідентичності.

Перехід від мобілізаційної до стабілізаційної риторики в офіційних документах Кремля є головним трендом останнього періоду. Відповідні положення містить, зокрема, Послання президента РФ В. Путіна до Федеральних зборів 2017 р. Його важливим політичним меседжем стала теза щодо необхідності примирення в суспільстві. У цьому контексті В. Путін вважає за необхідне:

- завадити виникненню конфліктів на релігійній, національній або соціальній основі;
- ставитися з повагою до теми революції 1917 р.;
- позбутися зверхнього ставлення середнього класу (ліберального та прозахідного) до основної суспільної маси та неприйняття зустрічної агресії, що виливається у вандалізм і порушення закону;
- надати підтримку волонтерським та благодійним рухам, некомерційним організаціям, а також завершити формування правової бази діяльності НУО, усунувши зайві бюрократичні бар'єри²⁵⁵.

Спроба концептуально завершити формулу ідентичності сучасного росіянина була здійснена при підготовці спеціального закону «Про російську націю», ухвалення якого було анонсовано Кремлем (підготувати законопроект та відповідні зміни до конституції РФ Путін доручив на засіданні Ради з міжнародних відносин у Астрахані 31 жовтня 2016 р.). Ішлося, зокрема, і про остаточне закріплення терміна «россиянин» як загальної назви громадянина РФ, що набув поширення після проголошення незалежності та державного суверенітету РСФСР під проводом Б. Єльцина.

Уперше поняття російської нації офіційно з'явилося у тексті Стратегії державної національної політики Російської Федерації до 2025 р. від 19 грудня 2012 р. Згідно з цим документом, «російська нація» ототожнюється з «багатонаціональним народом Російської Федерації», зміцнення духовної спільності та громадянської самосвідомості якого визнаються головними цілями державної національної політики Росії²⁵⁶.

На території РФ проживають представники 193 національностей, проте системотвірним ядром «єднання народів» законодавчо вважається російський народ²⁵⁷. Різноманіття етнічного складу і релігійної належності населення Росії, історичний досвід міжкультурної і міжрелігійної взаємодії народів подається як загальне надбання російської нації, що слугує фактором зміцнення російської державності. Проте п. 1 ст. 3 Конституції РФ проголошує «носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Російській Федерації є її багатонаціональний народ».

Втім, намагання примирити російський націоналізм, стимульований офіційною пропагандою та патріотичними акціями на зразок «русской весны», з інтересами державного будівництва в багатонаціональній Російській Федерації навіть на папері не досягають успіху. Поняття «багатонаціональна нація» нікого не влаштовує через свою внутрішню суперечність, штучність та потенційну конфліктність.

Для вирішення цієї проблеми принаймні на термінологічному рівні РАН розробила словник основних понять в галузі національної політики і міжнаціональних відносин. У глосарії встановлюється пріоритет розуміння російської нації як громадянсько-політичної, а не етнічної спільності, консолідованої на основі історичної російської державності, члени якої мають рівні права незалежно від етнічної, расової і релігійної належності, спільних історико-культурних цінностей, почуття належності до єдиного народу, громадянської відповідальності та солідарності²⁵⁸. Тож Російська Федерація вважається «національною державою з різноманітним етнічним і релігійним складом населення та регіональною специфікою».

Заявлений підхід викликав значну критику, головним чином з боку націоналістичних середовищ — як власне російських, так і національних меншин. Національні республіки повоювались перетворення російської нації на націю росіян із автоматичною втратою ідентичності всіх інших народів²⁵⁹. Натомість для патріотичних «козацьких» організацій важливим було законодавче закріплення «державотворчої ролі» російського народу, а для РПЦ — ідеї «русского мира», об'єднавча роль у якому належить російській мові та культурі²⁶⁰.

Російське суспільство, за словами керівника групи академіка В. Тишкова, виявилось неготовим до «сприйняття такого поняття, як єдина нація, що об'єднує всі національності»²⁶¹. Можна також згадати реакцію С. Говорухіна (тодішнього голови комітету Держдуми з культури), який назвав визначення «россиянин» огидним²⁶².

Питання виявилось вкрай болючим і конфліктним, тож його політизація була б небажаною, особливо перед виборами. До того ж, за даними Московського бюро з прав людини, у 2017 р. росіяни були стурбовані передусім соціально-економічними та міжнародними проблемами, а міжетнічна напруга демонструвала тенденцію до зниження²⁶³.

Оскільки ідея нової російської нації, що розчиняла б етнічну специфіку «русских» в багатоетнічній масі «россиян», не набула переконливості та популярності, відповідні законопроекти були загальмовані.

У березні 2017 р. замість закону про єдину російську націю було запропоновано проект закону «Про основи державної національної політики». А влітку 2017 р. В. Путін вирішив взагалі зняти це питання з політичного порядку денного, назвавши все, що «пов'язано з національною ідентичністю, дуже тонкою сферою»²⁶⁴.

Таким чином окреслюється ідеологічний розлом між імперською і націоналістичною формою російської ідентичності, що в умовах можливої кризи путінського режиму є найбільш конфліктогенним чинником.

Ідейні засади російського фундаменталізму

Режим Путіна спирається на специфічну імперську ідентичність росіян, що включає досить суперечливі ідеологічні конструкції та концепти, які відіграють роль стимулів та аргументів колективної свідомості та поведінки. Одночасно йдеться про особливу «місію» російського народу («русские») щодо заснування імперії та про все населення РФ як колективний суб'єкт реалізації імперської політики («россияне»).

В основі цієї ідентичності — тяглість імперської традиції, спадкоємцем усіх історичних форм якої виступає сучасна Російська Федерація. Про це, зокрема, сказав президент РФ В. Путін у своєму Посланні 2014 р. до Федеральних зборів: «Ми усвідомили безперервність, цілісність тисячолітнього шляху нашої Вітчизни»²⁶⁵.

Ключову роль у легітимізації відповідної традиції та наповненні імперської ідентичності ціннісно-культурним змістом відіграє історична схема, на утвердження якої спрямовані зусилля ідеологічно-пропагандистської машини РФ²⁶⁶.

Змістовним наповненням імперської ідентичності в умовах путінської Росії мало стати поняття «русского мира». Головним ідеологом цього концепту виступив Патріарх РПЦ Кирил.

Наскрізним мотивом усього ідеологічного наративу, побудованого на концепції «русского мира», стали цінності традиціоналізму («скрепи»), а новим об'єднувальним чинником російської державної ідеології та її пропагандистської експансії на території колишнього СРСР і за його межами — фундаменталізм.

Збереження традиційних цінностей, протидія їх руйнуванню та дискредитації новітніми ліберальними практиками й підходами стало новою місією путінської Росії, її візитною карткою в сучасному світі та виправданням монопольного становища влади перед власним населенням.

Як зазначив керівник Центру досліджень ідеологічних процесів Інституту філософії РАН О. Рубцов, у Росії «ще роки

3–4 тому була ідеологія модернізації, глобалізації тощо. Але згодом з'ясувалося, що всі ці речі можна порахувати, все це підлягає калькуляції, можна порахувати, скільки в нас [в Росії] інноваційного продукту, є ця модернізація чи ні. Все це було в якомусь сенсі матеріалістичним рухом. Але нічого не вишло. І все перевернулося на ідеалістичний лад, відтепер у нас цінності, дух і таке інше...»²⁶⁷.

Російський фундаменталізм є логічним продовженням того шляху «повернення» до стану «природної держави», яким росіяни рухалися з початку правління Путіна і який за збігом обставин припав на період стрімкого зростання цін на сировинні ресурси РФ.

Пропагандистська машина РФ почала дедалі більше використовувати для власної потреби найширше коло аргументів захисників традиційних цінностей, моральних основ, національної самобутності та «суверенності», «історичних прав» тощо. У цьому контексті Росія намагається виправдати своє втручання у внутрішні справи інших держав, нехтування міжнародними нормами, анексію чужих територій, наступ на свободу слова і монополізм влади, панування офіційної ідеології у внутрішньому медійному просторі, підрив інформаційної безпеки інших країн тощо.

У своєму Посланні до Федеральних зборів 2016 р. В. Путін заявив: «Принципи справедливості, поваги та довіри універсальні... Ми твердо відстоюємо їх — і, як бачимо, не без результату — на міжнародній арені... Ми — за безпеку і можливість розвитку не для обраних, а для всіх країн і народів, за повагу до міжнародного права і різноманітність світу. Проти будь-якої монополії — чи йдеться про зазіхання на винятковість, чи про спроби вибудувати під себе правила міжнародної торгівлі, обмежити свободу слова, фактично ввести цензуру в глобальному інформаційному просторі»²⁶⁸.

Путін намагається очолити повстання «природних держав» проти диктату ліберальних демократій Заходу, що виник після завершення холодної війни і тримався до останнього часу

завдяки інтелектуальному і культурному лідерству Заходу, його економічній перевазі та військовому потенціалу США. Розпад СРСР уможливив цей «диктат», а повернення Росії до імперської сутності має, за логікою Кремля, покласти цьому край.

Утім, у своєму антизахідному фундаменталізмі Путін не готовий заходити надто далеко. Кремль прекрасно усвідомлює залежність свого імперського проекту від економічних і політичних детермінант глобалізованого світу, більшість із яких контролюються Заходом. Росія не хоче втрачати своє місце у системі глобального капіталізму, їй не вигідний хаос і занепад світової економічної і політичної системи, оскільки її економіка та інфраструктура стане першою жертвою такого повороту.

Путін і очолювана ним Росія хочуть лише здобути право «бути собою» і «піднятися з колін» — себто залишатися «природною державою» з фіктивними демократичними інститутами і локальними імперськими звичками, та водночас користуватися глобальним ринком, інноваціями і гарантіями безпеки, зафіксованими у Статуті ООН.

Тому, досягнувши певних успіхів у протидії західній експансії, Путін волів би окреслити власну територію та повернутися до ситуації *business as usual*. Його фундаменталізм не схожий на революційну свідомість ІДІА, він поміркований і захисний, і в його планах немає наміру змінювати напрям розвитку цивілізації (як це, наприклад, пропонують робити Дугін чи Лимонов).

У власній картині світу путінська Росія виступає мало не рятівником Європи. Захист християнських цінностей і збереження європейської цивілізації проголошується історичною місією Росії. Для переконливості такого підходу використовується аналогія з перемогою над нацистською Німеччиною, поширена в останні роки в російській пропаганді. Зрозуміло, що намір Кремля «захищати Європу та європейську цивілізацію» від міфічних руйнівних тенденцій, які зазвичай тав-

руються як прояви фашизму, що дивним чином пов'язаний із лібералізмом та толерантністю, для більшості європейців є неприйнятним. Але платформу для можливого примирення і тлумачення нинішньої кризи у відносинах як «непорозуміння» він створює.

У цьому контексті Росія вже сьогодні активно позиціонується як останній захисник християнських та родинних цінностей, а також як можливий союзник ЄС у вирішенні міграційної кризи та проблеми ісламського тероризму і водночас як альтернатива залежності Європи від впливу США.

Роль РПЦ у консолідації режиму

Природно, що фундаменталістський поворот у суспільній свідомості супроводжується посиленням ролі релігії і церкви в управлінні державою.

Російська православна церква (РПЦ) стала однією з головних суспільних опор режиму Путіна. Прикметно, що мілітаризація та клерикалізація відбувалися в тісному зв'язку одного феномена з іншим. Вони виростають на основі єдиного мобілізаційного імпульсу, що був влучно означений одним з дослідників як «екзистенційна загроза»²⁶⁹. Сприйняття навколишнього світу як ворожого і підступного спонукає російське суспільство шукати захисту в поверненні до архаїчних форм символічної влади і реального збільшення ролі силових структур. Цей процес відбувається послідовно з моменту приходу до влади В. Путіна:

- у 2000 р. керівник Головного управління з виховної роботи Збройних сил РФ заявив, що російським військовослужбовцям слід прищеплювати не тільки релігійну віру, а й віру в право Росії на існування;
- у 2004 р. Д. Рогозін зазначив, що першим етапом нападу на Росію стане наступ на її духовну безпеку, руйнування

духовності, впровадження в свідомість народу чужих ідей та цінностей;

- у 2007 р. президент Росії В. Путін виступив на Мюнхенській конференції з безпеки з промовою, у якій назвав США «товаришем вовком, який їсть і нікого не слухає», продемонструвавши, що Росія не потоне «в ліберальному прозахідному болоті і не перетвориться на західну напівколонію»²⁷⁰;
- у 2009 р. указом президента Російської Федерації в країні відновлено інститут військового духовенства в російських Збройних силах.

Довіра росіян до церковних інститутів (на рівні 43 %²⁷¹) зумовлюється низкою історичних та національних обставин. Зокрема, це:

- монопольне право православної церкви в часи Російської імперії на прозелітизм (активну місіонерську діяльність) серед членів інших релігійних організацій²⁷²;
- поширене уявлення про значну роль православ'я у збиранні та захисті російських земель, розвитку культури та науки;
- повільне розгортання до ХХ ст. процесу секуляризації;
- повне сприяння церкви російській владі та виконання церквою низки соціальних функцій.

Унаслідок дії цих чинників три чверті росіян називають себе православними, а політичний вплив Російської православної церкви зростає. У 2012 р. кожен другий громадянин говорив про присутність церкви у внутрішній політиці держави, ще 43 % відчували її вплив у міжнародних справах Росії²⁷³. Відносна більшість (43 %) росіян визнавали відносини між РПЦ і державою збалансованими і гармонійними, а у 2015 р. кількість респондентів, які вважали, що «церква сьогодні будує свої відносини з суспільством і державою саме так, як потрібно», сягнула 47 %²⁷⁴.

Стаття 14 Конституції Російської Федерації визнає державу світською, де жодна релігія не може встановлюватися як

державна чи обов'язкова, а всі релігійні об'єднання відокремлені від держави. Натомість на практиці в Росії релігійні організації ніколи не усувалися від участі в суспільно-політичному житті, ідеологічних і партійних протистояннях, етнічних та міжнародних конфліктах. Лояльність РПЦ, особливо вищого духовенства, до світської влади стала вагомою причиною того, що з-поміж усіх централізованих інститутів російського суспільства тільки церква і силові відомства змогли без особливих репутаційних та інших втрат пережити розпад Радянського Союзу.

У 1990-ті роки РПЦ увійшла в союз зі своїм колишнім ідеологічним ворогом КПРФ та використовувала партійну підтримку для тиску на адміністрацію президента Б. Єльцина, а у 2000-ні закріплювала свій політичний вплив, підписуючи двосторонні угоди з міністерствами з метою «підтримки стабільності в суспільстві»²⁷⁵. Після 2012 р. у Російській Федерації активно розвивається церковно-державний діалог. Триває співпраця церкви з адміністрацією президента і апаратом уряду, Федеральними зборами, міністерствами та відомствами, регіональними органами влади (започатковано формат підписання угод про співпрацю РПЦ і повноважних представництв президента Російської Федерації у федеральних округах).

РПЦ щороку збільшує свої можливості розгалуженої інституційної структури: 286 єпархій та 35496 приходів на території СНД і Балтії, Європи, Китаю та Японії²⁷⁶, чим посилюється організований політичний вплив на громадську свідомість у різних формах:

- маючи власні ЗМІ та доступ до федеральних інформаційних ресурсів, РПЦ здатна загострювати суспільну увагу на одних проблемах, відволікаючи від інших, а також інтерпретувати їх із набуттям власної вигоди чи переваг для влади;
- РПЦ може схвалювати або критикувати дії політичних суб'єктів і акторів, сприяючи тим самим їх легітимації або дискредитації;

- окремі священнослужителі (Всеволод Чаплін, Андрій Куряєв, Іларіон Алфеев та інші) виступають із політичними зверненнями чи заявами, де дають оцінку внутрішнім подіям та процесам поза межами Російської Федерації;
- деякі суспільні процеси, розпочавшись у середовищі церкви, стихійно чи ініціативно можуть продовжитись в інших соціальних інститутах, набуваючи політизованості (суспільний рух щодо заборони абортів на території Росії, що виник восени 2016 р.).

Незважаючи на зазначену вище частку православних віруючих у Росії (75 %), насправді їх може бути менше. За даними проекту «Атлас релігій Росії», православ'я у країні сповідують приблизно 40 % громадян²⁷⁷. Проявляється достатньо суперечливий феномен «православного активіста», який є представником створених під егідою РПЦ чи афілійованих з нею організацій громадянського суспільства, часто навіть недостатньо обізнаних з основними догматами і канонами православ'я.

У цьому зв'язку варто зауважити одну з важливих функцій РПЦ щодо підтримки режиму Путіна — каналізацію та експлуатацію протестного потенціалу суспільства через налагодження тісних зв'язків із маргінальними націоналістичними організаціями правого політичного спрямування²⁷⁸, «Юнармією» та іншими організованими прихильниками концепції «добро з кулаками».

Особливо ефективною наразі є співпраця РПЦ з козацькими організаціями, для взаємодії з якими створено окремий Синодальний комітет, що виступає організатором форумів козацької молоді, конференцій та інших заходів. Головним функціональним завданням сучасних російських козаків є забезпечення правопорядку та безпеки на масових заходах, організованих церквою. Проте потенціал козацьких організацій цим не обмежується. За сприяння РПЦ щороку 800 — 900 осіб з-поміж представників козацьких формувань залучають до служби у структурі збройних підрозділів Міноборони РФ;

2,5 тис. козаків залучені до охорони державного кордону РФ під егідою Держслужби з охорони громадського порядку та контролю кордону.

РПЦ намагається серйозно впливати на світову громадську свідомість як у суто православних справах, так і в питаннях, вирішення яких не належить до церковної компетенції. 13 червня 2016 р. Священний синод РПЦ задокументував фактичну відмову церкви брати участь у Всеpravославному Соборі на Криті²⁷⁹. 8 березня 2017 р. в Женеві під час роботи 34-ї сесії Ради ООН з прав людини пройшла конференція «Взаємна повага і мирне співіснування як умова міжрелігійного миру і стабільності: захист християн і представників інших релігій», організована Всесвітнім російським народним собором (ВРНС) і постійним представництвом Російської Федерації при ООН і міжнародних організаціях у Женеві²⁸⁰.

Діяльність ВРНС тісно пов'язана з концептом «русского мира». ВРНС засновано у травні 1993 р. у статусі міжнародної громадської організації під егідою РПЦ з метою консолідації «русского народа». Завданнями його діяльності є сприяння мирному ненасильницькому об'єднанню «русского народа»; захист громадянських, етнокультурних та інших прав та інтересів росіян, які проживають за межами Російської Федерації; підтримка вирішення творчих, правових, моральних, соціально-економічних та інших проблем возз'єднання росіян як «розділеної нації».

Розділ 2.

ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА РЕЖИМУ

2.1. ПРОТИСТОЯННЯ ІЗ ЗАХОДОМ

Концепція зовнішньої політики Російської Федерації від 2016 року²⁸¹ визначає так: «Російська політика в Євро-Атлантичному регіоні у довгостроковій перспективі орієнтована на формування спільного простору миру, безпеки і стабільності, заснованому на принципах неподільності безпеки, рівноправної співпраці та взаємній довірі» (ст. 62). У попередні роки Кремль неодноразово заявляв про бажання створити загальноєвропейський економічний та безпековий простір, але сьогодні ця риторика змінилася на дещо розмите поняття «дотримання універсального принципу рівної і неподільної безпеки для Євро-Атлантичного, Євразійського, Азійсько-Тихоокеанського та інших регіонів».

Однак, проголошуючи добросусідські відносини з країнами Європи, Росія у тому ж документі відкрито визнає Захід супротивником у боротьбі «за домінування ключових принципів організації майбутньої міжнародної системи» (ст. 5, 61)²⁸².

Інше поле протистояння із Заходом Кремль визначає в ціннісному вимірі. На офіційному рівні

Москва визнає наявність ціннісних відмінностей між світоглядними орієнтирами Заходу та Росії, навіть наголошує на існуванні «суперництва ціннісних орієнтирів» у сучасному світі²⁸³.

Загалом російська політична думка залишається в термінологічному полі Заходу, підмінюючи лише смислове навантаження спільновживаних понять та термінів. Саме тому ідеї про спільний безпековий та економічний простір Росії — це не більш як проекції західних ідей про спільну безпеку та спільний ринок.

Режим Путіна, хоча й спирається на світоглядні підходи XIX ст., змушений пристосовуватися до реалій століття XXI. Саме тому російська політологічна та зовнішньополітична думка і створює дзеркальні відповідники західним концептам, що, за задумом Кремля (до речі, досить успішним), мають представляти світовій спільноті російські ідеї як альтернативні західним.

При цьому у своїй експансіоністській політиці путінська Росія дзеркально копіює ті моделі поведінки, які приписуються Заходу російською та іншою антиглобалістською пропагандою. Дестабілізація внутрішнього життя країни-противника, проксі-війни, створення віртуальної реальності медійними засобами, досягнення економічних переваг політичними і військовими засобами — саме так Кремль уявляє собі неоколоніальну політику Заходу (передовсім США). Тому він щиро обурюється, коли «аналогічні» дії РФ викликають таку жорстку реакцію в його західних партнерів.

Метою зовнішньої політики Росії є відновлення її статусу наддержави як «одного з впливових центрів сучасного світу»²⁸⁴. Така мета передбачає потужну конкурентну боротьбу та потребує ресурсів, якими Росія не володіє і не набуде їх у найближчому майбутньому через обмеження, які накладає архаїчна організація суспільства і держави, застарілі технології і незбалансована структура економіки. Єдиними чинниками посилення позицій Росії на міжнародній арені є експорт

енергетичної сировини, військова сила та дестабілізація окремих країн та регіонів засобами гібридної агресії.

Утім, цих чинників цілком достатньо для здійснення критичного впливу на близьке географічне середовище, зокрема на країни Європи, щодо яких Росія визначає найближчою метою встановлення свого регіонального домінування, чому, згідно з уявленнями Кремля, заважає єдність — європейська та євроатлантична, зруйнувавши яку, можна легко досягти бажаної мети.

Таким чином, Захід офіційно визначений основним супротивником та головним гальмівним чинником для відновлення величі Російської Федерації. У цьому контексті доктринально-програмні положення російської військової політики, оприлюднені начальником Генерального штабу ВС РФ Валерієм Герасимовим у його доповіді «Цінність науки в передбаченні», дають підстави вважати, що вище російське політичне керівництво прийняло рішення про ведення неоголошеної війни проти країн Заходу, адже, згідно з твердженнями генерала російської армії, «війни сьогодні вже не оголошуються, а розпочавшись — проходять не за звичним для нас шаблоном»²⁸⁵.

Для західних політиків така сміливість у риториці російських посадовців межує з екстравагантністю, а тому не сприймається серйозно. Проблема помилкової інтерпретації (крізь призму західної політологічної думки) російської політичної ідеології західними науковими та політичними колами спричиняє хибність тлумачення західними політиками та експертами заяв, промов та інших письмових і усних декларацій російських намірів. Якщо президент Росії, міністр закордонних справ, представник наукового середовища або високий представник російської церкви говорить про наявність законних інтересів в сусідніх країнах та про наміри їх захисту, то європейські ліберальні політики й мислителі тлумачать це з огляду на логіку власних політологічних традицій та передбачають щонайбільше м'який гуманітарний чи дипломатичний вплив Росії.

Натомість логіка російського політичного та військового мислення передбачає максимально ефективний вплив «за допомогою політичних, економічних, інформаційних, гуманітарних та інших невоєнних засобів...» із задіянням там, де це потрібно, силової компоненти²⁸⁶.

Щоб виправдати такі дії, Москва наводить аргументи щодо відновлення історичної справедливості, які ґрунтуються на прагненні геополітичного реваншу. Причому на шляху до своєї мети з відновлення статусу світової держави Росію зупиняє лише чинник військової сили супротивника. Саме тому Москва дозволяє собі неоголошену війну проти країн, які однозначно поступаються їй у військовому плані та не входять до організацій колективної оборони (в нашому випадку — НАТО). І навіть у випадку агресії щодо Грузії, Молдови та України Росія не йде на повномасштабне вторгнення, а віддає перевагу використанню штучно створеного конфлікту для знищення державної суб'єктності цих країн.

У латентній фазі кризи, коли керівництво РФ уже діяло за логікою конфронтації, а західні політики і далі сприймали російських партнерів у координатах співпраці, ці відносини набули суперечливого характеру.

Щоб переконатися в цьому, варто лише проаналізувати промову В. Путіна на саміті НАТО в Бухаресті 4 квітня 2008 р. Російський президент багато разів наголошував на тому, що позиція Росії у відносинах із Заходом є гранично прозорою, раціональною і щирою. Він перелічував добровільні кроки РФ, зроблені у напрямі роззброєння та зменшення російської військової присутності за кордоном, а також сприяння західним партнерам (зокрема, в Афганістані) та висловив зацікавленість у розвитку співпраці з НАТО тільки у позитивному і плідному річизі.

Водночас він підтверджує фактичний вихід Росії з Договору про звичайні збройні сили в Європі, виставляє Заходу рахунок за визнання незалежності Косово, наполягає на праві Росії використовувати газо-енергетичні питання (ціни на газ

та формування нових газогонів) для тиску на партнерів і прямо пов'язує відкриття північного транспортного коридору для сил Альянсу в Афганістані з рішенням про відмову від прийняття в НАТО Грузії та України.

При цьому російський президент озвучує тези про штучність і неприродність української державності, яка «отримала величезні території на сході і півдні від Росії». На цій підставі, а також через наявність 17 млн росіян (наприклад, про Південь України – «там одні тільки русские») Путін вказує на наявність російських інтересів в Україні та на право РФ впливати на зовнішньополітичний курс сусідньої держави.

Таким чином, під прикриттям миролюбної риторики і нібито оборонної позиції Росії Путін, залишаючи на деякий час пост президента РФ, легалізує основні інструменти майбутньої російської агресії: газовий шантаж, розгортання військ біля кордонів сусідніх європейських держав, обґрунтування зони «власних інтересів», а також стримування реакції Заходу послугами в Афганістані та прецедентом Косово.

І перший удар завдається вже того самого 2008 р. у Грузії. А реакція західних партнерів підтверджує успішність путінської тактики і стратегії.

Оскільки В. Путін є вихідцем зі спецслужб Радянського Союзу, то його мислення підпорядковане формату спецоперації, необхідними атрибутами якої є операція «прикриття» та офіційна «легенда» про мотиви і наміри агента.

Основна легенда, якою Росія прикриває свою агресивну реваншистську політику, полягає в тому, що Захід (США, НАТО, Європа) сам винен у тому, що стосунки з Москвою погіршилися.

Про успішність цієї легенди свідчить, зокрема, реакція демократичного керівництва Білого дому на суперечливий характер відносин з Росією у вигляді ініціативи Б. Обами щодо «перезавантаження».

Довірливість американського президента та сприяння деяким його зовнішньополітичним ініціативам (насамперед

щодо угоди з Іраном) була використана Кремлем для маскування перехідної фази, коли він був особливо уразливим.

У цей час відбувалося переозброєння та реорганізація російської армії, акумуляція ресурсів, формування антизахідної коаліції (ШОС, ОДКБ), дестабілізація сусідніх держав (агресія проти Грузії супроводжувалася провокаціями стосовно країн Балтії, Польщі, підігріванням внутрішньополітичного конфлікту в Україні та прямою підготовкою до анексії Криму). У результаті США фактично відмовилися від боротьби за вплив на ситуацію в Україні (де у 2010 р. до влади прийшов проросійський президент) та у Грузії (де антиросійський президент М. Саакашвілі зазнав болісної поразки).

Показово, що «відступ» Заходу з пострадянського простору супроводжувався зростанням антизахідної істерії в російських медіа та звинуваченнями, зокрема США, в «експорті демократії».

Відсутність реакції Заходу на російську мобілізацію та початок експансії дала Москві можливість діяти на випередження й отримати перевагу в гострій фазі конфлікту.

Схожа тактика застосовується Росією в усіх кризових ситуаціях: протилежна сторона починає усвідомлювати наявність конфлікту в той момент, коли Росія вже глибоко зайшла «в тил» її оборони. Так відбулося з Україною, так відбувається на наших очах з Об'єднаною Європою.

Утім, відсутність адекватної протидії Заходу (США, НАТО, ЄС) російській агресії зумовлена не лише тактичною вправністю Кремля, а й певною ілюзорністю самого конфлікту.

Маскування справжніх намірів, легендування власної ідентичності та мотивації відіграло свою роль у гібридній війні Путіна проти Заходу. Зрозуміти його гру можна було б лише на підставі ідентифікації справжніх цілей і стратегічних інтересів Росії, які приховані за тактичними діями та риторикою. А саме це неможливо було зробити на підставі об'єктивних даних. Цілі Путіна були і залишаються незрозумілими Заходу, тому що вони не мають об'єктивного характеру.

Сьогодні, в підсумку основної фази спецоперації «Русская весна», можна зафіксувати ті цілі, які в проміжку між Мюнхенською 2007-го і Кримською 2014-го промовами Путіна намагалася досягнути Росія:

- а) домогтися права збереження влади в Росії в руках колективного «Путіна»;
- б) домогтися права на домінування Росії в зоні власних «особливих національних інтересів»;
- в) домогтися гарантій безперешкодного використання сировинної ренти без ризику втрати ринків, транспортних шляхів і різких коливань кон'юнктури;
- г) домогтися «поваги» до російської ідентичності (збереження світового статусу «великої російської культури», домінування РПЦ у світовому православ'ї, визнання історичних заслуг і «перемог» Росії – СРСР).

Парадокс ситуації полягає в тому, що майже всі ці активи Путін мав станом на 2013 р. За винятком пункту а), який, мабуть, і є точкою відліку для розуміння мотивації запуску всього проекту дестабілізації.

Усе це наводить на думку, що розгадка російської політики «вставання з колін», яка стала несподіванкою для колективного Заходу і жителів суміжних держав, полягає в проблемі збереження влади чільним угрупованням і забезпечення її наступності. Проблема цю, як впливає з історичного досвіду Росії, в рамках демократичних процедур і відкритої конкурентної політики вирішити вкрай складно. Тому штучно створюється ситуація, що дозволить «виправдати» іншу модель легітимності влади.

Легендування російського демаршу було вирішено зробити на основі архаїчних і маргінальних у контексті сучасних політичних уявлень вчень новітніх російських «пророків» на зразок О. Дугіна. У їх основі – концепти геополітики міжвоєнного періоду та інші атрибути «консервативної революції» першої половини ХХ ст., що доповнюються різноманітними новітніми конспірологічними теоріями.

Російські геополітики цілком серйозно розрізняють у сучасному світі дві цивілізації: «морську» — до якої належать США, Велика Британія та їх союзники, а також «континентальну», представниками якої є Росія, її союзники та країни, що входять до сфери геополітичних інтересів РФ.

Вторинність і неадекватність залучених схем і концептів не бентежать російське керівництво, адже йдеться не про реальний геополітичний проект, а про його імітацію.

Твориться публічна міфологія одноразового використання для інформаційного супроводу/прикриття тактичних маневрів режиму.

Таким чином створюється паралельна реальність, основу якої становлять фіктивні сюжети, закорінені в колективній свідомості та психологічній реальності росіян та інших цільових аудиторій. Символічне протистояння з НАТО відіграє в цій реальності роль параноїдального стимулу, що запускає механізми колективної мобілізації та уможливорює медійне управління суспільством.

Насправді протистояння між Росією і НАТО є яскравим прикладом симулятивного геополітичного сюжету, який сьогодні не має реального змісту, але заповнює собою комунікативний простір, деформуючи сприйняття реальності і приховуючи важливі для маніпулятора обставини. Жертвами такого приховування і деформації стають не лише мешканці РФ та залучені в російський інформаційний простір люди, а й політичні контрагенти Кремля — зокрема, західні політики, експерти, журналісти тощо.

Говорити про те, що НАТО на 2013 р. (або в осяжному майбутньому) становило військову загрозу для РФ, так само ж безглуздо, як і сприймати Угоду про асоціацію Україна — ЄС як безповоротну втрату Росією впливу на політику «братньої» країни. Насправді навіть українсько-російська війна, щорічне дворазове скорочення зовнішньоторговельного обороту між країнами і насильницька анексія Криму не є, на думку Москви, підставою для розриву «братніх уз», як про це

свідчить нинішня риторика російських медіа та політичних спікерів.

НАТО не загрожує Росії, що перебуває в рамках міжнародного права і визнає нинішній розподіл ролей у світі. Натомість НАТО є головною перешкодою для реалізації режимом Путіна реваншистської політики, що спирається на силову компоненту, передбачає дестабілізацію сусідніх держав та втручання в їхні справи. Крім того, військово-політичний блок західних демократій стає вагомим чинником впливу на внутрішню політику РФ у разі дестабілізації ситуації за сценарієм «кольорової революції». Убезпечити своє панування від найменших ризиків є головною метою Путіна і його команди, тож будь-які потенційні обмеження на застосування сили всередині країни сприймаються ними загострено. Таким чином, НАТО є фактором стримування, що сприймається самим агресором як фактор небезпеки. Ця «небезпека» ускладнюється ще й тим, що Росія не входить до керівних органів НАТО (на відміну від, наприклад, ООН та ОБСЄ), а тому не має впливу на сам Альянс.

Протистояння з НАТО для політики імперського реваншу Кремля є ключем до кількох справді важливих геополітичних питань: гегемонії США; стратегічного партнерства США – ЄС; привабливості проекту ЄС для пострадянських країн.

На практиці символічне протистояння Росія – НАТО в геополітичній грі Путіна підпорядковане практичним завданням, що реалізуються в двох автономних сферах: у відносинах Росія – США і Росія – ЄС.

Формування альтернативних союзів

Домінуючі в світі інтеграційні об'єднання, у яких присутній значний вплив США та країн Заходу (наприклад, НАТО, ЄС), не надають того місця і статусу Росії, якого прагне нинішнє керівництво країни. Крім того, зовнішній економічний тиск та репутаційні політичні обмеження змушують Кремль

інтенсифікувати діалог із відносно нейтральними країнами світу з метою посилення свого геополітичного та гео економічного впливу в Азії, Африці та Південній Америці.

Основну ставку Кремль робить на об'єднання країн, що перебувають за межами євроатлантичної спільноти: ШОС, ЄАЕС, БРІКС. Участь у цих організаціях дає можливість Росії зміцнити свій вплив у світі, отримати визнання своєї значущості, розширити зовнішні ринки та заручитись підтримкою цих країн щодо власної зовнішньополітичної стратегії, зокрема в ООН. Основний наголос у цій кооперації режим Путіна робить на використанні союзників як посередників у реалізації російських економічних інтересів, а також у здійсненні геополітичного позиціонування та маневрування.

В умовах виключення РФ з «великої вісімки» (G8) участь у БРІКС для Кремля є можливістю залишатись у системі глобального управління. Якщо раніше утворення БРІКС розглядалось тільки як «кластер взаємовигідних інвестиційних ринків», то останні саміти продемонстрували готовність країн-учасниць до розгортання програм сприяння інноваціям, цифровізації економіки, створення нового банку розвитку БРІКС (за аналогією з ЄБРР) та розвитку спільного енергетичного сектора.

Сьогодні БРІКС перетворюється у певному сенсі й на політичний та військовий альянс. Зокрема, розробляється механізм здійснення миротворчих місій і розв'язання конфліктів, а також обговорюються принципи формулювання мандатів місій з підтримки миру в проблемних регіонах планети. Протягом 2017 року РФ уклала з країнами – учасницями БРІКС низку договорів та меморандумів у сфері інформаційної безпеки з метою протидії кіберзлочинності та кібертероризму. Ці угоди не суперечать цілям безпекової політики РФ щодо обмеження зовнішнього впливу на власний інформаційний та кібернетичний простір, а також посилення інформаційного впливу на стратегічних партнерів²⁸⁷.

Крім того, Росія активно виступає за інституціоналізацію БРІКС, пропонуючи створити відповідні керівні органи та

структури. Однак членство РФ в цьому утворенні має певні «вузькі місця», пов'язані з рівнем розвитку російської економіки, який дещо нижчий за економіки інших членів, попри досить амбітні плани Кремля взяти керівну роль в майбутній організації на себе. Досить помітними є й суперечності між іншими членами об'єднання (наприклад, Індія та Китай, Китай та Росія), що заважатиме глибшій інтеграції країн-учасниць.

Схожа стратегія застосовується Росією і стосовно ШОС. Так, триває активна робота з метою залучення до організації Індії, Пакистану та Ірану. За словами С. Лаврова, із приєднанням Індії і Пакистану ШОС включить в себе 43 % населення земної кулі, частка держав – членів ШОС становитиме 24 % світового ВВП.

ШОС не є військовим блоком, і це не політико-економічне об'єднання на зразок ЄС. Існують значні розбіжності у поглядах на майбутні цілі і пріоритети організації, а реалізація амбітного проекту Китаю «Один пояс – один шлях» територією Росії поки що гальмується.

Входження до ШОС Індії і Пакистану може привнести у діяльність організації більше проблем, ніж переваг. Кожна з цих країн, по-перше, має свої регіональні інтеграційні проекти, по-друге, відносини між ними не можна назвати добрими. Ще один варіант майбутнього ШОС – перетворення його на військово-політичну структуру, яка протистоїть Заходу в цілому і НАТО зокрема. Але найбільшу небезпеку для ШОС і перспектив її діяльності становлять протиріччя між Росією і Китаєм, що мають ознаки прихованих суперечностей та потенційних протистоянь.

При цьому РФ планує у 2019 – 2020 рр. масований вихід на європейський і турецький ринок природного газу, у т. ч. за участі Китаю. Так, «Роснефть» анонсувала участь у проекті будівництва (з правами власності) газопроводу в Іракському Курдистані для постачання природного газу з цього Близько-східного регіону з 2019 – 2020 рр. на турецький і європейські ринки²⁸⁸.

Таким чином, пошук Росією союзників у БРІКС та ШОС має на меті утримання важелів впливу на світову політику та економіку. Активна участь РФ у цих об'єднаннях надасть їй значної ваги на міжнародній арені, а підтримка союзників може скласти вагому конкуренцію західній коаліції. У зв'язку з цим Росія активно використовує незадоволеність країн — учасниць цих об'єднань фінансовою та геополітичною кон'юнктурою, що склалася сьогодні в світі. Крім того, в умовах загострення відносин із Заходом Кремлю необхідно проголосити новий курс зовнішньої політики, яким може стати спрямованість саме на ці об'єднання. БРІКС та ШОС для Росії також є можливістю вийти на нові ринки, що особливо важливо в умовах зростання санкційного тиску на неї.

Для реалізації зазначених російських геостратегічних цілей стосовно регіональних держав-партнерів керівництво РФ використовує ідеї безпекової співпраці, а також консолідації регіональних союзників навколо спільних інтересів щодо боротьби з міжнародним тероризмом та загрозами глобалізації, що пов'язані з процесами десуверенізації. Метою такої консолідації є формування нової архітектури євроатлантичної і євразійської безпеки за російським геополітичним сценарієм. Зокрема, уряд РФ у концептуальностратегічних документах визначає як стратегічне завдання формування багаторівневої інтеграційної моделі Євразії (спільного політичного, економічного, гуманітарного і безпекового простору) від Атлантики до Тихого океану на основі гармонізації та поєднання процесів європейської і євразійської інтеграції.

2.2. КОНФРОНТАЦІЯ ЗІ США

Ядро нової геополітики Росії, за логікою імперського реваншу, мали б становити відносини зі Сполученими Штатами Америки. При цьому відносини Росія — США в їхній нинішній фазі так само мають значну імітаційну складову.

Логічно було би передбачити, що за ініціативою загострення відносин зі США стоїть прагнення керівництва РФ вплинути на американську політику, змінити її в бік, що був би сприятливим для реалізації російських інтересів. Але насправді такого наміру немає, як немає і такого стану американської політики, який би задовольнив Росію більше, ніж її нинішній стан (точніше, стан на 2013 рік).

Про це, зокрема, свідчать цілком відірвані від реалій сучасного світу уявлення теоретиків російського імперського реваншу (О. Дугіна, Є. Федорова, В. Карякіна, В. Коровіна та ін.). У їхніх текстах США розглядаються як демонічна сила, що прагне одноосібно правити світом та сформувати світовий уряд. При цьому наголошується на тому, що в умовах однополярного світу під зверхністю США Росії буде відведена другорядна роль, а її сфера впливу буде незначною, що не дозволить РФ стати імперією. Тому, зокрема, О. Дугін декларує завдання встановлення «мультиполярного світу» та зменшення меж впливу США до «максимально малих»²⁸⁹.

Боротьба проти однополярного світу з домінуванням США становить основу антизахідної риторики Путіна. Зокрема, у своїй Мюнхенській промові він заявляв, що «в сучасному світі однополярна модель світу не тільки неприйнятна, а й взагалі неможлива»²⁹⁰. З цією тезою можна було би погодитися, але з уточненням, що той світовий устрій, проти якого демонстративно бореться російський лідер, існує лише в його уяві та в пропагандистських штампах російських ЗМІ.

Америка через низку внутрішніх причин та специфіки нинішнього етапу глобалізації об'єктивно звільняє простір для «багатополярності» сучасного світу, появи в ньому нових центрів тяжіння і варіативності політичних, економічних, культурних укладів. Її не треба до цього змушувати, можна користуватися готовими лакунами світового устрою, заповнюючи їх чи то хаосом, чи то власною присутністю. Поява цих лакун — один з головних стимулів імперського реваншу Росії, повзучої експансії Китаю, зростання амбіцій Туреччини,

повернення в геополітичну гру Ірану тощо. При цьому США є зручним об'єктом імітаційної агресії з боку нових гравців, так само як чемпіон, що старіє, – найбажаніший супротивник для молодого претендента.

Геополітичний спаринг зі США винятково корисний для Росії з іміджевого і тактичного боку.

Він автоматично посилює суб'єктність і статусність РФ у міжнародній політиці, найбільшою мірою відповідає внутрішній сутності путінського режиму, а також дозволяє реалізувати власні інтереси у багатьох реально важливих для Росії питаннях.

По-перше, Росія набуває додаткової ваги у недостатньо рівноправному партнерстві з Китаєм.

По-друге, вона виступає вже не сировинним додатком до ЄС, що проходить шлях «демократичного транзиту», а перетворюється на майже рівнозначну американському впливові геополітичну або й цивілізаційну альтернативу. Принаймні така трансформація відбувається в уявленні самих росіян та їхніх адептів у Європі.

По-третє, Росія стає партнером або й неофіційним лідером будь-яких сил, що протиставляють себе Америці та її глобалізаційному проекту. Це дає Путіну можливість знаходити «друзів» у особі керівників Ірану, Туреччини, викликати симпатію в Латинській Америці та отримувати від усього цього практичну користь.

По-четверте, розвиток російського ВПК, новітніх технологій у військовій сфері дає відчуття захищеності режиму, його значущості та впливовості у світі, у якому ризики збройних конфліктів різко зростають.

Насправді Путін не добивається від США якоїсь іншої політики у світі загалом і стосовно Росії зокрема. Йому потрібна зміна модальності американської політики щодо Росії та її керівництва. Він хоче, щоб Росію і його особисто «поважали». Тобто його цілі лежать у символічній площині, і дії, яких він очікує від керівництва США, так само повинні мати символіч-

ний характер. Немає сумнівів, що це йому потрібно переважно для внутрішнього вжитку в російській і пострадянській політиці, але при цьому йому потрібні демонстративні американські поступки для оформлення свого «виграшу» в стратегічно важливих для Росії питаннях світової політики.

Щоб мати необхідні козири для торгу з американцями, Путін і його команда вирішили отримати певні важелі для впливу на ситуацію в США зсередини. Демократична модель управління дозволяє здійснювати таку інтервенцію, хоча й не гарантує її успіху.

Ознаки «симетричної відповіді» на американські технології дестабілізації авторитарних режимів можна побачити в деяких спробах російських спецслужб спровокувати зростання внутрішніх протиріч в американському суспільстві. Частково цей намір здійснюється за допомогою традиційних пропагандистських інструментів, відомих ще з часів СРСР (висвітлення «міграційних» ініціатив Трампа, роздування ситуації навколо расової дискримінації, підтримка маргінальних політичних та громадських груп, не виключена і підтримка терористичних атак). Але застосовуються в нинішньому гібридному арсеналі Москви і більш «креативні» підходи – наприклад, відкриття представництва організації «Незалежна Каліфорнія» в Москві, метою якої є підготовка референдуму щодо виходу штату Каліфорнія зі складу США²⁹¹.

Однак найбільшого резонансу набули російські кібератаки на сервери Демократичної партії США. Аналітики стверджують, що за групами кіберзлочинців стоять російські спецслужби. Звісно, РФ заперечує зв'язок зі зловмисниками. Зокрема, прокремлівські ЗМІ поширювали інформацію, що сервер НҚДП було зламано румунським хакером, який обіцяв викласти інформацію у WikiLeaks²⁹².

У відповідь США застосували нові санкції²⁹³. Зокрема, 1 вересня 2016 р. Міністерство фінансів США оприлюднило доповнення до поточного списку осіб, на яких поширюються фінансові і секторальні санкції США щодо фізичних осіб,

російських компаній, державних російських корпорацій та установ у зв'язку із анексією Криму РФ та її агресією на Сході України. 7 вересня того ж року Міністерство торгівлі США²⁹⁴ опублікувало доповнення до санкційного списку, що передбачає поширення торговельних обмежень на низку російських підприємств (у т. ч. зареєстрованих за кордоном), що здійснюють зовнішньоекономічну діяльність.

У свою чергу, 31 жовтня 2016 р. президент РФ В. Путін підписав закон про припинення дії угоди з США щодо утилізації плутонію, що використовувався з воєнною метою²⁹⁵. У тексті закону містяться умови можливого відновлення угоди, зокрема, скасування Вашингтоном «закону Магнітського», усіх санкцій щодо РФ і компенсації збитків від них, скорочення американської військової інфраструктури у країнах НАТО.

Зрозуміло, що при цьому реального конфлікту зі США (завдання непоправної шкоди інтересам противника) Путін намагається не допустити. Для будь-яких своїх дій чи слів він має виправдання та пропагандистську риторику, в дзеркалі якої Росія є жертвою непорозуміння і несправедливості існуючого світового устрою, а тому має право захищати свою позицію і свої інтереси.

Тактика геополітичного блефу та гри в «ображеного» не може приносити успіх безкінечно. Тому Кремль, готуючись до можливого президентства Клінтон, міг покласти певні сподівання на прихід до влади в Америці Трампа як невідготовленого гравця, з яким можна буде почати нову партію на більш вигідних переговорних позиціях. Розрахунок був на те, що в цій новій грі Путіну вдасться конвертувати успіхи попереднього періоду в політичний капітал, що буде зафіксований новою «джентльменською угодою» про розподіл сфер інтересів та ролей у сучасному світі. Для цього необхідно було зберігати високий рівень присутності в ключових зонах імітованого протистояння, щоб завершити гру з максимальним результатом. Такими зонами є відносини з Китаєм, відносини з НАТО в Європі, відносини з Іраном, а також конфлікти в Сирії та Україні.

Формування нової адміністрації Білого дому на початку 2017 р. та реальні проблеми (сирійське питання та ситуація на Близькому Сході, українське питання, зростання загрози тероризму в світі, питання нерозповсюдження ядерної зброї та освоєння арктичного простору) спонукали Росію до спроб налагодити діалог зі США, активізуючи неформальні контакти. Однак ці спроби не були вдалими через відмінні геополітичні цілі та небажання сторін іти на поступки.

Новий президент Сполучених Штатів, як досвідчений бізнесмен, перш ніж укласти угоду з Путіним, вирішив перевірити реальні геополітичні активи свого партнера. За сукупністю даних можна було зрозуміти спекулятивний характер гри Кремля, який намагається обманом і шантажем прикрити свою реальну неспроможність вирішити бодай одну з актуальних проблем порядку денного світової політики. А деякі з цих проблем спеціально створені Путіним, щоб мати предмет для торгу.

Прикметно, що за всіма основними напрямками зовнішньої політики (у т. ч. воєнної та економічної) Трамп діє без урахування інтересів Росії та можливого партнерства з нею. Трамп особисто зустрічається з керівником КНР. Він висловлює власну чітку позицію щодо відносин з Іраном, даючи зрозуміти, що посередництво Кремля йому в цьому питанні не потрібне. У Сирії дії американців стають цілковитою несподіванкою для Москви і руйнують плани майже сформованої нею «коаліції переможців» (РФ, Туреччина, Іран). Загострення ситуації навколо ядерної загрози КНДР так само позиціонує Росію або як статиста, або як неспроможного «поручителя» одіозного режиму.

До певного часу недостатньо вивченою залишається для нової американської адміністрації ситуація з Україною. Але поява в керівництві дипломатичних і силових структур фахівців, компетентних у питаннях Східної Європи, поступово ліквідувала цей недолік. У сфері енергетичної, промислової, фінансової політики президент Трамп також діє за власним

планом, у якому інтереси Росії навіть гіпотетично не враховуються.

Ймовірно, що американське керівництво розуміє той факт, що антизахідна риторика російської влади значною мірою зумовлена внутрішніми чинниками, а саме — намаганням дискредитувати представників прозахідних ліберальних рухів всередині РФ. Особливо актуальним таке завдання було напередодні президентських виборів²⁹⁶. Як наслідок, кінець 2017 — початок 2018 р. характеризувався загостренням протистояння між Москвою та Вашингтоном.

З боку США лунали звинувачення РФ у підриві стабільності у світі (Україна, Сирія, Венесуела), порушенні демократичних цінностей та свобод громадян, втручанні у внутрішні справи багатьох країн світу та самих США. Основним методом тиску США на РФ стало впровадження санкцій. У свою чергу, Кремль активно застосовує засоби асиметричної відповіді.

Зокрема, значного поширення набули виступи з критикою політики санкцій: численні «доповіді» та коментарі у ЗМІ про те, що санкції шкодять насамперед самим ЄС та США, а на РФ майже не діють; звіт проросійського спеціального доповідача ООН І. Джазаїрі про негативний вплив санкцій на стан прав людини в РФ; заяви офіційних осіб Росії про те, що санкції, які не схвалені ООН, не є легітимними²⁹⁷; застосування лобістських механізмів західних країн з метою розвитку співпраці із великими компаніями в обхід санкцій тощо.

Росія також активно застосовувала різні засоби з метою розхитування внутрішньої політичної ситуації всередині США та дестабілізації американського суспільства. Наявні розбіжності у поглядах між президентом США та його політичною партією, іншим американськими політичними силами та рухами дають можливість реалізовувати такий сценарій. Крім того, засоби кібертероризму та російської пропаганди²⁹⁸ сприяють поширенню «альтернативної» інформації не тільки про саму РФ, а й вкидати в інформаційний простір провока-

ційну інформацію стосовно політикуму США та його союзників, формуючи негативне ставлення до антиросійської зовнішньої політики у значної частини суспільства. Так, зокрема, лише 19 % американців вважають РФ загрозою для США²⁹⁹.

Росія активно використовує ООН у протистоянні із Білим домом з метою тиску або асиметричної відповіді (наприклад, як помсту за знищення угруповання російських ПВК в Сирії). Зокрема, йдеться про механізм права вето в Раді Безпеки та постійне блокування реформування самої організації, при тому що сама Росія демонструє фасадну готовність до діалогу та підтримання мирних ініціатив.

Загалом, робота в ООН та голосування за ухвалення тих чи інших резолюцій досить яскраво демонструє протистояння між США та Росією. Одночасно спостерігається певна «поляризація» світу, коли країни в той чи інший спосіб виражають підтримку у геополітичних справах чи то РФ, чи США.

Протягом останнього року спостерігається тенденція до зменшення кількості країн, які зберігали відносний нейтралітет, зокрема, у бік збільшення підтримки Росії, тоді як підтримка США з боку решти світу дещо зменшилась. Зокрема, більш нейтральну позицію стала займати Японія. Це пов'язано зі збільшенням загрози з боку Північної Кореї, зростанням впливу Китаю в регіоні та поки що безрезультатними спробами вирішити питання Курильських островів. У зв'язку з цим Кремль вимагає від Японії перегляду її альянсу зі США як передумову укладення угоди, яку Токіо та Москва останнім часом постійно обговорюють.

Зазначені тенденції переконують режим Путіна в тому, що Росія провадить свою зовнішню політику в правильному напрямі, а її методи попри широке міжнародне засудження та тиск є дієвими. У зв'язку з цим керівництво РФ не вважає за потрібне переглядати свою зовнішню політику та йти на будь-які поступки.

США, в свою чергу, також відчують необхідність зміни ситуації та розробки більш дієвої стратегії тиску на Росію, од-

нак поки що вдаються лише до постійного розширення санкцій. За таких умов імовірність «обміну» українського питання на важливі для США пріоритети залишається низькою.

Зниження напруження у відносинах між США та РФ є ймовірним після виходу глобальної світової економіки з кризового стану та перерозподілу сфер геополітичного впливу передусім у чотирикутнику США – КНР – ЄС – РФ. Майбутній розподіл геополітичних сил на світовій арені буде залежати від здатності сторін здійснювати реалізацію зовнішніх і воєнно-політичних цілей відповідно до наявних потенціалів національної могутності та збалансування стратегічних колективних інтересів в межах нинішніх та нових союзів і коаліцій.

Військово-політичне протистояння РФ зі США

Останній bastion російського геополітичного впливу – це ядерна зброя. І саме наявність такого небезпечного поля для потенційного конфлікту між США та Росією змушує Білий дім поводитися з Путіним максимально обережно. Однак при цьому загальна установка – не піддаватися на шантаж і з'ясувати реальні можливості партнера – виявляється і в цій ділянці американської політики.

Сьогодні обидві країни є учасниками Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (ДНЯЗ), Договору про скорочення і обмеження стратегічних наступальних озброєнь (СНО), Договору про знищення ракет середньої та малої дальності (РСМД). Проте обидві країни намагаються обійти обмеження щодо цих договорів. Ситуація створює умови для взаємного тиску в питанні роззброєння та скорочення ядерних арсеналів. У цьому сенсі Вашингтон частіше вдається до «ядерного» важеля, періодично звинувачуючи Росію у порушенні зазначених угод.

Так, США звинуватили РФ у тому, що вона таємно розгорнула крилату ракету, тим самим порушивши двосторонню угоду РСМД. Тепер же російські військові нібито мають

у своєму розпорядженні два дивізіони таких ракет, які включають чотири мобільні пускові установки і великий запас ракет. Пускова установка при цьому схожа на установку для комплексів «Іскандер», які дозволені міжнародним договором. У РФ же неодноразово заявляли, що можливість виходу з договору може розглядатися як відповідь на розширення американської ПРО.

Деякі фахівці в галузі міжнародної безпеки попереджають, що крах РСМД означатиме аналогічну долю і для СНО, а отже, і всієї системи ядерного нерозповсюдження.

За останні два роки США стали частіше звинувачувати РФ у порушенні договору СНОЗ (Празького договору), згідно з яким до 5 лютого 2018 р. ядерні арсенали США і РФ мали бути скорочені до однакового рівня. Такі звинувачення пов'язані з процедурою знищення ракетних комплексів РТ-2ПМ «Тополь», у результаті чого ряд критично важливих компонентів обладнання не розрізали, як вимагають правила, а всього лише розібрали на частини. Американські інспектори не знайшли свідчень знищення безпосередньо ракет: вони бачили тільки транспортно-пускові контейнери і самі пускові установки, які, за їхніми словами, вже випрацювали свій ресурс і в будь-якому разі вже не могли використовуватися³⁰⁰.

Суттєві розбіжності виникають і щодо підрахунку самих ядерних боєголовок. Так, Росія заявляє про намір розширити свій ядерний арсенал до гранично допустимого згідно з СНО-3 рівня, оскільки нібито має менше боєголовок. Одночасно запевняє, що у США їх, навпаки, більше. Вашингтон надає іншу інформацію: за даними Держдепартаменту, на квітень 2017 р. Росія розгорнула вже 1765 боєзарядів, тоді як американці за цей час скоротили свій арсенал з 1800 до 1411 одиниць. Федерація американських науковців оперує іншою статистикою: у Росії – 2700 стратегічних та тактичних ядерних боєголовок розгорнутих або на зберіганні, а також іще 2500 боєголовок, котрі очікують знищення³⁰¹. У США розміщено 2300 стратегічних та близько 500 тактичних боєголовок³⁰².

Своєрідним засобом тиску з боку Росії було підписання 3 жовтня 2016 р. президентом РФ указу³⁰³ про припинення дії Угоди зі США про утилізацію збройного плутонію. Процес ліквідації мав розпочатися у 2018 р., однак РФ і раніше заявляла, що не погоджується зі способом, яким США збиралися його утилізувати. Згідно з Угодою, в США і Росії передбачалося будівництво відповідних заводів, при цьому на їх будівництво в РФ кошти надавалися США (загальна сума – до 400 млн дол. США).

В указі зазначено, що підставою для припинення Угоди стала докорінна зміна обставин і недружні дії США. Вимогами до поновлення Угоди В. Путін назвав скорочення військової інфраструктури та чисельності контингенту військ США, розміщених на територіях країн – членів НАТО, що вступили до Альянсу після 1 вересня 2000 р., до рівня, на день набуття чинності Угоди; відмова США від недружньої політики щодо РФ, зокрема, скасування санкційної політики і компенсація збитків (завданих санкціями США і контрсанкціями РФ щодо США); надання США чіткого плану незворотної утилізації плутонію, якого стосується Угода.

Зрозуміло, що ці умови є неприйнятними для американської сторони. Тобто з боку Росії йдеться про відвертий ядерний шантаж. Відповідати на нього довелося вже новому президенту США.

Сукупність усіх даних дала підстави Д. Трампу заявити своєму російському партнеру, що для США скорочення ядерного арсеналу та засобів його доставки є не вигідним. Про це він сказав під час першої телефонної розмови з В. Путіним³⁰⁴.

Оцінюючи ситуацію у сфері ядерних озброєнь, слід також враховувати намір американців отримати перевагу в сегменті неядерних озброєнь. На думку фахівців, скласти конкуренцію США на цій ділянці Росія сьогодні не спроможна³⁰⁵.

У ході військово-політичного суперництва РФ і США спираються на власну військову могутність і підтримку стратегічних союзників. Військово-політичне партнерство США з дер-

жавами Євроатлантичного співтовариства базується на діяльності Північноатлантичного Альянсу (НАТО) та реалізується у рамках єдиної стратегії спільної безпеки і оборони.

Російська Федерація робить ставку на потенціал своїх регіональних союзників, передусім в Азії (держави Організації договору про колективну безпеку (ОДКБ), Китайська Народна Республіка, Індія, Ісламська Республіка Іран тощо). Свої стратегічні союзи Росія будує навколо об'єднання інтересів своїх партнерів відповідно до кон'юнктури міжнародної ситуації, використовуючи, серед іншого, їх протистояння з Євроатлантичним співтовариством та, зокрема, зі США³⁰⁶.

Сучасне російсько-американське воєнно-політичне протистояння пов'язано з геополітичними суперечностями у чотирикутнику США – КНР – ЄС – РФ. Для Росії важливим є досягнення компромісу зі США за принципом «поступки в обмін на поступки». Але стратегія пошуку «компромісних рішень» здійснюється керівництвом РФ не шляхом збалансування геополітичних інтересів з американською стороною (як декларується на офіційному рівні), а шляхом шантажу – нагнітанням воєнно-політичної обстановки, демонстрацією воєнної сили, розширення військової присутності та залякуванні геополітичних опонентів власною непередбачуваністю.

Система воєнно-стратегічного паритету залишається єдиним стабілізаційним чинником російсько-американських відносин. У міждержавному правовому полі зазначений баланс сил регулюється договорами «Про заходи щодо подальшого скорочення і обмеження стратегічних наступальних озброєнь» від 2010 року (СНО-3), «Про скорочення ракет середньої і малої дальності» від 1987 року (РСМД), договором «Про нерозповсюдження ядерної зброї» від 1968 року (ДНЯЗ) тощо. Разом з тим в умовах поглиблення міжнародної кризи та зростання воєнних загроз кожна з держав намагається здобути воєнно-стратегічні переваги над потенційним супротивником.

Цей фактор вимагає від сторін модернізації і нарощування стратегічного наступального озброєння, що неминуче приз-

водить до зростання конфронтації. На сьогодні російсько-американським відносинам властиве коливання балансу інтересів на межі необхідності забезпечення воєнно-стратегічного паритету між державами та спокуси досягнути вирішальної переваги, що веде до поновлення гонки озброєння. Суперечливість ситуації загострюється чинником кризових явищ у глобальній економіці, що, серед іншого, спонукають до використання розвитку військово-промислових комплексів для стимулювання національних економік.

Ситуація ускладнюється тим, що в Росії і США немає комплексу стабілізаційних економічних зв'язків, які, наприклад, існують в американсько-китайських стосунках. Тому ключовою проблемою російсько-американських відносин залишається збереження стратегічної стабільності.

Керівництво РФ вважає, що для американської сторони стратегічна стабільність традиційно була пов'язана з визначенням параметрів розвитку стратегічного наступального озброєння. Водночас зниження військового (передусім ядерного) потенціалу Росії розглядається урядом США як пріоритетне завдання політики національної безпеки. Російська сторона на це не погоджується та розглядає свій стратегічний потенціал як гарантію від можливих ворожих дій Сполучених Штатів.

До зазначених суперечностей додається фактор розгортання США глобальної системи протиракетної оборони (ПРО) поблизу кордонів РФ. Росія доктринально визначає як воєнну загрозу можливість реалізації НАТО на чолі зі США концепції глобального «миттєвого удару» проти РФ та її союзників, яка заснована на розгортанні стратегічного ракетного наступального озброєння і систем ПРО (останні можуть використовуватись як для оборони, так і для наступу), застосуванні космічної, високоточної, гіперзвукової неядерної зброї³⁰⁷. У відповідь Росія спільно зі своїми стратегічними партнерами розпочала розбудову єдиної ешелонованої системи протиракетної і повітряно-космічної оборони (на територіях РФ, держав ОДКБ, СНД у воєнно-стратегічній взаємодії з Китаєм,

Іраном тощо), які розташовані уздовж російських кордонів або на відстані вірогідного ураження супротивником території РФ³⁰⁸.

Ситуація ускладнюється намірами мілітаризації космічного простору та пов'язаним із цим загостренням відносин у трикутнику США – Росія – Китай. Американська сторона заявила про те, що вона буде розглядати космічний простір як майбутній театр воєнних дій у зв'язку з активною мілітаризацією космосу з боку Росії і Китаю.

Новою віхою суперництва між РФ та США у сфері стратегічного наступального озброєння стає розробка Росією гіперзвукових ракет та безпілотних авіаційних і підводних бойових систем, що оснащені новітніми технологіями самонаведення та переміщення у просторі на основі двигунів з малогабаритними ядерними реакторами. Наявність цих бойових комплексів породжує потенційні загрози військовій безпеці держав Євroatлантичного співтовариства, оскільки створює умови, за яких сучасні системи протиповітряної і протиракетної оборони, військово-морський флот НАТО не будуть здатні своєчасно відреагувати на потенційно можливі збройні атаки з боку РФ.

Важливим елементом воєнно-політичної конкуренції між США та РФ є опосередковане застосування сторонами нових форм ведення війни, що засновані на використанні обмеженої сили, управлінні «гібридними загрозами» та реалізації стратегій непрямих дій. Зокрема, керівництва РФ та США постійно звинувачують одне одного в породженні загроз міжнародній безпеці, втручанні у внутрішні справи інших держав, розпалюванні локальних та «ірегулярних» війн, асиметричних конфліктів низької інтенсивності, проведенні кібератак на шкоду національним інтересам та безпеці тієї чи іншої сторони протиборства.

Стає нормою використання невійськових засобів ведення війни (дипломатичних, політичних, економічних, фінансових, інформаційних, психологічних тощо).

Одним з основних інструментів російського дестабілізаційного впливу є соціальні мережі. Росія використовувала їх для впливу на вибори у Франції, Німеччині, Україні та США. Американська аудиторія російського контенту у Facebook (включно з публікаціями та оплаченою рекламою) становить від 3,5 % населення США (за оцінками Комітету з питань розвідки Сенату) до 40 % (за версією самої соціальної мережі)³⁰⁹.

В окремих випадках застосовується обмежена воєнна сила (у т. ч. із застосуванням високотехнологічної зброї). Тому зі зміною парадигми війни протиборотство набуває нетрадиційних форм, стає все більш непередбачуваним та розмиває межі проведених у минулому столітті «червоних ліній» геополітичної відповідальності в системі міжнародних відносин. Крім того, загострюються проблеми забезпечення внутрішньої безпеки, передусім від загроз міжнародних тероризму, екстремізму, транснаціональної злочинності тощо³¹⁰.

Відповідно до Воєнної доктрини Російської Федерації від 25.12.2014 і Стратегії національної безпеки Росії від 31.12.2015, в умовах сучасного високого рівня міжнародної конфліктності Росія реалізує «стратегію стримування». Протидія загрозам національній безпеці РФ здійснюється шляхом нарощування національної військової могутності, зміни регіональної рівноваги сил на свою користь та зміцнення воєнно-стратегічного партнерства з союзними регіональними країнами на основі забезпечення колективної безпеки³¹¹. Такий підхід (ретроспективно) є властивим російському воєнно-стратегічному мисленню під час попередніх світових геополітичних криз³¹².

На думку західних експертів, Росія реалізує воєнно-стратегічну концепцію, що відома у Євроатлантичному співтоваристві як «Зона заборони доступу» (A2/AD, Anti-access and area denial). У її основу закладено стратегію створення умов для унеможливлення перебування і передислокації військових формувань Північноатлантичного альянсу (НАТО) поблизу кордонів РФ та її союзників у зоні потенційно можливого

ураження силами та засобами системи колективної оборони на чолі з Росією³¹³.

Уразливими сторонами РФ у воєнно-політичному суперництві зі США можна назвати такі чинники:

1. Неспроможність керівництва РФ забезпечити опанування стратегічної ініціативи у воєнно-політичному протиборстві зі США, а також переваги в інформаційних війнах.

2. Неготовність російської сторони своєчасно протидіяти складним непередбачуваним обставинам розвитку міжнародної і воєнно-політичної ситуації. Недосконалість стратегічного управління у сфері воєнної безпеки Росії.

3. Неконкурентоздатність економіки РФ, яка може не витримати у разі поновлення гонки озброєнь зі США. Низький рівень забезпечення розвитку російської науки, передусім у сферах високих технологій та інновацій.

4. Нерозвиненість військової інфраструктури РФ у світі, особливо у районах, що мають ключове значення для забезпечення регіонального балансу сил.

5. Відсталість Росії у розвитку воєнно-морського флоту (зокрема, авіаносного).

6. Наявність дисбалансу окремих інтересів між правлячими елітами Росії, Китаю, Ірану, Індії щодо забезпечення воєнно-стратегічного партнерства та реалізації колективних цілей у напрямі спільного воєнно-політичного протистояння США.

7. Неузгодженість позицій серед лідерів держав ОДКБ стосовно воєнно-політичних цілей Організації, що пов'язано з пошуком очільниками зазначених держав компромісних рішень для збереження своєї влади і суверенітету та одночасним забезпеченням ефективної міжнародної співпраці зі світовими геополітичними та економічними центрами (зокрема зі США).

Можна прогнозувати, що керівництво РФ упродовж майбутнього розвитку американсько-російського суперництва зосереджуватиме зусилля на таких воєнно-політичних напрямках:

1. Забезпечення воєнно-стратегічного паритету між Росією і США у сфері стратегічних наступальних озброєнь (передусім ядерних) та недопущення поновлення гонки озброєння, яка в умовах міжнародних санкцій може виснажити російську економіку. Одночасно Росія буде здійснювати розвиток високоточного гіперзвукового неядерного озброєння, а також оперативного-тактичної ядерної і атомної зброї надмалої (1 Кт) та малої (110 Кт) потужності, дальністю застосування до 500 км, що не підпадає під обмеження договорів СНО-3 та РСМД.

2. Стимування процесу розширення НАТО на чолі зі США у східному напрямку та, зокрема, протидія розгортанню стратегічних систем ПРО. Формування ефективної системи протидії двом основним воєнним загрозам РФ та її союзникам: 1) практичній реалізації концепції НАТО на чолі зі США миттєвого «глобального удару» з використанням високоточної неядерної зброї; 2) застосуванню США стратегій непрямих дій проти РФ і її союзників на основі асиметричних конфліктів низької інтенсивності.

3. Мінімізація воєнно-стратегічної переваги США над Росією, що може мати місце внаслідок технологічного прориву американської сторони у військово-технічній сфері або принципової зміни регіонального балансу сил в районах, що мають ключове значення для загальносвітового балансу (Україна, Сирія, Ірак, Єгипет, Судан, Алжир, Лівія, Афганістан, Туркменістан, Північна Корея, країни Балкан, Балтії, Кавказу тощо)³¹⁴.

Загалом можна передбачити, що початок повномасштабної війни через російсько-американське суперництво є маловірогідним, оскільки сторони усвідомлюють катастрофічність можливих наслідків та трагічність досвіду Першої і Другої світових війн. Але не виключено також посилення суперництва між Росією і США з комплексним застосуванням нетрадиційних методів протистояння на основі інтенсифікації інформаційних війн (чи інших невійськових форм ведення війни), управління «гібридними загрозами», використання «ірегу-

лярних військ» та реалізації асиметричних конфліктів низької інтенсивності у точках зіткнення геополітичних і гео економічних інтересів.

При цьому під миротворчими гаслами сторони можуть застосовувати обмежену військову силу (у т. ч. високоточну зброю) для впливу на розвиток того чи іншого збройного конфлікту у власних інтересах.

У цих умовах для держав Євроатлантичного співтовариства посилюється значення території України як буферної безпекової зони між ЄС і РФ, наявність якої надає можливість НАТО забезпечити відносну протиповітряну і протиракетну оборону європейських держав від можливого застосування Росією гіперзвукової зброї. Тож питання вступу України до НАТО може актуалізуватися з ініціативи Північноатлантичного Альянсу.

2.3. РУЙНУВАННЯ ЄВРОПИ

Цілі антиєвропейської політики

Ключовим напрямом антизахідної політики Путіна, що відображає стратегічні інтереси Росії на нинішньому етапі її історичного розвитку, є намагання зруйнувати євроінтеграційний проект. Він є дуже серйозною перепорою для реалізації намірів Росії, що стала на шлях відродження імперії.

Режим Путіна не може бути ліберальним, а російська економіка, російська культура та ідентичність не можуть стати конкурентоспроможними в умовах фундаменталістського повороту та авторитарної самоізоляції. Це означає, що успішний Європейський Союз ізолюватиме путінську Росію із заходу так само, як китайська експансія ізолюватиме її зі сходу. Отже, потреба в такому транзитному утворенні зникатиме мірою того, як сучасні технології та загальна логіка глобалізації дозволять Європі та Азії вийти на пряму взаємодію.

Крім того, європейська альтернатива неминує руйнувати будь-які союзи, нав'язані Путіним своїм пострадянським васалам, а також підточуватиме його режим зсередини, оскільки пропонуватиме самим росіянам ті цінності, від яких вони відмовилися на користь консолідації режиму, — цінності свободи і розвитку.

Інакше кажучи, успіх ЄС неминує маргіналізує Росію і зводить нанівець шанси на успіх її власного інтеграційного проекту на теренах колишнього СРСР. Тому стійкої моделі рівноправного партнерства ЄС і умовного «Російського союзу» не може бути в принципі.

Зруйнувати євроінтеграційний проект, перетворити ЄС на недієвий інститут, не допустити формування європейської геополітичної суб'єктності — це стратегічне, життєво важливе завдання для імперської Росії.

Метою політики Кремля щодо країн ЄС є їхня:

- 1) відмова від ідеї європейської єдності та повернення до стану, коли кожна європейська країна будує свої відносини з Росією самостійно;
- 2) повернення до «прагматизму» у двосторонніх відносинах, коли інтереси практичної вигоди (для окремої країни, конкретної компанії, персонально — європейського чиновника) визнаються вищими за принципи, норми і цінності;
- 3) визнання Росії «гарантом» стабільності та безпеки в Європі;
- 4) відмова від експансії ЄС на пострадянському просторі, визнання зони особливих інтересів Росії у східній частині Європи, а також у Балтійському та Чорноморському регіонах і на Балканах;
- 5) відмова від стратегічного партнерства зі США, у т. ч. згортання співпраці в рамках НАТО.

Нинішня фаза гострого протистояння, що почалася після Вільнюського саміту ЄС 2013 р., може привести сторони до таких проміжних варіантів стабілізації відносин:

- а) протистояння із сірою зоною нестабільності посередині між Росією та Заходом (у яку потрапляють, з одного боку, Україна, Молдова, Грузія, що виявляють значні проєвропейські інтенції, а з іншого – країни Центральної Європи, Балтії та Західних Балкан, що зазнаватимуть дестабілізаційного впливу РФ);
- б) руйнування одного із суб'єктів протистояння (розпад ЄС або відмова Москви від експансії в західному напрямку);
- в) підпорядкування одного суб'єкта іншому (легалізація Росії як сировинного і логістичного додатка до економіки ЄС чи визнання Європою геополітичного лідерства Путіна).

Зрозуміло, що програшні сценарії не залишають шансів Путіну і його команді на збереження влади в Москві. А варіант консервації стану пасивного протистояння, який реалізується впродовж 2014–2017 рр., не може бути тривалим та призведе до значного навантаження на всі системи життєзабезпечення режиму (практичним вираженням цього тиску є «санкції», але насправді йдеться про ширший комплекс чинників взаємного дистанціювання та нейтралізації дій противника).

Для Москви нинішній стан є більш загрозливим, ніж для об'єднаної Європи, тому Путін намагається за всяку ціну вийти з наявного «клінчу», задіюючи одночасно і позитивну, і негативну мотивацію противника. З одного боку, Кремль намагається позбутися образу ворога Європи, висуваючи привабливі гасла та прожекти (ідеї «Європи від Лісабона до Владивостока», «нової системи європейської безпеки», «кооперації між ЄС і ЄАЕС»). А з іншого – дуже гостро реагує на будь-яке просування інтеграційних процесів на «свою» територію (приклад – перешкоджання реалізації Угоди про асоціацію Україна – ЄС та розширеної угоди про зону вільної торгівлі).

Розрахунок Путін робить на те, що ці маскувальні дії і тактичні кроки дозволять йому виграти час, необхідний для зруйнування ЄС ізсередини.

Розхитуючи суспільно-політичну ситуацію в Європі, РФ переслідує кілька цілей. Перш за все, це стосується спроб зруйнувати єдність антиросійської санкційної політики. По-друге, підтримання певної напруженості в регіоні, особливо у Східній Європі, підвищує значення РФ та має нести меседж, що світова та європейська безпека без Росії неможливі. По-третє, підтримка сепаратистських рухів в ЄС продиктована прагненням створити прецеденти, завдяки яким можна буде примусити Європу в майбутньому визнати анексію Криму, а самі країни зосереджуватимуться на стабілізації внутрішньої суспільно-політичної ситуації, тож стримування РФ перестане бути пріоритетом їхньої політики.

Росія також активно використовує наявні протиріччя, які виникають між ЄС та США, зокрема зменшення узгодженості їх зовнішніх політик. Невипадково одним із конфліктних питань цих відносин стало питання санкційного тиску на Росію. Досить гостро прозвучали нещодавні заяви Німеччини із закликами до Білого дому в майбутньому узгоджувати свою санкційну політику з країнами ЄС (насамперед з Німеччиною), оскільки некоординовані санкції США зачіпають інтереси європейських компаній³¹⁵. У цьому контексті Кремль використовує прагнення Німеччини та Франції відігравати провідну роль у загальноєвропейській політиці та бути незалежними від позицій США.

Російська сторона для реалізації своїх зовнішньополітичних цілей стосовно Євросоюзу намагається використати фактор допущення США непопулярних зовнішньополітичних кроків в Азії, що, серед іншого, створили передумови до виникнення загроз європейській безпеці. До таких політичних кроків американської сторони можна віднести: визнання президентом США столицею Ізраїлю міста Єрусалима; політичне втручання американської сторони у внутрішні справи

Ісламської Республіки Іран (ІРІ) під час масових соціальних заворушень в ІРІ; визнання пріоритету державних інтересів США над завданнями вирішення проблем міжнародної безпеки; послаблення авторитету ООН як наддержавного інституту врегулювання міжнародних відносин; різкі заяви на адресу держав, які не поділяють зовнішньополітичних уподобань Сполучених Штатів Америки, тощо³¹⁶.

Зазначену американську політику критикувало керівництво західноєвропейських держав (насамперед Німеччини, Франції)³¹⁷. У цьому питанні відбулося зближення підходів російських і західноєвропейських правлячих та політичних еліт на міждержавному рівні. Так, глава зовнішньополітичного відомства Німеччини З. Габріель закликав переглянути європейську і німецьку політику стосовно США і впевненіше відстоювати власні інтереси, у т. ч. щодо міждержавних відносин з РФ³¹⁸. Також глава МЗС ФРН запропонував поетапно здійснювати зняття санкцій з Росії у разі, якщо остання забезпечуватиме на Донбасі довгострокове перемир'я³¹⁹.

У тактичному відношенні Росія підтримує зовнішньополітичну самостійність Франції і лідерство Німеччини в ЄС навіть за умов, коли при владі в цих країнах перебувають далекі від симпатій до режиму Путіна політики. У підсумку це має привести до подолання ізоляції РФ та послаблення США як головного геополітичного конкурента.

Росія робить ставку на воєнно-політичну залежність Німеччини від російської політичної волі щодо відновлення повноцінної правосуб'єктності ФРН у військовій сфері. Зокрема, незважаючи на дію договору «Про остаточне врегулювання відносно Німеччини» (т. зв. «Московський договір» від 1990 року, підписаний НДР, ФРН, США, СРСР і Великобританією), завдяки якому з ФРН фактично було знято «окупаційний статус» країнами-переможцями, залишаються правочинними окремі заборони для німецької держави у рамках Боннського договору від 1952 року. Зазначені заборони накладено: а) на проведення референдумів у Німеччині з військово-політич-

них проблем; б) на вимоги ФРН стосовно виведення іноземних військ, що перебували на її території до моменту мирного договору; в) на розвиток окремих компонентів збройних сил; г) на ухвалення зовнішньополітичних рішень без попередніх консультацій з державами-переможницями.

Можна припустити, що керівництво Росії спробує використати зазначений чинник для внесення суперечностей у німецько-американські міждержавні відносини. Російська сторона сприятиме уряду ФРН у вирішенні зазначеної проблеми в обмін на отримання «компенсації», яка полягатиме у лобюванні німецькою стороною питань виведення американських військ з Європи, скасування санкційних антиросійських обмежень та розбудови нової архітектури європейської безпеки за участю РФ³²⁰.

Можна передбачити, що керівництво РФ має наміри використати вказані фактори для спроби поновлення переговорів з національними урядами держав Західної Європи стосовно концепції побудови нової архітектури європейської безпеки і нових параметрів партнерства, які передусім будуть засновані на спільних інтересах РФ та провідних держав, що входять до ЄС.

Стратегічні інтереси Росії полягають у розхитуванні євроатлантичної єдності та перебудові всієї архітектури європейської безпеки на таку, де б провідна роль належала РФ. Відповідні ініціативи просуваються як на рівні офіційної дипломатії Кремля (з часів президентства Д. Медведєва), так і шляхом стимулювання розбіжностей всередині НАТО та непрямою підтримкою окремішньої європейської безпекової політики.

Експертне середовище, що входить до наукової ради при Раді безпеки Росії, рекомендує правлячій еліті РФ переконати керівництво ЄС у необхідності розбудови нової архітектури безпеки у Європі. Стверджується, що РФ і Євросоюзу передусім треба зосередити зусилля на розмиванні меж і де-факто конвергенції інтеграційних блоків ЄС та «Євразійського еко-

номічного союзу». Російській стороні рекомендують відмовитися від конфронтаційної політики й запропонувати деяким державам ЄС одночасну участь в інтеграційних форматах, що здійснюються під геополітичним і геоекономічним «патронажем» РФ. Росії радять підтримувати зовнішньополітичну самостійність Франції і лідерство Німеччини в ЄС на противагу США.

Крім того, зауважується, що керівництву РФ доцільно сприяти відновленню осі «Париж — Берлін — Москва», що в довгостроковій перспективі може нейтралізувати американський вплив на Євросоюз. На нинішньому етапі рекомендовано запропонувати формат інтеграційної взаємодії менш впливовим регіональним європейським державам, таким як Угорщина, Болгарія, Словаччина, Чехія, Греція тощо³²¹.

Передбачається, що для реалізації зазначеної концепції російська сторона буде намагатися застосовувати механізми парламентської дипломатії на міждержавному рівні. Основна увага буде приділена використанню політичних суперечностей і розбіжностей між виконавчою та законодавчою гілками влади у таких державах в інтересах РФ та формуванню проросійських груп тиску у політичному середовищі західноєвропейських країн. Крім того, керівництво РФ буде надавати пріоритет розвитку співпраці в рамках «універсальних» міжнародних організацій, таких як «Міжпарламентський союз» (МПС), на противагу транснаціональним структурам на кшталт Парламентська асамблея Ради Європи³²².

Усе зазначене буде супроводжуватися формуванням гібридних загроз національним інтересам і безпеці держав Західної Європи з адаптивним використанням традиційних і нетрадиційних засобів для досягнення цілей з метою превентивного послаблення опору опонентів у дипломатичних переговорних процесах та їх примусу до поступок на користь національних інтересів РФ.

Засоби антиєвропейської політики

Сценарій руйнування ЄС має кілька складових.

1. Руйнування цінностей ЄС: свободи, прав людини, культурного багатоманіття, європейської солідарності. Цінності вульгаризуються (гомосексуальні конотації), дискредитуються зіставленням із кризовою дійсністю (боргова криза в Греції), їм протиставляється фундаменталізм та радикалізм у всіх можливих проявах (расизм, релігійний фанатизм, націоналізм, лівацький соціалізм, цензура, уніфікація та дискримінація).

2. Утвердження національного егоїзму та відмова від ліберально-демократичної моделі (посилення правих націоналістичних сил у багатьох країнах ЄС, авторитарні тенденції в Угорщині, Польщі, популістські тенденції в політичному житті Греції, Італії тощо).

3. Демонстрація неспроможності ЄС зберігати цілісність та послідовність своєї політики (Брексіт, референдум у Нідерландах щодо Угоди про асоціацію з Україною).

4. Безпекові загрози та руйнування усталеного способу життя європейців (терористичні атаки, міграційна криза, провокування недовіри і ненависті в європейських суспільствах засобами масмедіа).

5. Створення «кільця конфліктів» навколо Європи, що посилює відчуття незахищеності та вразливості спільного європейського дому (збройні конфлікти в Сирії, Україні, воєнні провокації в Балтійському регіоні, дестабілізація балканського регіону).

6. Економічні негаразди та їхній зв'язок з санкціями проти Росії.

З огляду на неспроможність запропонувати конкурентні політичні проекти європейським державам та стати центром політичного тяжіння Росія йде шляхом агресивного переформування європейського міжнародного порядку.

Одним з інституційних інструментів (у російських джерелах — «організаційна зброя») російської агресії проти Заходу

та його моделі світоустрою є *руйнування системи міжнародного права* — створення великої кількості прецедентів недієвості цієї системи, поширення сумнівів у держав щодо її ефективності та провокування відчуття потреби встановлення нових правил міжнародного порядку.

Слід зауважити, що з боку Кремля були спроби внести зміни в систему міжнародного права в Європі та закріпити таким чином свій регіональний вплив. Протягом нульових років ХХІ століття ревізійні прагнення Росії змінити геополітичний баланс на Європейському континенті просувалися через ініціативи щодо зміни договірної бази сфери безпекової співпраці. У двох останніх концепціях зовнішньої політики РФ від 2008 р. та 2013 р. визначення головної мети російської зовнішньої політики на європейському напрямку залишається незмінним — «створення по-справжньому відкритої, демократичної системи загальноєвропейської колективної безпеки», що має реалізуватися через «переведення в юридично обов'язкову форму політичних декларацій про неподільність безпеки незалежно від членства держав у будь-яких військово-політичних союзах».

Росія також виступає за досягнення «повної єдності Європи, без ліній поділу, шляхом забезпечення рівноправної взаємодії Росії, ЄС та США». Фактично, РФ ставила за мету отримати можливість впливати на рішення європейських країн та ЄС, зокрема в політикобезпековому сегменті.

Не маючи можливості впливати на рішення НАТО та на безпекову політику держав — членів ЄС, Росія прагнула набути таких прав через підписання нових юридично зобов'язальних міжнародних договорів, зокрема через реформування ОБСЄ з наданням цій організації юридичної правосуб'єктності. У січні 2004 р. РФ запропонувала сформувати єдиний загальноєвропейський простір безпеки на основі ОБСЄ, а у 2008 р. започаткувала ініціативи зі створення юридично обов'язкового Договору з європейської безпеки (ДЄБ). Водночас держави — члени ЄС і НАТО не вбачали необхідності

у переформатуванні основ і механізмів європейської безпеки таким чином, як це пропонувалося проектом ДЄБ. Відповідно до їх позиції, механізми європейської безпеки (насамперед НАТО) цілком задовольняли потреби європейських країн.

Таким чином, спроби Росії утвердити свій регіональний вплив шляхом внесення змін у систему міжнародних норм, які регулюють відносини між державами на Європейському континенті, зазнали невдачі. Однак це не зупинило російську верхівку у ревізійністських намірах, оскільки міжнародне право фактично не має механізмів примусу щодо світових потуг.

Натомість у 2014–2015 рр. відбулися кардинальні зміни у підходах російських правників до тлумачення основоположних норм та принципів міжнародного права порівняно з попереднім періодом. Згідно з висновками професора міжнародного права О. Задорожного, «ідеться не просто про розбіжність у поглядах, а про повне заперечення попередніх підходів, що особливо яскраво проявляється на прикладі норм, що стосуються територіальної цілісності, непорушності кордонів, рівноправ'я та самовизначення народів»³²³.

За даними розвідки США, Росію підозрюють у втручанні в перебіг референдуму в Нідерландах, яким було заблоковано ратифікацію угоди про Асоціацію з Україною; в активній пропаганді серед високопосадовців Австрії, а також впливу на референдум щодо виходу Великої Британії з ЄС. Хоча експерти зазначають, що Брексіт негативно позначиться і на російській економіці – темп падіння ВВП додатково збільшиться на 1–1,2 %, а падіння ціни акцій російських компаній на міжнародних фінансових біржах – на 5,0–10,0 %, пропагандистський ефект з метою руйнування єдності ЄС для російського керівництва більш значущий, аніж ці втрати.

При цьому вище політичне керівництво Росії відверто говорить про пріоритетність двосторонніх відносин з європейськими державами на противагу відносинам з Європейським Союзом як цілісним утворенням. Це цілком логічно, зважаю-

чи на те, що навіть більш розвинені європейські держави не зможуть ефективно протистояти російському впливу та відстоювати національні інтереси поодиночі. Тому найбільш комфортним середовищем для просування власного впливу в Європі Росія вважає щось на зразок Віденської системи міжнародних відносин або Європейського концерту держав ХІХ ст., коли мир в Європі забезпечувався балансом інтересів великих європейських держав.

Оскільки європейські держави обстоюють свої економічні та безпекові інтереси через ефективні колективні системи – Європейський Союз та НАТО, Росія ставить за мету руйнацію європейської та євроатлантичної єдності. Єдиним можливим шляхом досягнення цього можуть стати деструктивні антиєвропейські та антинатівські дії самих членів цих об'єднань. Ця мета досить складна, але, вочевидь, цілком досяжна – через прихід до влади у європейських країнах *радикальних сил* антиєвропейського та антиамериканського спрямування.

Росія активно підтримує політичні рухи праворадикалів та «лівих» у країнах Північноатлантичного Альянсу з метою підризу суспільно-політичної стабільності у зазначених державах.

Наприклад, нові італійські політичні рухи вважаються одними з найбільш лояльних до Росії. Незважаючи на поразку проросійського «Руху 5 зірок» (Movimento 5 Stelle) на місцевих виборах в Італії, достатньо проросійською є і партія колишнього прем'єра С. Берлусконі, яка виграла парламентські вибори. Це дало можливість сформувати більш проросійський уряд в країні.

Експерти Вищої школи оборони Королівства Норвегії стверджують, що Росія активно підтримує політичні сили праворадикалів та «лівих» у країнах Північноатлантичного Альянсу з метою дестабілізації суспільно-політичної ситуації у зазначених державах. Зокрема, мова йде про зв'язок між спецслужбами РФ і неонацистською організацією «Північний рух опору», яке декларує екстремістські цілі створення револю-

ційним шляхом північноєвропейської націоналсоціалістичної республіки, у складі скандинавських і балтійських країн³²⁴.

Крім того, російська сторона сприяла створенню в 2015 році організації «Всесвітній національний консервативний рух» (World National Conservative Movement), що має на меті об'єднати понад 50 екстремістських угруповань Європи. За даними латвійської розвідки, йдеться про спробу РФ організувати екстремістські групи в Європі з метою підриву європейської єдності на етнічному підґрунті. Крім того, на думку норвезького дослідника Й.Д. Енстада, російське керівництво підтримує тісні зв'язки з «Національним фронтом Франції», ліворадикальними силами в Греції, угорськими і сербськими націоналістичними групами. Дослідник наголошує, що Росія не створює нових рухів, а лише підтримує наявні екстремістські організації. Вкладаючи фінанси у відповідні структури, Кремль розраховує використати їх у потрібний момент для дестабілізації певних держав. Таким чином було спровоковано політичні кризи в Македонії, Молдові, Чорногорії.

Серед популярних праворадикальних партій у країнах ЄС проросійських симпатій не приховують «Альтернатива для Німеччини», «Партія свободи» (Австрія), «Золотий світанок» (Греція), «Йоббік» (Угорщина), «Національний фронт» (Франція), «Північна ліга» (Італія), Партія незалежності Сполученого Королівства (UKIP), «Фламандський інтерес» (Vlaams Belang) (Бельгія). Серед крайніх лівих найбільш проросійськими партіями є Прогресивна партія робочого народу (AKEL, Кіпр), «Ліви» (Німеччина), Комуністична партія Богемії і Моравії (Чехія), «Подemos» (Іспанія), «СИРІЦА» (Греція). Також до проросійського табору належать «П'ять зірок» (Італія) та Партія «Людський щит» (Хорватія)³²⁵.

Підтримка проросійських питань є спільною рисою для європейських політичних партій, які однаково голосують в Європейському Парламенті з питань, пов'язаних з Україною, правами людини в Росії, з угодами про асоціацію ЄС з Україною, Грузією, Молдовою. Голландська «Партія свободи» (PVV)

є лідером з голосування за «проросійські» питання в порядку денному ЄП, активно підтримують проросійську позицію також Партія незалежності Сполученого Королівства (UKIP), шведські «Демократи», італійська «Північна ліга», французький «Народний фронт», іспанська «Подemos», грецька «СИРІЦА» та німецькі «Ліві». Всі ці партії демонструють євроскептичні погляди та за винятком «СИРІЦІ» і голландської «Партії свободи» голосували проти санкцій ЄС щодо Росії³²⁶.

Таким чином, підтримуючи праворадикальні та ліворадикальні євроскептичні політичні сили, Кремль може здійснювати непрямий вплив на політичні процеси в європейських країнах та ЄС загалом. За умови присутності в керівництвах європейських країн критичної маси політиків з програмами, що передбачатимуть відхід від процесу європейської інтеграції та ставитимуть під сумнів доцільність існування НАТО, Росія отримає сприятливі умови для досягнення регіонального домінування в Центрально-Східній Європі та Балтиці в короткостроковій перспективі та для отримання успіху у справі підризу єдності Заходу в більш віддаленій перспективі.

Одним із гострих викликів для нинішньої Європи стала активізація сепаратистських рухів та внутрішні політичні кризи, які Москва активно використовує на свою користь. Спостерігається також російський слід у розпалюванні сепаратистських рухів в Іспанії, зокрема у зв'язку із проведенням «референдуму» про від'єднання провінції Каталонія від країни, а також процесом виходу Великобританії зі складу ЄС.

Окрім надання інформаційної та фінансової підтримки своїм європейським політичним партнерам, Росія сприяє також зростанню в суспільствах європейських країн невдоволення політикою національних урядів, тривоги та недовіри до спроможності державних органів захистити власне населення. Інструментом досягнення зазначених цілей стала насамперед міграційна криза в ЄС, спричинена бомбардуванням Росією цивільних об'єктів у Сирії.

Таким чином, Росія здійснює вплив на західного виборця через *підгрив говіри* до конституційних органів влади і, відповідно, до політичної системи держави.

Іншою небезпечною стороною російської політики дестабілізації Європи є політика розпалювання недовіри та напруження у двосторонніх відносинах між країнами-сусідами в Європі. Засобами у цій політиці слугують провокативна діяльність націоналістичних радикальних організацій, спрямована на розпалювання міжнаціональної ворожнечі: агресивні демонстрації з використанням мови ненависті, руйнування важливих об'єктів історичної пам'яті сусідів на територіях інших країн, здійснення провокацій та терористичних акцій щодо об'єктів іншої держави на іноземній території. Сьогодні таку діяльність, і досить успішну, російські спецслужби розгорнули переважно в просторі українсько-польських відносин³²⁷ та в регіоні Західних Балкан з метою сповільнити євроінтеграційний та євроатлантичний поступ цих держав.

Крім бомбардування Сирії, прикладами провокування нестабільності в ЄС можна вважати низку терористичних актів або їх імітації (Прага, 2016 р.), що стимулювало зростання тривоги в суспільстві та недовіри до спроможності державних органів захистити власне населення.

Одночасно з цим у суспільствах держав Західної Європи зростає підтримка боротьби Росії з ІДІЛ, особливо серед жителів, які стали жертвами терористичних атак та деструктивних міграційних процесів з Близького Сходу. На думку деяких європейських експертів і політиків, російське втручання у сирійський конфлікт позитивно вплинуло на зниження рівня терористичних проявів у державах ЄС.

Потужним елементом підкріплення такої російської стратегії щодо європейських країн є *інформаційна політика* Росії, пропаганда та дезінформація, яку вона здійснює. Об'єктом такого впливу є все населення країн ЄС, оскільки поширення інформації відбувається як через загальноєвропейські, так і через національні медіа. Росія демонструє неабияку зацікав-

леність у розширенні своєї медійної присутності в західному інформаційному просторі³²⁸. Для цього купуються або цілі медіа, або час та канали мовлення. У таких російських медіа, як RT, Sputnik та інших, що мають російських власників, дуже розвинене мовлення англійською, німецькою, іспанською, французькою та арабською мовами, вони поширюють або неправдиву, або спотворену інформацію. В соціальних мережах та на інформаційних порталах працюють мережі т. зв. тролів, які різними методами просувають проросійську позицію.

Особливо сприйнятливою аудиторією зазвичай є російськомовна меншина або нащадки російських чи радянських мігрантів. В окремих випадках ця категорія європейських громадян може активно використовуватись у рамках політичних або соціальних провокацій, як це відбулося в загальновідомому випадку з дівчинкою Лізою в Німеччині (Lisa case³²⁹), однак зазвичай російська діаспора в європейських країнах використовується для поширення російського культурного та політичного впливу³³⁰. Потужними інструментами у цій сфері стають створені та фінансовані Кремлем «діаспорні асоціації» та організації на підтримку слов'янської єдності³³¹. Помітну роль у створенні мережі власних організацій починає відігравати також Російська православна церква³³².

Широко використовуються проросійськими силами також популярні європейські ЗМІ, насамперед італійська та французька преса. Наприклад, популярне італійське видання La Stampa опублікувало частину виступу президента РФ Володимира Путіна на Валдайському форумі (26 – 27 жовтня 2016 р.) під назвою «Час довіряти Росії, спільний фронт проти терору»³³³.

Дедалі більше видань періодично публікують статті та огляди, де Росію та президента Путіна зображено в позитивному ключі. Через засоби масової інформації та соцмережі Москва поширює, зокрема, думку про те, що громадяни країн ЄС більш лояльні до Росії, а русофобські настрої та політику нав'язують чинні уряди цих країн «усупереч потребам і прагненням своїх громадян».

Американський аналітичний центр Pew оприлюднив дослідження громадської думки щодо найбільших загроз для ЄС³³⁴. Так, лише 30 % опитаних вважають напружені відносини з РФ серйозною загрозою для Європи, тоді як кожні 7 із 10 громадян ЄС вважають найбільшою загрозою Ісламську державу та діяльність ісламських терористів. До половини опитаних вважають основною загрозою зміну клімату, економічну нестабільність та електронну злочинність.

Погляд на Росію та її політику в Європі залежить від дистанції, з якої європейці оцінюють російську загрозу. Так, більшість респондентів у Польщі визнали сучасну політику РФ загрозою для ЄС. Натомість мешканці країн Західної та Південної Європи, що не мають спільних кордонів з РФ, не вважають її небезпечною.

Сильний деструктивний інформаційний та пропагандистський вплив Росія здійснює через європейські *наукові та інтелектуальні кола*. Залучення європейських інтелектуалів до адвокації проросійської позиції відбувається різними шляхами, але переважно через їхню участь у роботі афілійованих з Росією аналітичних центрів та інститутів. Наприклад, у Німеччині наприкінці 2016 р. відкрився Дослідницький інститут «Діалог цивілізацій» Дмитра Якуніна, який залучив до роботи низку прокремлівських експертів³³⁵. Потужні позиції Москва має серед французького інтелектуального середовища, переважно завдяки прихильності французів до російського культурного спадку, та у Великій Британії.

Деякі проросійські think tanks діють одночасно в декількох країнах. Так, російський Інститут демократії та співпраці (ІДС) розміщений у Франції, проте співпрацює одночасно з інтелектуалами Британії та Франції, зокрема з Джоном Лафландом, який є керівником дослідницьких проектів в ІДС, хоча відомий насамперед як британський науковець. Російські наративи у Великій Британії потужно просувають Россотрудничество та культурний інститут «Дім Пушкіна». Саме через лояльних до Росії або спонсорованих інтелектуалів

відбувається легітимація російського бачення дискурсу міжнародних відносин у Європі, нівелювання цінності європейської єдності та популяризація антиамериканських настроїв. Останнє дуже важливе для успіху політики Кремля, оскільки саме США є головним контрибутором безпеки в рамках НАТО, а присутність американських військових сил в Європі — гарантією стримування російської військової агресії. Тому Росія неодноразово заявляла про те, що питання двосторонніх відносин або регіональні суперечки мають вирішуватись без втручання позарегіональних гравців.

Зростає й економічна складова російської присутності в Європі. Її специфіка полягає в тому, що часто йдеться про тіньові операції та відмивання коштів, нелегально виведених з Росії привілейованою елітою путінського режиму. Ці кошти вкладаються в нерухомість, банківську сферу, індустрію розваг, але разом з тим і корумпують політичні еліти окремих країн. Експерти наголошують щодо суттєвого впливу російських капіталів на фінансове становище Австрії, Чехії, Угорщини, Чорногорії. Традиційно привертають увагу російських олігархів такі країни, як Кіпр, Люксембург, Ліхтенштейн, Монако. Значною є російська присутність у фінансовій столиці Європи — Лондонському Сіті.

Проникнення Росії в серцевину європейських економік відбулося, з-поміж іншого, завдяки розбудові монополізованої системи газопостачання. Щоправда, нові документи ЄС (Третій енергопакет) покликані зменшити залежність європейських споживачів від «Газпрому», а розвиток нових технологій видобування та інфраструктури (у т. ч. будівництво LNG-терміналів) має нівелювати можливості Кремля шантажувати своїх партнерів «газовою зброєю». Однак взаємне проникнення європейського і російського бізнесу може виявитися досить вагомим мотиваційним чинником для європейських еліт, і не в останню чергу тому, що бізнес із росіянами часто робиться на позаконкурентній основі, а тому гарантує високу дохідність.

Найвні інструменти щодо руйнації євроатлантичної солідарності та європейської єдності використовуються у таких напрямках російської зовнішньої політики:

1. Формування гібридних загроз національним інтересам і безпеці держав Західної Європи з адаптивним використанням традиційних і нетрадиційних засобів для досягнення цілей з метою превентивного послаблення опору опонентів у дипломатичних переговорних процесах та їх примусу до поступок на користь національних інтересів РФ.

2. Розхитування європейської єдності шляхом поглиблення політичних протиріч між наддержавним керівництвом Євросоюзу і національними урядами та парламентаріями країн (зокрема, Німеччини, Франції, Польщі тощо), що входять до ЄС.

3. Внесення розколу в позиції провідних західноєвропейських держав, з одного боку, та Сполучених Штатів Америки — з іншого, щодо забезпечення європейської безпеки, зовнішньої політики стосовно Росії з метою послаблення зовнішньополітичного впливу США.

4. Посилення зовнішнього впливу Росії на окремі регіональні держави Центральної Європи (зокрема, Сербію, Болгарію, Чехію, Словаччину тощо) з метою введення їх у залежність від російського геоекономічного і енергетичного потенціалу. Зазначене надає можливість керівництву РФ досягти цілей дезінтеграції європейських країн на основі розбалансування національних інтересів і формування для їх транснаціонального управління структурнодинамічних криз.

Можна припустити, що ці чинники керівництво РФ має наміри використати з метою формування в політичних колах західноєвропейських держав уявлень про роль Росії як цінного партнера, що може ефективно гарантувати безпекову стабільність у Європі. Втім, рівень залежності провідних країн ЄС від Росії недостатній для того, щоб змусити їх лідерів відмовитися від принципових позицій з питань України чи Сирії.

Водночас деяким іншим країнам регіону Центральної та Південної Європи, а також Близького Сходу Кремль може запропонувати особливі вигідні умови двостороннього партнерства (Угорщина, Болгарія, Словаччина, Греція, Туреччина тощо³³⁶).

Європейська протидія російській агресії

Реагування ЄС на загрози російського впливу є вочевидь недостатнім і демонструє нерозуміння природи російської агресії та її цілей.

Водночас перед новим безпековим викликом Об'єднана Європа намагається підвищити ефективність власних інститутів. Так, 28 – 29 червня 2016 р. було представлено нову Глобальну стратегію ЄС з питань зовнішньої політики та політики безпеки³³⁷. Під час її презентації верховний представник ЄС із закордонних справ та політики безпеки Ф. Могеріні заявила, що мета та існування самого ЄС ставиться під сумнів³³⁸. Порушення Росією міжнародного права і дестабілізація України на тлі тривалих конфліктів у Чорноморському регіоні стали викликом самій суті європейської безпеки. Крім того, в документі зазначається, що для ЄС Росія є стратегічним викликом. Стратегія передбачає об'єднання зусиль усіх країн ЄС у протидії загрозам, а також провадження єдиної зовнішньої та безпекової політики, в тому числі стосовно відносин з РФ.

16 вересня того ж року у Братиславі відбувся неформальний саміт країн – членів ЄС, на якому було представлено франко-німецький план нової оборонної політики ЄС. Він включає в себе: 1) створення постійного європейського генерального штабу; 2) створення європейського оборонного фонду з популяризації досліджень та інновацій; 3) прискорення і вдосконалення підготовки військових контингентів чисельністю по 1500 осіб, які на ротаційній основі могли б дислокуватися на територіях держав – членів ЄС і бути мобілізовані в термін до 15 днів³³⁹.

10 жовтня 2016 р. Комітет Європарламенту із закордонних справ погодив ініціативу польського депутата Анни Фотиґи щодо зміцнення Оперативної групи зі стратегічних комунікацій на Сході (East StratCom Task Force)³⁴⁰. Запропоновано поширити її повноваження на інформаційні акції довкола ІДІЛ, «Аль-Каїди» та інших мусульманських терористичних груп. Насамперед ідеться про опонування російським інформаційним агентствам і телеканалам, орієнтованим на західну аудиторію (телеканалу Russia Today, агентствам Sputnik і «РИА Новости»), а також пропагандистським кампаніям фонду «Русский мир» і Російської православної церкви.

На додаток до цього 23 листопада 2016 р. Європарламент ухвалив документ «Стратегічні комунікації ЄС як протидія пропаганді третіх сторін»³⁴¹, визначивши основними інформаційними джерелами загроз з боку РФ телеканал Russia Today, фонд «Русский мир», агентство Sputnik і підвідомче російському МЗС федеральне агентство «Россотрудничество». Резолюція визнає російську пропаганду частиною гібридної війни, яка спрямована на спотворення правди, поширення ворожнечі всередині ЄС та запобігання його згуртованості, а також на дискредитацію євроатлантичних партнерів³⁴².

Ефективна протидія російській агресії наражається на низку перешкод світоглядного, нормативного та інституційного характеру. Зокрема, такою перешкодою є низька дієвість норм міжнародного права та характер діяльності міжнародних безпекових організацій. Росія систематично та практично без наслідків для себе порушувала та порушує практично всі принципи та зобов'язання, які лежать в основі ОБСЄ, та не дотримується рішень ПАРЄ, зберігаючи при цьому всі можливості впливу на роботу ОБСЄ та (до 2015 р.) Ради Європи з її Парламентською асамблеєю.

Єдиним інструментом впливу міжнародної спільноти є дії держав стосовно держави-порушника — санкції, ембарго тощо. Для високої дієвості таких заходів потрібні політична воля і однастайність. Враховуючи демократію та плюралізм,

притаманні західним державам, навіть такі рішення, як введення санкцій проти третьої держави, є предметом обговорення у внутрішньополітичному полі. І це створює додаткові ризики, пов'язані зі сприйняттям дій Росії західним суспільством, на що й спрямовані великі зусилля інформаційно-пропагандистської машини Кремля.

В умовах, коли основна гострота у відносинах між Росією і Заходом перемістилася на рівень відносин США — РФ (із залученням факторів НАТО та особливою участю Великобританії), політика ЄС характеризується певним зменшенням уваги до Росії. Європа демонструє «втому» від українського питання, з публічних дискурсів поступово зникає питання анексії Криму, сирійське питання втрачає свою пріоритетність для Європи на тлі внутрішніх проблем ЄС.

Певною мірою зберігають тонус протистояння російській агресії східноєвропейські члени ЄС, які вбачають у режимі Путіна загрозу як для європейської, так і для своєї національної безпеки. Але одночасно дедалі наполегливіше звучить голос «друзів Путіна» у Європі, що вимагають перегляду санкцій та виявляють солідарність із Москвою в питаннях глобальної політики.

Результатом дії різноспрямованих векторів європейської політики стало збереження статус-кво у відносинах із Росією та виразна тенденція до пошуку форм і шляхів примирення з Кремлем.

Ця тенденція зростає мірою послаблення внутрішньої солідарності у Європі та зростання різноманітних викликів і суперечностей в ЄС та окремих країнах-членах. Тому бажаний для себе поворот у європейській політиці Москва наближає засобами дестабілізації.

Зокрема, у зовнішній політиці країн Європейського Союзу з'являються тенденції зниження рівня актуальності проблеми врегулювання збройного конфлікту на Сході України³⁴³. Так, у статті-доповіді Верховного представника Європейського Союзу у закордонних справах і політиці безпеки Ф. Могеріні

«12 пріоритетів зовнішньої політики ЄС у 2018 році» жодним чином не відмічено питання агресії Росії проти України та розв'язаної Кремлем гібридної війни проти Західної Європи³⁴⁴.

Республіка Болгарія визначила як один із головних пріоритетів під час свого головування у Раді Європейського Союзу (перше півріччя 2018 р.) — скасування санкцій проти Російської Федерації³⁴⁵.

Глава міністерства закордонних справ Федеративної Республіки Німеччини З. Габріель заявив, що європейська безпека і стабільність можливі лише за участі Російської Федерації³⁴⁶.

2.4. ЄВРАЗІЙСЬКИЙ ПРОЕКТ

Уявлення керівництва РФ про ідеальну цивілізаційну модель, в межах якої режим Путіна міг би успішно існувати та розвиватися, концептуально пов'язане з ідеєю євразійства.

У Концепції зовнішньої політики Російської Федерації від 30 листопада 2016 р. розкриті концептуально-стратегічні погляди і принципи міждержавного союзництва РФ з іншими суб'єктами системи міжнародних відносин. Російська Федерація декларує свою прихильність багатополярній системі міжнародних відносин та обстоює концепцію її побудови за принципами євразійства. Сьогодні стратегічні вектори російської політичної та економічної активності зорієнтовані на країни Центральної, Східної і Південної Азії та Азійсько-Тихоокеанський регіон.

Відповідно до цієї Концепції, стратегічна ціль РФ — формування загального економічного і гуманітарного простору від Атлантики до Тихого океану на основі гармонізації і поєднання процесів європейської і євразійської інтеграції. Глава комітету Ради Федерації Федеральних зборів Російської Федерації з міжнародних справ К. Косачов з цього приводу

заявив: «...у 2018 році Росія продовжить багатовекторну зовнішню політику розбудови багатопольярного світу, що буде одночасно зорієнтована як на "Захід", так і на "Схід". Керівництво РФ дотримуватиметься концепції великого євразійського партнерства, яка заснована на поєднанні ідеї розбудови "Євразійського економічного союзу" з китайським гео-економічним проектом "Один пояс — один шлях", не відмовляючись при цьому від стратегії перспективного партнерства з Євросоюзом»³⁴⁷.

РФ сподівається використати своє унікальне географічне положення задля всебічного розвитку торговельно-економічних зв'язків між Європою і Азійсько-Тихоокеанським регіоном, а також відіграти роль геополітичного й гео-економічного мосту та джерела природних ресурсів. У реалізації зазначеного стратегічного задуму, зорієнтованого на збалансування європейсько-азійських економічних інтересів, нинішнє керівництво РФ бачить можливий вихід із сучасної геополітичної кризи.

Однак Москва недостатньо об'єктивно враховує фактор падіння іміджу російської влади як суб'єкта системи міжнародних відносин, втрату репутації прогнозованого партнера та появу застережень стосовно агресивної деструктивної політики РФ на міжнародній арені.

Сучасна російська геополітика насамперед спрямована на створення Євразійського континентального політико-економічного поясу, до якого передбачається (за поглядами російської сторони) входження РФ, Індії, Китаю, країн СНД, держав континентального ісламу тощо. Зовнішньополітичні зусилля Росії зосереджуються на розвитку потенціалу регіональної та субрегіональної інтеграції та координації на просторі Співдружності незалежних держав (СНД), Організації Договору про колективну безпеку (ОДКБ), Євразійського економічного союзу (ЕАЄС), Міжнародних організацій «Групи держав Бразилії, Росії, Індії, Китаю, Південної Африки» (БРІКС), «Шанхайської організації співробітництва» (ШОС), Асоціації держав Південно-Східної Азії (АСЕАН) тощо.

РФ планує відіграти роль геополітичного й гео економічного мосту та джерела природних ресурсів для економічного прориву союзу країн, що будуть інтегруватися у цей простір. Країни СНД розглядаються російським урядом як геопростір найважливіших життєвих інтересів РФ у сфері економіки, оборони, безпеки та захисту прав росіян³⁴⁸.

Фактично Росія намагається створити умови для формування моделі великого євразійського економічного союзу. Однак такі прагнення не повною мірою відповідають національним інтересам потенційних учасників цього проекту, зокрема азійських партнерів РФ. Втім, зовнішня політика Кремля є достатньо гнучкою і прагматичною, щоб використовувати усі наявні можливості інтеграції та міжнародної кооперації, а також суперечності між провідними глобальними гравцями на свою користь.

Офіційно Росія прагне до створення цілісного європейсько-азійського простору військово-політичної стабільності й безпеки, розвитку на ньому економічних зв'язків і торгівлі. Основними елементами цього проекту, за задумом Москви, є:

- відновлення і розвиток інтеграції пострадянських країн в рамках Євразійського економічного союзу (ЄАЕС) та Організації договору про колективну безпеку (ОДКБ);
- формування нової системи європейської безпеки «від Лісабона до Владивостока» і широка взаємодія між ЄАЕС і ЄС;
- розвиток і поглиблення партнерства з КНР.

Однак дії Росії у всіх названих напрямках співпраці вказують на суттєві відмінності між деклараціями і реальними намірами Москви.

Інтеграція на пострадянському просторі відбувається не шляхом відновлення структур колишнього СРСР, а на основі принципів неокolonіалізму. У всіх інтеграційних проектах мова йде про домінування Росії в економіці, політиці, реалізується пріоритет її безпеки і геополітичних інтересів. Росія схильна диктувати свою волю партнерам і не виявляє готов-

ності поступатися своїми інтересами навіть у дрібницях. Єдина гарантія, яку РФ дає пострадянським режимам, — це спільний захист від можливих «кольорових революцій» (плюс антитерористична діяльність, особливо актуальна для близьких до вогнищ радикального ісламізму країн Центральної Азії та Кавказу).

Економічні інтереси партнерів враховуються лише настільки, наскільки вони задовольняють саму Росію. Тому в підсумку цієї інтеграції РФ планує одержати не новий Радянський Союз братніх республік, а потужну Росію, оточену менш розвинутою і контрольованою з Москви периферією.

Величезні ресурси, спрямовані Москвою на підрив європейського проекту зсередини, наполегливе прагнення вбити клин у відносини між країнами ЄС і США, підтримка будь-яких дестабілізаційних процесів на континенті не залишають сумнівів у тому, як Росія бачить свій внесок в європейську безпеку. Москва вже сьогодні значною мірою контролює основні джерела загроз Об'єднаній Європі і надалі планує використовувати наявні інструменти тиску для шантажу і геополітичних торгів, як це вже відбувається навколо врегулювання конфлікту на території України.

Розмови про можливість рівноправного економічного партнерства між ЄС і ЄАЕС — це теж очевидне лукавство російського керівництва, яке таким чином намагається підвищити свій статус у торгах за економічні преференції з європейськими партнерами і одночасно зберігати контроль над пострадянськими країнами та стримувати їх від самостійної ролі на міжнародній арені.

Нарешті, третя складова євразійського проекту Москви — російсько-китайське партнерство. На словах РФ є активним учасником китайського проекту «Один пояс — один шлях». Здається, що між двома країнами існує цілковите порозуміння і взаємна підтримка. Китай не перешкоджає російській експансії на пострадянському просторі і послідовно підтримує Москву в її протистоянні із Заходом, зокрема при голосуванні

в Радбезі ООН. Зате Росія допомагає КНР розхитувати західну гегемонію і нібито стає воротами Китаю в Європу, беручи на себе основні інфраструктурні зобов'язання з формування північної гілки нового Шовкового Шляху. Але на ділі ситуація дещо інакша.

Конфлікт на Донбасі перекрив найбільш зручний коридор, який протягом тисячоліть з'єднував Великий степ з Європою. Альтернативна російська транспортна гілка через Казань в Білорусь розвивається зовсім не так активно, як цього очікували в Пекіні. Москва не поспішає допускати на свою територію китайський капітал, і її зовсім не приваблює роль пасивного «моста» між Пекіном і Берліном. Замість цього Росія активно просуває ідею Арктичного морського шляху, сподіваючись залучити китайські гроші для розвитку логістики в цьому перспективному для себе регіоні.

Таку саму вичікувальну позицію в цьому специфічному партнерстві займає Китай. Він активно розвиває альтернативні російським шляхи сполучення з Європою (зокрема, близькосхідний коридор), безальтернативно нарощує свій вплив у Центральній Азії і проявляє все більший інтерес до регіону Центральної та Східної Європи, минаючи при цьому Москву. Сьогодні основним партнером КНР в регіоні виступає Республіка Білорусь, а в майбутньому ним може стати Україна, Румунія або будь-яка інша країна. І зовсім не обов'язково, щоб це партнерство схвалював Кремль. Таким чином, російсько-китайський союз сьогодні не є стрижнем євразійської інтеграції, а в майбутньому може обернутися зятим суперництвом, у якому шанси Москви з плином часу будуть скоріше зменшуватися, ніж зростати.

Показовим у цьому сенсі був Третій Східний економічний форум (6–7 вересня 2017 р., Владивосток), на якому був зафіксований досить низький рівень представництва китайської делегації та відсутність значущих російсько-китайських домовленостей у наступний період. Цілком ймовірно, що Китай погодиться допомогти Путіну вирішувати деякі фінансові

питання в умовах нових американських санкцій. Однак при цьому КНР досягатиме своїх власних стратегічних цілей: ослаблення впливу США і посилення залежності самої РФ.

Воєнно-політичні цілі РФ у Євразії

Росія розглядає держави азійського регіону (у т. ч. пострадянського простору) як геостратегічний пояс безпеки по периметру кордонів Російської Федерації, що формується через реалізацію реінтеграційних проєктів на пострадянському просторі і в країнах Азії, а також безпосередню політичну, економічну, військову присутність РФ³⁴⁹.

У військово-технічній співпраці з іноземними партнерами і союзниками російське керівництво переслідує подвійні цілі. З одного боку, Росія має значні фінансово-економічні вигоди від реалізації військової продукції за кордоном (зокрема, у 2017 р. сума військового експорту становила 15,3 млрд дол. США, а загальний «портфель» замовлень – більш ніж 45 млрд дол. США). З іншого боку, Російська Федерація, поширюючи національну військову продукцію до інших іноземних держав, фактично формує механізми воєнно-політичного впливу на такі країни та введення їх у залежність від власної воєнної політики та військовопромислового комплексу РФ.

Особливу увагу Росія приділяє відносинам з державами, території яких є потенційними безпековими «буферними зонами» уздовж кордонів Росії (у разі розгортання широкомасштабної війни проти РФ). За допомогою механізмів військово-технічної співпраці Москва фактично створює умови для формування можливих майбутніх воєнно-політичних альянсів, діяльність яких буде спрямована на реалізацію стратегій колективного військового стримування зовнішніх геополітичних опонентів.

З метою воєнно-політичного партнерства із союзними державами Росія активно проводить різноманітні військові нав-

чання (зокрема, «АрМи-2017», «Боевое Братство», «Боевое Содружество» тощо). У таких військових маневрах у 2017 р. брали участь військові формування Китайської Народної Республіки, Республіки Казахстан, Ізраїлю, Сирії, Південної Африканської Республіки, Єгипту, Ірану, Індії, Греції, Саудівської Аравії, Сербії, Республіки Білорусі, Азербайджану, Вірменії, Узбекистану, Таджикистану, Киргизії, Уганди, Лаосу, Фіджі, Венесуели, Анголи, Монголії, Кувейту, Нікарагуа, Зімбабве, Таїланду, Марокко тощо³⁵⁰. При цьому, наприклад, під час військових маневрів «АрМи-2017» змагання проходили одночасно на територіях Російської Федерації, Китайської Народної Республіки, Республіки Казахстан, Республіки Азербайджан та Республіки Білорусі.

Російська Федерація намагається використати зазначені заходи у з подвійною метою.

По-перше, стратегічно Москва прагне активізувати інтеграційні процеси у військовій сфері між можливими суб'єктами майбутньої Євразійської системи колективної безпеки та їх потенційними союзниками.

По-друге, тактичною метою є підвищення рівня бойової готовності національних збройних сил до бойових дій як на власній території, так і за кордоном, відпрацювання взаємодії і злагодженості військ із союзними арміями, формування необхідних оперативних позицій впливу серед командного складу збройних сил країн — учасників міжнародних змагань тощо.

Російська сторона зосереджує зусилля на формуванні інфраструктури Єдиної ешелонованої системи протиракетної і протикосмічної оборони (трьох рівнів). Принцип ешелонованості передбачає формування багаторівневої оборонної системи, що має включати в себе геопростір не тільки Російської Федерації, а й сусідніх держав, які розташовані уздовж російських кордонів або на відстані ймовірного ураження супротивником території РФ. У зв'язку з цим Росія реалізує новітні зенітно-ракетні комплекси і системи (зокрема, ЗРК С-400 «Тріумф» як тактичний комплекс ППО авангардної оборон-

ної лінії) на міжнародному ринку озброєння передусім державам, що можуть бути потенційними партнерами у розбудові єдиної (колективної) системи протиракетної і повітряно-космічної оборони, та яких Росія вважає своїми стратегічними і регіональними партнерами (Китай, Індія, Туреччина, Іран, Катар, Саудівська Аравія, Сирія, Казахстан, Білорусь, В'єтнам).

Разом з тим створення такого безпекового поля є поки що лише гіпотетичним наміром керівництва РФ з огляду на неузгодженість національних інтересів між стратегічними партнерами Росії.

Зокрема, існують розбіжності національних інтересів Індії та КНР щодо міждержавних відносин з Пакистаном, спірних прикордонних територій та домінування у Східно-Азійському геопросторі й Індійському океані. Саудівська Аравія вважає Ісламську Республіку Іран геополітичним супротивником на Близькому Сході, а політичні конфлікти між цими країнами іноді набувають гострих антагоністичних форм. Також існують розбіжності між Саудівською Аравією та Катаром. Мала місце міждержавна напруженість у відносинах між Туреччиною та Сирійською Арабською Республікою щодо питань курдського сепаратизму і протидії ісламському тероризму тощо³⁵¹.

Крім того, Індія, Іран, Туреччина, Китай, Саудівська Аравія намагаються дотримуватися багатовекторної зовнішньої політики у сфері безпеки і оборони, здійснюючи адаптивне реагування на зміни міжнародних і воєнно-політичних умов, а також враховуючи ризики сучасної міжнародної кризи та тренди майбутнього світового розвитку. Причиною є насамперед економічно-фінансові корпоративні зв'язки й інвестиційні проекти зазначених держав, з одного боку, зі США та ЄС, а з іншого – з Росією. У сфері воєнно-технічної співпраці зазначені країни проводять диверсифіковану політику. Вони озброюють національні збройні сили як військовою технікою російського воєнно-промислового комплексу, так і держав

Євроатлантичного співтовариства (США, ЄС), тим самим забезпечуючи собі відносну незалежність від ВПК інших країн³⁵².

Тому для формування воєнно-політичних союзів зі стратегічними партнерами російське керівництво має вирішити питання, яким чином забезпечити врегулювання конфліктів та узгодження національних інтересів між державами, до яких Росія ставиться як до потенційних союзників у геополітичному протистоянні з НАТО.

Стратегічне партнерство Росія – Китай

Партнерство між Росією і Китаєм сьогодні слугує прикладом асиметричних відносин. РФ не просто виступає «молодшим партнером» у цьому тандемі – країна, по суті, є інструментом китайської політики та позбавлена суб'єктності.

Росія не має жодних інструментів впливу на Китай. Китайське суспільство невразливе для інформаційно-психологічної зброї Кремля, у Китаю немає економічної чи інфраструктурної залежності від Росії, військовий потенціал РФ не становить загрози КНР.

Натомість Росія є вразливою у багатьох аспектах відносин з Китаєм. Без китайської підтримки РФ не зможе реалізувати свої інтереси в жодній значущій сфері глобальної економіки – енергетичній, фінансовій, транзитній. Тому закономірним стало формування політичної залежності.

Партнерство з керівництвом КНР є головною передумовою реалізації Кремлем кризового сценарію у відносинах із Заходом. Точкою відліку цього сценарію слід вважати відмову Путіна у 2012 р. від участі в саміті G8 у Кемп-Девіді (США). Натомість новообраний російський президент взяв участь у саміті ШОС у Пекіні. Поворот, зроблений Путіним у зовнішній політиці після придушення протестів на Болотній площі, був поворотом у бік залежності від підтримки Китаю.

Утім, розподіл ролей у цьому партнерстві та його стратегічний характер був визначений ще раніше, свідченням чого є укладений у 2004 р., під час візиту В. Путіна до Китаю, договір, за яким Росія передала КНР спірні території: острів Тарабаров та половину Великого Уссурійського острова на річці Амур³⁵³. Відтоді зона впливу Китаю постійно розширюється, а режим Путіна лише намагається використати цей процес на свою користь.

З одного боку, обидві країни є членами Шанхайської організації співробітництва (ШОС), проте в цьому союзі провідна роль належить КНР. Існує також чимало інфраструктурних, енергетичних (як газопровід «Сила Сибіру»), фінансових проектів співпраці між КНР та РФ. Однак у підсумку майже в усіх цих питаннях залежність РФ від Піднебесної лише зростає, а угоди, що укладаються, вигідні насамперед самому Китаю.

Критики всередині Росії оцінюють активізацію співпраці РФ з КНР не лише як пошук Кремлем альтернативних Заходу економічних партнерів. Наголошується на тому, що фактично на майже безконкурентних засадах відбувається економічна експансія Китаю на території російського Далекого Сходу та окремих районів Сибіру (насамперед ідеться про Забайкалля). Або, іншими словами, мирна експансія територій, які в самій КНР вважають китайськими.

У 2011 р. до 44 % іноземних підприємств на Далекому Сході були китайськими³⁵⁴. В останні роки побутує практика надання китайським компаніям у тривалу (на 49 років) оренду великих ділянок землі та лісу. Так, у 2015 р. китайським інвесторам віддали понад 20 тис. кв. км лісу в Могочинському та Тунгіро-Олекмінському районах Забайкальського краю³⁵⁵ (ділянка за площею зрівняна з площею Кримського півострова).

Не відмовилася Росія і від реалізації вже збиткового (через падіння цін на енергоносії) проекту будівництва газопроводу з Якутії до Азійсько-Тихоокеанського регіону «Сила Сибіру». Планується, що в перспективі КНР буде розплачуватися за газ власною національною валютою.

Розвиваються і спільні транспортні проекти, такі як «Економічний пояс Шовкового шляху» та «Морський Шовковий шлях XXI століття» (спільно з країнами ЄАЕС); будівництво транспортних коридорів «Примор'я-1» та «Примор'я-2» для транзиту з півночі КНР до приморських портів³⁵⁶.

Також у 2016 р. Росія та Китай уклали Угоду про створення Міжурядової комісії зі співпраці та розвитку Далекого Сходу Росії і суміжних регіонів КНР. КНР є не тільки досить великим інвестором у суміжних регіонах, а й (в умовах західних санкцій) одним із найбільших кредиторів Росії.

Далекий Схід, Східний Сибір, Забайкалля є ресурсом, який Росія власними силами вже не здатна ефективно використати, хоча намагається поки що контролювати за допомогою військових і адміністративних важелів. Натомість для Китаю ці території є природним напрямом експансії, що вже сьогодні здійснюється на економічному та соціально-демографічному рівнях.

Інші вектори євразійської політики, що набувають актуальності через активність Путіна, наприклад його близько-східну авантюру, в перспективі так само можуть бути кориснішими для Китаю, ніж для РФ. Зростання ролі Ірану, дистанціювання Іраку від інтересів США, врегулювання сирійської кризи створюють більш сприятливі умови для поширення китайського, ніж російського впливу. Звісно, Росія може отримати важливі бонуси від китайської експансії (транзитні послуги, закріплення на ринку озброєнь, отримання замовлень у сфері енергетики, видобутку корисних копалин тощо). Однак і в цьому разі їй відводиться роль сателіта чи посередника, а не самостійного геополітичного центру.

Китай визначає не лише вектор економічних, безпекових, комунікаційних трансформацій на євразійському напрямку, а й їхній темп. Розвиток китайсько-російського партнерства відбувається за логікою інтересів Пекіна, а не Москви.

У регіоні потенційного суперництва — в Центральній Азії — Росія не перешкоджає поширенню китайського впливу, а рад-

ше створює для нього зручні умови, обмежуючи контакти місцевих пострадянських режимів із ЄС та США.

Перенесення російської зовнішньополітичної та силової експансії на європейський театр є логічним наслідком згорання активності на східному напрямку, де Росія поступається ініціативою своєму геополітичному партнеру.

Закріплення контролю над пострадянським простором, активна участь у європейських справах дозволить перенести «центр тяжіння» РФ у її європейську частину та якоюсь мірою пом'якшити відступ із Сибіру, Центральної Азії та Кавказу. Цей відступ уже фактично відбувся на демографічному рівні, активно відбувається на рівні культурному та набирає обертів у економічній сфері.

Із початком *відкритого протистояння між Росією і Заходом* спостерігається суттєве зближення позицій РФ і КНР, принаймні на рівні декларацій. Китай має значний потенціал впливу на світову політику та економіку і здатний зламати порядок, встановлений США та їх союзниками. Режим Путіна в цьому протистоянні відіграє сьогодні роль додаткового важеля дестабілізації, який має послабити позиції Заходу. Однак експерти вважають, що Білий дім ще в змозі зупинити ці процеси³⁵⁷. Тому Путін потенційно може зіграти роль «рятівника» Заходу, якщо у вирішальний момент стане на його бік у глобальному протистоянні. Відповідно, Кремль розіграє «золоту акцію» глобалізації, використовуючи розбіжності між США і КНР та намагаючись при цьому виторгнути собі максимальні преференції.

Китай враховує зазначені фактори, але погоджується на співпрацю з російською стороною з метою отримання стратегічних переваг над РФ, використання її ресурсної бази та інфраструктури, потенціалу її національної могутності та забезпечення союзної підтримки з боку Росії у геополітичному протистоянні, передусім зі США.

На сьогодні Китай та Росія координують свої позиції з більшої міжнародних питань, а також нарощують контакти

у різних сферах та галузях. Товарообіг РФ з Китаєм демонструє стабільне зростання. У рамках партнерства двох держав все більше значення має культурна дипломатія (зокрема, запуск російськомовного каналу «Катюша» в Китаї), а в політичній риторичі сторони все частіше вдаються до застосування терміну «стратегічне партнерство». За нещодавніми заявами міністра закордонних справ Китаю, всеохопне стратегічне партнерство Росії та Китаю таке само непохитне, як гора³⁵⁸.

Однак Росія, попри деклароване стратегічне партнерство, демонструє занепокоєння стосовно амбіцій Китаю стати не лише регіональним лідером, а й світовим центром сили, яким фактично ця держава вже є. Зі свого боку, китайські політологи називають російський націоналізм найбільш небезпечним фактором, що стоїть на заваді розвитку повноцінних партнерських відносин між двома країнами. Особливо це стосується теорії «китайської загрози», яка поширюється в російському суспільстві через ЗМІ.

Крім того, російські політологи вважають, що співпраця двох держав переважно має декларативний характер: офіційні зустрічі, показові навчання, спільні заяви — однак усе це без практичного підґрунтя³⁵⁹. На їхню думку, Китай більше зацікавлений у відносинах із Заходом, аніж із РФ. Тож Китай публічно заявляє про «стратегічне партнерство» з РФ, яке обидві країни використовують для тиску на Захід та досягнення позиційних переваг у відносинах з країнами «третього світу». Водночас керівництво КНР намагається використати аутсайдерство та зростання залежності Росії на міжнародній арені для максимального отримання переваг.

При цьому у практичній площині співпраця двох держав вже сьогодні є досить плідною та вигідною для РФ. Так, «Газпром» та китайська CNPC домовились розпочати поставки газу газопроводом «Сила Сибіру» уже наприкінці 2019 року³⁶⁰. Лідери двох країн домовились про збільшення поставок продовольчих товарів до Китаю та скасування протекціоніських заходів Пекіна. Китай спільно з РФ розробили положення

міжнародної конвенції про боротьбу з актами біологічного та хімічного тероризму, висловлюють занепокоєння з приводу мілітаризації космосу та координують свої підходи до вирішення кризи на Корейському півострові³⁶¹.

Дедалі ближчою стає і внутрішньополітична модель КНР та РФ. Формування євразійської «зони стабільності» має на меті дати впевненість режиму у власних силах та підсилити його можливості протидії ліберальним віянням та загрозам дестабілізації. Йдеться про фактичний розподіл світу на зони контролю, згідно з яким російсько-китайський союз став би глобальною альтернативою та протиположністю євроатлантичному співтовариству.

Така стабільність має політичну, економічну та безпекову складові. КНР сформувала комплекс стабілізаційних економічних зв'язків з державами Євроатлантичного співтовариства (у т. ч. США), що змушує їх враховувати китайський інвестиційний і ресурсний чинник як важливий компонент для забезпечення розвитку світової і національних економік.

Антизахідна фронда Путіна, яку Китай підтримує на рівні ООН, розширює межі хаосу й вакууму безпеки в регіоні Східної Європи і Близького Сходу, а це відповідає стратегічним інтересам КНР. Активізація Москви не несе для Китаю відчутних загроз, проте створює передумови для вирішення відразу декількох стратегічних завдань за результатами спровокованої діями Кремля кризи. Пекін цілком виправдано сподівається використовувати Росію як таран для руйнування західного домінування, а потім скористатися її складним становищем для розширення своєї присутності в Євразії.

Під тиском Путіна Захід відступає зі своїх позицій, але отримати ці позиції зможе в перспективі не Росія, а Китай. Саме йому вигідне руйнування ліберального консенсусу в світовій політиці, втрата Сполученими Штатами статусу гаранта безпеки, диверсифікація торговельних, фінансових, сировинних зв'язків, що врешті-решт дозволить Пекіну перейти до реалізації власної моделі глобалізації.

Щоправда, від своєї посередницької місії режим Путіна прагне отримати максимальний зиск. Тому відносини з Китаєм, як і відносини зі США, будуються за принципом «великого торгу»: Путін, одночасно і шантажує, і заохочує партнерів, готовий у будь-який момент віддати перевагу вигіднішій пропозиції.

Втім, ця гра Путіна навряд чи буде виграшною. Адже його партнери у Пекіні не такі довірливі, як західні лідери: свої інтереси вони бачать набагато ясніше і домагаються своїх цілей значно послідовніше і жорсткіше.

Природно, що між партнерами зростає недовіра і бракує координації дій.

У 2012 р. в Китаї започатковано довгостроковий план «Китайська мрія», покликаний до 2049 р. перетворити країну на одну з провідних держав світу. З огляду на виступи голови КНР Сі Цзіньпіна на *G20* в 2016 р. в Ханчжоу і в Давосі взимку 2017 р. може йтися також про намір КНР перетворитися на глобального лідера замість США. Ініціатива «Один пояс — один шлях» є складовою цього плану.

Згаданий проект має на меті об'єднати виробничі ресурси і ринки збуту товарів та послуг країн Азії, Європи та Африки через мережу трансрегіональних сухопутних і морських торговельно-економічних сполучень. Передбачено вкладання значних китайських інвестицій і використання ресурсів та інфраструктури окремих держав для виробництва товарів та розвитку простору між Європою та КНР. При цьому Економічний пояс Шовкового шляху є його сухопутною частиною, яка доповнює Морський Шовковий шлях ХХІ століття.

Російська Федерація з 1992 р. використовується як транзитна територія для китайського експорту в Європу. Маршрут пролягає з транспортного вузла Ляньюньган на березі Жовтого моря через увесь Китай, Казахстан, Росію, Білорусь, Польщу, Німеччину в такі самі вузли Гамбурга і Роттердама. Цей маршрут отримав у Китаї назву «Новий континентальний міст Азія — Європа». Насправді це просто стикування,

поєднання в одну лінію залізничних колій самого Китаю і пострадянського простору. Вантажі через Росію йдуть ще й через «Континентальний міст Азія — Європа» — так у Китаї назвали Транссиб. Обидва маршрути є збитковими і фінансуються за рахунок КНР.

Загалом складається враження, що Російська Федерація навмисно гальмує реалізацію китайських логістичних проєктів, убачаючи в них загрозу власним інтересам.

Так, в інфраструктурну основу ЕПШШ (Економічний пояс Шовкового шляху), який у Росії називають Новим шовковим шляхом, входить великомасштабний проєкт будівництва транс-континентального швидкісного шосе «Західний Китай — Західна Європа» від Ляньюньгана до Санкт-Петербурга. Цей проєкт, який розпочато ще у 2013 р., на сьогодні реалізований лише частково. Територією Китаю прокладено сучасну швидкісну магістраль від Ланьчжоу до Алашанькоу завдовжки понад тисячу кілометрів. Далі шосе має проходити територією Казахстану аж до кордону з Росією в районі Оренбурга. Існують різні оцінки готовності казахстанського відрізка, але російська ділянка досі ще навіть не спроектована.

Кілька років обговорювався проєкт будівництва швидкісної пасажирської лінії Москва — Казань із наступним продовженням до Єкатеринбурга і мало не до Пекіна. Однак жодних реальних результатів цей проєкт не приніс, ставши лише джерелом взаємних претензій двох сторін. Під час зустрічі в Сочі в 2014 р. Путін і Сі Цзіньпін обговорювали участь Китаю в модернізації Транссибу і БАМу, проте незабаром ця тема перестала навіть згадуватися.

Таким чином, з моменту оприлюднення ініціативи «Один пояс — один шлях» восени 2013 р. у російсько-китайській транспортній взаємодії в Євразії по суті нічого не змінилося. Росія і далі отримує відрахування за транзит двома «континентальними мостами», один з яких нещодавно відзначив своє сторіччя, а другий — двадцятип'ятирічний ювілей. Тобто на практиці співпраця стратегічних партнерів у найбільшому

інфраструктурному проекті XXI ст. розвитку поки що не отримала.

З'явилося лише кілька перспективних, на перший погляд, ідей та перелік дрібних і середніх проектів переважно регіонального масштабу.

Розрахунки Росії на отримання китайських інвестицій себе не виправдовують. З огляду на невизначену ефективність інфраструктурних інвестицій китайська ініціатива «Один пояс — один шлях» мало чим зможе допомогти економічному зростанню в транзитних країнах, однією з яких сьогодні є РФ.

Деякі експерти вважають, що Китай, зі свого боку, також не зацікавлений у посиленні Росії. Тож під приводом західних санкцій та обмежуючи сфери співпраці країна фактично ухиляється від серйозних вкладень в економіку РФ.

Тим часом прискореними темпами прокладаються нові маршрути в обхід Росії. Через Казахстан уже пішли пробні потяги на Туркменістан, Азербайджан, Грузію, Туреччину і далі в Європу. Великі ресурси було інвестовано у будівництво «пакистанського коридору», який через кілька років може забезпечити транспортування товарів з Китаю залізницею і шосе в порт Гвадар на узбережжі Перської затоки.

Після візиту до Казахстану президента Туркменістану Г. Бердимухамедова в квітні 2017 р. у Середній Азії вимальовується створення нового альянсу: Туркменістан, Казахстан, Узбекистан, який може стати перспективним у реалізації регіональних проектів, зокрема у транспортно-логістичній сфері. Ці три країни є територіями транснаціонального транзиту між Китаєм і прикаспійськими країнами з виходом на Кавказ, Близький Схід і в зону Перської затоки. Саме транспортні проекти можуть сприяти процесу об'єднання в регіоні на основі бажання Казахстану вийти в район Перської затоки та інтересу Туркменістану до використання власних транзитних можливостей.

У регіоні розвиваються й інші транспортні коридори, такі як газопровід Туркменістан — Афганістан — Пакистан — Індія

(ТАПІ), будівництво якого розпочалося у 2015 р.; проект газопроводу Іран – Пакистан – Індія (ІПІ); трубопровід Іран – Оман – Індія (ІОІ); транспортний коридор «Північ – Південь», який просуває Індія; а також кілька проектів доріг навколо Каспійського моря.

З урахуванням нових тенденцій, швидких змін ситуації в Центральній і Південній Азії Російська Федерація опинилася перед небезпекою залишитися без доступу до згаданих перспективних проектів, які здатні визначити напрям розвитку регіону і світову геополітичну ситуацію загалом. Тому РФ намагається збалансувати свою політику, щоб не тільки мінімізувати втрати, а й розширити і диверсифікувати свої економічні зв'язки у регіоні.

Так, у кінці 2015 р. російськими підрядниками підписано контракт на будівництво газопроводу Карачі – Лахор. У червні 2016 р. «Роснефть» придбала 49 % акцій індійської нафтової компанії Essar і планує поставити в Індію 100 млн тонн нафти протягом 10 років. «Газпрому» вдалося залучити Індію до реалізації проекту «Ямал – СПГ» та до будівництва окремої гілки газопроводу «Сила Сибіру» до Північної Індії.

Не відмовляється РФ і від політики тиску. Так, у січні 2016 р. «Газпром» відмовився від співпраці з Туркменістаном після початку будівництва ТАПІ та отримання інформації про можливе розміщення військових США у Туркменістані.

Одночасно Росія здійснює м'які спроби протистояти реалізації проекту «Один пояс – один шлях» і розраховує, що каспійський регіон стане перешкодою для китайської експансії, оскільки Іран і Росія вважають за краще розділити Каспійське море між собою і діють відповідним чином.

РФ розраховує, що політична напруженість і проблеми безпеки завадять транзиту через Афганістан і надовго відрижуть Таджикистан від торгівлі з Пакистаном. Росія має набагато кращі відносини з Тегераном, аніж Пекін, і її політика в Пакистані має розглядатися крізь призму ширшої взаємодії з регіоном Індійського океану. Тому Москва вміло маневрує

між Індією і Пакистаном, використовуючи загострення суперечностей між ними через експансію КНР у Пакистані.

З огляду на незначну ймовірність позитивних змін у пакистансько-індійських відносинах, що підвищили б надійність сухопутних торговельних маршрутів через Пакистан і Афганістан, Росія готова використовувати свої головні джерела існування — енергоносії та торгівлю зброєю — як політичні інструменти для нарощування регіонального впливу, не виділяючи значних фінансових ресурсів на проекти сумнівної економічної цінності. Підхід Росії до китайсько-пакистанського економічного коридору є асиметричним і полягає у використанні цільових секторів для конкуренції з Китаєм там, де вона можлива.

Інтересам Росії відповідає відмова Індії від участі у Міжнародному форумі «Один пояс — один шлях», присвяченому китайським проектам «Економічний пояс Шовкового шляху» і «Морський шлях XXI століття», що відбувся 14 — 15 травня 2017 р. у столиці Китайської Народної Республіки за участі представників понад 100 країн світу.

Саме на цьому заході В. Путін окреслив умови, на яких його країна готова буде взяти участь у китайському проекті. Підтримавши в цілому ініціативу КНР щодо створення системи сучасних транспортних коридорів, він наголосив, що інфраструктурні проекти, заявлені в рамках ЄАЕС і ініціативи «Один пояс — один шлях», разом із Північним морським шляхом здатні створити принципово нову транспортну конфігурацію Євразійського континенту.

Таким чином президент Росії дав зрозуміти, що китайська ініціатива цікавить у зв'язку з проектом ЄАЕС та Північного морського шляху.

Очевидно, що Росію не влаштовує перспектива приєднання до китайського цивілізаційного проекту як «молодшого партнера». Тому Москва намагається додати до нього власні проекти, щоб створити враження паритетності відносин. Крім того, РФ побоюється, що відверте вбудовування в глобальні

проекти може остаточно позбавити її ініціативи на пострадянському просторі, що, своєю чергою, поставить під питання проект Євразійського союзу. У такому разі росіянам доведеться в економічній сфері грати за китайськими правилами.

Водночас російські експерти розуміють, що Китай здатний реалізувати свій проект з Росією чи без неї. Про це свідчить приклад із затримкою будівництва російською стороною високошвидкісної залізниці Москва — Казань як ділянки майбутньої траси між Китаєм і Європою. Китай просто переорієнтував свої зусилля на Центральну Азію. Подальше зволікання з участю РФ у проекті Нового шовкового шляху призведе до того, що китайці знайдуть спільну мову з країнами Центральної Азії, з Азербайджаном і Грузією, з Іраном і побудують шляхи без російської участі, а основні маршрути будуть прокладені поза російською територією.

Під свій проект Китай вже заклав дві потужні фінансово-інвестиційні структури. Одна з них матиме обсяг статутного капіталу у 100 млрд дол. США, друга — в 40 млрд. Як прогнозують експерти Азійського банку розвитку, за три роки інвестиції можуть досягти 8 трлн дол.

Плани передбачають насамперед створення логістичної інфраструктури: автомобільних доріг, мостів, ліній електропередач, нафтогазопроводів, портів, терміналів. На їх основі будуть створені нові ареали промислового виробництва, включно з населеними пунктами і цілими містами.

Оголошена Пекіном ініціатива на сьогодні не має більш-менш спроможної альтернативи і здатна кооптувати всі регіональні й субрегіональні проекти з розвитку. Китай має для цього всі можливості, а також добре вписався у стратегії інших двох світових центрів — США та ЄС. На сьогодні вони утворили повноцінний і сталий трикутник політико-економічних інтересів.

У таких умовах російська сторона, ризикуючи залишитися поза процесом, уже в найближчому майбутньому буде змушена засвідчити свою участь у проекті Нового шовкового шляху.

Додатковий розрахунок Кремля полягає в тому, що в гру неминуче вступають Японія і Південна Корея, які будуть змушені прокладати через Росію свій незалежний від Китаю сухопутний коридор до ЄС. Для цього можуть бути використані розширені потужності Транссибу на ділянці від Омська до Владивостока. Це означатиме багатомільярдні японські та південнокорейські інфраструктурні інвестиції в російську економіку.

У цьому разі Росія зможе стати другим після КНР бенефіціаром проекту Нового шовкового шляху. Досить вагомі переваги від цього отримають також Казахстан, Білорусія і Польща, через території яких проляже частина шляху.

Загалом, Кремль зацікавлений в реалізації китайського проекту з двох причин. По-перше, вона дозволяє Росії отримати такі переваги, як розвиток транспортної інфраструктури та контроль над цими транспортними потоками. По-друге, це дозволяє сформувати узгоджену з Китаєм позицію щодо тиску на міжнародну спільноту з метою збільшення експлуатації арктичного простору. Зокрема, Пекін та Москва мають намір спільно прокладати морську частину Шовкового шляху в Арктиці з метою диверсифікації торговельних маршрутів і залучення сусідніх країн в інфраструктурні проекти і наукові дослідження.

Росія зацікавлена у тому, щоб відігравати ключову роль в реалізації цього проекту, але прагне уникнути дедалі більшої залежності від Китаю та його інтересів у Європі, хоча це могло б у перспективі сприяти послабленню євроатлантичної солідарності. Зокрема, просування китайської зони інтересів у бік Європи може спричинити:

- суперечність між позиціями західноєвропейських держав, з одного боку, та Сполучених Штатів Америки, з іншого, щодо подальшого спільного транснаціонального економічного розвитку і забезпечення європейської безпеки;
- розхитування європейської єдності через поглиблення політичних розбіжностей між наддержавним керівництвом

Євросоюзу та національними урядами країн (що входять до ЄС) стосовно питань китайської економічної експансії та забезпечення європейської безпеки у разі зовнішніх загроз³⁶².

Такий хід подій відповідає очікуванням та стратегічним інтересам Москви, тож можна передбачити наявність певних домовленостей та узгодження дій РФ і КНР в економічній, політичній та безпековій сферах.

Ймовірно, що в цьому тандемі пріоритетним завданням Китаю є реалізація геоекономічної стратегії в Євразії із залученням економічної інфраструктури РФ та інших держав Азії у напрямі виходу на ринки збуту товарів і послуг Європи та Африки. Відповідно, Росія бере на себе завдання забезпечення відповідного рівня безпеки (міжнародної, регіональної, воєнної) для реалізації китайської геоекономічної експансії в умовах сучасної міжнародної конфліктності (зокрема, на Близькому Сході, у Центральній Азії, Північній Африці тощо).

Іншим важливим стратегічним напрямом російсько-китайського партнерства є *суперництво зі Сполученими Штатами Америки в Азійсько-Тихоокеанському регіоні* за сфери впливу. Політика Китаю і Росії в цьому регіоні визначена урядом США на сьогодні як загроза національній безпеці. У зв'язку з цим Сполучені Штати Америки посилюють військову присутність у Східній та Південно-Східній Азії, військово-морські сили – в Тихому океані та здійснюють розгортання в Японії і Південній Кореї системи протиракетної оборони (ПРО) ТНААД. У свою чергу, РФ та КНР заявили, що розміщення США системи ПРО ТНААД в Південній Кореї завдає шкоди безпеці держав регіону.

Керівництво Росії, окрім воєнних викликів, вбачає в американській активності поблизу далекосхідних регіонів РФ ще й «гібридні» загрози національній безпеці. Зокрема, російська влада побоюється можливості комплементарного сценарного розвитку асиметричних конфліктів низької інтенсивності одночасно на територіях країн СНД (Центральної Азії) та на

власній території, зокрема в центральних і далекосхідних регіонах.

На думку окремих російських експертів, найгіршим варіантом розвитку воєнно-політичної ситуації буде втягнення Росії одночасно на заході, півдні і сході пострадянського простору (у т. ч. на власній території) у зтяжні локальні війни й асиметричні конфлікти низької інтенсивності. У такому разі за відсутності підтримки стратегічних партнерів, зокрема Китаю, Російська Федерація опиниться перед загрозою глибокої кризи.

Крім того, у разі дестабілізації воєнно-політичної ситуації на Далекому Сході це стане викликом довгостроковим національним інтересам РФ щодо формування Євразійського економічного союзу і породить загрози стратегічній стабільності у цьому регіоні, а також може спровокувати втягнення Росії у локальну війну. Також у разі ескалації конфлікту зазначене може призвести до необхідності реалізації стратегій стримування одночасно на двох геостратегічних напрямках — «українському» і «далекосхідному», а отже — до розосередження воєнної сили та поглиблення процесів розпорошення національних ресурсів на воєнно-політичні цілі.

Загрози дестабілізації суспільно-політичної ситуації на російських територіях Далекого Сходу мають передусім етнічне підґрунтя, що набуває характеру економічного протистояння між російськими, китайськими і корейськими громадами, які в умовах економічного зубожіння регіону вступають у жорстку конкуренцію за ресурси³⁶³.

Росія і Китай можуть бути причетні до реалізації стратегії поширення «гібридних загроз» національним інтересам та безпеці США шляхом «ядерного шантажу», використовуючи активність лідера Корейської Народної Демократичної Республіки (КНДР) Кім Чен Ина щодо демонстрації ядерного потенціалу цієї держави. Об'єктивні дані свідчать про те, що КНДР не спроможна самостійно і в швидкі строки реалізувати національну ядерну програму без зовнішньої фінансово-

економічної і технологічної підтримки. Таку допомогу потенційно можуть надати лише РФ та КНР за умови встановлення опосередкованого зовнішнього управління над КНДР або реалізації спільної стратегії непрямих дій проти геополітичних опонентів.

Керівництво Міністерства оборони Російської Федерації проголосило пріоритетним напрямом зовнішньої політики Росії у 2018 – 2020 рр. всебічне поглиблення воєнної стратегічної взаємодії з Китаєм³⁶⁴. З цієї метою 7.06.2017 в рамках Договору про добросусідство, дружбу і співпрацю між РФ та КНР на 2017 – 2020 рр. підписано «дорожню карту» військової співпраці на відповідний період.

З китайського боку розроблено основні принципи «Активної оборони», які Російська Федерація для забезпечення ефективної співпраці з КНР також має враховувати, реалізуючи національну воєнну політику. Зазначені принципи полягають у такому:

1. Вдосконалення воєнної стратегії, стратегічного планування і розміщення військових сил. Зазначене з-поміж іншого включає загальну координацію дій, розподіл відповідальності, інтегроване використання сил і засобів у ході операцій. Воєнно-стратегічне планування здійснюється не тільки для класичних форм проведення війни, а й нових форм і методів воєнного протистояння. Зокрема, обов'язково має враховуватися системно-комплексне застосування сил і засобів військового призначення в інформаційному та космічному просторі, а також заходи для зміцнення співпраці у сфері міжнародної безпеки у відповідних районах (у просторі реалізації стратегії «Один пояс – один шлях») за кордоном.

2. Чітке дотримання принципів стратегічного управління у сфері воєнної безпеки. До таких принципів належать: відданість національним стратегічним цілям; створення стратегічних переваг для сталого національного розвитку і безпеки; опанування стратегічної ініціативи у військовому протиборстві; готовність протидіяти складним непередбачуваним обставинам

розвитку міжнародної і воєнно-політичної ситуації; широка й тісна співпраця зі стратегічними партнерами; активне розширення простору для співпраці у сфері військової безпеки.

3. Забезпечення стратегічних переваг у локальних інформаційних війнах із застосуванням електронної зброї.

4. Новаторський перегляд основних уявлень про нові форми ведення війни, що ґрунтується на принципах володіння інформацією для утримання лідерства в бою, а також завдання точкових ударів оперативній системі ворога з комплексним використанням усіх видів військ³⁶⁵.

2.5. ЗОНИ РОСІЙСЬКИХ ІНТЕРЕСІВ

Південно-Східна та Центральна Європа

Політику Путіна часто називають «політикою образ». Одна з них — це образа на Північноатлантичний альянс та, зокрема, США за начебто недотриману обіцянку не приймати до числа своїх членів країни Центрально- та Південно-Східної Європи. Саме протистояння з Альянсом у підсумку формує основний зміст політики Росії у регіоні: протидія розширенню НАТО у тих країнах, які потенційно можуть стати новими членами блоку; та намагання завадити розбудові баз Альянсу та американських ПРО на територіях тих держав, які вже увійшли до складу НАТО. Найближчі ж до кордонів РФ країни Східної Європи — такі як Білорусь, Молдова та Україна — розглядаються Москвою як буферні зони між Росією та Альянсом.

Друга головна мета РФ — це дестабілізація ЄС через вплив на країни регіону.

Основним інструментом досягнення цих двох стратегічних цілей є підвищення політичної конфліктності шляхом підтримки радикальних суспільних течій та провокування міжнаціо-

нальних суперечок. Економічні фактори, навіть з урахуванням розвитку спільних проєктів, пов'язаних з енергетичною сферою, є для досягнення цілей РФ другорядними (за винятком Республіки Білорусь).

Російські інтереси просуваються кількома шляхами — за рахунок «гуманітарної» складової російської публічної дипломатії та через використання прагнень країн Центральної і Південно-Східної Європи до певної багатовекторності у своїй зовнішній політиці.

Особливо активною є російська політика стосовно **балканських країн**.

По-перше, наголошується на «особливих відносинах» між Росією та слов'янськими народами на Балканах, які базуються на тривалих історичних та культурних зв'язках. По-друге, Росія використовує, а в деяких балканських суспільствах позитивно сприймають антизахідну риторику, особливо в контексті бомбардування Сербії силами НАТО в 1999 р. По-третє, поширюються конспірологічні міфи про ненависть Заходу до православних балканців (сербів) та про культурну відмінність Заходу від православних слов'ян, що заважає західним суспільствам зрозуміти слов'янську особливість.

Росія просуває наратив цивілізаційного протистояння Заходу та слов'ян, останнім часом посилюючи його нагадуванням про вето Росії в 2015 р. на проєкт резолюції РБ ООН щодо засудження масового вбивства в 1995 р. у Сребрениці як акту геноциду³⁶⁶ та про роль Росії у недопущенні членства Косово у ЮНЕСКО (Сербія протестувала проти цього фактично через невизнання Косово взагалі, а формально — через недовіру до спроможності уряду Косова захистити православні сербські монастирі, що знаходилися на тій території).

За висновками Я. Вішневського, експерта Лондонської школи економічних та політичних досліджень, Західні Балкани — яскравий приклад того, як невеликими зовнішніми зусиллями протягом тривалого часу вдається підтримувати глибокі суперечності між сусідніми державами і сусідніми

народами. З 1 січня 2015 р. Russia Today (RT/Sputnik Srbija), персонал якої становить близько 30 осіб, розпочала трансляцію щоденних новин сербською мовою. Дешевий, але ефективний проект, який чудово доповнив російську присутність на ринку друкованої преси (газети Ruska Reč та Rusija i Srbija). Незважаючи на те, що присутність російських медіа кількісно невелика, ефект від їхньої діяльності є досить значним, тож проект Москви може вважатися успішним³⁶⁷.

Економічні інтереси Росії у регіоні реалізуються передовсім в енергетичній галузі. Зокрема, РФ має наміри використати транзитний потенціал Сербії у разі реалізації планів на прокладання нових маршрутів постачання газу в Європу з Близького Сходу (зокрема – продовження «Турецького потоку»). Також «Газпром» володіє найбільшим енергетичним холдингом у країні – «Нафтова індустрія Сербії» (NIS), а «Лукойл» – мережею АЗС та двома нафтобазами. Російські компанії володіють чвертю (і поступово збільшують свою частку) найбільшого у Сербії виробника нафтохімії НІР Ртоhemija. За допомогою російських компаній та російських інвестицій здійснюється реконструкція сербських ГЕС, інших енергетичних об'єктів, залізниці.

Важливим для Росії є і використання балканських країн для реалізації проекту «великого євразійського партнерства». Для цього, зокрема, Росія намагається просувати ідею створення зони вільної торгівлі між ЄАЕС та Сербією. Глава МЗС РФ С. Лавров з цією ініціативою виступав на Мюнхенській конференції 2017 р. та під час візиту до Республік Словенії та Сербії (21 – 22 лютого 2018 р.). Проект передбачає розбудову багаторівневої інтеграційної співпраці (політичної, економічної, безпекової, гуманітарної тощо) між Євразійським економічним союзом, Шанхайською організацією співпраці, Асоціацією держав Південно-Східної Азії, а також Європейським Союзом та союзно-нейтральними європейськими державами³⁶⁸. Хоча реалізація цього проекту виглядає сумнівною, однак політика на розширення інтеграційних об'єднань, в яких

Росія бере участь і які у Москві розглядаються як альтернативні ЄС та НАТО, — це один зі стратегічних пріоритетів російської зовнішньої політики найближчих років.

Традиційною складовою поширення російського впливу на Балканах є використання спільних елементів в історії, культурі та релігії. Серед найактивніших суто російських організацій можна згадати Фонд Святого Олександра Невського (Белград), медіацентр «Русский Экспресс», сербське відділення Міжнародного громадського фонду єдності православних народів, Балканське козаچه військо, сербське відділення Всеросійського мотоклубу «Нічні вовки»³⁶⁹. Проте така «культурна співпраця» часто виходить за межі суто гуманітарного простору і переходить у дестабілізаційний політичний.

РФ прагне створити імідж захисника всіх слов'янських урядів на Балканах — у Белграді (Сербія); Скоп'є (Македонія); Бані-Луці (Республіка Сербська Боснії та Герцеговини). При цьому Москва не створює якоїсь ґрунтовної альтернативи ЄС — вона просто критикує політику Брюсселя, але не просуває ідеї Євразійського союзу як можливої альтернативи для країн регіону.

Російська пропаганда дуже добре використовує розбіжності та суперечки, живить антиамериканські та антиєвропейські настрої, посилює поляризацію, однак не пропонує відповідної альтернативи ЄС. Натомість у військовій сфері Росія відверто агітує балканські країни проти вступу до НАТО та заохочує їх до тіснішої кооперації з ОДКБ. Російська антинатівська та антизахідна кампанія на Балканах може негативно вплинути на діяльність миротворчих місій ЄС (*EUFOR*) та НАТО (*KFOR*).

Ситуація на Балканах погіршилася ще й тому, що ЄС не приділяв достатньо уваги антизахідній російській пропаганді в регіоні. Росія почувається досить впевнено, втручаючись у політику балканських країн. Головна її мета сьогодні — максимально завадити європейській та євроатлантичній інтеграції Балкан. Для цього, окрім потужного інформаційного

та дискурсивного впливу на балканські суспільства, Росія вдається до втручання у внутрішньополітичне життя країн та подекуди до провокацій.

У балканському регіоні головною країною, на розвиток співпраці з якою спирається РФ, є Республіка Сербія. Міцність цього союзу зумовлена тим, що Кремлю вдалося створити позитивний наратив партнерства, просуваючи тезу, що до Белграда в Москві «дослухаються», його «поважають» та «підтримують». Цей патерналізм дуже сильно відрізняється від позиції ЄС, згідно з якою прагнення Сербії стати частиною ЄС має підкріплюватися успіхами в реформах.

ЄС натомість не зміг створити альтернативний наратив для сербів, тому його популярність падає. Соціологічні опитування від лютого 2016 р. показують, що 67,2 % сербів підтримують тісніший союз з Росією, проти нього — 18,8 %. За вступ до ЄС сьогодні виступають 50,9 % та 38,8 % — проти цього. Ставлення до НАТО ще гірше: лише 10,5 % сербів — за вступ і 80 % — проти³⁷⁰.

Росія створила розгалужену мережу організацій, які просувають різні аспекти сербсько-російських відносин. Центр євроатлантичних досліджень у Белграді нарахував 109 таких структур, включно з російськими фондами та проросійськими депутатами сербського парламенту³⁷¹.

Надзвичайно важливою для Сербії є також політична підтримка Росії у питанні невизнання Республіки Косово та блокування РФ у Радбезі ООН у 2015 р. резолюції про визнання геноцидом подій в Серебрениці 1995 р. РФ пропонує також свої посередницькі послуги для вирішення конфлікту між Сербією та Косовом, що є предметом особливої уваги російських спецслужб.

Прикладом провокації, який жваво коментували російські офіційні служби, був скандал із потягом з написом «Косово — це Сербія», що був зроблений у Росії³⁷² і який косовська влада не пропустила в Косово та відправила назад до Сербії. Президент Косова Хашим Таші звинуватив сербів у провокації та

підготовці «кримської моделі» з відокремлення північної частини Косова, натомість сербська сторона заявила, що готова розглянути можливість захищати право на свободу пересування. Росія зайняла просербську позицію та звинуватила Косово у недотриманні домовленостей між Белградом та Приштиною³⁷³.

Разом з тим РФ намагається використовувати ситуацію навколо невизнаної Республіки Косово в своїх інтересах — для збереження російської військової (миротворчої) присутності на Балканах. На початку 2018 р. постійний представник РФ в ООН В. Небензя обстоював необхідність продовження місії ООН у Косові. Ці ініціативи підтримали Республіка Сербія, Китайська Народна Республіка та Республіка Казахстан. Водночас постійний представник США при ООН Н. Хейлі висловила позицію американської сторони про доцільність закінчення місії ООН у Косові з метою надати можливість громадянам краю самим вирішувати свої внутрішні проблеми. Пропозицію США підтримали Великобританія і Франція³⁷⁴.

Намагання РФ активізувати останнім часом співпрацю з Белградом саме у військовій сфері (сербські військові брали участь у спільних з Росією та Білоруссю військових навчаннях «Славянское братство» у червні 2017 р.), придбання Сербією російського озброєння (зокрема, купівля винищувачів МіГ-29 та комплексу С-300) не могло не викликати занепокоєння у ЄС та невдоволення з боку США. Врешті-решт під час виступу на 17-му сербському Економічному саміті помічник Держсекретаря США Хойт Браун І заявив, що Сербія має припинити балансувати між Росією та Заходом та зробити свій вибір³⁷⁵.

Дуже активними є спроби Росії впливати на внутрішню політику більшості балканських країн.

Значного резонансу набула невдала спроба державного перевороту та замаху на вбивство високопосадовців Чорногорії. Сербські націоналісти-найманці були використані Кремлем під час спроби організації антиурядового заколоту у Черно-

горії у 2016 р. Метою заколоту була дестабілізація країни задля перешкоджання її вступу до НАТО. Прокуратура цієї країни подала документи з вимогою екстрадиції Е. Шишмакова, російського шпигуна, якого звинувачують в організації перевороту.

У Боснії і Герцеговині Росія підтримує Мілорада Додіка, президента Республіки Сербської. Додік є одіозною фігурою, він назвав посла США в Боснії та Герцеговині «підтвердженим ворогом» сербської спільноти та потрапив під санкції США за порушення Дейтонських угод через запровадження Дня незалежності боснійських сербів. Москва використовує його як зручний інструмент стримування західного впливу в Боснії та, цілком можливо, для руйнації цієї держави як такої.

У Македонії Росія скористалася внутрішньополітичним конфліктом для посилення суперечностей в країні. Внутрішньополітичний конфлікт в Македонії розпочався навесні 2017 р. після парламентських виборів, які відбулися наприкінці 2016 р., через небажання правлячих сил втрачати владу після майже 11 років правління. Міністерство закордонних справ РФ виступило з двома заявами, від 2 і 3 березня, щодо політичної суперечки в Македонії. У заявах стверджувалося, що: 1) македонська політична криза спровокована зовнішнім втручанням з боку західних країн; 2) македонцям намагаються нав'язати «албанську платформу» (ідея Великої Албанії, що передбачає територіальні претензії щодо великих районів Чорногорії, Сербії, Македонії та Греції).

Крім того, висловлювалася тривога з приводу залучення Косова в кризові політичні процеси та щодо того, що ситуація загрожує македонській державності та стабільності на Балканах загалом.

Влітку 2017 р. журналісти міжнародного консорціуму Organized Crime and Corruption Reporting Project (OCCRP) опублікували розслідування на основі документів, отриманих ними від джерела в уряді Македонії. У цих документах йшлося про практику багаторічного втручання російських спецслужб

у внутрішню політику Македонії та інших балканських країн з метою недопущення їх вступу в НАТО та задля просування інтересів Росії у регіоні. Зазначається, що розвідувальна діяльність Росії активізувалася з моменту набуття Македонією статусу кандидата на членство в НАТО. Так, у звіті на ім'я Володимира Атанасовські (керівника Служби безпеки та контррозвідки Македонії) йдеться, що протягом останніх 9 років Македонія перебуває під «впливом потужної та руйнівної пропаганди, а також діяльності розвідувальних служб, яка здійснюється через посольство РФ».

Тож робиться висновок: Росія використовує методи м'якої сили для того, щоб ізолювати Балкани від Заходу. Окрім того, російська зовнішня політика тісно пов'язана з енергетичною стратегією, мета якої — отримати контроль над енергетичними ресурсами країни. Кінцева мета цього плану — «зробити Македонію повністю залежною від російської політики».

Діяльність російської розвідувально-підривної мережі в Македонії координується через посольство РФ у Скоп'є. Також серед агентів російських спецслужб називаються кореспонденти державної агенції ТАСС та представники «Россотрудничесва». Досьє таємних документів містить також записи розмов співробітників сербської розвідки ВІА, що свідчить про допомогу окремих співробітників сербської розвідки своїм російським колегам.

Росія підтримувала колишню правлячу націоналістичну партію Македонії ВМРОДПМНЄ і її лідера Ніколу Груєвського. Разом з тим представники Росії пропонували грошові винагороди македонським ЗМІ, які підтримують албанську меншину країни. Спільні дії Росії і Сербії, на думку македонських контррозвідників, привели до політичної кризи в країні та, врешті-решт, — до заворушень у парламенті.

До методів «м'якої сили» македонські контррозвідники віднесли і культурні ініціативи посольства Росії з просування панслов'янської ідентичності та єдиної православної віри. З ініціативи посольства РФ у Македонії останнім часом було

відкрито близько 30 «асоціацій дружби». Також посольство спонсорує будівництво православних церков по всій країні³⁷⁶.

Таким чином, як формально непричетна до виникнення політичної суперечки в Македонії, Росія використовує проблеми регіону, зокрема албанський чинник, для провокування та розпалювання міжетнічної ворожнечі в Македонії зокрема та в регіоні загалом.

Розхитування ситуації на Балканах потрібно Росії: у разі домінування поміркованих політичних сил ліберального, а не націоналістично-радикального спрямування країни однозначно тримаються курсу інтеграції із західним співтовариством і віддаляються від Росії.

Проте не можна сказати, що така тактика РФ має однозначний успіх. Проевропейські настрої в країнах Балкан явно переважають і мають тенденцію до зміцнення. Навіть всередині найбільшої прихильниці Росії на Західних Балканах — Сербії ультраправа Сербська радикальна партія (СРП) на парламентських виборах 2016 р. посіла третє місце, а її лідер Воїслав Шешель на президентських виборах 2017 р. був восьмим.

На Східних Балканах поступово посилюються також загрозливі для РФ тенденції. Навіть у такій традиційно дуже дружній до Росії країні, як Республіка Болгарія, останнім часом зростаються антиросійські настрої. Пов'язано це не лише з політикою ЄС та НАТО, а й із тиском з боку самої Росії та неприховано зверхнім ставленням росіян до слов'янських націй, які розглядаються у контексті «молодших братів», які Росії «винні» — за звільнення від Османської імперії, нацистської Німеччини, економічну та політичну підтримку тощо.

Поведінка патріарха РПЦ Кирила під час візиту 2–5 березня 2018 р. до Болгарії, його зауваження президенту країни та заяви щодо розриву між керівництвом Республіки та болгарським народом, — все це не є ексцесом окремої особи, а цілком відображає думку російської влади та суспільства.

Проте тиск породжує протидію. Реакція в Болгарії на грубу поведінку російського патріарха та ксенофобські анти-

болгарські заяви на державних російських телеканалах була дуже гострою.

Якщо говорити про **країни Центральної Європи**, то тут ситуація принципово відрізняється тим, що ці країни вже давно є членами НАТО та ЄС. Разом з тим процеси, які відбуваються в деяких з них (особливо у Польщі та Угорщині), створюють сприятливі умови для провадження традиційної для Кремля політики підтримки різноманітних радикальних суспільних течій всередині країни з метою погіршення її стосунків з Брюсселем, а також сусідніми країнами (як Україна), а отже — загальної регіональної дестабілізації в Європі.

Проте й тут перспективи для Росії є сумнівними. У першу чергу, через сильні антиросійські настрої у суспільствах країн Центральної Європи, а також потужний вплив у регіоні ЄС (передовсім Німеччини) та західноєвропейського капіталу (з чим РФ конкурувати не може), а також Вашингтона. Навіть оптимістичне сприйняття у Кремлі на початку 2017 р. можливості розвитку співпраці з Угорщиною (В. Путін протягом 2017 р. кілька разів зустрічався з прем'єр-міністром Угорщини Віктором Орбаном), укладання кількох міжурядових угод про співпрацю в енергетичній галузі, та «приємну» для росіян критику з боку В. Орбана політики ЄС щодо РФ — Угорщина не стала російським «проривом» у Центральній Європі, і принципово зусилля В. Путіна нічого не змінили. Далі слів уряд Угорщини щодо критики антиросійських санкцій не пішов, а конфлікти Будапешта з Брюсселем залишилися внутрішньою справою ЄС.

Якщо загалом оцінювати особливість російської «політики образ», то її головним недоліком є те, що РФ не розглядає країни Південно-Східної та Центральної Європи як повноцінні суб'єкти міжнародних відносин і зневажає їх суверенітет. Це не лише заважає росіянам зрозуміти інтереси інших народів, а й призводить до того, що РФ поступово втрачає свої позиції навіть у таких традиційно дружніх країнах, як Болгарія та Сербія, Чорногорія і Македонія.

Досить показовою стала участь таких країн, як Болгарія, Угорщина, Македонія (які всередині Росії трактуються і подаються у ЗМІ як союзні) у висиланні російських дипломатів на знак солідарності з Великою Британією через «справу Скрипаля».

Неспроможність конкурувати у регіоні з ЄС та НАТО залишає для Росії дуже обмежений ресурс впливу, який зосереджується переважно у співпраці в енергетичній сфері та підривної діяльності всередині країн.

Близький Схід та Північна Африка

Залученість Росії у події на Близькому Сході має глибоке історичне коріння³⁷⁷. Понад 200 років головним завданням російської зовнішньої політики було витіснення Оттоманської імперії з Балкан і з Чорноморського регіону. Персія була фактично поділена на російську і британську зони впливу. Вступ Росії в Першу світову війну був пов'язаний насамперед із її претензіями на Константинополь і Босфор з Дарданеллами. Активне втручання Радянського Союзу у близькосхідну політику почалося в середині 1950-х і швидко переросло в напружене суперництво зі США.

Сучасна політика Росії стосовно держав Близького Сходу і Північної Африки передусім зумовлена імперськими амбіціями щодо повернення втрачених сфер впливу, які мав у цьому регіоні колишній СРСР.

До моменту розпаду СРСР на арабські країни припадало близько 30 % обсягу радянського товарообігу з усіма державами третього світу і не менше ніж 20 % обсягу радянського техніко-економічного сприяння останнім. Торгівля і техніко-економічна співпраця з арабськими країнами щороку становили в середньому 6,5 – 7 млрд дол. США.

СРСР був одним із головних експортерів озброєння в Арабський регіон, яке надходило переважно до Іраку, Сирії, Єгипту, Ємену, Алжиру і Лівії. За деякими даними, тільки за

1983 – 1990 рр. Радянський Союз поставив арабським країнам зброї на суму понад 55 млрд дол. США.

Заборгованість арабських держав до 1991 р. досягла майже 35 млрд дол. США, при цьому Ірак був винен Радянському Союзу близько 8 млрд дол., Сирія – приблизно 11 млрд, Алжир – понад 4 млрд, Єгипет – 3 млрд дол. США тощо.

Після розпаду СРСР більшість близькосхідних країн переорієнтувалися на Захід, але вже з початку нового тисячоліття Росія почала активно відновлювати втрачені позиції.

Сфери інтересів РФ у близькосхідних і північно-африканських регіонах можна окреслити у вимірах геополітики, економіки та безпеки.

Стратегічні інтереси РФ полягають у тому, щоб скласти конкуренцію США, Китаю та Євросоюзу у впливі на країни цього регіону. У Концепції зовнішньої політики Російської Федерації від 30 листопада 2016 р. зазначено, що стратегічною метою РФ є посилення могутності російської держави, конкурентоздатності національної економіки, зміцнення міжнародного іміджу Росії як одного із основних геополітичних центрів світу. Специфіка реалізації російських інтересів на Близькому Сході і в Північній Африці полягає в тому, що вона здійснюється під прикриттям миротворчих гасел.

Із початком військової операції в Сирії Близький Схід став полігоном, на якому Росія випробовує і демонструє свої можливості для повернення на глобальну арену як одного з провідних гравців.

Москва намагається створити в регіоні образ прагматичного, неідеологізованого, надійного, досвідченого і досить сильного гравця, здатного впливати на ситуацію як дипломатичними, так і силовими методами. Основною метою Путіна на Близькому Сході є підвищення статусу Росії та закріплення за нею ролі значущої зовнішньої сили в одному з найбільш нестабільних регіонів світу.

Крім того, у цьому регіоні вирішуються й інші важливі завдання, серед яких:

- контроль над проявами ісламського екстремізму і радикалізму, вплив яких може поширитися на територію Росії та її найближчих сусідів — республік колишнього СРСР;
- підтримка дружніх сил і режимів у регіоні, створення довгострокових геополітичних альянсів;
- забезпечення військової присутності Росії в регіоні та на його кордонах;
- розширення російської присутності на регіональних ринках озброєнь, ядерного палива, нафти і газу, продовольства та ін.;
- залучення до Росії інвестицій, у т. ч. із багатих країн Перської затоки;
- підтримка вигідних цін на енергоносії шляхом координації дій із ключовими постачальниками нафти і газу в країнах Перської затоки.

Ісламський чинник має для стабільності Росії дуже важливе значення. До складу РФ входять кілька республік, населених переважно мусульманами, — від Чечні і Дагестану на Північному Кавказі до Татарстану і Башкортостану в Поволжі. 12 % населення РФ сповідують іслам. Кількість мігрантів із мусульманських країн Центральної Азії та Азербайджану обчислюється мільйонами, серед них значна частина нелегалів. За рахунок мігрантів-мусульман з Кавказу і трудових мігрантів з Узбекистану, Таджикистану і Киргизії деякі нові регіони поступово стають мусульманськими. Бойовики Північного Кавказу присягнули «Ісламській державі».

Великий інтерес до Близького Сходу виявляє російський бізнес. Наприклад, «Росатом» уже побудував для Ірану АЕС у Бушері і працює над отриманням нових контрактів у цій країні. Крім того, у «Росатома» є проекти в Туреччині та Йорданії. В Іраку активно працює приватна російська нафтова компанія «Лукойл». «Газпром» — основний постачальник газу до Туреччини — прагне до реалізації Турецького потоку; Катар та Іран поряд із Росією становлять кістяк Форуму країн —

експортерів газу. Росія, як один із найбільших експортерів нафти, зацікавлена в налагодженні контактів із Саудівською Аравією та іншими державами регіону — членами ОПЕК. Крім того, Росія — основний постачальник зерна до Єгипту. І, нарешті, Росія зацікавлена в технологічній співпраці з Ізраїлем, з яким у неї встановлено безвізовий режим.

Сирія — єдина арабська країна, з якою Москва безперервно з 1950-х років підтримує дружні відносини. Президент Хафез Асад залишався союзником СРСР упродовж 20 років у період холодної війни. У 1990-х і на початку 2000-х країни трохи віддалилися одна від одної, але стосунки зберегли. Внутрішній конфлікт у Сирії, що спалахнув у 2011 р., надав їм абсолютно нової якості.

Спочатку Москва підтримувала боротьбу президента Башара Асада з дестабілізаційним впливом «арабської весни» і зі спробами коаліції на чолі зі США домогтися зміни режиму в Дамаску. РФ також наполягала на ключовій ролі Ради Безпеки ООН як єдиної міжнародної організації, уповноваженої авторизувати застосування збройної сили. Право вето в цій структурі фактично надавало Москві можливість заблокувати будь-які рішення, що суперечили б інтересам Асада і його режиму.

Слід особливо наголосити, що інтереси Москви в сирійському конфлікті стосуються цілого близькосхідного регіону. Підтримуючи режим Асада, Росія намагається перетворити Сирію на свій геополітичний оплот в регіоні. Географічно Сирія має центральне положення серед партнерів Москви. На схід від неї розташований Іран, на південний схід — Ірак, на південь — Єгипет. Поруч розташовані території, населені курдами. Ці країни простягаються від Каспійського моря і Перської затоки до берегів Середземного і Червоного морів, а отже, можуть сформувати новий пояс друзів Росії.

Відносини Росії та Ірану, як і раніше, залишаються непростими. Багато в чому це пов'язано зі взаємною недовірою, сформованою історично і з іранського боку сильнішою. Росія

схвалює войовничу позицію Ірану щодо Сполучених Штатів, проте водночас підтримує Захід у прагненні контролювати іранську ядерну програму; в Раді Безпеки ООН РФ голосувала за санкції щодо Ірану.

Москва — найбільший постачальник зброї для Ірану, проте був епізод, коли, уклавши угоду з Вашингтоном за наполяганням Ізраїлю, вона в односторонньому порядку скасувала постачання вже оплачених систем протиповітряної оборони С-300.

При цьому Росія вміє конструктивно домовлятися з Іраном, зокрема з приводу розподілу сфер впливу на пострадянському просторі, не вважає ні «Хезболлу», ні ХАМАС терористичними організаціями, а в сирійській війні виявилася фактично союзником Ірану. Однак ні панівна в Ірані ідеологія, ні регіональна стратегія, вибудована на протистоянні між шиїтами і сунітами, а також між Іраном і Саудівською Аравією, симпатій у Москви не викликають. Тегеран, зі свого боку, не до кінця поділяє цілі Москви і не завжди схвалює способи їх досягнення. Така ситуація, скоріше за все, зберігатиметься і в осяжній перспективі, незважаючи на демонстрацію єдності поглядів на деякі резонансні події, як-от однозначна підтримка Москвою і Тегераном режиму Асада під час обстрілу ЗС США сирійської військової бази.

Відносини Росії із Саудівською Аравією напружені. За часів холодної війни між двома країнами не було навіть дипломатичних зв'язків. Після введення радянських військ в Афганістан Саудівська Аравія стала головною опорою місцевих моджахедів. Військова конфронтація завершилася, але стосунки не налагодилися: вважається, що саудівці фінансують ісламізацію пострадянського простору і поширення радикальної ваххабітської ідеології.

До того ж Росія із Саудівською Аравією конкурують на нафтовому ринку. У Росії поширене переконання, що саудівці посприяли розвалу Радянського Союзу, збивши ціни на нафту в середині 1980-х. Сьогодні основні розбіжності між РФ і Саудівською Аравією виникають стосовно Сирії. При цьому,

однак, Москва і Ер-Ріяд не припиняють активного спілкування. Обидві сторони демонструють прагматичний підхід, що дозволяє долати розбіжності та якнайкраще використовувати точки дотику — зокрема, підтримку уряду Абделя Фаттаха ас-Сісі в Єгипті або надію на стабілізацію і зростання цін на нафту.

Для Саудівської Аравії відносини з Росією — частина стратегії диверсифікації зовнішньої політики, яка надто сильно зав'язана на США. Однак з огляду на глибоку взаємну недовіру між Росією і Саудівською Аравією зв'язки навряд чи стануть тіснішими. Зближенню заважає ще один важливий фактор — Іран. Утім, не слід виключати, що Москва надасть озброєння невеликим державам Затоки, які самі по собі не можуть становити для Ірану істотної загрози.

Єгипет із середини 1950-х до 1972 р. був головною опорою радянських геополітичних маневрів на Близькому Сході. Відносини між Москвою і Каїром істотно покращилися після приходу до влади у 2013 р. генерала ас-Сісі. Путін вважає нинішнього єгипетського лідера єдиною людиною, здатною хоч якоюсь мірою відновити стабільність у найбільшій арабській державі світу. Крім того, завдяки саудівському фінансуванню Єгипет відновив масштабні закупівлі російського озброєння.

Навіть проблеми з безпекою в аеропорту Шарм-ель-Шейха, через які в жовтні 2015 р. російський пасажирський літак вибухнув над Синайським півостровом, не призвели до охолодження відносин між двома країнами. Якщо раніше основним постачальником зброї для єгипетської армії були Сполучені Штати, то у 2014 р. президент Єгипту звернувся з проханням про закупівлю озброєнь до російського керівництва.

Серед нових «старих друзів» Росії можна назвати Ірак. Свого часу він входив до орбіти радянського впливу. Не зумівши уберегти від фатальних помилок Саддама Хусейна, Росія сьогодні прагне розвивати військово-промислові, енергетичні та інші зв'язки з шийтською адміністрацією Багдада, водночас

розширюючи відносини з автономним Іракським Курдистаном і сирійськими курдами, які борються за автономію. Це дозволяє використовувати курдське питання як важіль впливу на політику Іраку і Туреччини, яка для РФ є ненадійним і тимчасовим союзником.

Однією із стратегічних цілей РФ є створення непрямого геополітичного тиску на національні інтереси і безпеку Ізраїлю та країн Аравійського півострова як головних стратегічних партнерів США на Близькому Сході. Зокрема, Росія шляхом впровадження зовнішньої політики «м'якої сили» разом зі своїми геополітичними партнерами на Близькому Сході (Іраном, Туреччиною, Сирією) намагається підірвати американсько-ізраїльську співпрацю та союзні відносини між США і державами Аравійського півострова (Саудівською Аравією, Об'єднаними Арабськими Еміратами тощо)³⁷⁸.

Москва сподівається через *нагнітання напруженості* в регіоні прийти до вигідної для себе домовленості між провідними геополітичними центрами світу стосовно розподілу сфер впливу на Близькому Сході та в цілому в Євразії. Ймовірно, що основний розрахунок керівництво РФ робить на майбутнє досягнення компромісу зі Сполученими Штатами Америки за принципом «поступки в обмін на поступки»³⁷⁹.

В Ізраїлі, де російськомовні становлять приблизно п'яту частину населення країни, Росія тісно пов'язана з кількома поколіннями емігрантів з СРСР. Путін ставиться до євреїв краще, ніж будь-який інший глава російської держави за всю її історію. Державний антисемітизм залишився в минулому.

Зрозуміло, що Росія не в усьому погоджується з Ізраїлем — скажімо, з приводу Ірану, ХАМАСу чи «Хезболли», — однак обидві держави сповідують прагматичний підхід до міжнародної політики, скептично ставляться до перспектив арабської демократії у найближчій або середньостроковій перспективі і вважають головною загрозою для себе ісламістський тероризм. Радикальна зміна у відносинах з Ізраїлем — одне з головних досягнень пострадянської зовнішньої політики Росії. За

останні два роки прем'єр-міністр Нетаньяху тричі відвідував Москву з візитом, що свідчить про зростання зацікавленості Ізраїлю у зміцненні зв'язків з Росією.

Незважаючи на нестабільність відносин між Москвою і Анкарою, в діалозі двох країн все ж слід відзначити позитивну динаміку, що пов'язано із негативним сприйняттям обома сторонами політики США щодо Дамаска. Туреччина співпрацює з Росією у будівництві газопроводу «Турецький потік», однак у сирійському конфлікті обидві країни роблять ставки на різні сторони.

Слід згадати і США, які також мають свої стратегічні інтереси у цьому регіоні світу. Вони, зокрема, були зацікавлені у виведенні сирійських нафтових родовищ з-під контролю ІДІЛ, яка видобувала переважно на території Сирії 34 – 40 тис. барелів нафти на добу та продавала її на чорному ринку за заниженими цінами (25 – 45 дол. США/бар.). Така ситуація не тільки сприяла фінансуванню радикальних бойовиків, а й негативно впливала на нафтові ціни на світовому ринку.

Крім того, Білий дім зацікавлений у присутності в державних органах влади Сирійської Арабської Республіки представників опозиційних сил, які зможуть лобювати перехід нафтогазових родовищ у концесію нафтовим компаніям США і країн Перської затоки. Сполучені Штати підтримують сирійську опозицію ще й тому, що сподіваються використати її для відновлення відносин з Туреччиною, яка до приходу до влади Р. Ердогана, нарівні з Ізраїлем, була опорою США на Близькому Сході. На сьогодні Ердоган, який намагається домогтися регіонального лідерства Туреччини і відновити сферу впливу колишньої Османської імперії, сприймає вплив Сполучених Штатів як загрозу реалізації своїх планів. На основі цих інтересів сформувався також хисткий союз Анкари з Москвою.

Після невдалого військового перевороту 2016 р. Анкара прямо звинуватила Вашингтон у спробі змінити режим силовим шляхом. «Влада США стоїть за спробою організації держперевороту в Туреччині», – таку думку висловив 16 липня

2016 р. турецький міністр праці і соціального забезпечення Сулейман Соїлу (за повідомленням російського видання life.ru з посиланням на західні ЗМІ)³⁸⁰. Водночас співпраця зі США вигідна Туреччині для протидії терористичній загрозі. Тому Анкара підтримала ракетний обстріл сирійської військової бази американськими військовими.

Інтереси Росії на Близькому Сході та Північній Африці не обмежуються згаданими вище країнами і завданнями.

Так, аналізуючи ситуацію на Близькому Сході, видання *Liberté Politique* зазначає, що менш ніж за три роки В. Путін завдав «потрійного удару», перетасувавши карти середземноморської геополітики і зміцнивши сферу російського впливу «від Криму до Марокко». Завдяки приєднанню Криму та військовому втручання в Сирії Росія розширила свою присутність у Чорному та Середземному морях, а тепер Путін готує для сил ВМФ Росії і вихід до Атлантичного океану за рахунок продуманої політики в Північній Африці, пише видання.

Приєднання Криму в лютому 2014 р. дозволило Москві не тільки зміцнити позиції в Чорному морі, а й розпочати реалізацію «середземноморського плану» Путіна, вважає *Liberté Politique*. Зміцнюючи військові бази в Тартусі та Латакії, Росія відкрила своєму військово-морському флоту постійний доступ до Середземного моря. Відновлення співпраці Москви та Анкари має гарантувати вільну навігацію російських військових кораблів у протоках і послаблює «позиції НАТО в регіоні».

Новим напрямом розширення російської військової присутності став Єгипет, що проявилось у зближенні генерала ас-Сісі і президента Асада, яке почалося в жовтні 2016 р. Очевидним знаком «повернення» Росії до Єгипту можна вважати участь російських десантників у спільних військових маневрах з єгипетською армією в жовтні 2016 р. у західній пустелі, що відділяє Єгипет від Кіренаїки – поблизу районів, контрольованих генералом Хафтаром в Лівії. Це дозволяє Путіну спрямувати зусилля у напрямку Лівії і глибоководного порту в м. Тобрук.

Зближення Росії з генералом Хафтаром, кульмінацією якого стала поїздка останнього в Москву у листопаді 2016 р., дозволить В. Путіну мати позиції в м. Тобрук, який є єдиним глибоководним портом між Александрією і Мерс-ель-Кебіром, а також отримати доступ до 85 % запасів лівійської нафти, 70 % запасів газу, п'яти із шести нафтосховищ і чотирьох із п'яти нафтопереробних заводів, які контролюються Хафтаром.

Одночасно, на переконання видання, російські стратеги розробили й «алжирський варіант» з базою в Мерс-ель-Кебірі. Його реалізації сприятиме те, що Москва налагодила з Алжиром військові зв'язки, й арсенал алжирської армії багато в чому становить російська зброя.

Останнім етапом закріплення Росії на Близькому Сході, у Північній Африці та її виходу до Атлантичного океану має стати встановлення контролю над південним берегом Гібралтару та атлантичним узбережжям Марокко. Підтримуючи Марокко в питанні Західної Сахари, Путін уже готується до реалізації цього плану. Через те, що для Марокко проблема Західної Сахари «не підлягає обговоренню», під час офіційного візиту короля Мохаммеда VI до Москви 15 березня 2016 р. Кремль запевнив, що він «враховує позицію Марокко в питанні Західної Сахари». Така стратегічна позиція Москви значно посилала позиції Рабата у протистоянні з фронтом Полісаріо і відкриває «марокканські можливості» перед російським флотом.

Економічні інтереси Росії на Близькому Сході та у Північній Африці полягають у такому:

- реалізація цілей щодо участі Росії у провадженні китайського геоекономічного проекту «Один пояс — один шлях», який зорієнтований на розбудову торговельно-економічних сухопутних і морських шляхів (об'єднання виробничої, логістичної і транспортної інфраструктури) з Китаю до Євросоюзу та Африки, відповідно до якого одними із ключових геопросторів є території близькосхідного і північно-африканського регіонів;

- посилення присутності російських корпорацій на ринках сировини, капіталу, робочої сили та збуту готової продукції на Близькому Сході і у Північній Африці; підтримка бізнесу РФ у конкурентній боротьбі з іноземним капіталом; послаблення іноземних ТНК-конкурентів у цих регіонах³⁸¹;
- формування позицій російського впливу на геоекономічні процеси у близькосхідному регіоні, що пов'язані з проходженням через його територію транструбопроводних систем постачання нафти і газу з країн Кавказу і Центральної Азії до Євросоюзу (зокрема, з Казахстану, Туркменії, Азербайджану, що здійснюється через енергетичні хаби Туреччини);
- протидія політиці Євросоюзу щодо диверсифікації джерел постачання енергоресурсів до держав ЄС (зокрема, з Катару, Об'єднаних Арабських Еміратів, Саудівської Аравії, Ірану, Єгипту, Лівії, Марокко, Алжиру, Нігерії) з метою збереження їх залежності від російських енергопостачальних контрактів³⁸²;
- захист інтересів російських нафтодобувних корпорацій (зокрема «Лукойл», «Роснефть») щодо розробки на території Сирії, Іраку, Алжиру нафтових свердловин з метою поставок енергоресурсів на європейський енергетичний ринок;
- здійснення впливу російської сторони на енергетичну політику держав – членів Організації країн – експортерів нафти (ОПЕК); досягнення Росією цілей щодо вигідного ціноутворення у світі на нафтову продукцію шляхом скорочення видобутку цих енергоресурсів, що є важливим в умовах кризи сировинної економіки РФ³⁸³;
- забезпечення поставок до Росії з північно-африканського регіону (Малі, Чад, Нігерія, Західна Сахара тощо) природних мінеральних ресурсів (кобальт, олово, титан, ніобій, тантал, цирконій, хром, марганець, ртуть, берил, мідна руда, боксити, фосфорити), яких гостро потребує російська

промисловість у високотехнологічних галузях. Адже видобуток цих копалин на території РФ є надто дорогим або технологічно проблемним³⁸⁴;

- розширення російською стороною співпраці з країнами Близького Сходу і Північної Африки у сфері розвитку ядерної енергетики (Єгипет, Судан, Туніс, Марокко, Алжир, Саудівська Аравія тощо);
- постачання до країн зазначеного регіону російської промислової, сільськогосподарської, хімічної продукції тощо (Судан, Саудівська Аравія);
- створення інвестиційно-фондових платформ для міждержавної співпраці в економічній сфері (Саудівська Аравія, Об'єднані Арабські Емірати, Судан тощо)³⁸⁵.

Москва також докладає значних зусиль для збільшення *військової присутності* у регіонах Близького Сходу і Північної Африки, передусім на противагу впливу США, інших країн НАТО, а також з метою розширення російської військової інфраструктури у ключових регіонах системи міжнародних відносин, контроль за якими визначено урядом Росії як пріоритетне завдання³⁸⁶.

Водночас важливим завданням для керівництва РФ є силовий захист на Близькому Сході китайсько-російських інтересів, що реалізуються у рамках стратегії КНР «Один пояс – один шлях».

Нині на території Сирії формується російська військова інфраструктура. Здійснюється розбудова військово-морської бази ВМФ РФ у м. Тартус і військового аеродрому «Хмеймім» у провінції Латакія. Після реконструкції порту «Тартус» ВМФ РФ зможе одночасно розмістити у ньому до 11 військових кораблів. У свою чергу, авіабаза «Хмеймім» здатна приймати усі типи літаків (у т. ч. ракетноносії і бомбардувальники Ту-22М3, Ту-95 і Ту-160 тощо). Навколо цих російських військових об'єктів розгорнуті дивізії зенітно-ракетних комплексів С-300, С-400, а також зенітні гарматно-ракетні комплекси

«Панцир-С1». У майбутньому «Тартус» може бути оснащений військами берегової оборони і формуваннями морської піхоти ВМФ РФ³⁸⁷.

Міністерство оборони Російської Федерації досягло домовленостей з військовим відомством Арабської Республіки Єгипет (АРЄ) про використання російською стороною єгипетських військових аеродромів для тимчасової дислокації літаків повітряно-космічних сил збройних сил РФ³⁸⁸. Окрім Єгипту, російська сторона активно налагоджує тісну військово-політичну співпрацю з Республікою Судан (зокрема, досягнуто домовленостей про створення на території Судану російської військової бази).

Фактично Росія намагається сформувати військову інфраструктуру на Червоному морі як важливого морському торговельно-транспортному шляху між Азією, Африкою і Європою. Цьому сприяє політика Китайської Народної Республіки, яка збудувала в Республіці Джибуті військово-морську базу, забезпечивши контроль над Аденською затокою в перешийку між Індійським океаном та Червоним морем³⁸⁹.

Реалізація геостратегічних цілей Росії на Близькому Сході і в Північній Африці передбачає опосередковане втручання у внутрішні справи держав регіону, у т. ч. шляхом розширення військової присутності. Цей фактор потребує з боку російської сторони відповідної міжнародно-правової аргументації перед ООН. З цією метою Росія використовує ідеологеми протидії таким загрозам, як міжнародний тероризм, наркобізнес, транснаціональна злочинність тощо.

Водночас російська сторона зацікавлена у недопущенні проникнення з Близького Сходу і Північної Африки бойовиків міжнародних терористичних організацій («Ісламська держава» (ІДІЛ), «Аль-Каїда» тощо) на територію Росії. Тож для Росії стає важливим афганський воєнно-політичний напрям³⁹⁰.

Деякі експерти вважають, що Росія у боротьбі з ІДІЛ в Сирії переслідувала подвійні цілі. Зокрема, ймовірно, що керівництво РФ реалізувало стратегію превентивного послаблення

потенціалу екстремістсько-ісламістських рухів на пострадянському просторі.

Так, аналіз російських аналітично-експертних публікацій дає підстави стверджувати, що орієнтовно протягом 2014–2015 рр. на території держав СНД відбувалося масове залучення вербувальниками ІДІЛ прибічників радикального ісламізму до воєнізованих формувань на Близькому Сході. У 2014–2015 рр. до ІДІЛ на Близький Схід вибуло з Північного Кавказу орієнтовно 2000–7000 осіб (у т. ч. лідери екстремістської організації «Імарат Кавказ»), з Центральних регіонів Росії – 2400 осіб, Грузії – 200, Азербайджану – від 400 до 1000, Казахстану – 250, Киргизстану – 350, Таджикистану – 190, Узбекистану – 500, Туркменістану – 360 осіб. Концентрація бойовиків-ісламістів із Росії та країн СНД в одній географічній точці Близького Сходу (загалом у 2016–2017 рр. ІДІЛ налічував від 50 до 70 тис. найманців) дала змогу РФ провести військову операцію з використанням повітряно-космічних сил та високоточної зброї, що призвело до фактичного розгрому бойовиків та значного ослаблення позицій міжнародних рухів радикального ісламізму на пострадянському просторі.

Крім того, збройна агресія ІДІЛ на Близькому Сході спровокувала масову міграцію мирного населення до країн Європейського Союзу. Це дестабілізувало соціально-політичну та соціокультурну ситуацію в ЄС, створивши сприятливі умови для терористичної активності ІДІЛ у західноєвропейських державах. Зрештою керівництво ЄС мусило шукати спільні підходи з Росією у питанні боротьби з міжнародним тероризмом.

Російська Федерація і далі посилюватиме політичний, економічний, воєнно-безпековий вплив на країни Близького Сходу і Північної Африки. У зовнішній політиці РФ застосуватиме ідеологеми боротьби з міжнародним тероризмом, використовуватиме зовнішньополітичні помилки своїх опонентів, посилюватиме військову присутність у ключових регіонах, розширюватиме межі військово-технічної співпраці.

Водночас керівництво РФ сприятиме просуванню російських товарів і послуг в регіонах Близького Сходу і Північної Африки, що є особливо важливим в умовах сучасної глобальної економічної кризи та дії антиросійських міжнародних санкцій. Можна припустити, що конфліктність у цих регіонах за участі РФ може бути посилена на сирійському, афганському, суданському, лівійському та палестинсько-ізраїльському напрямках.

Одним з пріоритетів Росії є *експорт озброєння і військової техніки* (ОВТ) до держав близькосхідного і північно-африканського регіонів. Москва вважає ОВТ важливою позицією російського експорту товарів і послуг, джерелом істотних валютних надходжень. Крім того, військово-технічна співпраця з державами вказаних регіонів характеризується високим рівнем політизованості. Отримуючи російське озброєння, імпортери стають довгостроково залежними від військово-промислового комплексу РФ, оскільки виникає необхідність в обслуговуванні і ремонті техніки, забезпеченні боєприпасами, підготовці фахівців тощо.

Росія посідає друге місце (23 %) після США (33 %) у списку світових експортерів ОВТ. На сьогодні держави Близького Сходу і Північної Африки є великими споживачами російської оборонної продукції. У 2015 р. на них припало 36 % поставок озброєнь з РФ — вони посіли друге місце після країн Азії (42 %). Алжир, Єгипет, Іран, Ірак і Сирія досі є основними покупцями російської зброї.

Російські виробники розраховують, що продемонстровані в Сирії тактико-технічні переваги їхньої зброї, так само як і послідовна підтримка, яку Путін надає союзнику в Дамаску, зміцнять престиж російського озброєння в регіоні і сприятимуть залученню нових клієнтів, насамперед із країн Перської затоки.

Найперспективнішими ринками збуту російської зброї є, окрім Сирії, Алжир (60 %), Ірак (23 %) і Кувейт (3,6 %). Але попит на російську військову продукцію зберігається також

в інших країнах регіону, серед них – Єгипет, Саудівська Аравія, Туреччина, Катар, Оман, Марокко, Бахрейн.

Росія експортує літаки і вертольоти (45,1 %), бронетехніку і протитанкові засоби (14,4 %), кораблі і підводні човни (11,9 %), ракети (11,3 %) засоби ППО (7,2 %) і військові двигуни (6,3 %). Переважно зазначена військова продукція є технологічно застарілою. Характерною особливістю ринку зброї Близького Сходу і Північної Африки у 2017 році стало придбання багатьма країнами регіону в основному сучасних видів озброєнь. Так, кілька держав отримали або замовили в Росії системи проведення розвідки і раннього попередження авіаційного і ракетного удару великого радіуса дії (ЗРК С-400, ЗРПК «Панцир-С1», літаки-винищувачі Су-30, Су-35).

Новим напрямом для Росії є постачання супутників військового призначення (поставлено до Єгипту відповідно до контракту 2014 р.), дистанційного зондування Землі у мирних цілях.

Російська сторона прогнозує розширення військово-технічної співпраці з державами зазначених регіонів, враховуючи факт зростання воєнно-політичної напруги і конфліктності на Близькому Сході і в Північній Африці. Для реалізації цих планів російська сторона має зберегти конкурентоздатність на високотехнологічному ринку озброєння³⁹¹.

Далекосхідний і Тихоокеанський регіони

Керівництво РФ розглядає зміцнення геополітичних позицій у Далекосхідному і Азійсько-Тихоокеанському регіонах як стратегічно важливий напрям своєї зовнішньої політики. Росія намагається брати активну участь в інтеграційних процесах в Азійсько-Тихоокеанському регіоні, використанні його можливостей для реалізації програм соціально-економічного розвитку Сибіру і Далекого Сходу Російської Федерації.

Російська сторона зосереджує зусилля на формуванні економічного партнерства, розбудові простору спільного розвитку

держав – членів «Шанхайської організації співробітництва» (ШОС), Євразійського економічного простору (ЄАЕС), Асоціації держав Південно-Східної Азії (АСЕАН), РІК (Росія, Індія, Китай) тощо. Керівництво РФ звертає увагу не тільки на інтеграційні процеси в політичній, економічній, військово-стратегічній чи безпековій площині, а й намагається поглибити зазначені процеси через фінансові, інформаційні, соціальні, гуманітарні, правові компоненти взаємоу залежності держав – членів цих міжнародних організацій з метою подальшого використання потенціалу об'єднань у російських національних інтересах.

Особливо активно російська сторона вносить пропозиції щодо формування ізольованого інформаційного і кіберпростору держав-союзників (у рамках вказаних організацій) від іншого світу, аргументуючи зазначене зростанням рівня загроз міжнародній безпеці та можливого втручання у внутрішні справи таких країн з боку Євroatлантичного співтовариства³⁹².

Для підтримки стратегічного діалогу між державами регіонів РФ використовує такі міжнародні майданчики, як «Східно-Азіатський саміт», «Азійсько-Тихоокеанське економічне співробітництво», форум «Азія – Європа», засідання глав урядів ШОС, Регіональний форум АСЕАН з питань безпеки, Нарада міністрів оборони держав – членів АСЕАН з діалоговими партнерами тощо. Значна увага приділяється розвитку співпраці в рамках «універсальних» міжнародних організацій, таких як «Міжпарламентський союз» (МПС) або «Азійсько-Тихоокеанський парламентський форум» (АТПФ).

У 2017 році набули значної активності контакти між Росією і Японією у напрямі реалізації торгово-економічної співпраці; продовження спрощеного візового режиму для прикордонних територій; проведення спільної господарської діяльності на південних Курильських островах. Досягнуто окремих позитивних результатів у зміцненні стосунків двох країн у сферах енергетики, співпраці малого і середнього бізнесу, індустріалізації Далекого Сходу, розширення експортної бази

тощо³⁹³. Росія активно намагається схилити Японію до союзного партнерства.

Японська сторона дотримується традиційної політики дипломатичної толерантності і «м'якої сили», обстоюючи власні національні інтереси, при цьому ефективно використовуючи зацікавленість путінського режиму у японських інвестиціях і новітніх технологіях. Метою японської регіональної політики стосовно РФ є: використання потужних російських ресурсів та ринків збуту товарів і послуг в інтересах економіки Японії; досягнення довгострокових японських цілей щодо повернення Курильських островів; забезпечення стратегічної стабільності шляхом формування комплексу стабілізаційних економічних зв'язків з РФ.

Водночас Японія активно посилює стратегічне партнерство зі США, у т. ч. в безпековій сфері. Зокрема, прийнято рішення про розміщення на території Японії американських комплексів протиракетної оборони Aegis Ashore, що передбачають їх оснащення універсальними вертикальними пусковими установками «Мк-41», які здатні здійснювати пуск не тільки оборонної, а й наступальної ракетної зброї США. Російська сторона наголошує на зростанні загроз регіональній безпеці і національним інтересам РФ, з чим японський уряд не погоджується, вважаючи, що йдеться передусім про убезпечення Японії, зокрема, від «ядерного шантажу» з боку керівництва Кореїської Народної Демократичної Республіки³⁹⁴.

Значну увагу російська дипломатія приділяє відносинам з Індонезією, Філіппінами, В'єтнамом, Сінгапуром та Королівством Таїланду. При цьому наголошується на важливості російської присутності у регіоні як гаранта регіональної безпеки щодо загроз міжнародного тероризму, екстремізму, транснаціональної злочинності. На цьому тлі Росія реалізовує у Південно-Східній Азії свої національні інтереси в економічній, воєнно-політичній і військово-технічній сферах. Основними напрямками російської присутності була участь російського бізнесу у виробництві залізнично-транспортної техніки на

території вказаних держав, будівництво залізниць (інфраструктури мостів, тунелів), поставки з РФ рейкового спорядження. Російська сторона декларувала свою зацікавленість у частковому фінансуванні будівництва аеропортів, залізниць, портів, промислової інфраструктури тощо в рамках державних програм розвитку зазначених країн.

У військово-політичній сфері російська сторона уклала угоди з Філіппінами та В'єтнамом на використання їхніх територіальних вод та портів для заходу і тимчасового базування кораблів військово-морського флоту Російської Федерації. Крім того, збройні сили РФ з 29 червня до 12 серпня 2017 р. у рамках III міжнародних змагань «АрМи-2017» проводили спільні навчання з 28 країнами світу, серед яких – військові підрозділи Китаю, Індії, Лаосу, Фіджі, Монголії, Таїланду тощо³⁹⁵.

Російська Федерація використала зазначений захід з метою забезпечення активізації інтеграційних процесів у військовій сфері між потенційно можливими майбутніми суб'єктами Євразійської системи колективної безпеки, а також – підвищення рівня готовності національних збройних сил до бойових дій як на власній території, так і за кордоном, відпрацювання взаємодії з союзними арміями, проведення розвідувального вивчення рівня бойової готовності збройних сил учасників військових змагань, апробації нових форм і методів ведення бою. Традиційно до цілей таких заходів належить також формування необхідних оперативних позицій впливу серед командного складу збройних сил країн-учасниць тощо.

Азійсько-Тихоокеанський регіон є перспективним ринком збуту військової продукції, на якому керівництво РФ має наміри посилити російські позиції у конкурентній боротьбі з іншими потужними виробниками зброї (США, Німеччина, Франція, Велика Британія тощо). У регіоні спостерігається високий рівень напруженості навколо Парасельських островів і архіпелагу Спратлі в Південно-Китайському морі (права на територію Парасельських островів оспорують Китай і В'єтнам, Спратлі – В'єтнам, Китай, Малайзія, Філіппіни і Бруней).

Крім того, Філіппіни реалізують програму переозброєння національної армії. Уряд Індонезії продовжує боротьбу з ісламістськими терористичними організаціями та міжконфесійним насильством у країні. Також мають місце територіальні суперечності між Індією і Пакистаном, Індією і Китаєм. Реалізація КНДР ядерної і ракетної програм призвела до різкого зростання напруженості на Корейському півострові.

Основними покупцями російської зброї у Південній та Східній Азії є: Індія (68 % усього обсягу зброї, що купується зазначеною державою), Китай (57 %), В'єтнам (88 %), М'янма (19 %) і Бангладеш (13 %).

Попит має така російська збройна техніка: бойові літаки-винищувачі (Су-30, Су-35 покоління «4 + +»), різноманітні модифікації вертольотів, авіаційні двигуни, зенітно-ракетний комплекс С-400, зенітно-ракетно-гарматний комплекс «Панцир-С1», дизель-електричні підводні човни (ДЕПЛ), геоінформаційна система «Горизонт» для берегового ракетного комплексу «Бастіон», береговий комплекс розвідки повітряної і надводної обстановки «Моноліт-Б», ракетні катери тощо. Загалом держави Азійсько-Тихоокеанського регіону здійснюють закупівлю практично усіх видів військової продукції з урахуванням завдань забезпечення національної безпеки, що стоять перед ними³⁹⁶.

Надалі пріоритетом Росії в регіоні залишатиметься політика стратегічного партнерства з Китаєм, передусім у рамках реалізації китайського геоекономічного проекту «Один пояс – один шлях». Одночасно російська сторона намагатиметься зміцнити свою економічну, військово-політичну присутність у регіоні, традиційно використовуючи для цього ідеологию боротьби із загрозами міжнародній безпеці. З одного боку, Росія намагатиметься отримати право на посередництво у врегулюванні політичних суперечностей між її стратегічними і регіональними союзниками. З іншого боку, Росія прагнучиме створити усі можливі умови для руйнації регіональних позицій її геополітичних опонентів, зокрема США та Євро-

атлантичного співтовариства. Особлива увага буде приділена розвитку російсько-японських відносин, у яких пріоритетом для РФ є залучення інвестицій і новітніх технологій Японії у розвиток власних регіонів Далекого Сходу.

Субсахарська Африка і Латинська Америка

Росія підтримує стабільні відносини з країнами Латинської Америки, і жодна з них не підтримує закликів ізольовати РФ у зв'язку з анексією Криму, українською та сирійською кризами. РФ має статус спостерігача в Організації американських держав, а російські громадяни можуть спокійно пересуватись більшістю країн регіону, не потребуючи віз. Російський канал Russia Today транслюється майже у всіх країнах Латинської Америки іспанською мовою, а окремі програми каналу також транслюються на національних каналах.

При цьому спостерігається певна втрата позицій США у регіоні. Це пов'язано, зокрема, з протекціоністською політикою Д. Трампа та, відповідно, відсутністю торговельних угод з окремими країнами регіону попри інтенсивну політичну риторику³⁹⁷. Крім того, частина країн Латинської Америки зберігає відносний нейтралітет у протистоянні між РФ та США. Однак, незважаючи на тісні відносини зі США, деякі країни регіону (наприклад, Мексика) вважають загрозою для себе прагнення Кремля та Білого дому до встановлення світової гегемонії та пов'язані з цим потенційні конфлікти між США та Росією, Китаєм та Ісламською Державою тощо³⁹⁸.

Експансія РФ в країнах Латинської Америки є спробою симетричної відповіді розширенню НАТО на схід у Європі. Кремль традиційно вважає, що США перманентно ігнорують інтереси Росії у світі, тому найдієвішою відповіддю є посилення впливу в регіоні Латинської Америки. Різниця полягає в тому, що історично більшість країн Латинської Америки підтримували СРСР, наступницею якого до певної міри сьогодні є РФ.

Латинська Америка для РФ є зручним середовищем реалізації своєї зовнішньої та внутрішньої політики. Зокрема, Кремль таким чином намагається продемонструвати і світові, і внутрішній російській аудиторії відновлення свого глобального впливу та провал спроб ізолювати Росію.

Успішне поширення російського впливу в країнах Латинської Америки зумовлене кількома чинниками. По-перше, історично налагоджена тісна культурна співпраця, особливу роль у якій відіграє християнська православна церква, яка активно пропагує «універсальні традиційні цінності», що викликають позитивний резонанс у багатьох консервативних суспільствах країн Латинської Америки. Сприяє цьому також активне поширення російської пропаганди.

По-друге, між країнами регіону та РФ спостерігається мовчазна згода на політичному рівні. Так, більшість урядів цих країн чітко розуміють, що РФ не буде звертатися до таких питань, як масові порушення прав людини, зловживання владою або переслідування опозиції. Своєю чергою, вони також не будуть засуджувати способи реалізації внутрішньої політики Росії.

По-третє, Росія розглядається країнами Латинської Америки як джерело фінансових ресурсів. Однак такий підхід також має свою ціну — РФ надавала фінансову допомогу в обмін на позитивне ставлення місцевих урядів до перспективи розміщення на території їх країн російських військових баз, стратегічних бомбардувальників, флоту, на визнання Абхазії та Північної Осетії, на підтримку в ООН та інші геополітичні здобутки Росії³⁹⁹.

Так, В. Путін списав 90 % від 35 млрд дол. боргу Куби перед СРСР, а згодом Росія та Куба підписали договір про технічну співпрацю у військовій сфері до 2020 р., яким передбачено модернізацію кубинських збройних сил, налагодження ремонту та модернізації військової техніки, яка була придбана Кубою у Росії раніше, а також створення центрів підготовки фахівців, куди РФ направила своїх «експертів»⁴⁰⁰.

Із Нікарагуа був підписаний договір, за яким РФ забезпечує безпеку майбутнього Нікарагуанського каналу⁴⁰¹. З Перу укладено угоду про закупівлю 24 гелікоптерів «Ми-171» із побудовою відповідної обслуговчої інфраструктури. З Аргентиною підписано низку угод, що дозволяють «Газпрому» проводити розвідки родовищ нафти та газу, а також стосовно будівництва росіянами атомної та гідроелектростанцій в країні. Під час Венесуельської кризи РФ зголосилась постачати продовольство та медикаменти до країни, в обмін на що «Роснефть» отримала контроль над найбільшими родовищами нафти та частиною нафтопереробних підприємств в країні. 21 лютого 2018 р. набрав чинності договір про засади співпраці між РФ і Республікою Гондурас, згідно з яким планується постачання енергогенеруючого устаткування російського виробництва, а також надання російських послуг комплексної безпеки.

Донедавна вважалось, що РФ не має чіткої стратегії стосовно регіону Субсахарської Африки, а інтереси Кремля стосуються виключно співпраці з ПАР в рамках БРІКС, через яку Росія намагалась поширити свій вплив на решту країн регіону. Однак сьогодні на африканському континенті відбуваються процеси, подібні до тих, що спостерігаються в Латинській Америці. Перш за все, Росія позиціонує себе як держава, завдяки якій більшість країн Африки та Латинської Америки отримали незалежність⁴⁰², чим намагається підвищити свій статус як на африканському континенті, так і в усьому світі.

За цією ж логікою, Кремль вдає з себе миротворця й в ООН. Так, номінально Росія підтримує реформу Радбезу, при чому в її риториці звучить вимога включення до постійних членів Ради Безпеки африканських країн, хоча насправді в самій Росії не існує чітких планів реформування ООН. Такий підхід також дає можливість отримувати певні політичні дивіденди від країн Субсахарської Африки. Зокрема, ці країни демонструють певну стриманість стосовно антиросійських санкцій Заходу.

В Африці сьогодні спостерігається тенденція до лібералізації політичних режимів, у 2018 році очікуються вибори у 18 країнах, що дасть можливість Кремлю зміцнити свій вплив в регіоні, сприяючи приходу до влади прихильних до Росії політиків.

Окрім політичних дивідендів Росія розглядає країни регіону як джерела відносно дешевої сировини та ринок збуту своєї продукції. Зокрема, країни Субсахарської Африки збільшили поставки сільськогосподарської продукції до РФ, чим дещо послабили дію західних санкцій. У свою чергу, РФ традиційно залишається значним кредитором країн континенту, зокрема на умовах кредитування придбання африканськими країнами російської продукції⁴⁰³. Загалом, РФ робить великі інвестиції в країни регіону, в обмін на які отримує певні преференції. Наприклад, Нігерія спільно з Алжиром реалізують із російським «Газпромом» проекти розвитку внутрішньої енергосистеми, а також експорту нігерійського газу до Європи.

Незважаючи на жорстку конкуренцію з боку Китаю та країн Заходу, Росія досі посідає чільне місце в регіоні за масштабами військово-технічної співпраці⁴⁰⁴. Зокрема, через зниження інтересу Заходу до цього регіону (адміністрація Трампа заявила про різке скорочення програм допомоги країнам Африки, спрямованих на розвиток демократії)⁴⁰⁵.

Політична нестабільність у деяких країнах регіону відкриває можливості для розширення ринку збуту озброєння та військової техніки, а також проведення миротворчих місій. Це також створює умови для присутності російського військового контингенту на відносно постійній основі. Перш за все йдеться про Центральноафриканську Республіку, Бурунді, Нігерію, Південний Судан та Сомалі⁴⁰⁶.

Таким чином, вплив Росії в регіонах Латинської Америки та Субсахарської Африки спрямований на:

- 1) підвищення ролі Росії у світі як країни, що сприяє розвитку інших країн та контролює процеси, які там відбуваються;

- 2) надання симетричної відповіді на розширення НАТО та поширення впливу США в світі шляхом збільшення військової присутності в цих регіонах;
- 3) формування ринків збуту для російської продукції та диверсифікація джерел сировини, що амортизує дію антиросійських санкцій та дозволить російській економіці бути витривалішою;
- 4) спроби монополізації джерел енергоносіїв, особливо тих, якими користується Європа, з метою подальшого використання «енергетичної дипломатії».

Інтереси РФ у Арктиці. У кінці грудня 2014 р. президент Росії В. Путін затвердив новий варіант військової доктрини країни.

Важливим стратегічним напрямком для Росії, згідно з новою редакцією документа, є Арктика, яка згадується в розділі «Загальні положення», що йде під першим номером. А в розділі 32, «Основні завдання Збройних Сил, інших військ і органів у мирний час», є формулювання про «забезпечення національних інтересів Російської Федерації в Арктиці».

У Концепції зовнішньої політики Російської Федерації, затвердженій В. Путіним 30 листопада 2016 р., Арктиці також приділяється значна увага. Так, у пункті 21 йдеться про те, що «Російська Федерація відкрита до вибудовування відносин з Канадою на основі взаємної поваги інтересів і накопиченого досвіду співпраці, в тому числі в Арктиці». А в пункті 76 Концепції позначені головні цілі міжнародної співпраці у цьому регіоні, договірно-правова база співпраці, високо оцінюється роль Арктичної ради, прибережної арктичної «п'ятірки» та Ради Баренцева/Євроарктичного регіону⁴⁰⁷.

Особливо наголошується на тому, що «Росія буде твердо протидіяти будь-яким спробам привнести в Арктику елементи політики конфронтації і військового протистояння, політизувати міжнародну взаємодію в регіоні в цілому». Підкреслюється важливість для розвитку регіону «Північного морського

шляху як національної транспортної комунікації Росії в Арктиці», а також його значення для транзитних перевезень між Європою і Азією.

Таким чином, стратегічні інтереси Російської Федерації в Арктиці офіційно зафіксовані в основних зовнішньополітичних і військових напрямках діяльності держави. Росія розглядає Арктику як територію з величезним економічним потенціалом.

Сьогодні дедалі більше актуалізується питання розмежування континентального шельфу в Північному Льодовитому океані та попередження нерегульованих промислів у його центральній частині, замкнутій виключними економічними зонами Сполучених Штатів, Канади, Данії, Норвегії та Росії.

Основними проблемами є формування блоку сучасних науково-технологічних рішень, здатних працювати у складних умовах цього регіону, вдосконалення системи екологічного моніторингу, освоєння шельфових родовищ. «За оцінками Російської академії наук, в Арктичній зоні сконцентрована переважна частка загальноросійських і загальносвітових запасів, у тому числі золота – 40 %, нафти – 60 %, газу від 60 до 90 %, платинових металів – 47 %, корінних алмазів – 100 %», – зазначив В. Путін в Архангельську, де відбувся четвертий форум «Арктика – територія діалогу».

Для Росії особливе значення має Північний морський шлях, який вона намагається позиціонувати як повноцінну найбільш безпечну і менш затратну альтернативу Південному (через Суецький канал) уже в недалекому майбутньому.

Такі плани, з урахуванням наявності в регіоні корисних копалин, видаються досить реальними. Росія докладає серйозних зусиль для їх реалізації. Так, завершується великий проєкт ЯМАЛ-СПГ за участі Франції і Китаю. Побудовано новий завод, який вироблятиме 16,5 млн тонн скрапленого природного газу. Це, відповідно, передбачає збільшення обсягів перевезень Північним морським шляхом у рази. За підсумками 2016 р. перевезення цим шляхом уперше перевершили дані

80-х рр. XX ст. у СРСР (7,26 млн тонн на рік). До 2035 р. планується вийти на показники 30 млн т.

«Росатомфлот», який має у своєму розпорядженні 14 суден, у т. ч. 6 атомних криголамів, уже готовий гарантувати цілорічну навігацію Північним морським шляхом. Прискореними темпами здійснюється подальший розвиток цієї організації. На Балтійському заводі був спушений на воду атомний криголам «Арктика», а на «Адміралтейських верфях» — дизель-електричний криголам нового покоління «Ілля Муромець» для військово-морського флоту. Розробляється технічний проект атомного суперкриголама, який зможе забезпечити цілорічну роботу в високих широтах в Арктиці, а не тільки на Північному морському шляху.

Однак претензії Російської Федерації поширюються далеко за межі загальноновизнаної 200-мильної зони, що стало предметом обговорення на форумі в Архангельську і було названо джерелом конфліктності у регіоні.

Незважаючи на запевнення В. Путіна, що ці питання вирішуватимуться на основі справедливості та норм міжнародного права, реальні дії Російської Федерації свідчать про її готовність захищати «свої інтереси» у регіоні будь-якими методами і засобами.

Такий розвиток подій не міг залишитися поза увагою Заходу. Так, міністр оборони США Дж. Меттіс, вступаючи на посаду, привернув увагу до вдосконалення військової інфраструктури на російській півночі, зокрема в Арктиці, і застосування нових військових технологій у цьому регіоні. І хоча В. Путін, визнаючи факти створення комплексної інфраструктури та її військової складової, заявив, що у цьому сенсі Росія повністю відкрита і запрошує до співпраці всіх, у т. ч. й американських партнерів, його реальні кроки свідчать про протилежне. Красномовним прикладом є поїздка російського президента разом із прем'єр-міністром та міністром оборони на Землю Франца Йосифа саме напередодні архангельського форуму.

«Міністерство оборони, Федеральна служба безпеки, її прикордонна складова повинні реалізувати свої плани для забезпечення національних інтересів з точки зору забезпечення обороноздатності країни та захисту наших інтересів в Арктиці, забезпечення нормального функціонування Північного морського шляху. Багато об'єктів Міністерства оборони могли б бути, як то кажуть, подвійного призначення і мають допомагати цивільним службам реалізовувати ті завдання, які перед ними стоять», — зазначив президент РФ під час поїздки на новостворювану військову базу.

Значну увагу Росія приділяє розробці нової військової техніки, здатної працювати в умовах Арктики. Так, в інтернеті з'явилися перші фотографії арктичних варіантів російських зенітних систем, зокрема арктичні модифікації систем ППО: зенітний ракетний комплекс 9К331 МДТ «Тор-М2ДТ» і зенітний ракетно-гарматний комплекс «Панцир-СА». Базою для них став дволанковий гусеничний транспортер ДТ-30ПМ, який випускає розташована в Башкортостані АТ «Машинобудівна компанія «Витязь».

Однак у реалізації амбітних планів контролю над Арктикою Російській Федерації перешкоджають деякі фактори. Так, підвищену активність на півночі почали демонструвати країни, далекі від Арктики, зокрема Китай та Індія. КНР уже прийнято до Арктичної ради як спостерігача, і Китай вважає, що Арктика не належить якійсь одній країні або групі держав, тож Пекін цілком має право на частку північних ресурсів. Одним із пріоритетів оголосив освоєння Арктики і Нью-Делі. І хоча ні Китай, ні Індія не мають на сьогодні технічних ресурсів для практичної роботи в арктичних широтах, вони можуть створити серйозні перешкоди російській або будь-якій іншій експансії на північ.

Предметом особливого занепокоєння для Росії є полярний кодекс, який розробляє Міжнародна морська організація (ІМО). Москва побоюється, що цей документ заборонить використання важкого мазутного палива, що широко застосо-

ується для морських перевезень. Саме це вже сталося в Антарктиці. Такий крок стане ударом для росіян, які мріють зробити навігацію по Північному морському шляху ще більш тривалою.

Очевидно, саме ця обставина змушує В. Путіна приділяти особливу увагу спілкуванню з президентами Фінляндії та Ісландії, які очолюватимуть Арктичну раду у найближчі роки. З травня 2017 р. зазначену посаду обіймає Фінляндія, а потім — Ісландія. З 2021 по 2023 р. у раді головуватиме Росія.

2.6. КОНТРОЛЬ НАД ПОСТРАДЯНСЬКИМ ПРОСТОРОМ

Прагнення розширити свій вплив на пострадянський простір виникло в російського керівництва відразу ж після вирішення головних внутрішніх проблем. Економічна і військово-політична інтеграція, запропонована Москвою країнам СНД уже на початку 2000-х років, була підкріплена різними стимулами — від економічних вигод до відвертого політичного шантажу. «Кольорові» революції в Киргизстані, Грузії та Україні були сприйняті Путіним і його командою як оголошення війни і прикра перешкода на шляху відновлення імперії.

У Посланні до Федеральних зборів РФ 1 березня 2018 р. В. Путін зазначив: «Після розвалу СРСР Росія, яка за радянських часів називалася Радянським Союзом, — за кордоном її так і називали, Радянська Росія, — якщо говорити про наші національні кордони, втратила 23,8 відсотка території, 48,5 відсотка населення, 41 відсоток валового суспільного продукту, 39,4 відсотка промислового потенціалу (я звертаю увагу, майже половину), 44,6 відсотка військового потенціалу в зв'язку

з поділом Збройних Сил СРСР між колишніми союзними республіками». Пряме визнання територій, населення і ресурсів колишніх республік російськими відображає справжнє ставлення керівництва РФ до своїх теперішніх партнерів — керівників незалежних держав.

Російська політика на пострадянському просторі сприймається Кремлем досить емоційно, вона містить в собі елементи «образи» на нинішній, несправедливий у розумінні російської еліти стан речей. Болісні російські реакції на прояви «незалежності» колишніх васалів часом вносять у офіційну політику РФ елементи ірраціональності. Втім, ця політика зберігає свою цілісність і підпорядкована стратегічній меті якомога повнішого відновлення контролю і домінування в «зоні особливих інтересів», якою Москва окреслює практично весь пострадянський простір.

Стратегічною метою РФ на пострадянському просторі є забезпечення та збереження домінуючих позицій, а також посилення контролю над економікою, зовнішньою, внутрішньою та безпековою політикою сусідніх країн.

Таке домінування має, окрім інших, і геополітичні цілі, оскільки суттєво збільшує вагу Росії у співвідношенні сил і ресурсів на тлі розпочатого нею суперництва із Заходом. У цьому разі вона виступає не лише від свого імені, а й від створених нею об'єднань: на політичній та безпековій арені — від ОДКБ, а в питаннях економіки — на чолі ЄАЕС. Політику щодо пострадянських країн складає своєрідна тріада:

- економічна співпраця;
- пропозиції безпекових «послуг»;
- інформаційний вплив.

Проте у реалізації цієї стратегії Росія зіштовхується з кількома перепонами. Деякі з них є похідними від характеру самої російської політики на пострадянському просторі, інші виникають внаслідок зовнішніх чинників.

Методи встановлення контролю над пострадянським простором

Повторна колонізація пострадянського простору здійснюється Москвою послідовно і комплексно. Її основними складовими є:

- 1) збереження залежності економік пострадянських республік від сировини, виробничих зв'язків та ринків РФ;
- 2) посилення корупційної залежності місцевих еліт від тіньових схем та розподілу надприбутків від діяльності російських монополій (зокрема, енергетичних);
- 3) проникнення російського фінансового капіталу та бізнесу в національні економіки;
- 4) підтримка лояльних до Москви політичних сил та лідерів, надання їм ресурсної допомоги та формування сприятливих обставин для їх приходу/збереження при владі;
- 5) використання російської мови, спільних елементів культури (радянської спадщини) та історичної пам'яті для збереження єдиного гуманітарного простору;
- 6) дискредитація альтернативних до проросійських сил і орієнтацій у пострадянських суспільствах, навішування ярликів «націоналізму», «фашизму», апеляція до мотивів «братерства», «спільної долі» та використання негативних конотацій «зради», «безпам'ятства» тощо;
- 7) намагання утвердити сприйняття зовнішніх партнерів, особливо Заходу, як ворожих, підступних сил, що мають на меті завдання шкоди, «підкорення» або й знищення пострадянських народів;
- 8) масштабна присутність російських культурних індустрій, медіа, церковних організацій у публічному просторі відповідних країн;
- 9) концепція захисту «співвітчизників» і «російськомовного населення» для втручання у внутрішні справи сусідніх країн та реалізації інтересів РФ;

- 10) створення кризових ситуацій, інспірування конфліктів, сепаратизму, а згодом «посередництва», «гарантування», розміщення збройних контингентів та інша військова присутність з метою посилення безпекової залежності від РФ;
- 11) намагання контролювати національні силові структури, спецслужби, військове середовище через формування горизонтальних зв'язків з російськими аналогами, різноманітні спільні програми, «обмін досвідом», а також активна агентурна робота на територіях «братніх» країн;
- 12) інституційне оформлення зони власного домінування (СНД, ЄАЕС, ОДКБ).

Очевидно, що гальмівним чинником для ревізійної політики Росії щодо країн Балтії є належність Естонії, Литви та Латвії до Північноатлантичного альянсу та ЄС. Тому щодо цих держав, як і щодо інших країн Європейського Союзу, Росія обмежується використанням інструментів внутрішньої дестабілізації: економічного, інформаційного впливу, присутності російськомовних меншин тощо. З іншого боку, саме Естонія стала першою жертвою, стосовно якої Росією були апробовані деякі нові механізми сучасної гібридної війни (акція «Бронзова ніч» 2007 р.).

Щодо інших країн пострадянського простору використовується інша стратегія дій, основна мета якої — збереження їх у зоні російського домінування.

Ідеологічне забезпечення реінтеграційних зусиль РФ знало певної еволюції. У його основі лежить спільний для пострадянських суспільств досвід перебування у складі СРСР. Тому з пропагандистською метою з радянської спадщини виокремлюються найбільш переконливі елементи, що мають позитивні конотації та необхідний мобілізаційний потенціал.

Найдієвішим інструментом у цьому сенсі виявився нарратив «Великої Перемоги», який найбільшою мірою відповідав цілям імперського реваншизму через: а) свою мілітаристську

сутність, б) контраст із поразкою в холодній війні; в) можливість апелювати до солідарності народів колишнього СРСР; г) наявність готової ритуально-символічної атрибутики, включно з ще живими ветеранами. При цьому, оскільки справжніх учасників бойових дій 1941 – 1945 рр. з кожним роком стає дедалі менше, російські пропагандисти не гребують залученням для проведення відповідних урочистих заходів «ряжених ветеранів». Дуже ефективною (з міжнародним розмахом) виявилася акція «Бессмертный полк».

Культ «Перемоги» був активно взятий на озброєння російською пропагандистською машиною. Десятки і сотні художніх фільмів і серіалів, постійна присутність теми Великої Вітчизняної війни в масмедійному дискурсі, запровадження атрибутів культу у вигляді «георгіївських стрічок», костюмовані реконструкції, байкерські мотопробіги. Ці новітні ритуали, а також стихійні святкування російськими туристами 9 Травня на курортах Єгипту, Туреччини тощо створили фактично нову ідентичність росіян, відкриту для інтеграції всіх пострадянських людей.

І лише використання відповідних символів у реальній гібридній війні РФ проти України створило негативний асоціативний зв'язок, коли «георгіївська стрічка» почала ідентифікуватися з російською агресією та імперською амбіцією.

Значно меншу мотиваційну силу мав інший ідеологічний конструкт російської експансії – концепт «русского мира». Первісно його висунули саме з реінтеграційною метою, щоб надати смислу і легітимності об'єднавчим ініціативам Москви.

У програмі «Слово пастиря» в 2014 р. Патріарх РПЦ Кирил зауважив: «Якщо говорити про цивілізацію, то Росія належить до цивілізації більш широкої, ніж Російська Федерація. Цю цивілізацію ми називаємо "Русским миром". "Русский мир" – це не світ Російської Федерації, це не світ Російської імперії. "Русский мир" – від київської купелі хрещення. "Русский мир" – це і є цивілізація, до якої належать люди, які

сьогодні називають себе різними іменами — і росіяни, і українці, і білоруси. До цього світу можуть належати люди, які взагалі не відносяться до слов'янського світу, але які сприйняли культурну та духовну складову цього світу як свою власну»⁴⁰⁸.

Проте й концепція «русского мира» виявилася недостатньо універсальною та надто архаїчною для того, щоби відповідати актуальним політичним цілям російського керівництва.

По-перше, за чверть століття пострадянські країни пройшли серйозний шлях національного будівництва, виросло ціле покоління людей, що не пам'ятали або взагалі не мали стосунку до Радянського Союзу, проте усвідомлюють себе громадянами власної держави. Були сформовані національні еліти, готові захищати власні інтереси та владу й чинити спротив російській експансії.

По-друге, хоча простір «спільного» начебто і виводився за межі питомо російської ідентичності, саме православ'я, християнство та слов'янство сприймалися як основні фактори об'єднання. Це накладало певні обмеження на концепцію «русского мира», яка не могла бути застосована в контексті російської політики в Центральній Азії, на Кавказі, та викликала значні проблеми в спробах реінтегрувати Молдову і навіть Україну. Поступово риторика «русского мира» в реалізації зовнішньополітичних завдань Путіна відійшла на другий план. Її остання модифікація у вигляді проекту «Новоросії» вийшла надто вже скандальною і була свідомо віддана Кремлем у користування політичним маргіналам.

Більш адекватною політичним цілям і реальному потенціалу РФ стала євразійська концепція, заснована на геополітичному розумінні місії Росії як політичної, культурної, економічної сили, що на великому просторі Євразії об'єднує різні народи, із різним віросповіданням та начебто забезпечує і гарантує їм мир, стабільність, захист та розвиток їх самобутності. Однак ця концепція має раціональний характер, вона не передбачає емоційного переживання факту «євразійської

ідентичності» і може мотивувати переважно імперську еліту, але не маси. До того ж євразійська ідея є надто абстрактною, щоб до неї можна було апелювати у кризових чи конфліктних ситуаціях.

Втім, незважаючи на сумнівний характер і низьку дієвість ідеологічних обґрунтувань, російська реінтеграційна стратегія принесла в часи правління Путіна досить вагомий результат.

Нинішній етап її реалізації має свої особливості. Він, вочевидь, пов'язаний з більш жорсткою лінією на підпорядкування пострадянських режимів волі Кремля та можливістю застосувати проти них силовий компонент політики. Відповідна настанова була сформована за підсумками інтервенції в Грузію та апробованими під час цієї операції методами військово-тактичного, інформаційно-пропагандистського й дипломатичного характеру. Ймовірно, відповідні підсумки та рішення були сформульовані на закритому засіданні Державної ради й Ради безпеки РФ 25 грудня 2008 р., на якому обговорювалися питання стратегії РФ щодо країн СНД.

У сучасній геополітичній ситуації Російська Федерація отримала шанс стати одним із полюсів впливу, змінивши на свою користь стан багатопольярного світу, формування якого відбулося протягом останніх років минулого століття практично без її участі. Для досягнення цієї мети, на думку російського керівництва, перш за все необхідно посісти достойне місце «відповідальної країни» в «історично визначених» для неї регіонах, тобто підпорядкувати собі країни «пострадянського макрорегіону» як сфери її «відповідальності» та «життєвих інтересів».

Інтереси Росії в ближньому зарубіжжі

Однією з важливих цілей політики РФ на пострадянському просторі є протидія їх співпраці з європейськими та євроатлантичними структурами. З цією метою використовуються всі методи — від дипломатичних до збройної агресії.

Останніми «здобутками» російської стратегії є перемога на президентських виборах у Республіці Молдова проросійського кандидата І. Додона та його обіцянки звернути з курсу євроінтеграції та приєднати РМ до ЄАЕС. На саміті ЄАЕС у Бішкеку новообраний президент РМ навіть заявив про те, що його країна отримала статус спостерігача при ЄАЕС. Проте, за чинною конституцією Молдови, такі міжнародні ініціативи мають ще бути підтримані парламентом, що є малоімовірним.

Раніше, у 2013 р., від укладання Угоди про асоціацію з Євросоюзом відмовилася Вірменія. Починаючи з 2016 р. постійно зростає тиск з боку РФ на Республіку Білорусь.

Нині основний тиск здійснюється на економіку РБ, фактично повністю орієнтовану на російський споживчий ринок. Проте демонстративне створення у соціальних мережах (переважно — ВКонтакте) одночасно 2 лютого 2017 р. одразу кількох фейкових сторінок «народних республік» (Вітебська, Мінська, Гомельська, Брестська та інші) продемонструвало керівництву РБ, що проти країни можуть бути задіяні сценарії, аналогічні антиукраїнському 2014 р. Принаймні деякі білоруські експерти побачили схожість нинішніх подій у РБ із першими етапами гібридної агресії Росії проти України.

Крім економічного, політичного тиску та провокування ескалації напруження всередині країн із «замороженими конфліктами», РФ намагається задіяти зовнішньополітичний потенціал своїх партнерів. Приклад — близькі взаємозв'язки Казахстану з Туреччиною, які були успішно використані для налагодження стосунків із останньою після конфлікту зі збитим російським літаком.

У цьому ж контексті останніми роками були значно активізовані взаємозв'язки Росії з іншою тюркською країною — Азербайджаном, хоча це й зумовило погіршення стосунків Росії з головним опонентом Азербайджану — Вірменією. Проте, як відзначають експерти, Росія зробила ставку на інтеграцію та активну співпрацю у «тюркському поясі», викори-

стовуючи для цього, зокрема, і власний внутрішній потенціал – Республіку Татарстан.

Боротьба за збереження впливу в регіоні Центральної Азії – також одна з основних цілей російської зовнішньої політики. І тут так само використовуються всі методи – від економічного тиску або обіцянки інвестицій до політичного втручання. 27–28 лютого 2017 р. президент РФ здійснив офіційні візити до країн Центральної Азії – Таджикистану, Казахстану, Киргизії, а також провів телефонні переговори з президентом Туркменістану. У кожній країні акцент робився на різних актуальних питаннях співпраці. Спільною темою переговорів стали питання безпеки та співпраці в рамках ОДКБ, торговельно-економічні відносини та співпраця у міжнародних питаннях, а також відзначення 25-річчя встановлення дипломатичних відносин.

У Киргизії основними пунктами переговорів стало надання фінансової підтримки Росією республіці, будівництво «Газпромом» системи газифікації країни (заявлений обсяг інвестиції до 2030 р. – 100 млрд руб., або до 1,5 млрд дол. США) та питання присутності російського військового контингенту на авіабазі Кант. Зокрема, було зазначено, що Росія не збільшуватиме у Канті свою присутність, натомість сприятиме оснащенню та розвитку армії Киргизстану.

У Таджикистані головними питаннями стали безпека на кордоні з Афганістаном, співпраця в атомній енергетиці та «реабілітація» 200 тис. таджицьких заробітчан, яким раніше з різних причин був заборонений в'їзд і робота в РФ.

Під час перебування в Казахстані Путін зробив особливий акцент на забезпеченні підтримки Росії Казахстаном у міжнародній політиці (зокрема – дотримання спільних позицій в ООН, співпраця у вирішенні сирійського питання та у відносинах із Туреччиною).

Важливою складовою турне Путіна по країнах Центральної Азії стала демонстрація важливості для Росії збереження власного економічного, політичного та військового впливу

в регіоні, а також підтримка іміджу Путіна як активного учасника міжнародної дипломатії.

РФ демонструє підтримку новообраному президенту Узбекистану Шавкату Мірзієєву, котрий є важливим і як посередник у співпраці РФ з Туркменістаном в енергетичних проєктах. 4–5 квітня 2017 р. відбувся перший офіційний візит до РФ президента Узбекистану Ш. Мірзієєва, кандидатуру якого підтримувала Росія. Переговори завершилися підписанням 39 угод та меморандумів у різних сферах – від промисловості та торгівлі до освіти. Пакет економічних домовленостей оцінюється у 15 млрд дол. США. З них 12 млрд – це інвестиційні проєкти (за останні 5 років РФ інвестувала в Узбекистан близько 6 млрд дол. США), а 3,8 млрд – торговельні контракти.

Так, підписано п'ятирічний контракт між трейдером «Газпрому» «Газпром експорт» та «Узтрансгазом» про торгівлю газом, а також між «Газпромом» та «Узбекнафтогазом» про геологорозвідку та інжиніринг. Газпромбанк також збирається разом із АКБ «Асака» фінансувати будівництво металургійного заводу в Ташкенті. Підписано контракт із постачання до країни 500 тис. тонн російської нафти.

Проте необхідно відзначити, що внаслідок економічної кризи реалістичність масштабних інвестиційних проєктів Росії у Центральній Азії викликає сумніви в багатьох економістів.

Суттєвою перешкодою на шляху реалізації Росією власних експансіоністських планів на пострадянському просторі дедалі більша необхідність конкурувати з інтересами ЄС, США, КНР. І насамперед це стосується саме регіону Центральної Азії.

Місцеві еліти останнім часом все активніше демонструють власні амбіції, намагаючись завоювати впливові позиції в регіоні і розвивати альтернативні російським інтеграційні проєкти. Так, 15 березня 2018 р. в Астані з ініціативи Нурсултана Назарбаєва та Шавката Мірзієєва відбувся Саміт лідерів країн Центральної Азії (лише президент Туркменістану, який

в цей час відвідував Об'єднані Арабські Емірати, надіслав замість себе спікера парламенту). Росія на саміті ніяк представлена не була. Більше того, Нурсултан Назарбаєв заявив, що для вирішення внутрішніх регіональних питань економіки, торгівлі, інфраструктури, логістики країни «не кличуть третіх осіб». При цьому він проводив паралелі із Вишеградською групою, засвідчивши тим самим своє бачення нового регіонального об'єднання. Експерти (зокрема — казахські) зазначають, що однією з вірогідних цілей об'єднання є протистояння Росії і її прагненню збільшити свій вплив у регіоні⁴⁰⁹.

Фактично втраченим для РФ є Туркменістан, який розвиває разом із Китаєм власні проекти з видобутку та транспортування газу, чим не лише забезпечує свою незалежність від Кремля, а й становить конкуренцію Росії, серйозно демпінгуючи на газовому ринку КНР.

Сьогодні Китай споживає близько 200 млрд куб. м газу на рік, з яких 130 млрд куб. м видобувається всередині країни, а 65 млрд куб. м імпортується з Туркменістану, і ці обсяги будуть збільшуватися, враховуючи той факт, що продовжується будівництво нової гілки газопроводу з Туркменістану до КНР. Однак постачання газу через російський газопровід «Сила Сибіру» (проектowana потужність 38 млрд. куб. м), у який «Газпром» має намір інвестувати 1,5 трлн руб., може бути відкладене на два роки (мало розпочатись в 2019 р.) та знижене в обсягах через нерентабельність після падіння цін на сировину. Інші амбітні газотранспортні проекти Росії (спільні з Китаєм) також довелося відкласти⁴¹⁰.

Візит 2 вересня 2017 р. В. Путіна до Туркменістану (перший з 2012 р.) можна розглядати як спробу налагодити стосунки. Проте спостерігачі відзначали, що у 15 підписаних у ході зустрічі документах немає ніякої конкретики, мова йде лише про заяви та наміри, а також гуманітарну співпрацю (у сфері культури та освіти).

Туркменістан залишається зацікавленим у співпраці з РФ у вирішенні таких актуальних для нього проблем, як питання

безпеки (зокрема, протидія загрозам, які походять з території Афганістану), бере участь у роботі структур СНД (має статус спостерігача), але зазвичай надсилаються представники нижчого рангу, ніж заявлений рівень учасників заходу (як це було на Саміті глав урядів СНД у Казані та ювілейному (25 років) засіданні Ради міністрів оборони СНД у 2017 р.).

Схожі проблеми для РФ виникли й у відносинах з Казахстаном. Залишаючись лояльним до Кремля, керівництво цієї країни інтенсивно розвиває альтернативні проекти співпраці з КНР, будучи стратегічним партнером Китаю.

Саме через Казахстан проходять сухопутні маршрути проекту «Один пояс — один шлях», що є також загрозою російському транзитному ресурсу. Разом з КНР Казахстан реалізує сьогодні 51 інвестиційний проект⁴¹¹. Найбільшим є будівництво великого виробничого комплексу (кілька заводів) саме на Півночі Республіки⁴¹², де велика частка російського населення і значний вплив РФ. Зокрема, і під реалізацію цих проектів в північні райони РК переселятимуть етнічних казахів з південних областей. У РК існує державна програма переселення і матеріальної допомоги переселенцям. У 2017 р. були переселені 3350 осіб, у 2018 р. планується переселити ще близько 9 тис.⁴¹³. Зрозуміло, що робиться це з метою вирівнювання етнічного складу населення північних областей Казахстану та попередження розвитку ситуації за кримським сценарієм.

Чималі гроші Китай вкладає і в інші країни регіону. Так, у травні 2017 р. новий президент Узбекистану Шавкат Мірзієєв перебував із державним візитом у Пекіні, де підписав 105 двосторонніх документів на суму 23 млрд дол. Китай висловив готовність модернізувати фактично всі провідні галузі економіки Узбекистану⁴¹⁴.

Іншими конкурентами в Центральній Азії для Росії є ЄС та США, які на відміну від РФ володіють значними фінансовими ресурсами. Так, ЄС у 2015 р. переглянув свою політику у Центральній Азії та помітно збільшив допомогу. Так само не зменшується зацікавленість у регіоні США. На зустрічі Нурсулта-

на Назарбаєва з Дональдом Трампом у січні 2018 р. були підписані угоди на суму 2,5 млрд дол.⁴¹⁵.

Враховуючи той факт, що в умовах браку фінансів головним ресурсом, який Росія може запропонувати своїм центральноеазійським союзникам, є надання безпекових послуг (головним джерелом дестабілізації є Афганістан), знаковою стала підтримка США ініціативи президента Узбекистану щодо проведення 26 – 27 березня 2018 р. у Ташкенті Міжнародної конференції з Афганістану. Крім того, Дональд Трамп запросив Шавката Мірзійоева до Вашингтону.

Москва ставиться до активності США у регіоні з великими «ревнощами». У заяві МЗС РФ від 03.03.2018, зокрема, йшлося про те, що «США намагаються відсікти країни Центральної Азії від багатопланової співпраці з Росією та іншими учасниками інтеграційних процесів на пострадянському просторі»⁴¹⁶.

Ще одним ускладненням політики Росії на пострадянському просторі є «фактор України». Після нападу на Україну РФ потрапила у «замкнене коло»: наступ на одну з сусідніх країн, анексія чужої території спричинили в країнах пострадянського простору страх перед можливістю агресії Кремля і щодо інших сусідів.

З одного боку, більшість сусідніх із Росією держав виявили згоду на участь в інтеграційних проектах Кремля (протягом останнього часу помітно активізувалася робота СНД, розбудовується система ОДКБ, розвивається ЄАЕС). Паралельно російський неоімперіалізм спонукав пострадянські країни до посилення власної системи політичного, економічного та військового захисту проти ймовірної агресії РФ, пошуку потенційних альтернативних союзників та способів мінімізації своєї економічної залежності від РФ. Таким чином, чим більше Росія чинить тиск, тим більше в сусідів виникає бажання захиститися і знайти «альтернативи» РФ, що змушує Росію посилювати тиск на сусідів.

Так, за неодноразовими заявами президента Республіки Білорусь О. Лукашенка, стратегічною метою країни є до 2020 р.

диверсифікувати експорт, рівномірно розділивши його між ЄАЕС (в першу чергу ідеться про ринок РФ), ЄС, та країнами Азії, Африки, Америки⁴¹⁷.

Республіка Казахстан, зосібна й на кордонах з РФ, провела у 2017 р. одночасно з російсько-білоруськими навчаннями «Запад-2017» свої національні навчання, у яких взяли участь 10 тис. військовослужбовців⁴¹⁸.

Сусіди РФ останнім часом помітно активізували політику розвитку власних культур та захисту інформаційного простору від російської пропаганди. У РБ, хоч і дуже обережно, проводиться політика «білорусизації». У Казахстані також існує державна стратегія розвитку національної культури та самобутності, відповідно до якої кількість дорослого населення, яке володіє державною мовою, до 2020 р. має досягнути 95 %, а випускників шкіл — 100 %. Контент державних ЗМІ казахською мовою у 2020 р. має становити 70 %⁴¹⁹. У лютому 2018 р. президент РК заявив, що парламент та уряд країни мають користуватися у своїй роботі виключно казахською мовою⁴²⁰. Вже розпочався поступовий перехід з кирилиці на латиницю.

У Республіці Молдова запровадили обмеження на трансляцію російських каналів (новин). У Республіці Білорусь відкрили кримінальні справи за розпалювання міжнаціонального конфлікту проти трьох журналістів, які працювали на російські ЗМІ. Напередодні 2018 р. в Білорусі пройшли масштабні кадрові зміни в керівництві державних ЗМІ, однією з цілей яких було посилення інформаційного протистояння російським телеканалам (в першу чергу Росії-1 та НТВ)⁴²¹.

Основною проблемою на західному напрямку для Росії є постійний дрейф колишніх радянських республік (Молдови, Білорусі і, звісно, — України) у бік розширення співпраці з ЄС та США. Маючі обмежені ресурси, РФ намагається чинити тиск на ці країни, розробивши до кожної з них свій підхід.

Якщо основним фактором впливу на РБ є економічний тиск, то проти РМ економічні обмеження або погрози їх впро-

вадження поєднуються з тиском через «Придністровську молдавську республіку» (Придністров'я).

Щодо України, яка має більш потужну та варіативну (у порівнянні з сусідами) економіку, єдиним інструментом впливу залишилася збройна агресія.

Використання т. зв. заморожених конфліктів є важливим чинником збереження російського впливу на пострадянському просторі. Створення проблем, а згодом пропозиції допомогти з їх вирішення; використання міжетнічних конфліктів, що виникли в період розпаду СРСР, — це одні з основних прийомів російської політики для збереження впливу на пострадянському просторі. Дестабілізація нових незалежних держав є передумовою подальшої «пропозиції» безпекових послуг. Однією з форм такої участі Росії в політиці сусідніх держав є посередництво між сторонами конфлікту — як-от між Азербайджаном та Вірменією.

Другим важливим елементом цієї політики є пропозиція допомогти в боротьбі з поширенням тероризму та організованої злочинності — актуальних проблем для країн Центральної Азії.

Проте саме в цьому, враховуючи попередній негативний досвід Молдови та Грузії, і полягає небезпека. Внаслідок власної неконкурентоспроможності та налаштування еліт Центральноазійських країн на розвиток власної національної ідентичності врешті-решт єдиним інструментом впливу РФ у регіоні залишиться підривна діяльність, створення нових зон конфлікту.

Реінтеграційні ініціативи Москви. Своїх цілей РФ досягає різними шляхами. Один із них — це створення інтеграційних об'єднань.

Перші проекти об'єднань за інерцією були зорієнтовані на відтворення тією чи іншою мірою Радянського Союзу і мали радше політичний характер. Саме у домінуванні політичної складової цих інтеграційних проектів крилася причина їх неефективності.

Спочатку це був не дуже вдалий проект СНД, якій існує досі, має свої організаційні та керівні структури на чолі з Радою глав держав-учасниць (усього 84 органи, з яких 69 – структури галузевої співпраці). Однак на сьогодні СНД видається досить неефективною структурою і сприймається скоріше як пострадянський історичний атавізм, хоча Росія і докладає чимало зусиль для активізації роботи цього об'єднання.

У 1997 р. (на основі Співтовариства Росії та Білорусії) була створена Союзна держава Росії та Білорусі (з ініціативи О. Лукашенка). Втім, і цей політичний проект виявився скоріше джерелом постійних конфліктів, а заявлені цілі фактично не були досягнуті.

Згодом Росія сконцентрувалася на реалізації більш практичних *проектів економічної інтеграції* (не відмовляючись, звісно, від прагнення політичного домінування).

Спочатку це було Євразійське економічне співтовариство (2001–2014) – ЄврАзЕС, до якого увійшли Росія, Білорусь, Казахстан, Киргизстан, Таджикистан, Узбекистан.

Паралельно в 2007 р. у Душанбе між Росією, Білоруссю та Казахстаном була підписана Угода про створення Митного союзу (МС). У 2010 р. на території країн – учасниць Митного союзу почали діяти Митний кодекс і єдиний митний простір.

У 2012 р. запрацював Єдиний економічний простір – ЄЕП, до якого увійшли ті самі країни, що й до Митного союзу, – Росія, Білорусь і Казахстан. Пізніше до них приєдналися Вірменія та Киргизстан. Вже у лютому 2012 р. спікер Державної думи РФ С. Нарішкін заявив, що на базі МС та ЄЕП необхідно сформувати Євразійський союз із наднаціональним Євразійським парламентом⁴²². Проте партнерами Росії (в першу чергу – Казахстаном) ці ініціативи були сприйняті вже без особливого ентузіазму.

Євразійський економічний союз (ЄАЕС), створений 1 січня 2015 р. Росією, Білоруссю, Казахстаном, Киргизстаном і Таджикистаном, покликаний, відповідно до установчих до-

кументів, забезпечувати вільний рух товарів, послуг, капіталу та робочої сили.

Однак РФ, зацікавлена у використанні виробничого, природного та транзитного потенціалу сусідніх країн, у забезпеченні безконкурентного ринку збуту для власного російського виробника та фактично монопольних позицій для російських інвестицій, зберігає протекціонізм в економічній політиці. Доступ для сусідніх союзних країн на російський ринок збуту та послуг залишається прерогативою, яка надається в обмін на політичну лояльність (як це було з відмовою Вірменії від підписання Угоди про асоціацію з ЄС та наступним приєднанням країни до ЄАЕС).

Таким чином, прагнення розвивати інтеграційні проекти на пострадянському просторі суперечить російському внутрішньому протекціонізму і бажанню використовувати економічні важелі впливу з метою здійснення політичного тиску.

Усе це викликає незадоволення та критику з боку союзників (в першу чергу — Республіки Білорусь та Республіки Казахстан) і гальмує розвиток таких інтеграційних проектів, як ЄАЕС. Політизація економіки стає прикладом і для інших членів об'єднання. Зокрема, у 2017 р. спалахнула справжня торговельна війна між Казахстаном та Киргизстаном. На сьогодні немає ознак зміни підходу всередині ЄАЕС. До того ж у 2018 р. в Союзі головує РФ, що не сприяє розвитку економічної співпраці на паритетній основі.

Поглиблює внутрішню кризу економічного союзу протистояння РФ із країнами Заходу, що створює проблеми її союзникам на пострадянському просторі. Зокрема, торговельні війни РФ, політика обмеження транзиту для товарів з України, постійні звинувачення з боку РФ партнерів у контрабандному постачанні на російський ринок забороненої продукції через їхні території — все це викликає незадоволення серед країн — членів ЄАЕС.

Окремо варто зупинитися на так званій *безлековій складовій інтеграційної співпраці* Росії на пострадянському про-

сторі. Головна функція тут належить Організації Договору про колективну безпеку. Сам Договір був підписаний 15 травня 1992 р. у Ташкенті лідерами Росії, Казахстану, Вірменії, Киргизстану, Узбекистану, Таджикистану. У 1993 р. до Договору приєдналися Білорусь, Азербайджан та Грузія. Через 5 років (момент пролонгації Договору) Грузія, Азербайджан та Узбекистан оголосили про свій вихід. У 2002 р. на основі Договору була створена організація — ОДКБ, до якої сьогодні входять 6 країн, ще 2 країни — Сербія та Афганістан є спостерігачами при Парламентській асамблеї ОДКБ, а також статус спостерігача має Парламентська рада Союзу Білорусі та Росії.

Організація має досить добре налагоджену структуру між-державної співпраці (на чолі з Радою колективної безпеки (РКБ) з глав держав — членів ОДКБ та внутрішньої організації (Секретаріат ОДКБ на чолі з Генеральним секретарем, призначається РКБ).

Із 2009 р. почалося формування безпосередньої силової складової Організації, до якої входять сформовані на широкій коаліційній основі Колективні сили оперативного реагування — КСОР (понад 20 тис. чоловік особового складу). На офіційному сайті ОДКБ заявляється також про існування Миротворчих сил, регіональних угруповань та засобів колективної безпеки: Колективних сил швидкого розгортання Центральноазійського регіону, Регіонального російсько-білоруського угруповання військ Східноєвропейського регіону, Об'єднаного російсько-вірменського угруповання військ Кавказького регіону. Діє також Об'єднана система ППО Росії та Білорусі, створюється аналогічна російсько-вірменська система ППО⁴²³.

Важливо зазначити, що лише в останні роки розпочалася активізація роботи організації. Так, якщо у 2007 р. пройшло лише одне спільне військове навчання, у 2010 р. — два, а в 2012 р. спільних навчань було лише три. Саме з 2012 р. почали проводитися регулярні спільні навчання «Нерушимое братство», які щороку стають дедалі масштабнішими. У 2013 р.

було проведено вже 5 спільних навчань різного призначення, у 2014 р. – 2, у 2015 р. – 7, у 2016 р. – 6.

Існує кілька видів регулярних спільних навчань. Так, у 2016 р. проводилися навчання КСОР «Взаимодействие-2016», спільні тактичні навчання «Рубеж-2016», «Нерушимое братство-2016», «Кобальт-2016», раптова перевірка бойової готовності КСОР «Поиск-2016». Раніше проводилися також навчання антинаркотичної спрямованості «Гром» (у 2013 та 2015 рр.), а також інші спільні навчання між окремими країнами – наприклад, з ліквідації наслідків аварій на хімічних об'єктах та ін.

Окрім ОДКБ Росія безпосередньо співпрацює у військовій сфері з окремими країнами пострадянського простору. Наприклад, з РБ було укладено 35 міжнародних угод з реалізації координації спільної діяльності у сферах ВПС та ППО, військово-технічної співпраці, військової розвідки, об'єднання систем Регіонального угруповання військ (сил) Білорусі та Росії (РГВ(С)), у т. ч. системи інформаційного забезпечення військової співпраці регіональної системи протиповітряної оборони, а також щодо спільного використання об'єктів військової інфраструктури. Зокрема, з грудня 2013 р. на аеродромі «Барановичі» несуть бойове чергування з ППО 4 літаки Су-27-1К ПКС та ППО Західного військового округу РФ. Із 2014 р. проходять спільні навчання ПКС РФ і ВПС РБ, ППО ЗС РБ та РФ⁴²⁴.

Проводяться спільні військові навчання двох країн «Щит Союза» (з 2006 р.) та «Запад». З 2009 р. ці навчання проводяться раз на два роки. На території РФ вони називаються «Щит Союза», на території РБ – «Запад»⁴²⁵. Відповідно у 2009 р. пройшли навчання «Запад-2009», у 2011 – «Щит Союза-2011», а ось вже у 2013 р., восени, напередодні початку Революції Гідності в Україні – масштабні навчання на території обох країн під назвою «Запад-2013» спільно з навчаннями ОДКБ «Взаимодействие-2013» (Вірменія, Казахстан, Киргизстан і Таджикистан). У 2015 р. повернулися до навчань за системою «Щит».

Використання території РБ з військовою метою є частиною загального плану мілітаризації лінії розмежування Росії та НАТО. Такий намір підтверджується посиленням військових угруповань у Калінінградській області (зокрема – розміщенням ракетних комплексів «Іскандер», здатних переносити ядерні боєголовки) та в окупованому українському Криму (де також існує ймовірність розміщення ядерної зброї⁴²⁶).

На інших напрямках політика Росії на пострадянському просторі також підпорядкована формуванню воєнного щита на далеких підступах до території РФ. Важливим чинником так званої військової співпраці є територіальне просування російських баз за межі російської території. Сьогодні військові РФ на постійній основі на різних умовах присутні у Вірменії, Білорусі, Казахстані, Киргизії, Таджикистані, на територіях невизнаної Республіки Абхазія, невизнаної Придністровської Молдавської республіки, окупованої Південної Осетії та в окупованому Криму.

На стратегічному рівні керівництво Російської Федерації використовує потенціал ОДКБ для досягнення чотирьох ключових воєнно-політичних цілей:

- забезпечення воєнно-стратегічного балансу сил (за принципом стримування і противаги) між Північноатлантичним альянсом (НАТО) на чолі зі США та ОДКБ на чолі з Росією, що надавав би можливість суттєво знизити ризики розв'язання повномасштабної війни, передусім, у зоні геополітичного домінування РФ;
- реалізація проімперських амбіцій щодо повернення втрачених геостратегічних позицій Росії на пострадянському просторі та створення умов для витіснення з цього регіону геополітичних опонентів, геостратегічні інтереси з якими у РФ не збігаються;
- створення регіонального комплексу колективної безпеки, місією якого є забезпечення відносної стратегічної стабільності на пострадянському просторі та недопущення деста-

- білізації воєнної і суспільно-політичної ситуації в регіоні під тиском зовнішніх деструктивних геополітичних впливів та сучасних загроз міжнародній безпеці (тероризму, екстремізму, транснаціональної злочинності тощо);
- розширення воєнно-політичного впливу РФ за межами пострадянського простору, опосередковано використовуючи миротворчі сили ОДКБ як інструмент реалізації російських геостратегічних цілей.

Керівництво РФ використовує ОДКБ як механізм консолідації потенціалів країн СНД навколо воєнно-політичних інтересів РФ та їх узалежнення від безпекової політики Росії. Запропонований Росією формат взаємин – «стратегічне партнерство» – розглядається нею як передумова для реінтеграційних процесів і утвердження проросійської зовнішньої політики відповідних держав. Розвиток військової співпраці з сусідами має на меті створення повноцінної воєнно-стратегічної структури на кордонах РФ, яку в разі війни вона могла б застосовувати в повному обсязі. У мирний час система ОДКБ має забезпечувати стратегічні переваги РФ в суперництві з геополітичними і геоекономічними опонентами.

Загалом воєнно-політичні інтереси Російської Федерації щодо країн ОДКБ визначаються стратегією формування євразійського силового безпекового поля, сферами впливу Росії уздовж периметру її кордонів через реалізацію реінтеграційних проектів на пострадянському просторі, а також безпосередню політичну, економічну, військову присутність⁴²⁷.

Для режиму Путіна ОДКБ є формою консолідації пострадянської номенклатури та силовиків, що зберігають світоглядну спільність та корпоративну солідарність. Правлячі еліти пострадянських держав зміцнили свої позиції завдяки авторитарним режимам, але залишаються досить вразливими щодо зовнішніх економічних, політичних, ідеологічних чинників, не здатні модернізувати свої країни, а тому зацікавлені в союзі з нинішнім керівництвом Росії.

Водночас у відносинах між керівництвом РФ та правлячими елітами інших держав ОДКБ є окремі аспекти неузгодженості національних інтересів та поглядів стосовно воєннополітичних цілей організації. Це передусім пов'язано з пошуком урядами держав ОДКБ консенсусу між збереженням національного суверенітету та одночасним забезпеченням ефективної міжнародної співпраці із світовими геополітичними центрами сили (зокрема, в міжнародній, політичній, економічній, торговельній, енергетичній, фінансово-банківській, інформаційній, гуманітарній сферах тощо).

Між членами ОДКБ досягнуто однозначного політичного консенсусу щодо завдань організації лише в питаннях протидії гібридним загрозам, заснованим на реалізації асиметричних конфліктів низької інтенсивності, а також колективної оборони від прямої військової зовнішньої агресії. Реальна ж солідарність членів об'єднання є досить сумнівною. Брати участь у конфліктах на чужій території більшість членів об'єднання, за винятком Росії, навряд чи будуть готові.

Також обмеженим є вплив об'єднання на внутрішню політику своїх членів. Зокрема, національні еліти центральноазійських країн є високорпоратизованими, максимально закритими та жодним чином не готові поступатися власними інтересами, що спричиняє потенційні конфлікти з російськими економічними, адміністративними, військовими елітами, що намагаються поширити свій вплив на їхні території⁴²⁸.

Невипадково керівників урядів країн ОДКБ почала турбувати російська військова присутність на їхніх територіях та можливість посилення загроз з цієї причини національній безпеці їхніх держав⁴²⁹. Це пов'язано з особливостями розвитку сучасної міжнародної ситуації (зокрема, міжнародна протидія агресивній політиці РФ), що змушує окремих лідерів держав ОДКБ балансувати у відносинах «Захід – Схід» та демонструвати свою незалежність.

Водночас можна припустити, що така поведінка узгоджена з керівництвом Російської Федерації, яке використовує своїх

партнерів (зокрема, лідерів Білорусі, Казахстану) як відносно нейтральних учасників і додатковий дипломатичний комунікативний канал між РФ та її геополітичними опонентами⁴³⁰.

У межах військово-політичної співпраці з державами — учасницями ОДКБ керівництво Росії реалізує політику подвійних цілей. Зміцнення обороноздатності військово-політичного блоку відбувається одночасно з посиленням залежності стратегічних партнерів РФ від її військової могутності та веде до неможливості виходу вказаних країн з геополітичного поля впливу Росії. Зазначене здійснюється російською стороною шляхом реалізації таких комплексних заходів:

- а) об'єднання правлячих еліт держав ОДКБ навколо спільної протидії викликам регіональній безпеці, що пов'язані з міжнародним тероризмом, екстремізмом, транснаціональною злочинністю, наркоторгівлею тощо. Одночасно російською стороною поширюються відповідні ідеологеми виникнення реальних загроз для безпеки цих держав;
- б) формування дезінформаційних установок, зорієнтованих на дискредитацію зовнішньої політики та «демонізацію» Євроатлантичного співтовариства, що нібито виношує наміри насильницької зміни влади в державах ОДКБ з метою отримання доступу до їхніх національних ресурсів, ринків збуту товарів і послуг, а також з метою десоверенізації і регіональної дезінтеграції таких країн;
- в) зосередження структурних підрозділів військового управління ОДКБ на території Російської Федерації (зокрема, у Москві);
- г) створення нормативно-правових умов, що значно обмежують російських союзників з ОДКБ проводити самостійну військову й безпекову політику;
- д) проведення оборонного планування у рамках ОДКБ, відповідно до якого воєнна безпека союзників Росії фактично залежить від політичної волі керівництва РФ;

- е) посилення інтеграційних процесів у військовій сфері в рамках ОДКБ, у яких Росія відіграє провідну роль головної ударної сили при другорядності ролі союзних військових контингентів у вирішенні воєнно-стратегічних завдань; забезпечення інтеграції у сфері діяльності спецслужб і правоохоронних органів; формування єдиної системи протиповітряної і космічної оборони, у якій російський військовий потенціал є ключовим компонентом;
- є) посилення залежності збройних сил держав ОДКБ від російського оборонно-промислового комплексу; створення дисбалансу потенціалів, за якого рівень збройного оснащення армії Росії значно переважає армії союзників за технічними показниками⁴³¹;
- ж) лобіювання російською стороною правової легалізації приватних воєнних компаній (ПВК) у системі забезпечення колективної безпеки ОДКБ, що продукує загрози створення Росією ПВК на території союзників як додаткового інструменту силового тиску в разі виникнення розбіжностей інтересів між ними⁴³²;
- з) спонукання інших держав ОДКБ до участі у миротворчих місіях щодо врегулювання збройних конфліктів, до виникнення яких причетна російська сторона. Відповідним чином Росія опосередковано намагається розподілити у межах організації свою воєнно-політичну відповідальність. Прикладом цього є ініціативи РФ стосовно залучення миротворчого контингенту ОДКБ у складі військовослужбовців Республіки Білорусь і Казахстану до миротворчої місії на Сході України або заклики використати потенціал ОДКБ для проведення військової операції на території Ісламської Республіки Афганістан під виглядом миротворчої місії⁴³³.

Протягом 2017 р. російська сторона зосередила зусилля на реалізації таких завдань у рамках ОДКБ: підвищення бое-

готовності і злагодженості військ організації; удосконалення функціонування системи управління збройними силами ОДКБ (іншими військами та органами в мирний час, у період безпосередньої загрози агресії та у воєнний час); підвищення ефективності організаційно-управлінської функції воєнної організації ОДКБ; якісне вдосконалення засобів інформаційного обміну на основі використання сучасних технологій і міжнародних стандартів, а також єдиного інформаційного простору Росії із державами зазначеного військово-політичного союзу; створення базових інформаційно-керуючих систем та їх інтеграція із системами управління зброєю і комплексами засобів автоматизації органів управління стратегічного, оперативного-тактичного та тактичного рівня; забезпечення безпеки та безперебійного функціонування державного і воєнного управління в умовах системно-динамічних криз на пострадянському просторі, у т. ч. при впровадженні супротивником стратегії на основі застосування гібридних загроз.

Аналіз політики Російської Федерації свідчить, що в майбутньому керівництво РФ наполягатиме на реалізації ідей стосовно формування єдиної системи європейської безпеки, у якій ОДКБ має стати одним із ключових компонентів. Російська сторона намагатиметься досягти на міжнародному рівні цілей щодо участі організації в миротворчих місіях ООН, але й далі відкрито демонструватиме військову могутність Росії і ОДКБ.

На азійському напрямку РФ продовжуватиме інтеграційні процеси у межах блоку, зокрема, спробує залучити до зазначеного військово-політичного союзу Республіку Узбекистан.

У рамках політики миротворчості російська сторона лобюватиме участь ОДКБ у врегулюванні збройних конфліктів, зокрема й на Сході України. Не виключені спроби РФ здійснити військове втручання у внутрішній конфлікт в Афганістані під миротворчими гаслами та прикриттям ОДКБ.

Значну увагу керівництво РФ приділятиме міжнародній і воєнно-політичній ситуації, що складатиметься навколо Рес-

публіки Туркменістан, яка дотримується нейтралітету, але становить значний інтерес для Москви. Країна є одним із ключових газодобувних районів Центральної Азії, а також потенційним регіоном посилення міжнародної терористичної активності (зокрема, з боку терористичних організацій «Ісламський рух Східного Туркестану», «Ісламський рух Узбекистану», «Ісламська держава», «Аль-Каїда» тощо).

Крім того, у разі подальших вимог уряду Республіки Молдова вивести російський контингент із Придністров'я керівництво РФ, вірогідно, наполягатиме на його заміні миротворчим контингентом ОДКБ.

Обмежена інтеграція та російський неоколоніалізм

Критики інтеграційної політики РФ зазвичай говорять про відсутність рівноправ'я серед учасників об'єднання, домінування Росії та її інтересів. Причому серед них є й такі, хто вважає імперську політику РФ на пострадянському просторі головною перепоною на шляху справжньої інтеграції. Зокрема, йдеться про те, що:

- Росія не врахувала інтересів членів ЄАЕС, в односторонньому порядку запроваджуючи санкції проти ЄС, і взагалі вийшла за межі своєї компетенції, оскільки такі рішення мали б прийматися колегіально;
- анексія Криму відбулася без попередження союзників, яких просто поставили перед фактом;
- економічні й транзитні війни Росії з Україною також виходять за межі компетенції суто РФ і шкодять інтересам членів інтеграційних об'єднань;
- Росія не враховує інтересів усіх учасників об'єднань. Зокрема, перешкоджає реалізації їхніх економічних проектів співпраці з іншими країнами. Так, під тиском Білорусь змушена була підписати Митний кодекс ЄАЕС, який може суперечити інтересам співпраці Білорусі з Китаєм (у сфері

створення та функціонування спільних вільних економічних зон та реалізації транзитного потенціалу Білорусі в проєкті «Один пояс — один шлях»⁴³⁴).

Використовуючи інтеграційні об'єднання у своїх цілях, Росія ніяк не зіставляє свою політику з правилами нею ж створених об'єднань: якщо інтереси партнерів не збігаються з інтересами РФ, ці структури виявляються неефективними і недієздатними.

Так, ОДКБ закидають відсутність реакції під час загострень Нагірно-Карабаського конфлікту, революції в Киргизії 2010 р. Прагнення створити свою окрему (а не спільну) російську авіабазу на території РБ, на думку керівництва Білорусі, також не відповідає умовам співпраці в ОДКБ.

Політика РФ свідчить, що всі ці інтеграційні об'єднання сприймаються її керівництвом скоріше як засіб для досягнення власних цілей. Російська сторона негласно дотримується позиції, що як найбільший учасник об'єднань та їх фактичний утримувач повинна мати визначальний вплив. Зокрема, бюджет ЄАЕС у 2016 р. становив понад 7 млрд російських рублів, з них Росія внесла 6599 млн⁴³⁵.

Складається враження, що РФ сама обмежує інтеграційний процес певними червоними лініями, за які реальне зближення із партнерами не переходить. І ці червоні лінії є досить виразними: Росія не готова жертвувати для ідеї реінтеграції своїми національними інтересами.

Режим Путіна дуже наполегливий у збереженні контролю над своїми пострадянськими партнерами, мотивує їх ідейними, економічними, політичними стимулами, та щойно справа доходить до конкретних угод, виявляється дуже жорстким в обстоюванні власних прагматичних інтересів. Тому процес пострадянської реінтеграції є глибоко суперечливим і внутрішньо конфліктним.

Це спонукає до версії про імітаційний характер прагнення «відновити СРСР». За ним, скоріш за все, стоять лише бажання

користуватися своїм впливом на пострадянському просторі для досягнення егоїстичних цілей Росії в її геополітичних торгах та намір використовувати ресурси домініонів з-поміж країн СНД без урахування їх інтересів, а тим більше — без створення для них інструментів впливу на рішення Москви. На практиці реалізується концепція «реінтеграції різних швидкостей», але без означеної «фінішної риски».

Логіка імперського реваншу спонукає режим Путіна копіювати ті зразки неоколоніальної політики, які він ідентифікує із західним проектом глобалізації та практикою «поширення демократії». З уявної «жертви» неоколоніалізму Росія намагається перетворитися на його суб'єкта, використовуючи методи економічного, політичного, культурно-інформаційного, ідеологічного тиску. Таким чином Москва прагне використати кризу глобалізації, щоб створити власну автономну світ-систему, де вона відіграватиме роль «ядра», а навколишній пострадянський простір став би для неї корисною «периферією».

Ідеї «рівноправності» та «братерства», які дозволили більшовикам на початку ХХ ст. частково інтегрувати національні еліти до свого імперського проекту, залишені у минулому, оскільки вони не змогли запобігти розпаду СРСР та створили ситуацію «багаті республіки — бідний центр». Нинішній варіант імперського проекту передбачає виключну роль Росії й отримання нею усіх бонусів від реінтеграції. Спонукою для її партнерів у цьому процесі є не вигода, а безвихідь і різноманітні загрози, що виникають через відмову від пропозицій Москви.

Пострадянський простір розглядається Росією не лише як зона власного впливу, а й насамперед як ресурс:

- зовнішньополітичний — з метою посилення власних позицій у міжнародних справах, подальшого просування російського впливу за межі пострадянського простору;
- економічний — для експансії російського капіталу, торгівлі неконкурентоспроможними на інших ринках товарами

- російського виробництва, отримання контролю за транзитом та торгівлею енергоресурсів;
- безпековий – військова співпраця в рамках ОДКБ та просування своїх військових баз на території інших країн;
 - демографічний – як джерело дешевої та, у деяких випадках, кваліфікованої робочої сили.

Насправді Путін в межах РФ формує закриту, егоїстичну імперію, що спиратиметься на механізми військово-адміністративного та економічного примусу як усередині країни, так і у відносинах із зовнішніми партнерами. Його політика в «ближньому зарубіжжі» має на меті:

- а) максимальне використання вигод від російського впливу на пострадянські країни і
- б) максимальну нейтралізацію загроз, що випливають із втрати контролю над ними.

Анексія Криму, розбудова військової інфраструктури на західних кордонах РФ та активність Росії в Балтійському регіоні визначають межі, які в уявленні Путіна окреслюють територію «метрополії». Мілітаризований Крим і мілітаризований Калінінград є форпостами того реального «руського мира», який визначив як середовище свого панування російський режим після всіх геополітичних розмінів і виходу з кризового періоду.

Для більш масштабної експансії у нього немає демографічних, економічних, військових, культурних ресурсів. До того ж інстинкт самозбереження російського лідера підказує, що в межах ширшого простору панування йому не вдасться тривалий час зберігати легітимність і силовий контроль. Тому після досягнення своїх цілей у відносинах зі США, Китаєм, максимального послаблення загроз, пов'язаних із розбудовою ЄС, та відновлення сприятливих для Росії економічних умов путінський режим, скоріше за все, закритиметься від пострадянського простору візовим контролем, митними обмеженнями та особливою ідентичністю «россиян».

Таке тлумачення планів Кремля пояснює його суперечливу поведінку у відносинах з партнерами на пострадянському просторі. Офіційна версія про те, що Путін намагається відновити «братерський союз» на зразок колишнього СРСР, нашоухується на низку запитань, що в контексті цього підходу не мають переконливих відповідей:

Навіщо Путіну заморожені конфлікти по периметру РФ?

Чому він не інтегрується тісніше з Білоруссю в рамках соювної держави?

Чому він не реагує на фактичне витіснення росіян та російськомовних мешканців із Центральної Азії, Північного Кавказу (а також із російського Забайкалля)?

Чому його увага зосереджена на європейському політичному і культурному просторі – при тому, що постійно декларується переорієнтація російської політики на Схід?

Чому він не йде на поступки в рамках спільних економічних проектів з партнерами по СНД, натомість настійливо домагаючись поступок від ЄС для РФ?

Чому він вирішив гестабілізувати Україну замість того, щоб допомогти Януковичу зробити її успішною та водночас іще більш залежною від Росії?

Для захисту яких рубежів (і від кого?) так спішно модернізується і посилюється російська армія, чому здійснюються авральні кроки з імпортозаміщення?

Узагальнена відповідь на ці запитання може бути досить несподіваною. А саме: осердям відновленої імперії Путіна стане європейська частина РФ, віддалені регіони азійської частини федерації поступово будуть переведені у режим «заморських територій», а політика «реінтеграції пострадянського простору» насправді є політикою переформатування цього простору з тим, щоб він став сприятливим геополітичним оточенням для імперської Росії.

Уже сьогодні можна окреслити основні вимоги, яким має відповідати це геополітичне оточення Росії в уявленнях Путіна:

- Росія не повинна залежати від своїх сусідів, але вони мають суттєвим чином від неї залежати (економічно, інфраструктурно, культурно, політично);
- сусідні держави повинні постачати Росії необхідні ресурси (сировинні, трудові, інтелектуальні), але вигоди від використання ними російських ресурсів мають бути мінімальними;
- сусідні держави не мають переорієнтовуватися на інші центри впливу та інтеграції;
- сусідні держави не повинні нести загрозу дестабілізації режиму (через поширення відповідних ідей, цінностей, позитивний приклад тощо);
- сусідні держави не повинні становити військову конкуренцію Росії, входити в недружні щодо Росії альянси, натомість вони мають перебувати в зоні досяжності російських спецслужб;
- сусідні держави повинні бути біднішими і гірше облаштованими для життя, ніж Росія;
- сусідні держави мають визнавати історичні заслуги Росії, її престиж та культурну першість.

Зрозуміло, що досягнути такого стану непросто. Але нині у Кремля фактично є картбланш на будь-які дії у своєму пострадянському довкіллі, оскільки він має справу зі слабкими суб'єктами політики, що перебувають у значній залежності від колишнього союзного центру в економічній, геополітичній, інформаційно-ідеологічній сферах та фактично є пасивними об'єктами російської політики.

Через жорсткі вимоги до трудових мігрантів у Росії, високу вартість патенту на роботу та тривалу процедуру його отримання по російські паспорти може звернутися досить значна частина українських заробітчанин, яких у сусідній країні налічується від 2 до 5 млн. Очевидно, те саме можна сказати про велику кількість вихідців з Кавказу і країн Центральної

Азії. Вони мають зміцнити демографічний ресурс імперії та стати інструментом її впливу на політику держав їхнього походження.

Нове законодавство у сфері громадянства становить потенційну небезпеку для всіх країн пострадянського простору та держав, які входили до складу Російської імперії. Наявність у цих країнах значної кількості російських громадян за потреби дасть Москві законні підстави застосувати силу для їхнього «захисту».

Неусвідомлення пострадянськими елітами та їхніми лідерами логіки дій Кремля, їхня зосередженість на тактичних цілях «торгів» з Путіним та внутрішніх конфліктах, відсутність реальних альтернатив російському вектору зовнішньої політики призводять до того, що на теренах колишнього СРСР Путін практично скрізь досягає поставлених цілей.

Досвід Молдови, Грузії, Вірменії, Азербайджану, а особливо Білорусі свідчить, що Росія послідовно намагається перетворити ці країни на сателіти — трофеї політики реколонізації — через об'єктивацію національних політичних еліт.

В Україні такий сценарій також відпрацьовувався протягом усіх років незалежності, але не був до кінця реалізований через помилки вже російських ідеологів у тлумаченні української суспільної дійсності. Однак саме на прикладі дій Росії щодо України ми можемо наочно спостерігати тактичну гнучкість у прийнятті рішень і готовність до застосування всього спектра заходів впливу — від безперервної інформаційної війни та потужного гуманітарного впливу до диверсійно-терористичних точкових актів і воєнного вторгнення.

2.7. АГРЕСІЯ ПРОТИ УКРАЇНИ

Причини і цілі російської агресії проти України

Керівництво Російської Федерації вважає, що в Україні сфокусувалися геополітичні й геоекономічні інтереси США, ЄС, РФ та Китаю. Зовнішній контроль над Україною забезпечує суттєві переваги щодо геополітичного домінування у Європі. З позиції воєнної безпеки РФ, українська територія передусім розглядається як геостратегічна «буферна зона», що є невід'ємною складовою територіальної оборони Росії. Сучасні російські геостратегічні цілі стосовно України перетинаються з асиметричними геостратегічними цілями США та ЄС, що зумовлює певний рівень антагоністичності та геополітичного напруження.

Російська зовнішня політика у цьому напрямі зорієнтована на повернення втрачених геостратегічних позицій в Україні з одночасним пошуком компромісних рішень з Євроатлантичними опонентами.

Крім того, на конфронтацію навколо України впливає фактор особливостей політичного мислення президента РФ В. Путіна. Він вважає себе історичним «месією», на якого покладена роль захисника «русского мира» у світі. Зокрема, В. Путін вбачає у проєвропейському курсі України такі загрози для власної політики: підрив російських ідеологічних основ «русского мира» (стосовно єдності трьох «братніх» народів Росії, України і Білорусі), що використовується урядом РФ для формування ідеологічного геопростору на західних кордонах Росії; виклик ціннісно-ментальним основам російської державності і православного центру Московського Патріархату («Київ як мати міст руських», «Полтава і Севастополь як міста слави російської зброї»; «Києво-Печерська і Почаївська лаври як центри духовного життя православної Росії») тощо⁴³⁶.

В уявленні В. Путіна відрив України від РФ та її інтеграція у Євроатлантичне співтовариство руйнує ідеологічні підвалини

російської державності як одного із провідних геополітичних центрів сили у Європі, що змушує його вдаватися до силових методів тиску.

Втім, російська агресія проти України має низку й більш прагматичних мотивів. Українська транспортна інфраструктура (в т. ч. різні трубопроводи), підприємства ВПК, Севастополь як база Чорноморського флоту РФ — це лише найкритичніші матеріальні чинники залежності імперських амбіцій Москви від колишньої союзної республіки.

Інші російські активи в Україні також змушують Кремль боротися за збереження контролю над політикою Києва. В Україні перебуває щонайменше половина пастви Російської православної церкви, тут існує величезний 40-мільйонний ринок для російських культурних індустрій. У разі «відокремлення» української історії та культури від російської імперської традиції потребуватимуть перегляду базисні ідеологічні установки російського патріотизму і сама російська ідентичність.

Значною є й геополітична ціна «втрати України». Без неї Росія багато в чому втрачає переконливість своєї позиції в торгах із Заходом. Не зумівши підкорити Київ, Москва почуватиметься менш впевнено у відносинах із Кишиневом, Баку, Ташкентом, Астанною і навіть Мінськом. Для самих росіян приклад українців є потужним стимулом для критичного ставлення до власної влади. І це, мабуть, ключовий фактор, що вплинув на рішення Путіна сприяти кризі влади в Києві і скористатися нею для силового втручання.

Починаючи з 2014 р. гібридна війна, яку здійснювала Російська Федерація проти України протягом багатьох років, перейшла в гостру фазу, що позначилася анексією Кримського півострова та початком бойових дій на сході нашої країни.

Особливістю гібридної війни (англ. — hybrid warfare) є те, що агресор не вдається до класичного воєнного вторгнення, а використовує поєднання прихованих операцій, диверсій, кібервійни, а також надає підтримку повстанцям, які діють на

території супротивника. Перші ознаки гібридної війни з'явилися ще в середині 1990-х років і проявилися у войовничих антиукраїнських заявах В. Жириновського та мера Москви Ю. Лужкова, особливо під час відвідувань останнім Севастополя. На міждержавному рівні російська сторона всіляко затягувала договірно-правове оформлення міждержавного кордону, розмежування Чорного і Азовського морів та Керченської протоки, створювала умови для максимального подовження термінів перебування в Криму бази Чорноморського флоту Росії.

На побутовому рівні серед населення культивувалася теза про те, що Україна залишається частиною імперії, яка через непорозуміння і внаслідок «підривної» діяльності західних країн, а також «бандерівців» усередині країни тимчасово перебуває поза межами єдиного імперського простору. Такої самої думки дотримується і нинішній президент РФ В. Путін, який неодноразово наголошував, що українці та росіяни — «один народ».

Особливо загострилися стосунки між двома країнами після Помаранчевої революції в Україні і проголошення курсу на європейську та євроатлантичну інтеграцію.

Москва бачить Україну або як союзника на кшталт Білорусі, або у статусі країни «третього світу» з її подальшим використанням як джерела робочої сили, частини технологічного процесу та аграрного придатка.

Оскільки розвиток ситуації в Україні, проєвропейські настрої переважної частини населення країни, підтримка західного курсу з боку США та об'єднаної Європи й відповідна фінансова і політична допомога унеможливили реалізацію першого варіанта, російське керівництво взяло курс на максимальну руйнацію і навіть знищення української державності.

У результаті гібридної агресії режиму Путіна вдалося завдати Україні великих втрат, зокрема:

- анексувати Республіку Крим;

- створити маріонеткові сепаратистські режими на території Донецької та Луганської областей;
- унеможливити вступ України до НАТО у найближчі роки;
- знизити транзитні можливості України;
- створити додаткові важелі впливу на внутрішньополітичні процеси в Україні та підстави для її регіоналізації, зокрема, через механізми Мінських домовленостей;
- виснажити економіку України, що змушена витратити значні кошти на війну та втратила значні виробничі потужності, а також ринки для своєї продукції;
- зменшити геополітичну роль України і не допустити її перетворення на регіонального лідера;
- сформуванню образ України як націоналістичної, ворожої для європейських країн держави з непрогнозованою політикою та маргінальним соціумом.

Метою дестабілізації, з огляду на інтереси Кремля, є також низка взаємопов'язаних завдань, що виходять за межі «покарання» України за відмову від союзу з Москвою:

- 1) зміцнення позицій у Чорноморському регіоні (символічне «повернення» Криму, контроль за Керченською протокою і прибережним морським шельфом, забезпечення базування Чорноморського військово-морського флоту в Севастополі);
- 2) перехоплення у Заходу ініціативи щодо впливу на вектор трансформацій пострадянського простору, визнання беззастережного лідерства на ньому Росії та необхідності врахування її інтересів;
- 3) зміна самого стилю глобальної політики, нав'язування світу кризового сценарію, який «обнулить» цивілізаційну перевагу лідерів глобалізації, девальвує їхні цінності і зруйнує принципи того світоустрою, який не влаштує амбіції Кремля.

Крім того, у внутрішній політиці Путін реалізував практично всі завдання консолідації режиму. Імперська еліта, включно із силовими структурами, інтелігенцією, бізнессередовищем і державним апаратом, переведені на «воєнний стан» і забезпечують стовідсоткову керованість політичної ситуації в країні. Лояльність населення доведена до максимально можливих показників, а ймовірні конфліктні лінії поділу за соціальними, соціокультурними, релігійно-етнічними ознаками максимально деактуалізовані.

Консолідація суспільства навколо лідера стала рекордною. І відбулася вона головним чином на основі створення образу «зовнішнього ворога».

Якщо у січні 2014 р. 66 % росіян заявляли про «хороше» та «дуже хороше» ставлення до України, то вже у 2016 р. наша держава стала другою після США у списку ворогів РФ (відповідь 48 % респондентів)⁴³⁷.

Такі результати свідчать про надзвичайну ефективність інформаційно-психологічної складової російської агресії. Інформаційний простір Росії взято під повний контроль. Можливі опозиційні сили і течії маргіналізовані, дискредитовані (ліберальна, прозахідна частина) або утилізовані в осередках конфлікту (націоналісти, расисти тощо).

Як бонус Кремль отримав також значну підтримку представників численної російської та пострадянської діаспори, яка оселилася впродовж останніх десятиліть у країнах Заходу. Величезна кількість цих російських «співвітчизників» зберегла «базисну» ідентичність, її «ціннісні» пріоритети та очікування, а також москвоцентричний погляд на світ. Завдяки сучасним медіа ці члени західних ліберальних спільнот становлять із сучасною Росією єдиний культурний та ідеологічний організм, надають їй моральну підтримку, добровільно виконуючи роль агентів «русского мира».

Важливим супутнім результатом практично безкарної збройної експансії Росії спочатку в Грузії (2008), а потім в Україні та Сирії стало підвищення боєздатності збройних сил

країни-агресора. Реорганізація армії, її переозброєння, розпочаті керівництвом РФ задовго до української кризи та загострення протистояння з НАТО, є частиною стратегії Кремля щодо відновлення статусу наддержави. Силевий компонент позиціонування — один з небагатьох, де Росія поки що має значні переваги. І його підтримка на високому рівні здатна суттєво компенсувати слабкість РФ як глобального гравця.

Участь збройних сил РФ у грузинському, українському, сирійському театрах бойових дій дозволила випробувати нові для Росії види збройних сил, нові бойові порядки і тактичні схеми побудови військ, «утилізувати» тонни застарілих боеприпасів тощо. У контексті освоєння методів гібридної війни, взятих за основу тактичних схем Генерального штабу ЗС РФ (В. Герасимов), важливий досвід залучення до вирішення окремих завдань приватних військових компаній, інформаційно-пропагандистського супроводу бойових дій (війна online), операцій прикриття, створення збройних підрозділів з місцевого населення і російських добровольців, а також контролю над ними. (1-й і 2-й Армійські корпуси на окупованій частині Донбасу налічують близько 35 тис. осіб та управляються безпосередньо штабом Південного військового округу РФ.)

Набутий російською армією досвід використання нових видів озброєнь і техніки є дуже корисним не тільки для власних потреб, а й для просування інтересів російського ВПК на світовому ринку.

Нарешті агресія стала виправданням збільшення військового бюджету РФ, включно з коштами, додатково спрямованими на державне оборонне замовлення (тільки в 2016 р. за рахунок федерального бюджету були погашені 688 млрд руб. кредитів підприємствам ВПК). Ці гроші стали щедрою винагородою для найбільш наближених до глави російської держави осіб у середовищі військового керівництва, силових структур, зацікавлених державних і приватних підприємств. Неявна, максимально засекречена форма участі російських військ у збройних конфліктах відкриває найширші можли-

вості для зловживань, корупції і злочинства. І цим «вікном можливостей» російські силовики сповна навчилися користуватися ще за часів першої та другої Чеченських воєн.

У найближчому оточенні своїх сателітів на пострадянському просторі Росія отримала привід вести значно жорсткішу інтеграційну політику. Невиправдані надії союзників на вигоди Митного союзу і євразійську економічну інтеграцію повинні бути компенсовані мотиваціями іншого роду. Повернення до реалій блокового протистояння не залишає залежним від Москви режимам свободи маневру і ставить їх перед вибором – підкоритися вимогам старшого партнера або повторити долю Грузії й України.

При цьому в ближньому і далекому зарубіжжі з'являються політичні лідери, готові пристати до союзу з Москвою в надії перетворитися з аутсайдера сучасного світопорядку на вигодонабувача від його руйнування. «Піднесення» Росії до статусу глобального гравця спокушає їх шансом влитися в нову коаліцію переможців. «Любителі Путіна» перемагають на виборах у Центральній і Західній Європі. На його приклад орієнтуються керівники Туреччини, Філіппін та й усі інші авторитарні лідери, які не бажають бути скутими ліберальними умовностями у зовнішній і внутрішній політиці.

Успіх Путіна полягає в тому, що імперія перейшла у наступ – спочатку в Україні, а потім і в Сирії, і світ змушений визнати цей факт і зважати на нього.

Головним геополітичним досягненням Путіна є те, що кинутий ним виклик не отримав адекватної за силою відповіді, чим засвідчив безсилля Заходу і крихкість тих норм і відносин, які були запропоновані ним як основоположні рещті світу. Російський демарш виявив повсюдне невдоволення тими правилами, що утвердилися в світі за підсумками перемоги Заходу в холодній війні і подальшого розподілу ролей на світовій арені.

Виключення Росії з G8, спроба дискредитації та ізоляції російського лідера швидко вичерпали свій мотиваційний

ефект, а економічні санкції є заходами дії, відкладеної в часі, і тому не чинять істотного впливу на настрої російського суспільства.

Збройний конфлікт на Донбасі та перспективи його розв'язання

Нині збройний конфлікт на Сході України набув позиційного характеру, а його продовження відображає нерозв'язаність основних суперечностей в російсько-українських стосунках.

Домінуючими чинниками, що впливають на розвиток українсько-російської кризи, є геополітичні, геоекономічні, геостратегічні, безпекові. До другорядних можна віднести політико-ідеологічні, етнічні, гуманітарні, соціальні, інформаційні складові. Має місце і релігійний чинник, але він не є вирішальним. Провідну роль відіграють безпековий і геоекономічний фактори. Останній пов'язаний із перерозподілом сфер геоекономічного впливу між провідними світовими геополітичними центрами у боротьбі за ринки збуту, ресурси виробництва та контроль над шляхами постачання енергоносіїв.

Суб'єктів конфлікту доцільно розділити на чотири групи, що відрізняються характером участі в конфлікті та мірою впливу на його перебіг.

До першої групи належать керівництво України і Російської Федерації. Влада РФ всебічно і відкрито підтримує проросійські сепаратистські воєнізовані формування на Сході нашої держави. Вона класифікує бойовиків «ДНР» і «ЛНР» не як російських поплічників і прибічників сепаратизму, а як радикально налаштованих суб'єктів української внутрішньополітичної опозиції до чинної влади в Україні. Своєю чергою, керівництво України має всебічну підтримку з боку держав Євroatлантичного співтовариства, які здійснюють тиск на РФ як на агресора шляхом запровадження економічних санкцій та політичної ізоляції правлячої еліти Російської Федерації.

Керівництво РФ не визнає прямої участі у збройному конфлікті російських регулярних військ і всебічно намагається дискредитувати українську владу. Сторони перебувають під тиском власних політико-ідеологічних платформ, їм притаманна абсолютизація національних інтересів.

До другої групи належать безпосередні учасники бойових дій у зоні збройного протистояння: командування українських військових формувань, військовослужбовці регулярних Збройних Сил України, бійці українських добровольчих підрозділів, що входять до ЗСУ, лідери «ДНР» і «ЛНР», сепаратистські воєнізовані угруповання, бойовики російських приватних воєнних компаній та воєнно-патріотичних формувань, сили спеціальних операцій ЗС РФ, що діють під відповідним прикриттям. Дії зазначених суб'єктів залежать від політичної волі першої групи учасників конфлікту. Рівень їх конфліктної свідомості характеризується ворожістю та емоційним несприйняттям один одного. Для них характерна наявність феномена «приписувального викривлення» та «дзеркального відображення», у зв'язку з цим суб'єкти не налаштовані на примирення.

До третьої групи можна віднести представників українських та російських олігархічних кіл, національних корпорацій, лідерів громадсько-політичних і волонтерських організацій та партій України і РФ, політиків обох країн, різноманітних недержавних акторів тощо. Зазначені групи обстоюють власні економічні й політичні інтереси, використовуючи умови військово-політичного конфлікту. Ці сили можуть бути зацікавлені як у врегулюванні українсько-російської кризи, так і в її поглибленні — залежно від досягнення власних політичних чи економічних цілей. Разом з тим сил та засобів впливу для врегулювання конфлікту в них не достатньо. Крім того, їм притаманні конкурентна боротьба, неузгодженість інтересів та інертність у пошуку консенсусу.

До четвертої групи слід віднести зовнішні чинники — міжнародні організації (ООН, НАТО, ОБСЄ, ПАСЕ, ОДКБ тощо),

провідні держави світу, що мають геополітичні і геоекономічні інтереси в Україні (США, Німеччина, Франція, Великобританія, Китай тощо) та регіональні держави (Польща, Угорщина, Литва, Білорусь), які зацікавлені насамперед у безпековій стабільності в регіоні. Доцільно додати транснаціональні корпорації як недержавні актори системи міжнародних відносин.

Зазначені міжнародні, державні і неурядові суб'єкти безпосередньо не беруть участь у конфлікті, але з політичних або економічних міркувань підтримують ту чи ту сторону та мають на них важелі впливу. На них покладено власні стратегічні завдання у «гарячому регіоні», тому вони не можуть залишатися сторонніми арбітрами. На сучасному етапі розвитку українсько-російського конфлікту ці суб'єкти переважно зацікавлені у врегулюванні конфлікту з метою недопущення його розширення на власну територію, забезпеченні безпеки власних кордонів, мінімізації економічної, політичної, демографічної, екологічної та іншої шкоди національним і корпоративним інтересам.

Конфліктні дії і відносини між українською стороною та сепаратистськими угрупованнями характеризуються постійним збройним протистоянням із періодичним проведенням переговорних процесів щодо врегулювання конфлікту та спробами узгодження антагоністичних суперечностей.

Військова сила використовується сторонами конфлікту як інструмент тиску один на одного для отримання переваги і диктування своїх вимог у переговорних процесах. Наступальну тактику не застосовують обидві сторони. Нерегулярна війна була організована РФ на частині українських територій Донецької і Луганської областей, які є потенційно найменш загрозливі для російських національних інтересів (у порівнянні з іншими промислово важливими регіонами України – Дніпропетровська, Запорізька, Харківська, Миколаївська, Одеська тощо). Крім того, Донбас має вигідну геостратегічну конфігурацію для всебічного забезпечення Росією сепаратистських воєнізованих угруповань.

Економіка Росії зазнає збитків, що негативно відбивається на соціальній стабільності у державі й на окупованих українських територіях. Зазначене російський уряд компенсує впровадженням інформаційно-психологічних технологій, зорієнтованих на формування у населення РФ та громадян окупованих територій України образу ворога в особі України як держави, української влади, Збройних Сил та узагальненого Заходу, що протистоїть російській державі і нації.

На стратегічному рівні російська сторона зосереджує активні зусилля на дезорганізації політичного, державного і воєнного управління в Україні, загостренні розбіжностей серед національної і регіональних еліт України, дискредитації чинної української влади та перешкоджанні реалізації її євроінтеграційного курсу, сприяє підриву української економіки і виснаженню ресурсів, формуванню на цьому тлі антиурядових настроїв, зростанню напруженості і насильства в суспільстві.

Мирні ініціативи та вимоги до України, зокрема, пов'язані з Мінським переговорним процесом. Керівництво РФ розглядає його не як майданчик для пошуку шляхів припинення збройного конфлікту, а як дипломатичну складову російської «гібридної війни» проти Євроатлантичного співтовариства, що точиться на території України.

Росія використовує Мінський процес як інструмент управління збройним конфліктом на Сході України для блокування ініціатив стосовно виходу нашої держави з геополітичного поля впливу РФ, а також формування у геополітичних опонентів невизначеностей щодо перспектив подальшого розвитку зазначеної воєнно-політичної кризи у разі нехтування національними інтересами РФ.

Воєнна сила та готовність до повномасштабної війни демонструється РФ з метою нагнітання військово-політичної ситуації, отримання дипломатичних зисків та поступового моделювання майбутніх домовленостей із Євроатлантичним співтовариством (зокрема, США, провідними державами ЄС) щодо розподілу сфер геополітичного впливу.

Можна припустити, що у разі недосягнення компромісу в українському питанні керівництво РФ може наважитися на радикальні дії стосовно України, у т. ч. за «придністровським» або «абхазьким» сценарієм. З цією метою російська сторона посилює військову присутність на кордонах України, активно проводить військові навчання із застосуванням високоточної неядерної зброї у взаємозв'язку з повітряно-космічними силами, високотехнологічними засобами космічної розвідки та систем наведення на ціль. В окупованому Криму посилюється об'єднане військове угруповання ЗС РФ, у т. ч. — стратегічним наступальним озброєнням та оперативно-тактичними ракетно-артилерійськими комплексами, що можуть бути озброєні ядерними боєприпасами надмалої потужності.

Вагомим чинником впливу на перебіг майбутніх подій навколо процесу врегулювання збройного конфлікту на Сході України є фактор посилення українсько-китайської співпраці. Зокрема, у грудні 2017 року між Україною та Китаєм досягнуто домовленостей щодо перспективної співпраці (на суму контрактів понад 7 млрд дол. США) у рамках геоелектричного проекту «Один пояс — один шлях» стосовно постачання китайських товарів до ЄС та використання української інфраструктури для виробництва сільськогосподарської продукції.

Зазначені фактори ставлять перед Росією нові завдання — зокрема, урахування національних інтересів РФ у можливих спільних проектах за участі країн ЄС, України і КНР та формування важелів впливу на ці процеси. Тому опосередковане управління збройним конфліктом на Сході України (вплив на його ескалацію чи деескалацію) через підконтрольні воєнізовані структури «ДНР» і «ЛНР» є своєрідним способом досягнення РФ геостратегічних цілей та формування залежності вказаних держав від фактора російської присутності в регіоні. З іншого боку, Росія, як партнер Китаю, змушена забезпечити належні безпекові умови для реалізації зазначеного китайського геоелектричного задуму на пострадянському просторі.

Тому не можна виключати, що перед російською стороною може постати проблема необхідності припинення збройного конфлікту на Сході України відповідно до зобов'язань перед китайською стороною.

Для вирішення зазначеної проблеми керівництво Російської Федерації залежно від тенденцій розвитку міжнародної і воєнно-політичної ситуації та відносин у трикутнику Китай — Україна — Євросоюз може погодитися на врегулювання збройного конфлікту на Сході України дипломатичним шляхом за умов урахування інтересів російської сторони.

Загалом, з огляду на низку чинників, російська сторона на сьогодні не налаштована на проведення повномасштабної відкритої війни проти України. Причинами такого рішення керівництва РФ є:

- острах перед можливим правовим документуванням воєнних злочинів путінського режиму проти миру і безпеки людства;
- значна витратність затяжних регіональних війн із великими державами на зразок України з огляду на густоту населення країни, що може завдати значної шкоди економіці РФ в умовах міжнародних санкцій;
- трагічність повномасштабної війни, наслідком якої стане остаточне відвернення українського суспільства від «руського мира» як «кровожерливого» ворога нації, передусім населення центральних, північних і південно-східних регіонів України, на які уряд РФ робить політико-ідеологічні ставки щодо відновлення свого впливу ідеологічно-пропагандистськими засобами;
- наявність загроз російським економічним інтересам в енергетичній сфері, що пов'язано з поставками енергоресурсів з РФ до Євросоюзу через українську нафтогазотранспортну систему (яка поки що є єдиним трубопровідним сполученням), що може бути знищена у ході повномасштабних бойових дій;

- реальні небезпеки руйнації потужної виробничої інфраструктури підприємств Півдня і Сходу України в ракетно-космічній, авіаційній і корабельно-будівній, машинобудівній, металургійній, енергетичній, хімічній, аграрній галузях промисловості, що призведе до остаточної втрати важливих інвестиційних, економічних та індустріальних позицій у нашій державі, які пов'язані з виробничою кооперацією з РФ.

Однак не слід виключати ймовірності того, що керівництво РФ може наважитися на обмежене застосування військової сили з метою припинення збройного протистояння за «придністровським» чи «абхазьким» сценаріями під миротворчими гаслами, з подальшим «заморожуванням» конфлікту та введенням миротворчих сил, у т. ч. за рішенням ОДКБ.

Методи утилізації геополітичних трофеїв

Поведінка Путіна в конфлікті навколо українського Донбасу є індикатором справжніх намірів РФ стосовно «ближнього зарубіжжя». Цей конфлікт використовується в багатьох цілях режиму, але найголовнішими серед них є тиск на Захід з метою змусити його домовлятися по всьому комплексу питань забезпечення російських інтересів. У ситуації, коли ця стратегічна мета не досягається, Росія включає механізм «утилізації» пострадянських державностей та пов'язаних з ними ресурсів. У нашому випадку йдеться, зокрема, про:

- *демографічний ресурс*, а саме — працездатне населення з навичками промислового виробництва, готове до низькооплачуваної роботи на підприємствах регіону, а також до трудової міграції у внутрішні райони РФ;
- *виробничий ресурс*, а саме — індустріальний потенціал Донбасу, який частково вивозиться на територію РФ, частково використовується на місці у пов'язаних з російськими підприємствами виробничих циклах, частково утилізується;

- *воєнно-мобілізаційний ресурс*, а саме – військові підрозділи, сформовані на окупованих територіях з місцевого населення, які були зайняті у реальних бойових діях та мають мотивацію до продовження насильства.

Причини, які спонукали керівництво РФ стати на шлях фактичної інтеграції ОРДЛО, мають внутрішній та зовнішньополітичний характер. Це:

- необхідність підтримання високого градусу патріотичних настроїв у російському суспільстві напередодні президентських виборів 2018 р.;
- брак внутрішніх ресурсів розвитку Росії (демографічних, виробничих, технологічних), що в умовах ізоляції є критичним фактором;
- необхідність формування нової силової опори режиму Путіна проти внутрішніх і зовнішніх ворогів (на заміну чеченським, осетинським бойовикам, надійність яких викликає сумніви);
- втрата надій на можливість швидкого примирення із Заходом (зокрема, в особі Д. Трампа та його адміністрації);
- прагнення забезпечити плацдарм для подальшого наступу на українську державність шляхом створення прецеденту реінтеграції частини українців до складу імперії.

Таке рішення Кремля пов'язане для російського керівництва з кількома ризиками:

- негативною реакцією зовнішньополітичних партнерів (передовсім ЄС і США);
- відповідальністю за економічне й соціальне становище на окупованих територіях (зростання витрат);
- збереженням зони нестабільності та насильства біля кордонів РФ.

Нейтралізувати ці ризики і загрози Росія, очевидно, планує таким чином.

1. Фіксації офіційного статусу «ЛНР»/«ДНР» органами влади РФ, скоріш за все, не відбудеться. Неконтрольована, невизнана територія розглядатиметься як результат внутріш-

нього українського громадянського конфлікту, а міжнародна спільнота має бути зацікавлена у здійсненні Росією хоч якогось контролю над контрабандою, криміналом і соціально-економічними процесами у цій «сірій» зоні. Можливо, з цією метою будуть легалізовані російські «миротворці».

2. Відповідальність за зрив плану реінтеграції ОРДЛО до складу України буде покладено на саму Україну. Мовляв, вона не виконала політичних зобов'язань згідно з Мінськими домовленостями, а торговельна «блокада» виявила такі фактори, як вороже ставлення до населення окупованих територій, внутрішню конфліктність, нездатність контролювати збройні угруповання та радикальних націоналістів на власній території, свідоме руйнування економічних зв'язків та виробничого потенціалу регіону.

3. Для забезпечення контролю над ситуацією та використання місцевих сировинних і виробничих ресурсів будуть залучені бізнес-структури і кадровий потенціал тих членів команди Януковича, які виїхали до Росії. Натомість вплив структур СКМ та ІСД буде мінімізований, або ж їхні представники будуть змушені працювати за російськими схемами.

4. Населення зазначених територій має з розумінням поставитися до дій російського керівництва. Росія не може офіційно визнати «ЛНР»/«ДНР», оскільки вже перебуває під санкціями за приєднання Криму. Не може РФ і взяти на утримання таку велику кількість населення, що не є громадянами РФ і «яких власна держава кинула напризволяще» (скоріш за все, з цього приводу будуть ініційовані численні судові позови фізичних осіб до України). Натомість РФ дасть широкі можливості місцевому населенню для працевлаштування, здобуття освіти, служби у збройних формуваннях.

5. Створення силовими органами РФ санітарного кордону та підтримання напруженості по лінії зіткнення із ЗСУ дозволить локалізувати бойовиків на території ОРДЛО. Буде також використано досвід переходу від війни до миру, здобутий після фази активних бойових дій на Кавказі.

Передумови для інтеграції окупованої частини Донбасу до російської соціально-економічної системи складаються внаслідок таких кроків і рішень керівництва РФ:

- створення *«Інтеграційного комітету «Росія – Донбас»*. Зокрема, 17 березня 2017 р. у Ялті відбулося установче засідання цієї «постійної громадської структури, діяльність якої буде спрямована на посилення процесів гуманітарної, соціальної, культурної інтеграції Донбасу та Російської Федерації»⁴³⁸. За словами депутата Державної Думи РФ А. Козенка, «назріла необхідність громадської координації численних стійких гуманітарних зв'язків Донбасу і Росії. Пошук інтеграційних зв'язків з Росією – це єдина можливість для розвитку Донбасу, який опинився у блокаді»⁴³⁹;
- *запровадження міграційних пільг для жителів ОРДЛО*. Так, за результатами парламентських слухань у Держдумі 20 березня 2017 р. уряду було рекомендовано «провести повну міграційну амністію та розробити додатковий перелік преференцій на території Росії для цієї категорії російських співвітчизників»⁴⁴⁰;
- *запровадження «спрощеної схеми працевлаштування» для жителів ОРДЛО в РФ*. Так, зокрема, до експертної ради фракції «Єдина Росія» у Держдумі РФ депутатом А. Козенком було подано законопроект про скасування необхідності отримання трудових патентів для громадян «ДНР» та «ЛНР» на території Російської Федерації⁴⁴¹;
- пропозиції члена Ради Федерації РФ О. Ковітіді про можливість вступу абітурієнтів з ОРДЛО до вишів РФ та насамперед до військових закладів для «підготовки воїнів у боротьбі з фашизмом ХХІ століття»⁴⁴²;
- пропозиції спікера кримського парламенту В. Константинова про *створення спеціального проекту «Россрегион»* за зразком «проектів Європейського Союзу щодо створення єврорегіонів, які через адаптацію законодавства та всіх стандартів до європейських норм дозволяють інтегрувати у ЄС цілі регіони»⁴⁴³.

Розділ 3.

ЕКОНОМІЧНА І СОЦІАЛЬНА ПОЛІТИКА РЕЖИМУ

3.1. РЕСУРСНА БАЗА РЕЖИМУ

Поява негативних трендів у світовій економіці та конфлікт з Україною і міжнародною спільнотою істотно вплинули на підтримання і відтворення ресурсної бази для соціально-економічної системи Російської Федерації. Так, із реставрацією соціально-економічної та політико-ідеологічної моделі СРСР у кордонах сучасної Росії нова російська влада відтворила і пріоритетність джерел підтримання економічної спроможності країни.

Звуження можливостей національних виробників на зовнішньому і внутрішньому ринку чинить значний тиск на фінансову стійкість держави і добробут пересічних громадян. Крім того, висока відкритість та інтегрованість фінансових ринків РФ у міжнародний фінансово-кредитний простір поєднується із функціонуванням внутрішньої недостатньо еластичної податково-бюджетної системи. Спекулятивний характер зовнішніх ринків тисне на жорстку бюджетну організацію у країні.

На початку 2018 р. Міністерство фінансів РФ констатувало вичерпання коштів Резервного фонду,

використаних на покриття дефіциту бюджету. Всього було використано 24,7 млрд дол. США, значна частина з них — на зміцнення військової могутності й масштабні інфраструктурні проекти (зокрема, будівництво Керченського моста). 6 млрд дол. з цієї суми пішли на додаткові пенсійні виплати.

При цьому уряд використав позапланові надходження від продажу нафти (за вищою, ніж передбачалося раніше, ціною) для збільшення на 12,7 % міжнародних резервів у вигляді монетарного золота і суверенних боргових зобов'язань США. Наявні оперативні резерви уряду РФ становлять 65,15 млрд дол. США (5 % ВВП), що є достатнім запасом на випадок тимчасових кризових ситуацій, проте не створює «подушки безпеки» на випадок затяжної кризи економіки Росії.

Москва розраховує на збереження поточного рівня цін на нафту в найближчій перспективі, що дозволить акумулювати в 2018 році ліквідних фінансових ресурсів на суму до 130–150 млрд дол. США, що становить запас коштів, необхідний для ведення 5-7 років війни. Втім, призначення цих фінансів визначається урядом в контексті підвищення добробуту основної маси населення РФ — шляхом вирівнювання мінімальних зарплат з прожитковим мінімумом, а також збільшення витрат на медицину, освіту та інфраструктуру.

Загальний економічний прогноз, яким керується уряд, є позитивним. У разі збереження поточних цін на вуглеводні очікується подальше зростання економіки на 1,5–2,5 % ВВП.

Міністерство фінансів РФ розраховує отримати додатково до бюджету понад 50 млрд дол. США в 2018 р., не виключається і формування бюджетного профіциту.

Про згладжування кризових очікувань в економіці Росії свідчить також стабілізація фінансової системи. Уряд розраховує на залучення інвестицій в реальний сектор економіки, якщо інфляція не перевищить 4 % річних. Уже в 2017 р. інвестиції в основний капітал стали позитивними, однак їх розподіл по регіонах та походження вказують на значні диспропорції як у регіональному розвитку, так і в галузевому балансі.

Основна частина інвестицій зосереджені або в столичному регіоні, або в багатих на сировину Ханті-Мансійському і Ямало-Ненецькому автономних округах (разом – 26 % інвестицій), тоді як на 45% територій РФ інвестиції і далі падають. Ситуативним поштовхом до зростання позитивних інвестиційних сигналів стали державні інвестиції у інфраструктуру (наприклад, Кримський міст, «Сила Сибіри» та ін.) і стимулювання оборонного замовлення.

Зберігається інвестиційний «голод» у корпоративному секторі економіки. Незважаючи на стабілізацію основних показників, економіка Росії залишається дуже вразливою, а загальний тренд її розвитку далекий від сприятливих сценаріїв. За оцінками Вищої школи економіки, у країні відсутні рушії економічного зростання, а тимчасова стабілізація зумовлена виключно сприятливою кон'юнктурою на сировинних ринках.

Реальне зростання на сьогодні демонструє тільки сільське господарство, видобуток сировини і транспортне господарство, пов'язане з двома попередніми галузями. Інші сектори економіки другий рік поспіль демонструють спад. Таким чином, структурний дисбаланс поглиблюється, а пов'язані з ним ризики – зростають. Спрямування урядом отриманих від торгівлі нафтою коштів до державних резервів лише консервує цю ситуацію.

Нинішній соціально-економічний стан Російської Федерації і перспективи режиму Путіна зумовлені низкою об'єктивних чинників ресурсного забезпечення та потенціалу адаптації до нових економічних, демографічних, технологічних та інших умов. Більшість із цих чинників мають негативний для перспектив російської економіки характер.

Експортно-нафтова залежність

Від моменту падіння СРСР Російська Федерація вбудовувалася в міжнародний поділ праці. Проте вона не спромоглася відійти від використання переваги, що не одне десятиліття

забезпечувала радянську економіку зовнішніми фінансовими ресурсами, – видобування природних ресурсів для реалізації на зовнішніх ринках.

Рушієм зростання економіки РФ залишається цінова кон'юнктура на світовому ринку сировинних товарів, насамперед сирової нафти та пов'язаних продуктів. Так, ВВП країни у 1997 – 2012 рр. зріс у 7 разів (до 1,9 трлн дол. США) на тлі п'ятиразового розширення російського експорту (до 474,9 млрд дол. США), тоді як до 70 % усього експорту формувалося за рахунок продажу нафти, нафтопродуктів та природного газу (ціна на російську сиру нафту Urals у ці роки зросла у понад 6 разів, до 110,5 дол. США/бар.) на тлі значного поживлення попиту на них у світі⁴⁴⁴. Сировинний експорт у цілому становив 93 % усього експорту.

Росія щороку отримувала 100 – 164 млрд дол. США вигоди від зовнішньої торгівлі. Як наслідок, міжнародні резерви РФ зросли у 72 рази (з 6,5 млрд дол. США у 1995 р.)⁴⁴⁵. Також погашено більшість боргових зобов'язань попередніх періодів.

Установилася пряма залежність між зростанням доходів від продажу сирової нафти на зовнішніх сировинних ринках і економічним зростанням у Росії. До світової економічної кризи внесок секторів економіки, не пов'язаних з енергетикою, становив не більше ніж 10 % у ВВП РФ⁴⁴⁶. При цьому поєднання традиційних запасів сирової нафти і природного газу давало довгострокові переваги на світовому енергетичному ринку лише двом країнам – РФ та Ірану⁴⁴⁷.

Оскільки темпи зростання доходів від сировини були незрівнянно вищі від будь-яких інших джерел, влада зміцнювала власне переконання в тому, що реальних альтернатив сировинним рушіям для РФ у найближчій перспективі не існує. РФ, як і СРСР, зосередилася на розширенні власної сировинної бази як запоруки отримання швидких надприбутків від експорту енергоресурсів.

Увага до інших секторів економіки була епізодичною та доволі непродуктивною. Так, після розпаду СРСР Росія здійс-

нила низку спроб вибудувати замкнуті промислові ланцюги у технологічних сферах (у т. ч. для усунення імпортозалежності в комплектуючих від країн СНД), подолати перевантаженість економіки низькотехнологічними виробництвами й усунути вади неповноцінної логістичної системи (низька пропускна спроможність портів і панросійської залізниці, брак логістичних центрів тощо). Державні видатки на такі цілі становили до 15 % ВВП країни за останнє десятиліття та потребували розширеного надання державних гарантій (накопичення внутрішніх боргів до рівня 12 % ВВП країни).

Було використано широкий набір інструментів прямого державного інвестування⁴⁴⁸ та заохочення власної промисловості⁴⁴⁹. Проте проекти високотехнологічного імпортозаміщення почасти залишаються незавершеними⁴⁵⁰, і зорієнтовано їх здебільшого на підтримку паливного експорту країни⁴⁵¹. Натомість відзначається стійке зростання залежності від імпорту високотехнологічних продуктів. Понад 50 % російського імпорту — це машини та обладнання з-за кордону.

Незважаючи на значні зусилля, структурна перебудова в економіці так і не відбулася. Економіка Росії зберегла ознаки «уламка» цілісної радянської економіки минулого, але економічна потужність такого «уламка» істотно поступається колишній спроможності «радянської держави»; до того ж цей «уламок» більш залежний від експорту енергоресурсів, ніж свого часу СРСР.

Російська влада через власні управлінські прорахунки та недалекоглядність потрапила у «радянську» ресурсну пастку уразливості від потрясінь на нафтовому ринку.

Державний корпоративний монополізм

Дотримання «радянських» традицій та експлуатація попередньої структури економіки врешті спровокували загострення базової системної хвороби рентної економіки — обмеження конкуренції. Підприємницька ініціатива окремих громадян

та їхня здатність до самостійного ведення господарської діяльності перебуває під постійним тиском інтересів наближених до влади підприємств та підприємців.

Російська економіка за 10 років (2005–2015) набула тотального монопольного характеру і на федеральному, і на місцевому рівнях. Упродовж згаданого часу участь держави в економіці країни зростає до 70 % ВВП⁴⁵². Виникли державні чи напівдержавні корпорації і природні монополії (Газпром, Ростех, Роснефть, РЖД тощо)⁴⁵³. При цьому державні підприємства, як правило, використовують підприємства-посередники («прокладки»), що дозволяють непропорційно розподіляти переважну кількість прибутків між зацікавленими сторонами, у т. ч. учасниками «владної корпорації», і державним бюджетом. Крім того, перманентного поширення набуло виникнення державних (регіональних) монополістів на локальних конкурентних ринках за рахунок адміністративного ресурсу.

Відбувається жорсткий поділ власності та ринків між федеральними та регіональними органами влади, що «управляють» відповідними монополістами. Російська економіка консервується та стає цілковито залежною від розподілу державних ресурсів. При цьому розподіл ресурсів відбувається за прямої участі «владної корпорації».

Чиниться значний тиск на малий бізнес та, відповідно, на ринок праці. Державно-монополістичний капіталізм набув тотального характеру. Із середини 2000-х років основним генератором зростання доходів росіян стали бюджетні видатки на федеральному і регіональному рівнях. Через зайнятість у бюджетному секторі, державних корпораціях, соціальну допомогу⁴⁵⁴ ресурси бюджету формують доходи понад 70 % населення⁴⁵⁵.

Діяльність містотвірних підприємств⁴⁵⁶ у приватному секторі, більшості малих і мікропідприємств також часто пов'язувалася з функціонуванням державного і бюджетного сектора. Тобто загалом видатки держави впливають на добробут ледь не 90 % громадян.

Ринок праці та ділова активність у підприємницькому середовищі безпосередньо залежить від наповнення федерального і місцевих бюджетів. Тобто здатність російської економіки до самостійного розширення внутрішнього ринку нівелюється, державні ресурси надмірно обтяжуються соціальними зобов'язаннями перед громадянами та стримують ініціативне розширення добробуту мешканців країни. Однак зміна такої системи загрожує втратою доступу до державних ресурсів «владної корпорації» та влади як такої, оскільки вимагатиме монополізації економічного життя і, відповідно, перерозподілу власності та впливу в країні.

Виснаження резервів виробників і споживачів

Національне господарство втрачає здатність генерувати ресурси — зокрема, більшість національних компаній інтенсивно вичерпують джерела самоінвестування. Зовнішні та внутрішні інвестиції в реальний сектор економіки майже зупинилися на рівні, достатньому лише для підтримання виробничих процесів⁴⁵⁷. Триває стагнація у промисловості⁴⁵⁸.

На цей час, за оцінками російських експертів та об'єднань промисловців, виробнича інфляція (зміна вартості товарів для виробничих потреб) перевищує офіційну у понад три рази (щорічна виробнича інфляція — до 15 %), рентабельність промисловості РФ у середньому не перевищує 5 %. Зростає загроза масового закриття чи призупинення діяльності промислових підприємств. При цьому фіксуються рекордні для країни дані щодо видобутку сирої нафти⁴⁵⁹. У вартісному вираженні і внутрішній, і зовнішній попит на російські продукти, передусім експортну сировину, залишається відносно низьким.

Поступово зростає безробіття⁴⁶⁰, переважно у різних прихованих формах (неповна зайнятість, відпустки за власний рахунок, зростання заборгованості з оплати праці тощо)⁴⁶¹. Попри рекордну інтенсивність роботи енергетичного сектора

економіки, загальний стан господарства перебуває у глибокій стагнації з тенденцією до погіршення.

У країні зростає соціально-економічне напруження та тиск соціальних зобов'язань на державні фінанси. Так, за узагальненими оцінками російських експертів, дійсний середній добробут домогосподарств у Росії за три роки скоротився на третину. Чисельність збіднілих громадян постійно зростає⁴⁶². З урахуванням фактичних видатків мешканців на споживання⁴⁶³ та рівня доходів⁴⁶⁴, у РФ до бідного населення країни належать 51,1 % громадян, або понад 75 млн осіб⁴⁶⁵. Крім того, до 77 % (112 млн осіб) болісно сприймають будь-яке зростання цін у країні.

Також відбулося знецінення та зниження рівня заощаджень громадян і скорочення кількості тих, хто має такі заощадження. Зростає кількість «безнадійних» боргових зобов'язань населення⁴⁶⁶. Зокрема, кількість прострочених платежів (понад 3 місяці) та їх обсяг за 2014 – 2016 рр. зросли майже у 5 разів (з 5,8 до 23 – 25 % загальної кількості виданих кредитів)⁴⁶⁷. У 2017 – 2018 рр. негативна тенденція зберігається.

З 2015 р. 35,7 % домогосподарств, або 59 % економічно активного населення⁴⁶⁸, мали непогашені банківські кредити, і, за різними оцінками, для погашення кредитів вони щомісяця виплачували 25 – 40 % (у 2015 р. – 25,5 %; у 2016 р. – 37 %) свого сукупного місячного доходу.

Водночас кількість громадян, які мали заощадження, за 2015 – 2016 рр. впала у понад 2,5 раза (до 27 %) ⁴⁶⁹. Заощадження та сукупні доходи залишаються на відносно низькому рівні.

Відбувається поступове, проте повсюдне скорочення ресурсної бази населення і підприємств, що посилює потребу залучення зовнішніх запозичень (обмежених санкціями) та/або перегляду внутрішньої соціально-економічної політики.

Обмежений фінансовий ринок

За роки трансформації у Росії сформувався повноцінний фінансовий (у т. ч. фондовий) ринок, що досяг тісної інтеграції та взаємодії зі світовими фінансовими інститутами, глобальними учасниками світового ринку капіталів. Зокрема, активно використовується більшість сучасних фінансових інструментів⁴⁷⁰. Проте структура фінансового сектора економіки набула ознак державної олігополії з появою конфлікту інтересів у банківській діяльності (корупційних ризиків)⁴⁷¹.

Так, російська влада виступає і регулятором, і найбільшим учасником ринку⁴⁷². До 87 % банківських установ у країні є державними чи мають значну частку участі держави (зокрема, регіональних урядів). Понад 80 % фінансових ресурсів Росії перебувають у державних фінансових установах⁴⁷³.

Така концентрація сформувала умови обмеженого доступу російських виробників до дешевого кредитного капіталу⁴⁷⁴. Банківські, передусім державні, установи зловживають високою спекулятивністю на ринку і донедавна відзначалися гонитвою за споживчим кредитуванням⁴⁷⁵ на основі дешевих позик, залучених на зовнішньому ринку капіталу⁴⁷⁶. Тому інвестиції у виробництво, як правило, здійснювалися підприємствами за власний рахунок (понад 50 % інвестицій від усіх залучених).

Кризові явища у економіці країни з 2014 р. спричинили швидке розбалансування державних фінансів та взаємодії між центром і регіонами. За цей час основний розрив у забезпеченні добробуту мешканців різних регіонів РФ виник унаслідок падіння обсягу безповоротних трансфертів вирівнювання із федерального бюджету⁴⁷⁷. Тобто уряд в умовах централізованого збору і розподілу податків спробував перекласти соціальні зобов'язання на фактично фінансово неспроможні місцеві бюджети.

Наповнення федерального та регіональних бюджетів і заощадження у резервних фондах країни (Резервний фонд і

Фонд національного добробуту) істотно скоротилися; фінансові санкції не дозволяють повноцінно скористатися «маневровими» ресурсами. Вже до початку 2020 р. очікується ледь не повне вичерпання усіх суверенних заощаджень (за оцінками влади, залишиться не більше ніж 10 % усіх накопичених за 15 років ресурсів)⁴⁷⁸. Також тануть міжнародні золотовалютні запаси країни⁴⁷⁹.

Водночас збільшення податкового тиску на непаливні сектори економіки та масштаб разових вилучень нафтогазових доходів державних енергетичних корпорацій досягає своєї межі⁴⁸⁰.

Фінансова система країни набула монопольного характеру, її зростання майже повністю базувалося на зовнішніх запозиченнях та фінансових операціях з державними корпораціями і бюджетними установами чи регіональними бюджетами. При цьому загалом швидке використання резервів посилює інфляційний тиск насамперед для виробничих та імпортованих товарів. Посилюються ризики неплатежів та порушення рівноваги на ринку фінансових послуг у країні. Зростає напруження між центром і регіонами на соціальному ґрунті. Потенціал внутрішніх механізмів міжрегіонального та фінансово-кредитного збалансування фінансових ринків вичерпується.

3.2. ЕКОНОМІЧНА ПОЛІТИКА УРЯДУ

Реальний сектор економіки відновив поступове згортання після досягнення проміжної стійкості⁴⁸¹, але це повільне «сповзання» вже не має критичного впливу на загальний соціально-економічний стан підприємств. Такий стан переважно зумовлюється тривалими проблемами із внутрішнім споживчим попитом та зростанням суб'єктивної та продовольчої інфляції для громадян. Населення країни звикло до низьких доходів і видатків сімейних бюджетів⁴⁸² та демонструє нега-

тивні інфляційні очікування⁴⁸³ та очікування підвищення комунальних тарифів. Так реальна або середня продуктова інфляція залишається удвічі швидшою за офіційну. Тобто реальний споживчий попит нестійкий і має негативну тенденцію до згортання найближчим часом.

Таким чином, економіка (поза нафтогазовим сектором) відносно стабілізувалась за рахунок скорочення витрат на працівників та ухиляння від сплати податків. Це спричиняє «замкнуте коло» згортання споживчого попиту та розширення тіньової низькооплачуваної зайнятості⁴⁸⁴. Громадяни й підприємства звикають до депресії.

Стагнація ускладнюється негативними структурними змінами. Встановлення квазіолігархічної економіки поряд із традиційними практиками управління та зовнішньою залежністю подекуди повторює досвід Радянського Союзу у видозмінених конотаціях. За цих умов спроби будь-яких внутрішніх інституційних або структурних перетворень у суспільстві та економіці загострюватимуть суперечності між владними групами впливу та знижуватимуть дієвість структури чинного державного апарату у реагуванні на нові проблемні ситуації.

Це формує своєрідну сировинну пастку для Росії, коли: з одного боку, внутрішня перебудова малоймовірна через невизначеність і незахищеність «державної» власності — конкуренцію адміністративно-олігархічних груп; з другого — зовнішні зміни на сировинних ринках не критичні для державних корпорацій з виключним доступом до сировинних ресурсів країни у довгостроковому періоді, що не вимагає перепрофілювання чи диверсифікації бізнесу для надання йому еластичності (притаманно західним конкурентним корпораціям).

Російська економіка, суспільство і влада залишаються ніби замкнутими в інерційному сценарії свого розвитку, де перехід до іншої форми функціонування потребуватиме певних революційних зрушень чи зовнішніх збурень.

Структурні дисбаланси російської економіки залишаються непорушними та помітно ускладнюються у національному

господарстві. Перші позитивні наслідки зміни зовнішньої кон'юнктури на сировинних ринках підкреслили високу залежність Російської Федерації від своєї моноспрямованої (енергетичної) виробничої бази та експорту, але практично не зумовили поживлення внутрішнього ринку.

Внутрішні ресурси згортаються, що провокує групи впливу в сучасній російській еліті до їх перерозподілу на тлі збереження директивних підходів до управління у країні та неефективного державного управління у цілому. Для російського сьогодення стали типовими три проблемних блоки функціонування соціально-економічної системи.

Перший — повсюдний державний монополізм за посередництва владних груп впливу. Це стримує економічний розвиток та загострює боротьбу нової «номенклатури» за черговий розподіл активів і ринків між собою та сприяє корупції. Його прояви є такими.

1. Посилення державного монополізму в економіці. Динаміка політико-економічних перетворень у національному господарстві Росії загострила тенденції попередніх років до встановлення повного контролю над економічною системою країни когорти федеральних і регіональних (у регіонах) державних олігополій, у першу чергу державних фінансових і промислових корпорацій. Стрімко зростає залежність федерального бюджету від вузького кола платників податків, переважно енергетичного⁴⁸⁵, фінансового та секторів економіки, що їх супроводжують (залізниця, транспорт трубопровідний тощо).

Рівень монополізму (олігополізму) в економіці поступово прямує до 75 % за безпосереднього сприяння органів державної влади і уряду РФ. Наприклад, знаковим для 2017 р. стала концентрація державного контролю у фінансовому секторі країни. Офіційно частка держави досягла 66,2 % у банківському секторі⁴⁸⁶. Серед 10 найбільших банків 9 перебувають під прямим контролем держави. Понад 50 % усіх банківських установ зосереджені в Москві, і до 90 % усіх активів системи

консолідовані у столиці (з яких, як згадувалося вище, до 80 % у держави).

Протягом 2016–2017 рр.⁴⁸⁷ унаслідок «антикризових» дій уряду коло значних платників податків різко звузилось. 50 найбільших корпорацій сплачує 47 % усіх податкових платежів, з яких 10 (7 нафтові компанії) — наповнює 37,8 % податкового кошика у бюджеті⁴⁸⁸.

Проте кількісно серед платників податків домінують великі підприємства металургії і добувної галузі — це кожен п'ятий великий платник податків. 38,5 % усіх податкових платежів, зібраних з фінансового сектора, припадає на «Сбербанк Росії» (офіційно охоплює 30 % російського фінринку).

До знакових конфліктних ситуацій — поглинання державними корпораціями успішних приватних конкурентів та/або просто високоприбуткових і ліквідних великих підприємств — належить ситуація довкола відчуження: провідної буророзвідувальної компанії «Башнефть» (енергетика, на користь «Роснефти»); британської ТНК-ВР (енергетика, придбана «Роснефтью»); найбільшої мережі ритейлу «Магніт» (роздрібна торгівля, банк «ВТБ» і «Роспочта»); системні регіональні банки Сибіру і Татарстану — «Югра» і «Татфондбанк» (ліквідація на користь «Сбербанку» через Центральний банк РФ); та низка менш помітних та дрібніших відчужень у згаданих галузях, а також сільському господарстві, транспорті та ін., на користь галузевих державних монополістів чи фінансових регуляторів.

На регіональному рівні триває агресивний розподіл ринків компаніями, наближеними до місцевих еліт, посилення неконкурентної поведінки між ними на міжрегіональному рівні.

Нафтова залежність російської економіки посилилась на тлі зростання ролі металургії та фінансового сектора Росії. Конкуренція між великими держкорпораціями загострилась. При цьому брак конкуренції як такої природно уповільнює різнопланові (у першу чергу, ризикові) інвестиції та стримує збалансований розвиток економіки країни. Поточні проблеми економіки консервуються з динамікою до загострення.

У масштабах країни власність і контроль за фінансовими потоками звужується до масштабів діяльності кількох адміністративно-фінансово-промислових олігархічних груп. Концентрація капіталу та конкуренція за активи і ресурси зростає і набуває жорстких форм аж до повного усунення конкурентів від того чи іншого доступу поза «вузьким колом».

2. *Загострення прихованої підготовки до нової приватизації державних корпорацій.* Згортання внутрішнього ринку у Росії у 2015 – 2017 рр. спричинило динамічне зростання ролі державних закупівель у країні та спровокувало низку спроб маніпуляції із закупівлями (94 % проведено за неконкурентними процедурами) При цьому обмежено доступ незалежних та/або недержавних акціонерів до контролю за комерційною діяльністю державних корпорацій⁴⁸⁹, а також визначено низку посередницьких структур, що матимуть право брати участь у російській приватизації державних корпорацій (що планується у 2018 – 2020 рр.)⁴⁹⁰. Розгорається боротьба силових структур з непов'язаними безпосередньо із владою фірмами-прокладками⁴⁹¹, що використовуються, як правило, дрібними державними і муніципальними посадовцями для освоєння бюджетних ресурсів.

Така конкуренція зумовлена абсолютним домінуванням державних корпорацій у економіці країни та їх монополістичною поведінкою. У російському бізнес-середовищі (великі компанії) практично відсутні ринкові трансформації, навіть в умовах загального зниження темпу зростання доходів найбільших корпорацій та фінансово-промислових груп утритчі⁴⁹².

Найприбутковішим у економіці є нафтогазовий сектор⁴⁹³ і пов'язані з ним галузі⁴⁹⁴. Водночас потенціал великих підприємств РФ щодо США менший у 12 разів і має виражений сировинний характер⁴⁹⁵. Найбільше серед великих компаній представлені фінансовий, торговий і нафтогазовий сектор. 12 основних галузей економіки акумулюють 90 % доходів серед великих компаній. При цьому кількість таких компаній

з участю іноземного капіталу постійно знижується (до 125 у 2017-му з 133 роком раніше).

Понад 50 % усіх доходів у країні припадає на 500 найбільших компаній (0,99 трлн дол. США), з яких 86 державних корпорацій акумулюють 43 % доходів таких компаній (або 0,43 трлн дол. США). Крім того, великі державні компанії у середньому в 3,6 раза більші за середньостатистичну велику приватну корпорацію. Так, сукупний дохід перших, переважно державних, 23 компаній перевищує дохід 477 інших великих компаній.

Приватні великі корпорації, як правило, наближені до влади чи мають інші неформальні зв'язки. Зокрема, через децентралізований (між регіональними групами впливу) механізм державних закупівель органи державної (місцевої) влади укладали понад 80 % за обсягом угод із 3 % підприємств, що брали участь у державних торгах на російському ринку⁴⁹⁶. Замовлення концентрувалися у великих корпораціях (до 95 млрд дол. США).

Щодо «приватних» послуг, то показово до когорти найбільших компаній долучилися охоронна структура Росгвардії ФГПУ «Охрана», що стала одночасно і головним гравцем на ринку, і його регулятором (ринок таких послуг у РФ становить до 8,7 млрд дол. США)⁴⁹⁷. Подібна ситуація склалася з низкою великих будівельних компаній, пов'язаних із Міністерством оборони РФ і безпосередньо міністром Сергієм Шойгу.

Попри звуження обсягу доступних ресурсів (ринків) влада подекуди сприяє виведенню капіталу іноземними партнерами. Російське бізнес-середовище у сучасних умовах набуває певної статичності і водночас демонструє підготовку до нового «перерозподілу» дедалі менших ресурсів.

3. *Стагнація у промисловості.* Поточний стан російської економіки визначається як нестабільний, що зумовлено відсутністю рушіїв економічного зростання у країні⁴⁹⁸. Спостерігається загальне падіння промислового виробництва після весняного (березень – травень 2017 р.) балансування світового

нафтового ринку. Падіння протягом більш ніж двох кварталів поспіль спонукало деяких аналітиків говорити про початок нового етапу рецесії/згортання російської економіки. Уникнути загрозового падіння вдалося за рахунок операцій з нафтою, газом, вугіллям та іншою сировиною⁴⁹⁹.

За альтернативними розрахунками аналітичних центрів, зростання демонструє тільки сільське господарство; видобувна промисловість; транспорт; близька до «нуля» роздрібна торгівля. Тобто йдеться про традиційні російські сировинні галузі та пов'язані з ними сфери. Уперше за роки статистичних спостережень 2016 року зафіксовано відсутність будь-якого сезонного зростання економічної активності у IV кв. та рекордне з кризового 2009 р. падіння промисловості у III кв.⁵⁰⁰. Динаміка промислового виробництва на кінець 2016 року (плюс один в. п.) поступалася показникам подібних економік у світі утричі поряд із зіставним стагнаційним зростанням ВВП РФ (1,5 в. п.)⁵⁰¹. Тож, якщо не брати до уваги реалізації великих державних інфраструктурних проектів (Кримський міст, Сила Сибіру та ін.)⁵⁰², рецесія в економіці вже почалася.

На кінець 2017 р. російська промисловість досягла найгірших з кінця 2014 р. значень своєї активності, проти 2016 р. помітно знизилась прибутковість підприємств у виробничих секторах економіки⁵⁰³. Кількість банкрутств малих і середніх підприємств у країні досягла рекордних з 2009 р. значень⁵⁰⁴, при цьому понад половина випадків закриття підприємств викликана внутрішніми структурними макроекономічними чинниками⁵⁰⁵. Банкрутства спостерігаються в усіх галузях економіки (крім надання послуг і металургії). Найвищий рівень банкрутств у будівництві⁵⁰⁶.

Основними причинами такого падіння аналітики зазвичай називають скорочення обсягів виробництва у видобувній промисловості (нафта, газ, вугілля) на тлі тривалого зниження виробництва у переробній промисловості та наслідки штучного завищення і спекуляції влади зі статистичними даними у промисловості в 2015 – 2016 рр.⁵⁰⁷. Крім того, негайне вилу-

чення нафтодоларів у резерв бюджету нівелює їх вплив як адресного стимулювання економіки.

За оцінками Світового банку⁵⁰⁸, загалом соціально-економічне становище в РФ і далі погіршується – 53,7 % громадян перебувають у зоні найвищої соціально-економічної вразливості перед імовірними економічними негараздами.

Другий проблемний блок функціонування соціально-економічної системи – неефективне адміністрування соціально-економічних процесів. Характер управління залишається директивним (за дорученням керівництва), що знижує ефективність дій управлінців та політико-адміністративну спроможність держави. Фактично працює не система, а окремі групи осіб – спостерігається превалювання інтересів обраних економічних агентів, схвалення дрібних рішень вищою ланкою управлінців чи їх позаштатних радників, помічників тощо.

Превалюють прості адміністративні рішення (наприклад, прямі заборони, перевірки), державні фінанси марнуються. Зокрема, можна виокремити такі особливості.

1. Потрапляння у пастку «ручного» управління. Чергові спроби уряду РФ розпочати адміністративну реформу та запровадження стратегічного управління у країні залишилися безрезультатними. Натомість загострилася конкуренція у владних колах щодо реалізації таких реформ у соціально-економічній сфері. Кожна група намагалася запропонувати свій порядок денний реформ з огляду на прагнення очолити наступний уряд чи отримати вигоди поза урядовими структурами шляхом наближення до президента.

У державі панує практика директивного «ручного» управління⁵⁰⁹: відсутня будь-яка система відстеження (урядового моніторингу) довгострокових рішень влади, національних проектів, а також стратегічних завдань президента та російського уряду⁵¹⁰. Уряд РФ не завжди знає, як реалізуються значні інфраструктурні проекти, на що впливають і т. д. Координація між відомствами порушена або не існує узагалі.

Система органів державної влади РФ зорієнтована на виконання виключно прямих доручень керівництва держави та окремих відомств. 80 % чиновників виконують поточні (не стратегічні) доручення керівництва, що, як правило, виходять за межі їхніх посадових обов'язків.

Федеральний і регіональні уряди у країні перебрали на себе надмірну кількість функцій, що призводить до їх ігнорування службовцями у поточній роботі. Тільки до 38 % службовців зайняті своїми прямими обов'язками, інші – терміново «гасять» поточні проблеми, що виникають. Це формує ситуацію завищених видатків бюджетної системи на державні потреби⁵¹¹ та провокує дисфункціональність управління – перманентну інституційну слабкість російської держави. Керівництво РФ позбавлене стратегічного бачення розвитку країни, що ускладнює вибудовування функціональної вертикалі управління економікою⁵¹².

У владних колах триває перманентна боротьба за увагу президента до ініціатив окремих груп. Уряд після фактичного провалу роботи Ради зі стратегічного планування та пріоритетних проектів при президентові РФ з осені 2017 р. анонсував діяльність експертного центру з підтримки реформ «Адміністрації росту»⁵¹³ для позаурядової координації реформ⁵¹⁴ на базі Аналітичного центру при уряді РФ як майданчика для діалогу між відомствами⁵¹⁵. Тоді як згадана вище рада і Міністерство економічного розвитку РФ, функції яких дублює центр, будуть перетворені на штаб реформ із прийняття «стратегічних» рішень.

Водночас наростає тиск опонентів уряду – Центру стратегічних розробок (Олексія Кудріна, колишнього міністра фінансів і автора реформ Путін-2000) і «Стольпинського клубу» (Сергій Глазєв, радник президента; Борис Титов, уповноважений президента у справах захисту прав підприємців), що має помітну прихильність російських «силовиків».

Кожен з них пропонував власну стратегію економічного розвитку: до 2024 р. – Центр Кудріна⁵¹⁶ (на базі низки інсти-

туційних реформ) і до 2025 р. — Клуб (галузево-секторальних реформ)⁵¹⁷. Зокрема, ключовою інституційною реформою пропонується реформа державної служби⁵¹⁸ — широка дерегуляція, реформа урядового Кабінету і просування нової кадрової «революції» тощо^{519, 520}.

Проте, на думку вищих чиновників і російських експертів, залишається незрозумілим механізм запровадження згаданих реформ Центру: ні однозначної політичної волі лідера; ні досвіду успішної реалізації таких перетворень російська влада немає⁵²¹. Вони підкреслюють, що ініціативи Клубу для нової промислової політики скоріше відображають «радянське» мислення і підходи до організації економічного життя у країні⁵²², ніж здатні віднайти успішний шлях реанімації економіки, і мають популістських характер.

Обраний після виборів президента алгоритм реформ майже повністю повторює форму реформ 2000-х рр. Тобто йдеться про реалізацію національних проектів на основі передвиборчого бачення президента РФ («Травневий указ — 2018») за його дорученням — вказівкою новосформованому уряду.

Владі не вдається перейти до стратегічного управління, що спричиняє ускладнення поточних проблем і нагромадження різноманітних органів і рад з реформ, раз за разом виникають ініціативи з формування паралельних структур. Відбувається традиційний процес наростання суперечностей в управлінському апараті, його поступове розростання.

За перманентною боротьбою за утримання влади (переваги) між відомствами та групами система розподілу державних ресурсів консервується довкола директивних засобів та інструментів керування. Серед російських аналітиків зростає переконаність у необхідності дієвого позаурядового центру як аналітичної рівновіддаленої структури у новому політичному циклі (після президентських виборів).

1. Низька ефективність урядових рішень. Попри тривалу (з 2012 р.) економічну кризу у країні уряду РФ не вдалося віднайти дієвих заходів її уповільнення і переходу до відновлення,

незважаючи на зовнішні кон'юнктурні чинники у середньостроковому періоді.

Реалізація поточних урядових рішень, програм і проектів залишається нерезультативною та неефективною. Нові ініціативи-напрацювання в економічній площині, як правило, зводяться до традиційних засобів щодо надання різноманітних пільг переважно державним підприємствам чи наближеним до них структурам⁵²³. Уряд зайняв вичікувальну позицію і сподівається на самостійне «збалансування» поточної ситуації у країні⁵²⁴.

Бюджет країни втрачає до 30 млрд дол. США щороку від реалізації пільг і пільгових режимів на тлі наднизької якості «стратегічних» проектів, що фінансуються державою, у т. ч. з резерву уряду (Фонду національного добробуту). Державні інвестиції неефективні. У середньому їх прибутковість у рази нижча від комерційних інвестицій⁵²⁵. Крім того, реалізація інфраструктурних, насамперед соціально значущих, програм часто не має очікуваної віддачі. Наприклад, житлова програма президента повністю провалена⁵²⁶. Тоді як реалізація інфраструктурних програм (поза великими будівництвами) не перевищує 15 %⁵²⁷.

Як правило, урядові дії щодо підвищення ефективності регулювання та підтримки фінансової стійкості держави спрямовані на уточнення податкового регулювання в основних сферах господарювання (енергетика) та підвищення адміністративної дисципліни у стягненні податків. Влада намагається віднайти шляхи спрощення ведення бізнесу і розширення податкової бази за рахунок малих підприємств і самозайнятих громадян через виведення тіньових зарплат і зайнятості у «правове» поле⁵²⁸ тощо⁵²⁹.

Більшість економічних регуляцій у 2016 – 2017 рр. зводилася до широкого обережного маніпулювання фінансово-податковими інструментами у бік поширення податкового тягаря на кінцевого споживача (громадян). Міністерство фінансів перетворилося на таке собі супервідомство, що зосередило

усі регулятивні, наглядові та закупівельні функції⁵³⁰. Попри це та відносну фінансову стійкість жодна із заявлених на початок 2017 року реформ не була розпочата: ні урядові щодо стимулювання модернізації економіки⁵³¹, ні міністерські⁵³². Так, пілотний проект адміністративної реформи у Міністерстві економіки РФ⁵³³, оголошений на 2017 р., зведено нанівець⁵³⁴. А задекларовані пріоритетні урядові проекти — п'ять державних цільових програм: «Освіта»; «Охорона здоров'я»; «Житлово-комунальне господарство»; і «Сільське господарство» — не продемонстрували очікуваного соціального ефекту напередодні виборів.

Урядовці схильні до перенесення чи перегляду реформ у сфері оподаткування у 2018 р. через побоювання негативних наслідків від вад їх реалізації на перших етапах. Наприклад, спроби локальної реформи податкового обліку (у м. Москві) спричинили ускладнення розрахунків у банківському секторі⁵³⁵.

Тож після формування «нового» уряду початок запровадження названих реформ планується на 2019 р. Доволі епізодичні регуляторні перетворення (наприклад, у сфері стягнення податків з нафтових компаній) залишалися здебільшого спрямовані на поточне збалансування бюджету країни, структурна ж перебудова економіки відверто обмежується низькою інституційною спроможністю державного апарату.

3. Наростання податкового тягара для підприємств. Переважна більшість рішень урядових органів у 2016–2017 рр. стосувалася підвищення «дисципліни» стягнення податків у не нафтогазовому секторі. Це, за підсумками 2017 р., дало змогу владі стверджувати про зростання таких податкових надходжень до бюджету на тлі зниження ділової активності у країні (перевиконано плани на 2,2 %). Так, за дослідженням російської консалтингової компанії IPT Group⁵³⁶, для 78 % компаній у РФ, у т. ч. іноземних та спільних підприємств, зріс податковий тиск, пов'язаний з адмініструванням податкових стягнень при встановленні платоспроможності контрагентів,

їх добросовісності та стягнення не завжди обґрунтованих податкових заборгованостей.

Посилилися перевірки поточних форм розрахунків, зріс масштаб використання фірм-прокладок. Зокрема, серед податкових донарахувань (адміністративних штрафів) 25 % сум становлять платежі компаній за використання/співпрацю з «ненадійними» контрагентами⁵³⁷. Поширилася практика необґрунтованої відмови податкових органів від приймання податкових декларацій та наступне вчинення перевірок щодо фірм, які лише підозрюються (не мають доведених даних) у «посередницькій» діяльності⁵³⁸.

Також на допомогу податківцям Конституційний суд РФ визнав незаконними схеми подрібнення підприємств⁵³⁹ з метою оптимізації/ухиляння від сплати податків – практики, що масово використовується на пострадянському просторі (переважно в РФ і Україні). Зокрема, запроваджено нові норми Податкового кодексу РФ щодо ухиляння від сплати податків (вони визначають законну форму поділу бізнесу та ін.)⁵⁴⁰.

Уряд оголосив подовження мораторію на планові перевірки органами державної влад для малого бізнесу і поширення його дії на середні підприємства⁵⁴¹ до 2022 р. Вказується на спробу державних органів перейти на ризик-орієнтовану систему відстеження порушень. Відзначається, що за час попереднього мораторію 2016–2017 рр. кількість перевірок малого бізнесу знизилась на 40 %. Проте залишався набір позапланових перевірок.

Боротьба з ухилянням від сплати податків («оптимізацією») чи їх відтермінуванням набула мобілізаційно-адміністративного характеру попри запровадження мораторію на перевірки малого бізнесу у країні (подрібнені підприємства, як правило, малі). При цьому зберігається високий рівень корупції⁵⁴², що лягає додатковим тягарем на російські підприємства під час суворих і часто необґрунтованих податкових перевірок.

Характерно, що Світовий банк відзначає стійкий і досить високий рівень позитивних умов ведення бізнесу в Росії⁵⁴³.

Так, у рейтингу DoingBusiness РФ посіла 35-ту позицію, а основними прорахунками влади в цій сфері названо: складність ведення зовнішньої торгівлі; отримання дозвільних документів для будівництва; рівень податкового навантаження. Перевага — сприятливе правове регулювання.

Інвестиційний клімат та фінансово-економічна стійкість малих і середніх підприємств попри формально сприятливі умови ведення бізнесу погіршується, зростає адміністративний неконкурентний тиск. Домінує адміністративна практика регулювання.

Третій проблемний блок функціонування соціально-економічної системи — поглиблення зовнішньої залежності. Економіка швидко реагує на найменші зміни сировинної кон'юнктури — від них прямо залежить відновлення чи спад економічної активності у країні. Влада активно шукає шляхів виходу на нові сировинні ринки, що свідчить про її принципову згоду з нинішньою ситуацією, нездатність запропонувати нові рушії зростання на внутрішньому ринку.

1. Спрацювання безумовної експортно-сировинної (енергетичної) залежності. Зміна динаміки зовнішньої кон'юнктури на сировинні товари і маніпульоване збалансування ринку енергоресурсів, насамперед сирої нафти, дозволили російській економіці досягти певної стійкості. Зокрема, на кінець 2017 р. підприємницьку впевненість демонстрували тільки галузі видобувної і обробної промисловості⁵⁴⁴, та сільгоспвиробництво, де фіксується помітне пожвавлення у зв'язку зі значними урожаєми. Російська економіка демонструє типову поведінку експортно-енергетичної залежності.

За підсумками 2017 р. зовнішньоторговельний оборот товарами РФ зріс на 24,8 % проти показників попереднього року (експорт зріс на 25,3 %, імпорт — 24,1 %). Торгівельне сальдо зросло на 21,6 % (або на 25 млрд дол. США)⁵⁴⁵. Тобто позитивне торговельне сальдо становило в 2017 р. 1,5 — 1,6 % ВВП країни, що відповідає офіційно оголошеному приросту ВВП РФ за підсумками року — 1,5 % ВВП.

Позитивне торговельне сальдо зумовлено ледь не виключно зростанням цін на сиру нафту (і пов'язану з нею газову ціну). Так, ні видобуток, ні експорт цієї сировини майже не змінився, але помітно зросла ціна на нафту – 22 % (фактична середня експортна ціна російської нафти 2016 р. – 42 дол. США/бар.; 2017 р. – 51 дол. США/бар. з урахуванням умов комерційних угод, знижок тощо)⁵⁴⁶.

У структурі експорту сировинні товари становлять до 83 %, зокрема паливні ресурси – 59,2 %⁵⁴⁷. Зростання середнього товарообороту з основними країнами – торговими партнерами РФ теж (подібно до торговельного сальдо) кореспондується зі зростанням вартості нафти і природного газу або сталі та виробів з неї за збереження традиційних фізичних обсягів поставок. Наприклад, з ЄС він виріс на 22,9 % (основний продукт – газ), США – 16,2 % (сталь), Японією – 13,9 % (газ); Китаєм – 31,5 % (нафта зі збільшенням обсягів поставки); з Україною – 25,6 % (вугілля, мінеральні добрива) і країнами СНД – 25,8 % (газ та промислові товари); помітно зросла російська присутність в Узбекистані (на 33,9 %) – часто за рахунок витіснення українських промислових компаній.

Таким чином, економічне зростання повністю залежне від зовнішньої кон'юнктури на сировинних ринках та інтенсивності пошуку зовнішніх експортних ніш у третіх країнах, у тому числі щодо витіснення українських виробників з ринків відносно залежних від Росії держав чи таких, що використовують споріднену з українською промислову продукцію.

2. Загострення залежності від зовнішніх ринків. Російська економіка досягла певної проміжної стійкості на ґрунті стабілізації цін на сиру нафту та інші сировинні товари. Так, стабілізація нафтових цін розглядається російськими аналітиками як підстава для остаточного припинення рецесії російської економіки⁵⁴⁸, але у 40 % регіонів падіння триває. Стійкість залишається ситуативною. У галузевому розрізі на межі кризи (брак інвестицій та відносно низький випуск продукції) пере-

бувають дві великі галузі російської промисловості — металургія та виробництво готової металевої продукції.

Подолання згаданої непевності економіки уряд розраховує досягти за рахунок заходів із розширення інвестиційних процесів у промисловості країни⁵⁴⁹. Він напрацьовує програму створення «фабрики» інвестиційних проектів у чотирьох номінаціях: підтримка експорту; виробництво високотехнологічних продуктів; інноваційні ініціативи; а також розвиток інфраструктури⁵⁵⁰.

Проте за збереження поточної структури економіки у 2018–2019 рр. щорічний темп зростання економіки Росії (у кращому разі) не вийде з коридору 1–1,5 % ВВП⁵⁵¹, що, по суті, тотожне для РФ відсутності економічного зростання взагалі.

Натомість досягнення видимої стійкості російської економіки та стримані очікування щодо можливих значних потрясінь для РФ сприяли зниженню ризиків дефолту для Росії — вони низились на світовому кредитному ринку до рівня 2013 р. Російські компанії, що не потрапили під дію санкцій, отримали додаткові сприятливі умови для прямих запозичень (корпоративних євробондів) на світовому ринку запозичень^{552, 553}.

Крім того, РФ веде підготовку до розширення своєї присутності на ринку уранових руд⁵⁵⁴, алюмінію^{555, 556}, нафтопродуктів на локальних ринках нафтопродуктів (наприклад, обласнування заводу в Індії) та сирової нафти (на ринку Китаю, у т. ч. через «посередницький» продаж значної частини акцій «Роснефти» китайській корпорації) тощо.

Росія намагається пристосуватися до ключових економічних санкцій США через залучення прямих іноземних інвестицій китайських і європейських партнерів зі зниженням частки участі Росії у безпосередній реалізації спільних проектів. Йдеться, наприклад, про обмеження участі «Газпрому» в управлінні проектом «Північний потік — 2»⁵⁵⁷ та «коригування» схем фінансування цього проекту в разі повноцінного введення заборон американцями⁵⁵⁸.

Тобто Росія робить наголос на розширенні власних зовнішніх сировинних ринків та завершенні різноманітних спільних проектів у сировинних галузях для широкого залучення партнерів з інших держав до підтримання російської економіки.

Як наслідок, залишається надвисока вразливість там, де таке партнерство обмежене — у металургії; і зберігаються високі ризики зовнішньоекономічних (зниження цін на нафту) і політичних (санкції) потрясінь.

Спрацювання негативних чинників може відновити рецесію (падіння) економіки.

3. Депресивний внутрішній попит. Галузеві дослідження російської промисловості⁵⁵⁹ дозволяють стверджувати, що антикризові заходи підприємств у Росії в 2014–2016 рр., спрямовані на подолання наслідків економічної кризи на тлі дії зовнішніх санкцій та падіння цін на основні експортні товари, для переважної більшості секторів російської економіки виявилися дієвими. Підприємства здебільшого пристосувалися до кризових явищ шляхом оптимізації виробництва (оптимізація оподаткування) та зайнятості (економія на персоналі).

Зокрема, масовим стало явище прихованого безробіття (відпустки за власний рахунок, неповна зайнятість тощо) і скорочення тіньових видатків підприємств на своїх працівників. Уперше з 2011 р. (після світової кризи 2008–2009 рр.) тіньова оплата праці згортається, але зростає сукупна тіньова зайнятість у економіці⁵⁶⁰. «Вивільнені» працівники переходять на неофіційні роботи. Це дозволило стабілізувати фінансово-економічний стан підприємств та зупинити падіння у реальній економіці країни.

Проте зазначені перетворення допомогли досягти стійкості переважно потужним і великим підприємствам, що мали державну підтримку (пільгове фінансування, державні замовлення тощо). Єдиним винятком серед секторів російської економіки, що продемонстрував значний і тривалий спад виробництва, став сектор роздрібної торгівлі (мінус 22,6 % у 2017 р.), який, однак, помітно увібрав офіційну вивільнену робочу силу.

3.3. ФІНАНСОВА ПОЛІТИКА

Тривала економічна криза у Росії (з 2012 р.) відобразилася у консервативній фінансовій політиці уряду та монетарної влади, зорієнтованої на концентрацію ресурсів та звуження бюджетних витрат незалежно від середньострокових кон'юнктурних коливань на світових ринках. Було сформовано три базові політичні процеси як відповідь на поточну фінансово-економічну позицію РФ у світі та латентні кризові прояви всередині країни.

Перший — консолідація ресурсів у руках центральної влади та розширення певних оперативних можливостей їх перерозподілу. Це знайшло вияв у послідовній бюджетній економії, переформатуванні державних резервів та переході до строкового кредитування (перекредитування) попередніх боргових зобов'язань країни.

1. Бюджетна економія. Бюджетний процес у РФ запрограмований на продовження поточної політики консолідації державних видатків (до 2020 р.)⁵⁶¹ при збереженні консервативної структури федерального бюджету. Тобто мова йде про економію витрат і всебічну мобілізацію доходів бюджету з метою вивільнити (знизити) поточні бюджетні видатки за наступні три роки на 3 в. п. ВВП при помірному зростанні економіки до 2,5 % ВВП щороку. На 2018 р. через федеральний бюджет витрачається 18,5 % ВВП (планують знизити до 15,5 %), через консолідований (федеральний і регіонів) — 34 % ВВП, а зростання економіки у 2017 р. становило 1,5 % ВВП країни.

У цьому контексті консервативність структури головного фінансового документа РФ полягає у зниженні низки поточних соціальних видатків, скороченні видатків на охорону здоров'я, освіту тощо без урізання основних оборонних витрат⁵⁶². Це вирівняє соціальні й безпекові видатки (близько 30 % кожна категорія). У фактичних даних витрат (від ВВП) вони будуть знижуватися та отримують виражений правоохоронний характер.

Уряд розраховує зберегти поточний рівень забезпечення силовиків шляхом оптимізації витрат на спеціальні операції. Загальні номінальні офіційні (відкриті) видатки будуть зменшуватися до періоду, що передував війні з Україною, — не більш як 4,5 % ВВП (з 5,2 % у 2017 р.). Однак разом із прихованими витрати на спецоперації та ін. залишатимуться доволі високими — до 7 % ВВП країни у середньому протягом 2018 — 2020 рр.⁵⁶³

При цьому першість у забезпеченні віддаватиметься Російській національній гвардії та правоохоронним органам. На відміну від зниження офіційних видатків на російську армію правоохоронці не відчують зниження забезпечення. Саме їх забезпечення становитиме понад 70 % утримання всіх збройних сил у країні.

Також у бюджеті закладено істотне скорочення видатків на підтримку окупованих територій України (у т. ч. завершення будівництва інфраструктури в Криму). Декларовані засекречені видатки повертаються на рівень, що передував вторгненню в Україну⁵⁶⁴.

Кошти, вивільнені внаслідок скорочення бюджетних витрат у разі збереження поточної позитивної нафтової кон'юнктури⁵⁶⁵, влада сподівається переспрямувати на нові передвиборчі ініціативи президента Володимира Путіна. Так, сукупні затрати на реалізацію оголошених амбітних президентських ініціатив становитимуть, залежно від оцінок і часу реалізації, 1,5 — 3,7 % ВВП країни щорічно (усього, до 341,6 млрд дол. США), що потребуватиме не лише економії, а й певних реформ та/або зовнішніх інвестицій⁵⁶⁶.

Формування бюджету залишається консервативним та розрахованим на підтримання високої безпекової готовності, передусім правоохоронної, і проведення спеціальних операцій. Зниження соціальних видатків вважається запорукою підтримання належного рівня її забезпечення та є спробою надати економіці нового імпульсу незалежно від стану ринку сирої нафти у світі.

2. *Консолідація резервів держави.* Російський уряд послідовно консолідує резерви, що пов'язано із зовнішніми сировинними надходженнями до бюджету держави⁵⁶⁷. Очікувано було вичерпано резервний фонд уряду і збережено єдиний Фонд національного добробуту (президентський фонд)⁵⁶⁸. Отримані додаткові надходження від сировини були спрямовані на зміцнення міжнародних резервів Росії. Зокрема, РФ за рік наростила свої міжнародні резерви на 12,7 % (або 55 млрд дол. США) у першу чергу за рахунок монетарного золота в резервному кошику⁵⁶⁹ та вкладень у суверенні боргові зобов'язання США.

Політика економії бюджетних ресурсів зберігається за винятком окремого дофінансування витрат силовиків, інфраструктурних проектів та витрат пенсійного фонду⁵⁷⁰.

Уряд планує до кінця 2018 р. перерахувати згадані накопичення (здійснені за рахунок нафти) до єдиного резервного фонду. На початок 2018 року загальні оперативні резерви уряду під наглядом президента становили 65,15 млрд дол. США, або близько 5 % ВВП країни. Проте швидке вилучення з єдиного резервного фонду коштів на покриття дефіцитів чи кризових ситуацій можливе лише на суму не більшу за 38,4 млрд дол. США.

Уряд очікує наповнювати єдиний резервний фонд через придбання іноземних валют міністерством фінансів на внутрішньому ринку (очікування у 2018 р. — понад 33 млрд дол. США)⁵⁷¹.

Отже, за рахунок покращення кон'юнктури влада прагне акумулювати у 2018 р. ліквідних ресурсів (високоманеврені кошти) на суму до 130 – 150 млрд дол. США (10 – 12 % ВВП, або резерв на 5 – 7 років війни). Йдеться про досягнення значень обсягу гнучких резервів на рівні, що передував війні з Україною, а тепер консолідований з усіх можливих джерел на тлі кризи.

Проте, за різними оцінками, до 75 % резервів залишаються уразливими до зовнішніх чинників — перебувають за межами РФ: понад 25 % — суверені боргові зобов'язання США; до 25 —

40 % — рахунки у приватних банках США і ЄС; і 35–50 % — золото в банках США і РФ.

Загалом, російській владі вдалося зберегти поточні «операційні» резервні фонди на рівні 2016 р. і наростити загальні резерви РФ до рівня листопада 2014 р., але з помітним зростанням обсягу монетарного золота у структурі активів (у 1,7 раза)⁵⁷².

Чиста інвестиційна позиція⁵⁷³ держави зросла на 21 % (до 267,8 млрд дол. США)⁵⁷⁴ та демонструє загальне зміцнення. Тоді як загальний (і державний, і корпоративний зовнішній борг) становив 518,9 млрд дол. США. На цьому тлі характерно зростали строкові боргові зобов'язання держави шляхом прямих запозичень уряду через випуск цінних паперів у рублях (на 16,7 млрд дол. США).

Це означає, що міжнародні запозичення протягом року, як правило, здійснювалися безпосередньо державою попри значне накопичення нею ж резервів від сировини (поява ускладнень для прямих позик російських монополій). Влада схиляється до нарощування саме золото-валютних резервів як найбільш «маневрених» у разі зовнішнього тиску чи непередбачуваних подій у середньостроковому періоді.

3. Розширення масштабів і обтяження запозичень. Перехід до посткризової моделі балансування федерального бюджету (економії) у процесі згортання внутрішніх резервів та основних джерел надходження доходів спонукає уряд до використання кредитно-фінансових інструментів зниження навантаження на власні ресурси. Тобто триває пошук засобів різноманітних строкових запозичень. Нові запозичення, як правило, спрямовуються на погашення попередніх боргів Росії.

Основними інструментами залишаються довгострокові зовнішні запозичення (т. зв. євробонди) і облігації внутрішньої позики (наприклад, у 2017 р. введено нові «облігації федерального займа «Народные»»)⁵⁷⁵. При цьому з відновленням нафтових надходжень уряд вкладає отримані доходи в американські боргові папери як найбільш ліквідні активи.

2017 року уряд РФ вдруге після початку війни з Україною позичив на зовнішніх ринках (3 млрд дол. США строком на 10 і 30 років)⁵⁷⁶ за участі європейського розрахункового центру Euroclear⁵⁷⁷, але з дещо незручними позиковими умовами, спричиненими політичними факторами (санкціями). Після того, як США у лютому 2018 р. оголосили про відмову від фінансових санкцій щодо РФ, уряд вигідно переуклав угоди (перевипустив облігації) та розширив позику (до 10 млрд дол. США за 2016 – 2017 рр., на кінець 2018 р. очікується понад 13 млрд дол. США)⁵⁷⁸.

Зі зниженням ризиків фінансових санкцій зріс інтерес до російських цінних паперів серед іноземних інвесторів, таких як інвестиційні фонди, страхові компанії, а також макрофінансові організації з інших країн⁵⁷⁹, переважно Британії, США і Німеччини. Активністю відзначаються учасники інвестування з Росії та різноманітних офшорних територій⁵⁸⁰. Уразливіми перед санкціями є до 21,5 % усіх ліквідних строкових активів РФ у світі⁵⁸¹ та до 34 % обсягу усіх фінансових операцій з російськими паперами на її фінансовому ринку.

Російський уряд розширив кредитування американської економіки на 16 млрд дол. США (до 102,2 млрд дол. США, на грудень 2017 р.)⁵⁸², або вклав 64 % усіх накопичених надходів від нафти у цей період у міжнародних резервах РФ (інше – валюта США і монетарне золото). Це 15-та позиція серед позичальників світу для США.

На початок 2018 р. РФ уперше за десять років стала чистим позичальником на зовнішньому і внутрішньому ринках⁵⁸³. Така ситуація переважно типова для розвинутих країн, але не сировинно-орієнтованих держав, що не мають альтернативних джерел розвитку економіки, окрім одної-двох галузей⁵⁸⁴.

Визначального впливу такі негативні процеси не мають – на відміну від залежності між державним боргом і ВВП країни (у РФ одна з найкращих у світі пропорція – до 23 %, разом з корпоративним боргом – до 45 %). Проте такі процеси вказують на згорання можливостей держави перерозподіляти

наявні ресурси на користь державних підприємств чи здійснювати різноманітні проекти за державний кошт тощо.

Попри зростання нафтових доходів уряд схильний продовжувати бюджетну економію⁵⁸⁵. Зокрема, чи не вперше за останні роки Росія розглядає питання про згортання видатків на власні арктичні проекти (у 17 разів) та деякі інші інфраструктурні проекти за кордоном.

Отже, держава усе більше втягується у підвішений фінансовий стан, коли державні інвестиції в економіку країни стають високоризиковими. Однак впливові держави й іноземні інвестори позбавляються можливості миттєво негативно вплинути на фінансовий ринок РФ без завдання прямої шкоди своїм інтересам.

Другий процес – пошук внутрішніх резервів фіскальними методами та підтримання ринку спекулятивних інвестицій. Такі дії насамперед були пов'язані з реагуванням на політику фінансових центрів світу, оздоровленням банківської системи та розробкою нових податкових ініціатив.

1. Дзеркальне реагування на трансформацію зовнішніх фінансових ринків. Протягом року регулювання у фінансовій сфері РФ визначалося заходами для підтримання фінансової стійкості держави та формування та/або підтримання попередніх умов щодо інвестиційної привабливості країни, а також завершення процесу оздоровлення банківської системи у режимі оперативного управління. ЦБ реагував на ті чи інші ризики для фінансового ринку, що виникали довкола РФ і окремо на фінансовому (інвестиційному) і сировинних ринках світу.

Вони зводилися до: помірно жорсткої монетарно-грошової політики для досягнення належного рівня інфляції (3–4 % річних, досягнуто на кінець року 2017 р. 3,2 %); підвищення вимог і ліквідації неспроможних фінансових установ⁵⁸⁶ і фінансових гравців, у т. ч. здійснено спроби впорядкувати ринок мікроінвестицій (спекулювання на ринку цінних паперів громадянами) та мікрокредитування; підтримання вартості

російського рубля⁵⁸⁷ відповідно до потреб бюджету та змін на експортних сировинних (сирої нафти) на фінансових ринках шляхом дзеркального зниження вартості грошей для учасників ринку (облікової ставки) до зміни політики Федеральної резервної системи США.

Так, відповідно до графіка зміни облікової ставки у США та через певні побоювання щодо введення санкцій до суверенних запозичень Росії ЦБ РФ знижував власну облікову ставку п'ять разів поспіль, тоді як напередодні ФРС США підвищувала свою ставку із дзеркальним кроком (0,25 в. п.). Зі зростанням вартості долара США на світових ринках капіталу і, відповідно, зниженням інвестиційної привабливості РФ та інших країн, що розвиваються (їх цінні папери)⁵⁸⁸, здешевлення нафти і сировини ЦБ попереджував значні коливання.

Отже, Банк Росії намагається попередити негативні зовнішні ефекти для російського фінансового ринку, утримати інвесторів на ринку та підтримати експортерів. При цьому підтримання низької інфляції, стійкості банківського сектора та здешевлення грошей теоретично (за інших рівних умов – без санкцій), має заохочувати інвестиційну та кредитну діяльність у реальному секторі економіки країни.

Проте цього ефекту не вдається досягти четвертий рік поспіль⁵⁸⁹ на тлі відносної стійкості фінансового ринку, що склався у країні після кризи та запровадження санкцій. Тоді як з відмовою США від боргових санкцій (у лютому 2018 р.) основними в Росії вважаються загальносвітові ризики для системи країни⁵⁹⁰. Ефект від такої політики банку залишається короткостроковим і нестійким.

2. Спекулятивна банківська діяльність (або банківська криза). Російське банківське середовище тривалий час функціонувало у бізнес-моделях грошово-фінансових пірамід⁵⁹¹ і розширеного, часто не забезпеченого споживчого чи іпотечного кредитування (подібно до ситуації в Україні, наприклад, із «Приватбанком»). Уповільнення економіки, зниження доходів громадян з 2013 р. автоматично зупинило процеси роз-

ширеного кредитування та залучення депозитів з російської економіки. Центральний банк РФ став масово проводити «очищення» банківської системи від проблемних банківських установ та вводити додаткові вимоги⁵⁹².

При цьому ЦБ часто послуговувався політичними мотивами до низки великих банків щодо вибору інструментів їх порятунку^{593,594}, залежно від міри участі у таких банках капіталів, наближених до федеральної влади осіб та підприємств⁵⁹⁵. Це спричинило концентрацію на початок 2018 р. практично усіх фінансових потоків у країні в руках державних банків чи ЦБ.

Основною бізнес-моделлю для великих банків⁵⁹⁶ («велика десятка» плюс, 9 з 10 — державні)⁵⁹⁷ на чолі зі «Сбербанком Росії» стала здебільшого спекуляція на фінансовому ринку⁵⁹⁸.

Кредитування реальної економіки банками майже припинилося: воно або надається певним державним підприємствам, або відбувається на таких умовах, що істотно ускладнюють ведення приватного бізнесу.

Зберігаються обтяжливі (щодо періоду погашення) боргові зобов'язання банківського і корпоративного середовища⁵⁹⁹. Розширюється касовий розрив у фінансовій системі, що не має джерел внутрішньої компенсації. Зростає сума ненадійних позик у економіці та знижується прибутковість навіть одержавлених банків⁶⁰⁰. Внесок діяльності приватного банківського сектора в економіку РФ становить не більше ніж 1 % ВВП країни.

Складається досить загрозна ситуація, коли найбільші державні банки витісняють менші приватні у конкуренції за платоспроможних великих і середніх позичальників. Малі — вимушені розширювати портфель ризикових позик в умовах «очищення» середовища від регіональних «банків-запобіжників». Тоді помітна невдача одного відносно малого банку може запустити «ефект» доміно щодо інших малих і швидко поширитися.

Зокрема, відбувається прискорене накопичення банками незабезпечених кредитів — за 2016–2017 рр. більш як удвічі

(до 64 млрд дол. США). Загальна заборгованість громадян і економіки перед банками на початок 2018 р. становила понад 108 млрд дол. США і далі зростає⁶⁰¹. У РФ 47 млн осіб мають відкриті кредитні рахунки, з них понад 17 % (або до 8 млн осіб) перебувають у зоні ризику банкрутства (неплатоспроможності)⁶⁰². Зокрема, це громадяни, які мають: два (21 % усіх таких громадян), три і більше (19 %) та один (16 %) кредити. Переважно це ті, хто бере готівкові запозичення. Також втрачають актуальність пенсійні заощадження громадян, що могли стати засобами підтримки платоспроможності кредиторів⁶⁰³.

Крім того, зuboжіння населення спровокувало динамічні масштаби мікрофінансового кредитування та перекредитування⁶⁰⁴. Загальні неповернуті боргові зобов'язання оцінюються у 83 млрд дол. США. Кількість судових претензій щодо мікрокредитування зросла у понад 2,5 раза в 2017 р., тоді як стягнути вдалося лише 14 % сум за рішенням суду⁶⁰⁵.

Стан банківської системи в цілому залишається складним. У 2017 р. було зафіксовано згортання прибутковості банківських установ⁶⁰⁶, практично повністю згорнуто кредитування корпоративного сектора економіки. Як наслідок, за дослідженнями російського ринку, оглядачі вказують на латентну банківську кризу⁶⁰⁷, розростання якої стримується ситуативними діями ЦБ РФ та покращенням зовнішньої кон'юнктури для країни. Однак російські економісти схиляють до думки, що саме низький («ручний») нагляд за банківською системою залишається найслабшою ланкою функціонування цього ринку.

Загалом, поточний обсяг боргів у системі (до 10 % усієї капіталізації банківського сектора РФ) і фактично блокування кредитних інструментів у економіці не критичне, проте у поєднанні із зіставними боргами з мікрокредитування та його помітним соціальним ефектом це сприяє виникненню гострої кризи неплатежів у фінансовій системі та загостренню банківської кризи у країні.

Натомість практично усі ризики такої ситуації повністю покладені на державу через надмірне одержавлення і централізацію банківської системи, де Центральний банк (як власник найбільшого банку «Сбербанк России») мимоволі «підіграє» встановленим бізнес-моделям усіх одержавлених банківських установ. Банківський ринок накопичує низку політико-олігархічних і фінансово-економічних суперечностей.

3. Нова непопулярна фіскальна реформа. Тривала економічна криза у країні врешті спонукає владу до відтворення «історії успіху» податково-фінансової реформи початку 2000-х рр.⁶⁰⁸. Влада розглядає як базу для економічної стійкості держави проведення доволі болісних для корпорацій і громадян змін податкового законодавства, зокрема оптимізацію податкових і митних стягнень з експлуатації природних ресурсів та підвищення податків з доходів громадян на тлі послаблення податкового тягаря для несировинних галузей російської економіки, у т. ч. за рахунок зниження соціальних зборів (перекладання їх безпосередньо на громадян).

Перші такі дії – перший етап оптимізації податків у енергетиці (змінена формула та норми сплати зборів з продажу сирової нафти) – були успішні, що дозволило усунути сезонні коливання надходжень до бюджету від нафтових доходів. Поряд із відновленням позитивної кон'юнктури на сировини у світі це додало помітного оптимізму з приводу дієвості косметичних (не структурних) перетворень. Проте потреба у нових джерелах бюджету не зникла.

Також розпочалася підготовка до адміністративної платіжної реформи для ЦОВВ – переведення до 2021 р. уряду і ЦОВВ на централізоване казначейське обслуговування з метою оптимізації та надання прозорості міжбюджетним розрахункам.

Після виборів здійснюється обережна підготовка до застосування непопулярних фіскальних реформ через відсутність перспектив відновлення нафтових цін до рівня 2011 р.

Йдеться про: податок на доданий дохід (із сировини)^{609, 610}; підвищення акцизів⁶¹¹ і зборів⁶¹² (або т. зв. податки «на Крим»

та інфраструктуру в окремих регіонах); оптимізацію тарифів у ЖКГ; спрощення адміністрування податкових платежів; удосконалення ставок податку (ренти) на надрокористування; скасування пільг для населення; застосування формули ставок для основних не нафтогазових податків «16/22/22» (ПДФО/ПДВ/Соцстрах)^{613,614}. Тобто реформа має торкнутися усіх федеральних податків.

Підготовку до таких непопулярних для багатьох заходів у економіці російські оглядачі називали причиною відсутності у кандидата в президенти В. Путіна економічної передвибірчої програми. При цьому реформи повністю перегукуються з реформами Путін-2000 (авторства О. Кудріна), які президент вважає надуспішними в минулому і прагне повторити.

Як наслідок, уряд очікує створення умов для реанімації російської промисловості в умовах мінімізації зовнішніх інвестицій, усунення будь-якої сезонності надходжень від сировинних галузей (стабільність наповнення бюджету) та закриття прогалин нафтовикам та ін., що дозволяли уникати оподаткування раніше; відмовитися від обтяжувальних соціальних зобов'язань і т. д. Податкова система набуде додаткової стрункості, централізованості з метою забезпечити нову гнучкість та розширення податкової бази.

Крім того, російська влада сподівається отримати помітне зростання доходів бюджету для реалізації хоча б деяких оголошених президентом передвибірчих ініціатив⁶¹⁵ (до 60 % ресурсів будуть отримані з громадян).

Третій процес – вибудовування простих таємних механізмів повернення російських «незрозумілих» капіталів на тлі зростання відтоку капіталу з реального сектора економіки. Метою таких намагань, крім повернення виведеного російського капіталу під контроль держави, є залучення «іноземних» інвестицій у вітчизняну промисловість доступними фінансово-економічними (не адміністративними) засобами.

1. Вігтик приватного капіталу з країни. Унаслідок кон'юнктурного зростання цін на сировинних ринках, насамперед

сирої нафти і металів (на понад 25 %) ⁶¹⁶, РФ отримала помітний профіцит платіжного балансу — у 1,5 раза більше, ніж роком раніше (до 40,2 млрд дол. США) ⁶¹⁷. У 1,5–1,6 раза зріс обсяг виведених за кордон фінансів (31,3 млрд). Але якщо раніше основними і ледь не єдиними суб'єктами відтоку грошей за кордон виступали російські банки ⁶¹⁸, що здійснювали погашення попередніх запозичень, то у 2017 р. — це представники приватного сектора (окремі особи, підприємці, інвестори).

Крім того, за оцінками Центрального банку РФ, сума сумнівних безготівкових угод з виведення коштів зменшилася у 2,4 раза (до 1,5 млрд дол. США), а готівкових — у 1,6 раза (до 5,4 млрд дол. США) у порівнянні з попереднім роком. Тобто фінансові активи на сьогодні виводять повноцінні іноземні інвестори та підприємства з іноземною участю ⁶¹⁹.

Показовим стало поширення такої тенденції у 2018 р. на питоמו російський бізнес. На початку року після анонсування американських санкцій весь чистий відтік капіталу зріс у 2,2 раза та перевищив темп і обсяги виведення грошей у попередньому році ⁶²⁰. При цьому переважає саме перетік валютної виручки російських компаній на свої іноземні рахунки.

Російські нафтогазові компанії, у т. ч. за міжнародної участі, не змінили традиційної схеми виведення активів з країни.

Також через побоювання санкційних наслідків фігурантами «кремлівського списку» у банківській системі РФ набуває поширення практика виведення (зняття) значних валютних ресурсів (наприклад, у I кв. 2018 р. — понад 8–10 млрд дол. США) ⁶²¹, 85 % з яких вилучені корпоративними клієнтами банків (підприємства і організації) ⁶²². Це спровокувало навіть брак вільних валютних активів у окремих банках ⁶²³. Громадяни втратили інтерес до отримання кредитних ресурсів (крім споживчих, короткострокових) чи участі у фінансових операціях ⁶²⁴.

Проте на фінансовому ринку країни спостерігається надлишок банківської ліквідності (грошової маси в рублях) ⁶²⁵, що формують її спекулятивну пропозицію шляхом широкої

участі російських банків та іноземних інвесторів (інвестфондів-спекулянтів) у ситуативних валютних операціях (т. зв. *cerry trade*⁶²⁶).

За таких обставин лише завдяки державним інвестиціям у великі проекти та цінам на сировину (активність державних і напівдержавних корпорацій у добувній промисловості) уперше за 2014–2016 рр. відбулося зростання інвестицій у основний капітал (4,1 %) ^{627, 628}.

Таким чином, одержавлені російські банки не кредитують реальний сектор економіки, віддаючи перевагу «швидким» грошам. Тоді як приватні інвестори (власники) доволі стрімко вилучають власні дивіденди і прибутки підприємств з економіки з огляду на санкції та загальні побоювання щодо стану російської фінансової системи. Зберігається традиційна для Росії модель взаємодії зовнішніх і внутрішнього ринку капіталів, але на тлі наростання низки суперечностей спекулятивного характеру. Держава — чи не єдиний інвестор, що намагається надати прямі імпульси економіці, але із сумнівним успіхом.

Корпоративний сектор попри стабілізацію цін на сиру нафту поступово відчуває наростання гострого інвестиційного «голоду»⁶²⁹.

2. Репатріація капіталу. Тривалий процес подолання наслідків світової фінансово-економічної кризи у світі та протистояння РФ із Заходом сформувалися у два доповнюваних процеси, що потребували реагування російської влади. Перший — посилення у міжнародній фінансовій системі тиску фінансових центрів (США, Британії, Німеччини та ін.) на офшорні зони і капітал, який має суперечливе походження (наприклад, російський, український та ін.). Другий — побоювання російської влади і олігархів прямих фінансових санкцій. І перший, і другий формують комплексну загрозу для російських капіталів за кордоном.

Для попередження такої загрози владою було обрано комбіноване рішення з метою повернення капіталів, встановлен-

ня місцевого «російського» контролю за усіма грошима «друзів» режиму Путіна і насичення російської економіки «інвестиціями».

Так, поряд із оголошенням у США комплексного закону про застосування санкцій президент РФ Володимир Путін вніс, а парламент ратифікував Конвенцію Ради Європи про відмивання, пошук, арешт та конфіскацію доходів, одержаних злочинним шляхом, та про фінансування тероризму від 16 травня 2005 р.⁶³⁰. Фактично йдеться про згоду РФ на обмін податковою та банківською інформацією з іншими країнами світу для наступної конфіскації незрозумілого майна і доходів⁶³¹. Росія — одна з останніх держав, що ратифікували документ.

Початок застосування норм Конвенції був запланований з травня 2018 р. Крім того, США розпочали активну роботу з обмеження діяльності низки ключових для РФ і України офшорних зон (Латвія, Кіпр, Британські Віргінські острови ін.) до початку червня 2018 р.

З осені 2017 р. влада оголосила про сприяння поверненню російського сумнівного капіталу, його повної амністії (продовжена до 1 березня 2019 р., перший етап з 2015 р. виявився невдалим) та створення на прохання олігархів нового фінансового інструменту (спеціальних анонімних євробондів, що компенсують валютні ризики) для повернення значних обсягів ресурсів⁶³², озвучення ініціатив про створення офшорних зон у Росії, спрощення процедур валютного контролю⁶³³, надання права банкам приховувати дані про своїх клієнтів, що потрапили під санкції⁶³⁴, тощо.

Прикметно, що ще до репатріаційних ініціатив перед острахом санкцій російські олігархи доволі активно повертали свої доходи у РФ: у свої підприємства; у суверенні цінні папери РФ, у т. ч. через афілійовані британські, європейські чи американські компанії або інвестиційні фонди. Проте цей потік скоріше можна охарактеризувати як незначний з огляду на участь переважно «небайдужих» із найближчого ото-

чення Путіна. Втім, крім найближчих друзів режиму реальні побоювання і прагнення повернути капітал висловлювали лише малі й середні підприємства, що найменш захищені від зовнішніх впливів⁶³⁵.

І Центральний банк, і уряд Росії намагаються сформувати альтернативні шляхи для уникнення переслідування у світі у зв'язку з розширенням антиофшорних міжнародних інструментів і здійснити спробу перетворення РФ на сприятливу «гавань» для російських незрозумілих капіталів – і не тільки російських.

Тож російська фінансова політика у цілому набуває ознак розгорнутого реагування на ситуацію, що змінюється довкола РФ, та вирізняється традиційними підходами до вирівнювання фінансово-економічного стану російського фінансового й інвестиційного ринків. Політика виважена, але пасивна. Це надає їй відносної гнучкості за відсутності різких потрясінь, однак на сьогодні позбавляє РФ здатності залучати широкі інвестиції в реальну економіку на подолання структурних кризових явищ незалежно від формальних умов інвестиційної привабливості у країні.

3.4. ПРОСТОРОВА ПОЛІТИКА

Розвиток і зміцнення будь-якої держави, розширення кола її інтересів серед інших суб'єктів міжнародної спільноти так чи так прямо визначається її просторовими імперативами – здатністю проектувати власні інтереси та проекти на розвиток територій. У зовнішній політиці з низки історичних причин такі прагнення набули негативного забарвлення. Проте геополітика має не лише зовнішній вияв, особливо коли мова йде про міцність державного утворення перед різноманітними потрясіннями.

Власне регіональна (внутрішня) просторова політика у різноманітті її прояву серед місцевих громад і, у випадку Російської Федерації, суб'єктів федерації стає первісною щодо актуалізації міжнародного порядку денного для авторитарних суспільств.

Росія — яскравий приклад підміни зовнішньою політикою внутрішньої. Проте підміна не означає вирішення суперечностей, що виникають на місцевому рівні. Зокрема, на сьогодні в російській просторовій політиці відстежуються такі тенденції.

У внутрішній політиці здійснюються спроби надати жорсткості структурі господарювання та управління шляхом подальшої концентрації ресурсів та їх перерозподілу з Центру. Це виявляється у такому.

1. Регіональний економічний сепаратизм. Скрутна соціально-економічна ситуація у переважній більшості суб'єктів федерації, що загострилася на тлі падіння нафтових доходів РФ у 2015–2017 рр. (погіршення відбувалося з 2012 р.), спровокувала появу регіональної «протекціоністської» політики місцевих органів влади і національних, і адміністративних суб'єктів федерації⁶³⁶. Регіональна влада масово вводить практику прямих і непрямих (усних) обмежень у провадженні економічної діяльності немісцевими підприємствами, сподіваючись наростити місцеві доходи (місцеві податки, зарплати тощо). Раніше такі дії влади у Росії відзначалися лише *на початку 1990-х рр.*

Найчастіше (масово) такі прояви спостерігаються на ринку продовольства і алкоголю. Уводяться преференції «своїм» та дискримінується діяльність інших російських фірм, зокрема, у Волгоградській, Оренбурзькій, Саратовській та інших областях (суб'єктах федерації). Також місцева влада відмовляє в наданні допомоги із загальнофедеральних джерел (програми підтримки) на розвиток певних видів діяльності не «своїм» компаніям.

Такі неправомірні дії регіональних еліт, як правило, викликані помітним наростанням латентної соціально-економічної

напруженості у регіонах та появою сигналів про перехід аполітичних громадських акцій у протести з політичним забарвленням, незважаючи на помітне зниження темпів падіння регіональних економік та добробуту громадян у регіонах⁶³⁷.

Протестна активність у регіонах помітно зростає за рахунок місцевих проблем, віддалених від «телевізійного» політичного порядку денного у РФ: надання соціальних послуг, житлово-комунальне господарство і житло для громадян, транспортна інфраструктура, зайнятість населення.

Варто також пам'ятати про зростання в 2015–2016 рр. монополізації локальних ринків низкою підприємств, що належать місцевій еліті чи наближеним до регіональної влади фірмам (т. зв. «государственные управляющие компании» і подібні).

Спостерігається посилення боротьби за внутрішні обмежені ресурси між місцевими елітами на тлі зростання централізації ресурсів. Проте такий стан через показову економічну слабкість переважної більшості регіонів перед федеральним центром скоріше підкреслює загострення боротьби за «обмілілі» корупційні потоки, ніж прагнення до реальних сепаратних дій на рівні регіональних еліт на тлі зростання невдоволення мас місцевими соціально-економічними проблемами.

2. Консервування проблем мономіст. Погіршення соціально-економічної ситуації в РФ відбувається нерівномірно. Масштаб впливу загальних економічних процесів залежить від особливостей суб'єктів федерації, насамперед від наявності в них орієнтованих на експорт сировини і низькотехнологічних товарів великих містотвірних підприємств і, відповідно, монопрофільних муніципальних утворень.

Так, у мономістах інтенсивно зростало безробіття та відбувалося зниження масштабів виробництва (виробництво скорочувалося на 30 %, безробіття зростало вдвічі швидше, ніж по країні). На сьогодні понад 30 % усіх безробітних у РФ зосереджені в мономістах, і лише до 11 % серед таких міст зберіга-

ють відносно стійкі соціально-економічні умови забезпечення своїх мешканців.

Такі міста у РФ становлять 28,6 % усіх міст країни (319 міст) та щільно розміщені на території 26,8 % суб'єктів федерації з населенням у понад 9,6 % усього населення. Основні виробництва монопрофільних муніципальних утворень зосереджені у таких галузях, як металургія, хімія, лісове господарство, машинобудування, а також виробництво боєприпасів. Понад 30 % усього промислового потенціалу РФ розміщено в мономістах.

Зокрема, помітний негативний економічний тиск чиниться у національних суб'єктах федерації — Башкортостані, Татарстані, Хакасії, Чувашії, Удмуртії, а також у Пермському краї та віддалених сибірських і уральських регіонах.

При цьому низка спроб центральної влади припинити погіршення ситуації у таких містах (перепрофілювання⁶³⁸, додаткові субсидії⁶³⁹, підтримка малого бізнесу⁶⁴⁰, створення мережі територій пріоритетного розвитку⁶⁴¹ — вільних економічних зон⁶⁴² тощо) залишається нерезультативною та спізнілою. Надалі основними чинниками стійкості залишаються: стан фінансових ринків у РФ і світі (доступність кредитів) та поточна зовнішня кон'юнктура на металургійну і хімічну продукцію на міжнародних ринках. Окремий вплив чинять різні обмеження щодо РФ (санкції та протекціонізм).

Уряд Росії, як правило, намагається попередити різке падіння добробуту мешканців міст, а не падіння як таке. Строкові передумови появи різкого соціального невдоволення зберігаються.

3. Незбалансована житлова політика. У 2016–2017 рр. у низці регіонів відбулося значне прискорення розширеного іпотечного кредитування. Так, обсяг виданих населенню російськими банками іпотечних кредитів зріс у 2017 р. на 30 % (проти попереднього року), а портфель іпотечних паперів у банках досяг понад 13 %, тоді як сукупний обсяг усіх кредитів у країні зріс не більше ніж на 3 %. Менш виражено така

тенденція фіксувалась і в 2016 р. після падіння ринку у 2014–2015 рр. Фактично повторюється динаміка 2011–2014 рр., але тепер обсяг фізично введеного в експлуатацію житла поступово знижується з 2015 р. на 2–6 % щороку.

Тобто громадяни вкладають кредитні кошти, як правило, у вже збудоване житло або змушені розширювати позики через зростання цін на нерухомість. Інтерес населення і російських малих інвесторів до житлової нерухомості пояснюється намаганням «застрахувати» власні заощадження від можливого повторення загострення кризи у країні (умовно: іпотека видається в рублях за одним курсом, а віддавати треба буде за значно нижчим у разі близького падіння курсу рубля, як у 2015 р.).

Регіонами – лідерами у будівництві є Московська область (11,2 % житла, введеного у експлуатацію); Краснодарський край (5,8 %); місто Москва (4,5 %); місто Санкт-Петербург (4,4 %); а також Татарстан, Башкортостан, Ленінградська, Ростовська і Тюменська області (3–3,5 % у кожному суб'єкті)⁶⁴³. П'ятнадцять регіонів країни забезпечують понад половину усього житлового будівництва в Росії. При цьому помітно знизились темпи будівництва у двох регіонах (Башкортостані – на 8,8 % і Новосибірській області – на 22,1 %).

Уряд відновив пошук шляхів поживлення будівництва для стимулювання економіки: розширення внутрішнього споживчого попиту на нерухомість і в кінцевих споживачів, і в забудовників (на будівельні матеріали) та водночас підтримка наближених до влади будівельних фірм і банків за державний рахунок. Зокрема, пілотною вважається реалізація програми реновації житла у столиці, що передбачає знесення і забудову цілих відносно старих міських масивів. Проте попри сподівання влади такі плани викликають помітне невдоволення мешканців⁶⁴⁴.

Сукупні інтереси сторін до динамічного⁶⁴⁵, але однобокого поживлення ринку житлової нерухомості формують умови, що притаманні періоду перед виникненням нової фінансової

«бульбашки» з вузьколокалізованими точками невдоволення, у т. ч. у столиці та густозаселених регіонах.

4. *Динамічне звуження місцевих ресурсів.* Із загостренням кризових явищ у РФ понад 97 % усіх регіональних витрат формуються під прямим контролем центральних міністерств і відомств та за їх рішеннями. При цьому центральна влада не вказує на джерела фінансування відповідних рішень. Місцева влада нарощує боргові зобов'язання у спробах не допустити перебоїв у медичному обслуговуванні, зберегти систему освіти, своєчасно виплачувати зарплату бюджетникам тощо⁶⁴⁶.

З початку 2018 р. проблеми із виплатами бюджетних зарплат і соціальних виплат з огляду на значні борги регіональних бюджетів, гострий дефіцит бюджету відчуває низка суб'єктів федерації⁶⁴⁷. Йдеться про 29 регіонів (із 83 суб'єктів федерації), а в двох регіонах уряд РФ запровадив прямий фінансовий контроль і розподіл фінансів виключно на зобов'язання щодо соціального забезпечення (Хакасія, Костромська область). Ще три регіони серед згаданих 28 суб'єктів федерації на межі введення прямого управління: Мордовія, Карелія, Кабардино-Балкарія.

Крім того, зберігається висока залежність від фінансування з Центру (понад 60 % бюджетів регіонів): Інгушетія, Чечня, Тива, Дагестан, Республіка Алтай, Карачаєво-Черкесія, Калінінградська область, а також окупований Крим. Борги перевищують річний дохід у 7 регіонах РФ, ще в 16 суб'єктах вони становлять 85 – 100 % місцевих доходів⁶⁴⁸.

У підсумку виник сукупний (з урахуванням боргів) дефіцит регіональних бюджетів понад 28 млрд дол. США⁶⁴⁹. Це більше ніж у 70 разів вище від планових показників федерального уряду. З метою залагодження ситуації наприкінці 2017 р. федеральні видатки на регіональну «соціалку» досягли найбільших значень за попередні 3 – 5 років. І негативні тенденції зберігаються.

Вихід із ситуації уряд РФ бачить у т. зв. модельному плануванні витрат для всіх регіонів Росії⁶⁵⁰. Це передбачає новий

підхід до перерозподілу ресурсів через центр на основі певного еталону забезпечення життя громадян у різних природних умовах. Проте, за висновками Рахункової палати, таке модельне коригування хоча і змінить перерозподіл ресурсів між регіонами⁶⁵¹, не зробить їх повноцінними для підтримання потреб місцевого населення.

Зокрема, попри такі зміни уряд передбачає скорочення частки місцевих видатків у консолідованому бюджеті (з 12,6 % ВВП у 2017 р. до 11,3 % ВВП у 2020 р.). Тобто регіони отримають менше доходів. Бюджетна система залишається надмірно централізованою, проте дозволяє уряду гнучкіше і швидше реагувати на потреби окремих регіонів.

За такого підходу кількість автоматично бездотаційних регіональних бюджетів зростає до 28, у т. ч. 12 регіонів залишаються донорами. Тобто уряд звужить коло «пожежного» реагування з 71 до 55 регіонів, урахувуючи ті, що вже перебувають під прямим наглядом.

Таким чином, у відповідь на гостру проблему централізації управління центральна влада відповідає новою централізацією, що лише відтермінує її вирішення на ближчий час.

5. *Розширення регіонального моніторингу.* Наприкінці 2017 р. федеральна влада підготувала і розпочала ретельний моніторинг соціально-економічного становища регіонів. Зокрема, загострилася увага до ефективності й результативності діяльності органів виконавчої влади суб'єктів федерації. Крім іншого, у понад 2,1 рази (з 11 до 24 показників) розширено коло основних показників оцінки соціально-економічного становища регіонів⁶⁵². Наголос зроблено на розширення соціально значущих показників, а також тих, що потребують оцінювання роботи влади у певній сфері населенням регіонів (на основі різних опитувань).

Поряд із економічними (частка населення з доходами нижчими від прожиткового мінімуму, динаміка валового регіонального продукту, обсяг інвестицій в основний капітал на душу населення, обсяг податкових доходів консолідованого

бюджету, частка простроченої кредиторської заборгованості у витратах консолідованого бюджету регіону) додано низку соціальних індикаторів (коефіцієнт доступності житла, якість і доступність послуг ЖКГ, коефіцієнт міграційного приросту, щільність мережі регіональних автомобільних доріг, що відповідають нормативним вимогам), задоволеність послугами у сферах освіти, охорони здоров'я, культури; частка жителів, які зіштовхнулися з проявами корупції.

Реальну здатність до підтримання належної соціально-економічної стійкості демонструють лише три регіони: Москва (столиця); Ханті-Мансійський і Ямало-Ненецький автономні округи (основні нафтогазові регіони). На ці регіони припадає понад чверть усіх інвестицій у країні, тоді як 50 % інвестицій зосереджені лише в 11 регіонах (крім згаданих, Санкт-Петербург, Татарстан, Московська область, Красноярський та Краснодарський краї, Саха (Якутія), Свердловська й Тюменська області)⁶⁵³. І у 45 % регіонів триває падіння будь-яких зовнішніх і внутрішніх вкладень у розвиток.

Також відзначається зростання державних окупаційних видатків, що відображаються як державні інвестиції в «російські регіони». Так, порівняно з власними регіонами цільові видатки на окупований Крим зросли у рази (у 2017 р. — у 4,2 раза) та пов'язані переважно з новою інфраструктурою, у т. ч. будівництвом Керченського мосту для формування достатньої просторової доступності території⁶⁵⁴.

Уряд намагається демонструвати не тільки посилення відповідальності за ситуацію на місцях за рахунок тиску на регіональну владу⁶⁵⁵, а й свою обізнаність із потребами пересічних громадян та готовність їх реалізувати — налагоджує механізм певного зворотного зв'язку і перенесення відповідальності за місцеві справи виключно на регіональну владу шляхом нарощування інтегрованості управлінської вертикалі. Однак така активність досі не має соціального чи економічного ефекту.

У зовнішній політиці спостерігається активне і всебічне сприяння розширенню присутності російських корпорацій

шляхом вибудовування інфраструктурних мереж експлуатації та контролю за розподілом основних природних ресурсів і шляхів у світі задля підтримання динаміки зростання російських фірм на ключових для Росії зовнішніх ринках. Підтримання впливу на сусідні та інші держави відбувається через пошук вільних «політико-економічних» ніш для встановлення конкурентних переваг.

1. Зміцнення власної енергетичної інфраструктури у світі. Успішна операція російської армії в Сирії та встановлення сильної позиції у переговорному процесі ОПЕК+, а також низка традиційних лояльних зв'язків у різних державах дозволила Росії у різних регіонах світу просунути власні інфраструктурні проекти у сфері енергетики. Серед них — будівництво і участь у маршрутах для сирової нафти і газу на Близькому Сході, у Європі, Індії, Америці та Китаї.

Перший напрямок — це Північний потік-2. Мета цього проекту полягає у диверсифікації постачання та збереження частки або її нарощування на ринку природного газу у Європі. Йдеться про зниження залежності від транзиту через Україну, Польщу та Білорусь і підтримання переважної частки на ринку ЄС (на сьогодні за РФ — 42 % усього імпорту, або до 35 % на ринку⁶⁵⁶) через нарощування поставок до виходу на ринок ЄС постачальників зрідженого газу зі США (очікувано II пів. 2020 р.). У підсумку має сформуватися цілісне монопольне становище на ринку ЄС. До проекту залучені енергетичні компанії з Франції, Австрії, Нідерландів і Великої Британії та Німеччини⁶⁵⁷. Основний ринок — ринок газу Німеччини.

Другий напрямок — Турецький потік (або «реінкарнований» Південний потік). Мета — розширення ринку збуту у Туреччині та позбавлення залежності від єдиного маршруту через Україну щодо постачання до країн Південної Європи із залученням національних енергетичних компаній Туреччини, Болгарії, Сербії, Угорщини, Австрії, Словенії, Греції та Італії. Основний ринок — ринок газу Італії та Туреччини (понад 50 % усього природного газу і 19 % сирової нафти з РФ).

Третій напрямок — Курдистан — Індійський океан⁶⁵⁸. Переорієнтація нафтових і газових маршрутів з європейського на азійські ринки чи заміщення близькосхідної нафти і газу (з Іранського і Іракського Курдистану) на російські енергоресурси в обхід єдиного турецького маршруту. Убезпечення російської присутності на європейському ринку енергоресурсів, а також збалансування власного видобутку (здешевлення собівартості). До проекту залучені компанії Іраку, Ірану та Автономного іракського Курдистану. Основні ринки — Пакистан, Індія та Китай (у т. ч. замість Європи).

Четвертий напрямок — «Сила Сибіру». Розширення присутності (поставок) на китайському ринку задля диверсифікації споживачів. Створення певної альтернативи європейському ринку з метою його часткової компенсації при загостренні конкуренції у Європі. До проекту залучені з різним успіхом окремі китайські енергетичні та фінансові структури.

Також у Росії повноцінно розпочав роботу північний перевантажувальний комплекс «Ямал СПГ» (зріджений газ до Європи і Америки) та розширюється проект «Сахалін СПГ» (основний споживач зрідженого газу — Японія).

Ключовими компаніями — виконавцями проектів від РФ є «Газпром» і «Роснефть» з їхніми дочірніми і спільними підприємствами з японськими і американськими компаніями.

Кожен із проектів очікує на повноцінне введення у дію в кінці 2019-го — на початку 2020 рр.

Водночас російські державні компанії розпочали реалізацію довгострокових домовленостей (до 2035 р.) з видобутку паливних ресурсів у Ірані (на курдських територіях)⁶⁵⁹ і розширення мереж з добувних і нафтопереробних потужностей у Венесуелі⁶⁶⁰, Аргентині та Індії⁶⁶¹.

Окремо РФ накопичила вплив на постреволюційну Лівію, країну — члена ОПЕК, на яку не поширюються обмеження видобутку нафти у ОПЕК+. Це дозволяє російським компаніям торгувати лівійською нафтою без шкоди для власної позиції за угодою з іншими.

На сьогодні всі проекти реалізуються відповідно до затверджених графіків попри низку політико-економічних конфліктів у регіонах їх просування з основними конкурентами (переважно США та їх союзники).

2. *Підтримання ініціатив глобальних транзитних маршрутів.* Ключовою перевагою у світовій конкуренції Росія вважає власний транзитний потенціал. Такі об'єктивні територіальні сподівання підкріплюються прагненням РФ до закріплення власної першості у контролі та/або участі в двох ключових транзитних проектах: «Північний морський шлях» через Арктику, що безпосередньо забезпечується і контролюється Росією; «Новий шовковий шлях» з низкою відгалужень у Центральній Азії і Центральній Росії, що підтримується Китаєм і вважається його керівництвом основним економічним рушієм для Піднебесної у майбутньому.

Так, протягом 2017 р. РФ посилила власну воєнну та господарську присутність в Арктиці, у т. ч. розпочала активну фазу проходження погоджень із арктичними державами на рівні ООН з визнання її шельфу та арктичних володінь на підставі додаткових географічних досліджень характеру дна в Північному Льодовитому океані (обґрунтування протяжних підводних плато і хребтів як продовження материкової Росії). Також здійснено вдалі спроби зацікавити російськими проектами Китай і Японію, що тривалий час висловлювали інтерес до арктичних маршрутів (очікується, що вони стануть доступними у майбутньому для інтенсивного судноплавства).

У зв'язку з цим загострюються суперечності РФ з Канадою і Данією, що додатково проектують «північні» розбіжності на інші сфери взаємодії у світі та Європі (у т. ч. Данії щодо проекту «Північного потоку – 2»). Проте остаточних і однозначних домовленостей РФ досягнуто не було. Натомість російська влада інтенсивно готує полярний флот, передусім для транспортування скрапленого природного газу. Після запровадження санкцій північні шляхи використовують майже виключно суб'єкти господарювання РФ.

Щодо «Нового шовкового шляху», то з переобранням лідера Китаю Сі Цзіньпіна цей маршрут оголошено основним економічним (геоекономічним) проектом держави, зокрема і два його відгалуження у Росії: «Пекін – Казань – Москва – Берлін» (найкоротший шлях у Західну Європу) і «Пекін – Архангельськ» (вікно Китаю у Північну Європу і до ресурсів Західного Сибіру). Так, Росія готується розпочати будівництво швидкісного відрізка «Москва – Казань» та інтенсивно модернізує Транссибірську магістраль, у т. ч. її Байкало-Амурську частину, що має вихід до Китаю.

Європейці на Мюнхенській конференції-2018 уперше відкрито висловили критику китайського геоекономічного проекту всеосяжного зміцнення Китаю, що очікувано потіснить Європу у світовій економічній та політичній конкуренції. Очільники ЄС заявили про відсутність будь-якої підтримки з боку ЄС китайських концепцій і пропозицій «Один пояс – один шлях» (Новий шовковий шлях). Зокрема, жорсткості європейська риторика набувала поступово протягом 2017 р. у відповідь на заперечення США таких планів Китаю і цілком практичних американських загроз обмежити торгівлю США – ЄС⁶⁶².

Тож транзитні ініціативи РФ подекуди залишаються заручниками її здатності досягати згоди між ключовими економіками світу (США, Китай, ЄС, Японія) та низкою регіональних величин (Канада і Данія). Тому такі транзитні ініціативи залишаються доволі віддаленими.

3. *Економічний контроль у СНД і ЄАЕС.* З часу загострення проблем у російській економіці та розгортання західних санкцій РФ зміцнює своє беззаперечне лідерство у регіоні на основі подекуди безумовної пов'язаності більшості економік країн-сусідів з колишнього СРСР. Мова йде про активізацію діяльності різношвидкісних інтеграційних утворень: СНД, Євразійське економічне співтовариство (ЄврАзЕс) і Союзної держави Росії та Білорусі. При цьому з 2015 р. пріоритетним для РФ став перехід згаданих утворень до єдиної організації – Євразійського економічного союзу (на основі ЄврАзЕс)⁶⁶³.

Зокрема, тривають переговори щодо розширення такого Митного союзу за рахунок низки країн — партнерів Росії на теренах Центральної Азії (усі колишні республіки СРСР) та окремих країн Південної Азії та Північної Африки. Однак досі в союзі перебувають: Вірменія, Білорусь, Казахстан, Киргизія і РФ. Потенційними першочерговими учасниками союзу можуть стати Молдова, Монголія і Таджикистан.

Також РФ зосереджує увагу на співпраці з Узбекистаном з огляду на масштаб його ринку (друга після України у СНА країна за населенням), у т. ч. шляхом спроб інтенсивного витіснення українських товарів машинобудування і промисловості з ринку цієї країни. Відбувається нарощування співпраці з Азербайджаном у енергетичній та логістичній сфері.

У 2016–2017 рр. економічна важливість пострадянського простору для Росії істотно зростає. Так, при частці СНА у 12,1–12,3 % усієї торгівлі РФ зі світом, економічні вигоди від пострадянських країн досягли 27–30 % (20,5–24,5 млрд дол. США)⁶⁶⁴ від усього позитивного сальдо російської зовнішньої торгівлі. Це на третину більше, ніж до падіння цін на нафту. Понад 65 % вигоди отримується в межах торгівлі усередині Митного союзу.

Основними партнерами у межах спілки залишається Білорусь (5,2 % усієї торгівлі РФ) і Казахстан (3 %), що різною мірою залежать від Росії. Білорусь практично повністю залежить від російської фінансово-економічної допомоги⁶⁶⁵, сильно — від російського споживчого ринку і визначально від поставок російської енергетичної сировини (сирої нафти). Казахстан обтяжений значним контролем РФ над логістичними маршрутами постачання казахських енергоресурсів на світовий ринок.

Загальний внесок України (сальдо торгівлі) у зміцнення Росії з початку 2014 р., без урахування тіньової торгівлі через ОРДЛО, залишається мізерним (330 млн дол. США) у 2017 р. попри зростання взаємного товарообороту на 25,6 % у 2017 р. через імпорт Україною вугілля та мінеральних добрив. Частка

України у російській торгівлі залишилась сталою — 2,1–2,2 % (удвічі нижча з часу початку війни).

Тому інтерес РФ до розбудови Митного союзу зумовлений, як правило, необхідністю зміцнення контролю за внутрішніми ринками найближчих держав-союзників на тлі внутрішніх проблем у російській промисловості. Однак з огляду на динаміку торгівлі з країнами СНД у 2017 р. внутрішній потенціал розширення економічних контактів надалі обмежений інтересом країн-учасниць до російської сировини⁶⁶⁶ і т. д. Тоді як РФ намагається віднайти нові ніші для власного машинобудування та промислової продукції у країнах-сусідах.

4. *«Допомога» лояльним державам.* Ускладнення у забезпеченні внутрішніх потреб Росії роблять режим більш прискіпливим до надання різноманітної прямої фінансової допомоги союзним чи лояльним державам, особливо у тих випадках, коли витребувана допомога не спрямовується реципієнтами на забезпечення придбання російських товарів чи погашення попередніх російських кредитів, компенсування «безоплатної» допомоги іншими інструментами взаємного обміну активами тощо.

Уперше з 2012 р. відзначається згортання прямої державної фінансової допомоги РФ іншим державам світу⁶⁶⁷. Розмір допомоги знизився на 12 % (до 1,02 млрд дол. США) та досяг середніх зважених значень для 2014–2016 рр. Натомість зростають і спрацьовують ризики виникнення фінансової неплатоспроможності країн-реципієнтів. Тому РФ активно списує такі борги як форму обміну на певні політико-економічні переваги у цих країнах (наприклад, Венесуелі)⁶⁶⁸. У 2011–2017 рр. основними прямими реципієнтами стали: Киргизія (17,7 % усієї допомоги РФ державам світу); Куба (14,5 %) і КНДР (5,4 %). Загалом це досить незначні суми для російського бюджету (до 0,1 % ВВП).

Проте поряд із державною допомогою широко використовуються корпоративні канали підтримки партнерів — ситуативних союзників через російські компанії-гіганти («Роснефть»,

«Газпром», «Росатом» і т. д.). Наприклад, лише «Роснефть» наприкінці року авансом виплатила уряду Курдської автономії Іраку 2,1 млрд дол. США⁶⁶⁹ на реалізацію низки енергетичних проектів (на його території) на Близькому Сході без згоди на те Іракського уряду чи його союзників (передусім Британії та США).

Також динамічно відновлено співпрацю російської корпорації «Ростех» із німецькою Siemens після скандалу з турбінами для окупованого Криму⁶⁷⁰. Досягнуто угод з урядом Єгипту щодо будівництва російської промислової бази на Суецькому каналі. Триває процес входження у «Роснефть» державних компаній Катару (на заміну китайської участі)⁶⁷¹ та розпочато проект зі спільного видобутку урану в РФ через «Росатом» і т. д.

При цьому ключовим реципієнтом (поза згаданим переліком) у Європі залишається Білорусь, економіка якої фактично повністю залежить від російських суверенних кредитів⁶⁷² та промислової кооперації⁶⁷³. Залучення інших зовнішніх ресурсів у поточних умовах функціонування білоруської держави, зокрема з урахуванням окремих санкцій ЄС та вимог МВФ, обмежене.

За висновками російських оглядачів, нинішнє становище Росії відображає досягнення певної межі між скороченням видатків держави у зв'язку з кризовими явищами у російській економіці та зовнішнім тиском і готовністю доволі активно «платити» за свої інтереси. При цьому ініціатива у підтриманні таких інтересів поступово зміщується у бік формування і посилення корпоративних зв'язків російських монополій у важливих для Росії сферах — йдеться про національні завдання з гео економічної конкуренції в сучасній парадигмі існування енергетичної «неоімперії».

Отже, Росія традиційно виявляє експансіонізм і екстенсивний розвиток — намагається замістити прогалини у власному територіальному розвитку розширенням монопольної присутності своїх корпорацій на ринках інших країн — «залити» зовнішніми доходами внутрішні диспропорції. Регіонам про-

понується підтримувати структуру влади на місцях через підвищену централізацію влади і ресурсів, зміст цілісності РФ концентрується на контролі ресурсів Центром.

3.5. СОЦІАЛЬНА БАЗА РЕЖИМУ

Соціальний договір між режимом і населенням РФ

Сукупність соціальних та економічних основ функціонування РФ сприяє формуванню соціально-економічної кризи, що зумовлюється виникненням суперечності між тотальною залежністю існуючого політичного режиму та державної організації у країні від доступу до зовнішніх ринків (енергетичних і фінансових) та активним згортанням соціальних зобов'язань перед населенням.

У РФ склалася типова рентна економіка, де основні вигоди отримує влада через широку мережу державних корпорацій та посередницьких структур (у т. ч. фінансових та управлінських). Повсюдне домінування державних (зокрема, регіональних) монополій створило умови, за яких більшість доходів громадян залежать від «успішності» наповнення федерального бюджету країни, а отже, сприятливої зовнішньої кон'юнктури. Водночас виникли значні угруповання (клани наближених до влади олігархів) з власними інтересами в економіці.

Комплексне і повне розв'язання окреслених проблемних ситуацій безумовно веде до втрати влади сучасною «владною корпорацією». Водночас тривале збереження статус-кво щодо реформи держави на тлі ресурсної невизначеності формує передумови, за яких різке скорочення ступеня доступу до ресурсів (у т. ч. внутрішніх) може спровокувати або так само різке «закручування гайок», або непередбачуване падіння режиму. Значний кризовий потенціал має, зокрема, можлива втрата доходів, пов'язана з погіршенням стану економіки

Китаю, а також напруженість у регіонах РФ, насамперед – з високою концентрацією мономіст.

В умовах швидкого скорочення доступу до зовнішніх ресурсів і прагнення влади зберегти наявну нині систему розподілу благ неминуче зростатиме загроза краху існуючої російської держави. Супутнім наслідком стане її скочування на периферію світового розвитку.

Отже, у соціально-економічному середовищі РФ відбуваються процеси і виникають проблеми, що за сукупністю ознак формують гостру соціально-економічну кризу, яка за своїм характером є подібною до кризи кінця 80-х – початку 90-х років ХХ століття в СРСР.

Реакція влади на ці процеси є досить специфічною: замість вирішення проблем соціальної та економічної організації, режим намагається застрахувати себе від можливих політичних наслідків загострення кризи.

У передвиборний період Володимир Путін ініціював підвищення мінімальної заробітної плати до рівня прожиткового мінімуму в РФ (11,2 тис. руб). 16 лютого 2018 року відповідний закон було прийнято Державною Думою. Ним передбачено підвищення зарплат з 1 травня 2018 року (замість 1 січня 2019-го). У результаті мінімальний розмір оплати праці для понад 4 млн громадян РФ зріс на 11,3 %, а з урахуванням тарифних надбавок очікується, що зарплати бюджетників зростуть на 43 %. Разом з тим у країні почастишали випадки скорочення бюджетних працівників чи застосування інших форм уникнення реального підвищення середніх зарплат.

Крім очевидного політичного контексту збереження підтримки влади базовою електоральною групою такий крок покликаний дати поштовх економічному розвитку шляхом стимулювання споживчого попиту. Раніше передбачалося, що для цього доведеться вмикати друкарський верстат, провокуючи таким чином інфляцію, але збереження високих цін на нафту дозволяє віднайти додаткові кошти (близько 1 млрд дол. США) в державних резервах.

Одночасно пенсійний фонд РФ проіндексував соціальні виплати на 2,5 % найбільш незахищеним групам населення з 1 лютого 2018 р. Ця норма позначиться на добробуті 15,4 млн осіб, а для її реалізації буде потрібно додатково близько 7,5 млрд дол. США.

При цьому вже з початку 2018 року чимало регіональних бюджетів почали накопичувати борги із соціальних виплат та зарплат бюджетникам. Труднощі відчувають 29 з 83 суб'єктів федерації, а в Хакасії і Костромській області уряд запровадив прямий фінансовий контроль над розподілом коштів соціального забезпечення. Понад 60 % російських регіонів перебувають у значній залежності від фінансування з центрального бюджету. Серед них – Інгушетія, Чечня, Дагестан, Карачаєво-Черкесія, Тива, Республіка Алтай, Калінінградська область та окупований Крим. Урядовою постановою від 9 січня 2018 р. надано дотації для покриття дефіциту місцевих бюджетів, що виникають у зв'язку з підвищенням виплат бюджетникам, а також з метою розширення бази оподаткування.

Подальше надання дотацій з державного резерву можливе на підставі доручень і розпоряджень президента і уряду. Також воно передбачає особливу угоду між Міністерством фінансів і місцевою виконавчою владою відповідного суб'єкта федерації.

Втім, рішення уряду і ручний режим управління ситуацією не здатні переломити стійкий тренд на скорочення доходів громадян. Це скорочення триває вже четвертий рік поспіль, і сумарно становить, за офіційними даними, 11 %.

Статистика не враховує значне скорочення тіньових доходів росіян, внаслідок чого зменшується платоспроможний попит і зростає соціальна нерівність (10 % громадян володіють 50 % національного багатства).

Про особливості нового суспільного договору між владою і народом, скріпленого голосами виборців 18 березня 2018 р., свідчить хід виборчої кампанії, її ключові меседжі і результати голосування.

Програмною прелюдією до виборів стало чергове щорічне послання президента РФ до парламенту. Путін констатував величезні досягнення Росії, визначив головну загрозу — відставання від розвинених країн, а також проголосив амбітну мету стрімкого збільшення ВВП до середини наступного десятиліття у 1,5 раза, що дозволило б увійти до п'ятірки найбільших економік світу (за паритетом купівельної спроможності).

Відсутність реальних передумов для подібних результатів жодним чином не бентежить Кремль, оскільки на тлі досягнень путінської Росії порівняно зі станом справ 2000 року будь-які завдання можуть сприйматися як досяжні. Яким чином Росія могла б за кілька років подолати своє відставання за всіма соціальними, економічними, технологічними, управлінськими параметрами, В. Путін не уточнив, згадавши лише головні перешкоди для успіху. Це — бюрократизм і корупція. Тобто перешкодою є сама модель влади в країні, у збереженні якої полягає головне завдання режиму і одночасно — його зобов'язання перед патерналістською частиною населення РФ (що становить нині, очевидно, понад 80 %).

Кульмінацією передвиборної діяльності штабу Путіна став мітинг 3 березня 2018 р. у спорткомплексі «Лужники», що пройшов під гаслом «За сильну Росію!» У цьому заході елементи політичного шоу західного зразка поєднувалися з радянськими традиціями «вождизму» та одностайності. Путін у присутності 130 тис. своїх організованих прихильників заспівав гімн РФ і подякував росіянам за підтримку. Основне агітаційне навантаження взяли на себе відомі діячі культури, спорту і шоу-бізнесу.

Політичні пріоритети нового терміну повноважень Путіна виражені у мотиваційних телевізійних роликах, представлених російській аудиторії у «гарячій фазі» передвиборної агітації. Серед цих пріоритетів: цілісність і міць російської держави, зміцнення обороноздатності, поліпшення життя громадян та соціальна справедливість, рух Росії вперед шляхом поступу, повага до традицій.

Як бачимо, «новий Путін» нічим не планує відрізнятись від «старого». А відмова від ліберальних інновацій стає усвідомленим вибором, який передбачає не просто збереження авторитаризму, але за багатьма показниками – відверте відкочування у радянське минуле.

Про те саме свідчить і соціальна географія передвиборних зустрічей Путіна. Дотримуючись радянських традицій, глава російської держави віддав перевагу великим трудовим колективам, безпосередньо пов'язаним з державою та залежним від її політики. Путін виступив на з'їзді транспортників, відвідав корпорацію «Уралвагонзавод» у Нижньому Тагілі. Там він зустрівся і з молоддю – учасниками VI Всеросійського форуму робітничої молоді.

Отже, режим робить ставку на найбільш консервативні соціальні групи, саме під них формуючи реакційний політичний порядок денний як всередині Росії, так і у своїй зовнішньополітичній діяльності. Втім, зрозуміло, що на цьому шляху неможливо вирішити об'єктивні проблеми російського соціуму, а можна лише їх поглибити.

Соціальна система РФ містить цілий комплекс проблем структурного, організаційного та комунікативного характеру. Ці проблеми виявляються у площині міжособистісної взаємодії, на рівні відносин між великими соціальними групами та у взаєминах між владою і народом.

Деадаптація населення

На базовому рівні соціальних відносин після розпаду СРСР спостерігаються масові явища соціальної дезадаптації та втрати соціального капіталу. Прояви кризового стану фіксуються на рівні соціальної поведінки, домінуючих реакцій та ідентичності. У російському суспільстві переважають дезорієнтація та панування постійної тривоги. Наприклад, росіяни масово (69 %) не готові до акцій протесту попри зростання відчуття

застою (41 %) і наростання соціальних проблем⁶⁷⁴. Тривала емоційна зневіра більшості населення чинить постійний гнітючий тиск на відносно активних громадян, які становлять до 15 % населення⁶⁷⁵. Зокрема, будь-які реформи у Росії підтримує не більше третини населення, проте більшість із цієї третини покладається на зміни «згори».

За такого стану соціально-психологічного середовища переважна частина суспільства (60 % мешканців РФ) практично позбавлена національної ідентичності⁶⁷⁶. Зокрема, у масовій свідомості росіяни ототожнюють себе з певною соціальною групою під впливом зовнішніх негативних образів (етнофобії та мігрантофобії)⁶⁷⁷. Тобто окремий громадянин не розуміє, що пов'язує його з іншими. У країні переважає повсюдний егоїзм і недбале ставлення до суспільних справ та/або інтересів їхнього найближчого оточення у побуті. Колективна солідарність та взаєморозуміння викликають у понад половини росіян швидше роздратування та підозри, ніж прагнення до співпраці⁶⁷⁸.

Крім того, накопичення демографічних⁶⁷⁹ та соціальних⁶⁸⁰ дисбалансів і перманентного стресу у традиційному російському суспільстві позначилося на погіршенні самопочуття та тривалості життя насамперед чоловічого населення країни у титульній етнічній групі. Через те непропорційно зросла роль жіноцтва, особливо старшого віку, у вихованні та догляді за молоддю (діти та підлітки) та в суспільстві в цілому. Суспільство набуло вираженого «жіночого» психотипу (інфантильності, дратівливості, легковірності, жалісливості щодо негараздів окремих людей тощо).

У результаті виникає хвороблива депресія суспільства, громадяни не мають чіткого усвідомлення власного місця в житті та шукають засобів компенсування цієї внутрішньої неозначності, роздвоєння, розладів і страхів. Російське суспільство, навіть у найактивнішій його частині, беззастережно покладається на державу і не готове брати на себе ініціативу щодо суспільних перетворень.

Нагнітання такого сукупного психологічного напруження за відсутності громадянської активності поряд із переважаням егоїстичних меркантильних цінностей та інфантильного сприйняття світу більшістю росіян сформувало передумови для високої сприйнятливості суспільством інформаційно-пропагандистського впливу. Колективну свідомість і суспільну поведінку визначають штучні інформаційні стимули з яскраво вираженим емоційним забарвленням, поблажливостю до корупції тощо.

Криза соціальної організації

Соціально-групова взаємодія в Росії також перебуває під постійним впливом значних деструктивних чинників. Мережі горизонтальних зв'язків між громадянами та базові соціальні інститути руйнуються⁶⁸¹. Більшість росіян (64 %) вказують на страх один перед одним, зокрема, майже кожен шостий громадянин (17 %) сприймає інших співгромадян вороже. Руйнується міжособистісна довіра⁶⁸². При цьому в суспільстві поширилися національна нетерпимість, насамперед до співгромадян – мешканців Північного Кавказу та мігрантів із країн Центральної Азії⁶⁸³. Спостерігається високий рівень побоювань росіян (до 25 %) щодо виникнення конфліктів на національному ґрунті та посилення впливу етнонаціоналістичних і шовіністичних ідей (до 40 % прихильників від усього населення)⁶⁸⁴.

Російське суспільство залишається високодиференційованим за цінностями, якими керуються громадяни у повсякденні⁶⁸⁵. Проте більшість населення (47 %) прагне соціальної справедливості. І водночас ототожнює справедливість із поверненням до національних традицій та відродженням Росії як імперії⁶⁸⁶. Зокрема, більшість населення прагне «твердої руки» в державному управлінні (66 %). Водночас та сама більшість не готова жертвувати власним добробутом для досягнення «надцілей» держави. 96 % громадян РФ розраховують,

що у разі виникнення кризової ситуації держава повинна забезпечити населення усім необхідним. Самостійно до негараздів громадяни не готуються: 48 % розраховують тільки на владу⁶⁸⁷.

Разом з тим суспільство не довіряє інститутам держави⁶⁸⁸. Так, кожному політичному інституту (уряду, парламенту, регіональній та місцевій владі) довіряють 20–30 % громадян. Найвищу підтримку демонструє інститут президента (офіційно 86 %), функціонування якого беззастережно персоналізується у формі харизматичного лідерства Володимира Путіна. Найменше – 11 % громадян – довіряють великому бізнесу (олігархам) і підприємцям. Кожен другий громадянин не довіряє офіційним російським ЗМІ щодо соціально-економічного стану в країні⁶⁸⁹. Тому дотримуватися процедур виконання громадянського обов'язку (наприклад, платити податки із зарплати) готові лише 20 % росіян.

Такі тенденції накладаються на тривалу демографічну кризу у країні для титульної етнічної групи⁶⁹⁰. Зокрема, кількість етнічних росіян лише у 2002–2010 рр. зменшилась на 3,7 % (або понад 4 млн осіб)⁶⁹¹. Нерівномірне територіальне розміщення населення створює соціально-економічні дисбаланси та стимулює відцентрові тенденції у державі⁶⁹². Знижується взаємопроникнення титульного та інших етносів РФ, зростає відчуженість між населенням регіонів і столичною агломерацією тощо.

Таким чином, у соціальному середовищі Росії фіксується роздвоєння відчуття причетності громадян до власної держави та належності до загальноросійської спільноти. З одного боку, громадяни РФ ледь не абсолютно покладаються на державу та залежать від неї, з іншого – є відчуженими від творення держави як такої та не прагнуть брати на себе відповідальності за її діяльність. При цьому переважна більшість мешканців РФ почуваються роз'єднаними та незахищеними. Відчуття незахищеності доповнюється тиском різношвидкісного відтворення різних етнічних груп у РФ. Руйнується

цілісність суспільного простору країни в умовах, коли титульна етнічна група втрачає свою формотворчу ініціативу.

Це природно підштовхує росіян до проявів індивідуальної агресії та формування локальних агресивних спільнот. Внутрішня нетерпимість і страх проєктуються на зовнішнє середовище — поширюється ізоляціоністське сприйняття світу⁶⁹³. Між владою і суспільством втрачено зворотний зв'язок, нівелюються соціальна взаємодія і соціальні ліфти в організації суспільства, що було характерним для домодерних суспільств («природних держав»), зокрема імперій.

Внаслідок цього беззахисність у суспільстві перетворює харизматичне лідерство на уособлення довіри населення до певного «сюзерена» і вимагає його постійного підтвердження шляхом демонстрації агресивного (наприклад, воєнного чи безпекового) лідерства щодо задоволення потреби у соціальній справедливості, яка набуває форми шовіністичних рефлексій.

Отже, після розпаду СРСР у російському суспільстві накопичуються суспільні ціннісно-психологічні та соціальні суперечності, які свідчать про системну кризу сучасної російської держави і суспільства та наростання колективного психологічного виснаження.

Внутрішня беззахисність мешканців РФ, у т. ч. еліт, та втрата державою зворотного зв'язку із суспільством надає їй патримоніальних рис. Реальна влада концентрується в одних руках і набуває орієнтації виключно на потреби силового апарату держави. Харизматична легітимація влади передбачає, що військові невдачі чи особисті політичні поразки правителя розглядаються «васалами» і «підданими» як втрата харизми і, як правило, тягнуть за собою зміну правителя.

Стійкість режиму залежить від того, які засоби він обирає для підживлення рефлексій минулого та свого агресивного лідерства всередині країни. Реставраційна стратегія Путіна передбачає, серед іншого, ігнорування тих реальних проблем радянської моделі державного патерналізму та централізму, що призвели до її банкрутства. Тому й у нинішніх умовах ре-

альні проблеми і запити населення залишаються без відповіді. Вони виводяться на периферію суспільної уваги, що спричиняє втрату балансу між соціальною, політичною та економічною сферами життя суспільства. Це руйнує основу якісного відновлення і зростання ресурсних можливостей суспільного організму.

Тому гарантувати монополію на владу для чинної владної корпорації може лише стабільне ресурсне забезпечення основних суспільних потреб. Відповідно, згортання ресурсної бази вимагає задіяння додаткових механізмів соціального управління для компенсації внутрішніх дисбалансів. Внутрішнє реформування є надто ризикованим шляхом для авторитарної влади (про що, зокрема, свідчить досвід «перебудови» в СРСР). За цих умов у суспільстві (насамперед у титульній етнічній групі) та в еліті природним чином зростає і свідомо підігрівається владою запит на соціальну справедливість у формі колективної агресії, переважно зовнішнього спрямування.

3.6. СОЦІАЛЬНА ПОЛІТИКА УРЯДУ

Зазвичай гармонійна взаємодія влади і суспільства вибудовується державою шляхом формування зваженої соціальної політики. Проте російська політика швидше перебуває у полоні віртуальностей, ніж дає однозначні відповіді на запити населення. При цьому чітко простежуються два блоки ключових проблем.

Перший блок — це відверте дрейфування влади у бік популізму та ситуативних реакцій на проблеми, що загострюються в суспільстві. Суспільство консервується, у ньому формується стійка недовіра до місцевих можновладців як бездіяльних акторів. Особливо це помітно на тлі підготовки та проведення передвиборчої кампанії.

1. *Ситуативні соціальні рішення.* Напередодні виборів президента Росії 2018 р. влада здійснила заздалегідь підготовлені соціальні ініціативи. Перша – щодо прирівняння мінімальної заробітної плати до прожиткового мінімуму⁶⁹⁴. Було оголошено про поліпшення добробуту 4 млн громадян⁶⁹⁵ на тлі відносно незначних видатків бюджетів⁶⁹⁶. У цілому очікується зростання мінімального розміру заробітної плати на 11,3 %, а з урахуванням тарифної таблиці для бюджетників очікується збільшення зарплат протягом року на 43 %⁶⁹⁷. Такі видатки у масштабах країни є доволі значними та ляжуть переважно на бюджети регіонів. Зокрема, російський уряд обіцяє профінансувати видатки регіонів з резервного фонду, а також, на думку російських оглядачів, шляхом прихованої інфляції («друкування грошей»).

2. *Індексація соціальних виплат* (з догляду за дітьми і підтримки первістка тощо) і пільг⁶⁹⁸ вразливим strатам суспільства. Уряд сподівається покращити самопочуття до 15,4 млн осіб – пільговиків, пенсіонерів та додатково витратити до 7,5 млрд дол. США з пенсійних рахунків за рахунок резерву уряду. Тобто очікуються видатки, зіставні із сумою до 20 % усіх «живих» грошей у резервах на кінець 2017 р. Також було інтенсифіковано адміністративні заходи щодо погашення заборгованості із заробітних плат^{699, 700} та пошуку варіантів пом'якшення боргового навантаження, якого зазнає значна кількість громадян⁷⁰¹.

Президент РФ анонсував індексацію заробітних плат 5,8 млн бюджетників⁷⁰², які досі не потрапляли під чергове підвищення зарплат за «травневими указами президента» (2012 р.). Уперше з 2013 р. було оголошено про підвищення виплат військовим пенсіонерам.

3. *Списання податкових боргів населення та фізичних осіб – підприємців*^{703, 704}. Загалом буде списано до 150 млрд руб. (або до 2,5 млрд дол. США). Природно, метою таких дій стало прагнення знизити боргове навантаження на громадян, а подекуди – тиск податкових органів – безпідставні вимоги та

перевірки податківцями підприємливих (і часто суспільно активних) громадян. Проте банківські (кредитні) борги зберігаються, оскільки держава не може прямо вплинути на політику фінансових установ.

У цьому ж контексті уряд Росії прискорив роботу з поширення практики діяльності вільних економічних зон (рос. «территорий приоритетного развития») на території моно-міст, у т. ч. «закритих» (оборонно-промислового характеру), у Центральній і Північній Росії, довкола столиць та в Татарстані задля пошуку шляхів зростання зайнятості та поліпшення соціально-економічної ситуації у регіонах, де становище є найбільш критичним⁷⁰⁵.

Проте реальні доходи громадян, включно із соціальними виплатами держави, скорочуються четвертий рік поспіль (сумарно, за офіційними даними, – на 11 %) ⁷⁰⁶. Російські економісти констатують, що підстав для самостійного зростання доходів цього року немає. У тому числі вони вказують на стрімке скорочення тіньових доходів громадян на тлі уповільнення падіння офіційних надходжень⁷⁰⁷. Очікування уряду стосовно 2017 р. не справдились, тому адміністративне підвищення виплат з бюджету залишається безальтернативним джерелом поліпшення добробуту соціально вразливих громадян.

Серед громадян і малих підприємців помітне зниження впевненості щодо характеру покращення соціально-економічного стану у країні. Позитивних оцінок, характерних для першого півріччя 2017 р. на хвилі підвищення цін на нафту, на кінець року помітно помешало.

Назагал, такі ініціативи, спрямовані на зниження соціально-економічної напруженості в країні в ключових проблемних соціальних сферах, пов'язуються і з виборчою кампанією, і зі встановленням нового, прийняттого для бюджету РФ, балансу цін на енергетичні ресурси протягом минулого року, і з необхідністю погасити суспільне невдоволення найменш соціально незахищених громадян і бюджетників.

Однак оголошені видатки буде перекладено на резерви уряду (залежні від нафтових надходжень) та місцеві бюджети, що 2018 р. доволі інтенсивно розпочали «оптимізацію» персоналу в бюджетній сфері для нівелювання зростання таких видатків. Попри формування певного позитивного соціально-економічного гла напередодні виборів для зuboжілого населення влада залишається неспроможною застосовувати непрямі засоби стимулювання економіки. У суспільстві зберігаються депресивні очікування.

4. Стійка неговіра до інститутів влади. За зваженими дослідженнями російських соціологів⁷⁰⁸, типова для РФ останніх років матриця рейтингів довіри росіян до політичних інститутів зберігається. Проте суспільство почало ставитися з меншою довірою і до федеральних, і до регіональних, і до місцевих органів влади. Найбільше знизилась довіра: до уряду (з 79,8 до 54,9 %); до муніципальних (з 64,9 до 46,8 %) і регіональних парламентів (з 68 до 51,3 %); глав регіонів (з 72,8 до 58,6 %). Рівень довіри до президента і силових структур традиційно не зазнає суттєвого зниження.

Також чверть росіян вважають, що заради інтересів держави можна погодитися із обмеженням прав громадян, 10 % навіть готові поставити державні інтереси вище від прав окремої людини, а 11 % респондентів вважають, що можна піти на якісь жертви, аби допомогти державі у нинішньому скрутному становищі⁷⁰⁹.

Опитування громадської думки свідчать про амбівалентне ставлення росіян до широкого кола соціальних проблем. Зокрема, корупція сприймається як необхідний механізм полегшення повсякденного життя (20 % громадян вдається до неї досить часто), тому люди не розуміють корупційних дій чиновників (90 % опитаних), які мають більше можливостей для вирішення своїх проблем, не вдаючись до корупції⁷¹⁰.

На думку 32 % громадян, до корупції схильні всі органи влади Росії (у минулі роки цей показник становив до 25 %). Проте зменшується кількість людей, які вважають, що прези-

дент РФ Володимир Путін повністю або значною мірою відповідальний за масштаби корупції в країні: з 76 % 2013 р. до 67 % 2017-го. Проте саме падіння довіри до влади змушує Кремль коригувати порядок денний для російського телебачення, звертати увагу на внутрішні проблеми.

Таким чином, невдоволення владою у російському суспільстві виникає скоріше через свавілля та безкарність чиновників, ніж через корупцію як таку на тлі погіршення соціально-економічного становища мешканців країни. Особливо це характерно для регіонального рівня, де наслідки кризи в економіці сприймаються гостріше. Це змушує владу звертати увагу на внутрішні проблеми та напрацьовувати механізми конкуренції чи обмеження альтернативних засобів поширення інформації для пересічних громадян та активної молоді.

5. Зростання замкнутості суспільства. У російському суспільстві стрімко зростає нетерпимість та озлобленість, що почасти набуває ознак пошуку ворогів всередині країни та за її межами. Зокрема, після початку активного протистояння з Україною і світом, переважна більшість населення (понад 50 %) вперше почала виправдовувати репресії та обмеження свобод з політичних мотивів⁷¹¹. Внутрішні ціннісні установки реваншизму набули неприхованих форм. При цьому в масовій свідомості не сформовано жодного образу відповідальності за внутрішній терор держави, у т. ч. її керівництва, незалежно від наслідків та особливостей його проявів (не вважають злочинцем керівника держави до 47 % громадян).

Основним мотивом виправдання репресій у суспільстві можна назвати беззахисність перед державою і репресованих, і виконавців репресивних дій («якщо не ти, то тебе»). Водночас підтримують політичні переслідування переважно представники страт низькооплачуваних робітничих професій та особи з невисоким рівнем освіти та/або мешканці міст з низьким рівнем доходів.

У динаміці уявлення громадян про дозволені для держави дії щодо населення є досить поверховими та розмитими.

Сплески підтримки політичних переслідувань відзначалися у 2012 р. (виступи опозиції) та 2014 р. (з початком війни з Україною). При цьому більшість населення вважає, що посилення жорсткості режиму їм особисто не загрожує (понад 80 % мешканців).

Попри визнання «вседозволеності» влади громадяни у масовому вимірі продовжують стійко відчувати страх лише перед втратою здоров'я членів родини та свого власного та бідності⁷¹². У своїй масі населення Росії і далі керується первісними матеріальними цінностями, притаманними традиційним (раннім капіталістичним) суспільствам. При цьому страхи 2014 р. перед новою світовою війною (одна з базових цінностей — власна безпека) поступово зменшилися до значень 2003 р.

Також не відчувають повсякденної терористичної загрози до 60 % населення Росії, а 82 % громадян переконані, що влада спроможна їх захистити⁷¹³. Згортається інтерес до подій у Сирії (до рівня 2013 р. перед збройним конфліктом з Україною)⁷¹⁴, чітко простежується ситуативний характер загострення уваги громадян до подій, що відбуваються⁷¹⁵. Росіяни перебувають у постійному режимі перемикання від однієї резонансної зовнішньої події до іншої.

Загалом такі зміни відображають посилення лояльності (після 2012 р. і 2014 р.) серед збіднілого населення (робітників) до «виправданих силових дій» держави і керівництва стосовно «внутрішнього ворога» та чергове переведення уваги громадян від загроз і причин зубожіння на нові міжнародні проблеми.

Другий блок ключових проблем — поступове руйнування віртуальної конструкції т. зв. суспільного договору початку 2000-х рр. «згода в обмін на добробут». Цей процес безперечно вимагає нового віртуального негласного договору. При цьому сформовані на поточний момент клієнтські взаємини держава-громадянин лише додають страху та непевності для пересічних громадян. Отже, можна виокремити такі ключові проблеми.

1. *Втрата рентного ефекту для громадян.* У 2014–2017 рр. внаслідок прискороного балансування цін на світовому ринку сирової нафти та, відповідно, консолідації бюджетів усіх рівнів у Росії, внесок надлишкових ресурсів (у т. ч. накопичених резервів), отриманих за період їх високих значень, виявився вичерпаним.

До цього часу через видатки на соціальну політику вплив нафтодоларів становив до 20 % у добробуті (доходах) громадян. Водночас доходи силових відомств залежали від нафтової ренти на 40–50 % та надалі зберігаються на високому рівні попри перші спроби уряду 2017 р. скоротити такі витрати⁷¹⁶.

Водночас понад 40 % державних фінансових потоків контролюють окремі владні угруповання. Це 15 % ВВП країни без урахування ресурсів державних і напівдержавних корпорацій та банків. Основними отримувачами вигоди від влади залишаються групи силовиків та регіональних еліт (отримують по 5 % ВВП); федеральна бюрократія (3,7 %) та еліта бюджетного сектора (1 %).

На цей час лише силовики зберегли доступ до нафтових ресурсів. Інші групи так чи інакше були обмежені урядом, громадяни – практично позбавлені цього. Влада фактично перебрала тягар протистояння з Україною і світом та наслідки несприятливої економічної ситуації на інші групи впливу – передусім на «регіональні еліти», окремі групи «федеральної бюрократії» та населення.

Доходи населення знижуються 39 місяців поспіль у сукупності на 11–25 % середнього доходу громадян, залежно від залученості населення до неформальної економіки. Офіційно добробут громадян скотився до рівня 2009 р. (або, за суб'єктивним відчуттям громадян, до початку 2000-х рр.)

До 20 % доходів громадян залежить від прямої соціальної допомоги. Понад 40 % населення залежать від соціальних виплат держави на 50–60 % у своїх поточних доходах⁷¹⁷. На 65 % мешканців поширюються ті чи інші соціальні пільги (які становлять 3,2 % ВВП країни). Рівень виснаження доходів

громадян досягає своєї межі. У результаті цього триває падіння внутрішнього попиту та прискорене розшарування населення (нині 10 % громадян володіють 50 % національного багатства; ще недавно, 2016 р., — не більше 45 %).

Однак пострадянська олігархічна трансформація в Росії⁷¹⁸ сформувала серед населення високу толерантність до нерівності та «розграбування» національних багатств⁷¹⁹, — якщо «грабіжники» висловлюють лояльність державі (і суспільству).

Водночас позитивні сигнали зовнішніх ринків на тлі посилення напруження у суспільстві підживлюють у владних колах сподівання на відновлення статус-кво або «справедливого» перерозподілу ресурсів в нових умовах, у т. ч. відновлення соціальних видатків у 2018 — 2020 рр.

2. Нетипова бідність та неформальна зайнятість. Тіньова економіка Росії досягла максимальних значень за минулі 11 років, охоплюючи понад 40 % економічно активного населення країни (30 млн. осіб), переважно шляхом отримання неоформеного заробітку чи «тіньової» зарплати за основним місцем роботи⁷²⁰. Як правило, до тіньової економіки належать самозайняті громадяни, фізичні особи — підприємці чи їхні наймані працівники. Найвищий рівень (понад 50 % усіх зайнятих) відзначається у національних республіках Північного Кавказу, де рівень офіційних зарплат працівників часто є у кілька разів нижчим від зарплат у промисловості (у малому бізнесі зайнято 25 % усіх працюючих у країні).

Наприклад, понад 13,5 % громадян на своїй основній роботі зайняті неофіційно (це рекорд з часу проведення відповідних досліджень 2003 р. — таких налічувалося 8,6 %) і ще понад 31,5 % мають іншу тіньову зайнятість чи отримують зарплати у «конвертах». Разом це понад 44,8 % (або 33 млн) громадян. Інтенсивне зростання тіньової зайнятості внаслідок зубожіння населення фіксується у Росії вперше з 1990-х рр.⁷²¹ Водночас, за даними тривалих досліджень, на тлі стійкого становища із офіційною зайнятістю у 2016—2017 рр. частка доходів від неофіційної зайнятості істотно знизилася (до 25,3 %) ⁷²².

При цьому, згідно з офіційними даними, до 75 % найманих працівників на промислових підприємствах Росії перебувають на межі бідності⁷²³, у т. ч. 25 %⁷²⁴ таких працівників перебуває за межею⁷²⁵. Зокрема 10 % працівників бюджетної сфери і державних корпорацій не вистачає заробленого на харчування⁷²⁶. Бідними вважаються лише 15 % усіх громадян (понад 21 млн осіб)⁷²⁷.

За оцінками російських дослідників і оглядачів, незважаючи на офіційні дані, в цілому за межею бідності 2017 р. перебувало понад 50 % населення (75 млн осіб). Решта населення істотно диференційована — більшість громадян наближається до реальної межі бідності у країні (оціночно — 22 тис. руб. або 10,1 тис. грн.). Наприклад, середній клас у 2014–2017 рр. скоротився більш як удвічі (з 27 до 13 %).

У цьому контексті показовим стало соціологічне дослідження Всеросійського центру вивчення громадської думки про реальний рівень безробіття у країні. За його результатами, він удвічі перевищує офіційні дані (безробітні — до 11 % громадян). Тоді як з урахуванням підходів міжнародної статистики до соціологічного обліку, тобто якщо враховується тільки економічно активне населення, рівень безробіття становив би до 35 % опитаних без урахування тих, хто працює попри пенсію за віком, вдома чи під час навчання^{728, 729}. Проте офіційно заявляється про зупинку падіння реальних доходів громадян після 11 місяців помітного скорочення. Ця зупинка падіння пояснюється «уточненням» методики обліку офіційних даних⁷³⁰. Неофіційно ж падіння доходів населення відзначається вже четвертий рік поспіль.

Таким чином, у Росії стрімко посилюється формування соціального капіталу поза офіційною політико-економічною системою. При цьому саме громадяни РФ, які творять такий капітал через власну активність, найчастіше наражаються на прояви державної корупції⁷³¹. Недовіра до влади зростає. Відносна внутрішня стійкість системи досягається шляхом перекидання економічного тягаря на активне населення, яке

шукає можливостей додаткового заробітку чи уникнення оподаткування. У першу чергу це відбувається у південних регіонах.

2. *Досягнення «дна» на ринку праці.* Протягом 2016–2017 рр. поточне безробіття, за офіційними даними, знижувалося⁷³². Подібна ситуація з незначними коливаннями триває 18 місяців поспіль. Внаслідок цього російська статистика відзначає наближення дефіциту робочої сили у країні, у першу чергу, на висококваліфіковані кадри. Зберігається рекордно низький для Росії останніх років рівень безробіття (до 4 млн осіб), що формується переважно через тривале явище безробіття міської молоді⁷³³. Назагал кількість відкритих роботодавцями вакансій досягла свого чотирирічного максимуму і у 1,5 раза перевищує рівень 2013 р.⁷³⁴.

Працездатне населення становить 52 %. Проте насправді в економіці фіксується початок дефіциту робочої сили (у т. ч. з огляду на демографічні проблеми), що ледь не автоматично загострює потребу у мігрантах (переважно з країн СНД) і, відповідно, знижує загальний рівень зарплат у країні через низьку кваліфікацію та вимоги мігрантів до оплати праці та соціальних зобов'язань⁷³⁵.

Проте у промисловості такі позитивні сигнали щодо ринку праці виражені досить слабо. Навіть навпаки, поряд із уповільненням промислового виробництва відбувалося, як правило, неофіційне скорочення працівників. Воно здійснювалося через широке застосування різних форм неповної зайнятості – економії на оплаті праці зайнятих росіян, сезонних звільнень, застосування неповного робочого тижня, затримок виплати заробітної плати тощо.

Стан промисловості на кінець 2017 р. фактично залишився на рівні минулого року з негативним прогнозом на цей рік – протягом року він досяг історичного мінімуму⁷³⁶ та постійно знижувався протягом останніх 36 місяців, особливо за виключення з сукупного обліку нафтового та обслуговчих секторів економіки РФ і окремі великі проекти.

Відтак на тлі стагнації російської промисловості зростання попиту на ринку праці зумовлено встановленням не відповідних рівню життя у країні низьких зарплат і підкреслює завершення початкових заходів із пристосування до кризових умов російської економіки за рахунок найманих працівників.

3. *Відкладений споживчий попит та скорочення заощаджень громадян.* На кінець 2017 р. серед російських громадян поширилися споживчі очікування, характерні для періоду перед початком російсько-українського протистояння (IV кв. 2013 р.)⁷³⁷. Населення країни доволі активно планувало та здійснювало нові покупки для поточного і тривалого споживання. Споживча активність (у роздрібній торгівлі) досягла свого максимуму за минулі три роки, й уперше відновилася до рівня кінця 2014 р.⁷³⁸. При цьому кожен п'яту покупку покупці робили, користуючись тими чи іншими промоакціями.

Проте таке зростання було досягнуто переважно за рахунок відновлення споживчого кредитування громадян та прискорення «проїдання» заощаджень з огляду на побоювання проблем у банківському секторі країни⁷³⁹. У відповідь російські банківські установи на кінець вересня – початок жовтня почали широко застосовувати практику страхування від відтоку депозитів громадян на тлі зниження нових вкладень⁷⁴⁰.

Наростання купівельної активності провокує динамічне нарощування готівкової маси в обігу⁷⁴¹ і природно спричиняється до зростання інфляції (часто прихованої) та поглиблення недовіри населення до банківської системи та фінансової політики уряду.

У цілому серед громадян відновилися негативні оцінки економічної спроможності Росії, зокрема оціночні відчуття залишаються на найгіршому рівні від 2016 р.⁷⁴². Негативні споживчі очікування відзначаються, незважаючи на сприятливу зовнішню кон'юнктуру⁷⁴³. Інтенсивно зростає податкова заборгованість громадян перед державою^{744, 745}.

Водночас у структурі споживання зросли видатки на продукти харчування (58,3 % від усіх видатків домогосподарств)

при падінні загального споживання на 7,8 %. Рекордним стало зниження частки громадян без будь-яких заощаджень (48 %). Натомість досить швидко прискорилося зростання інвестиційного будівництва житла⁷⁴⁶.

Громадяни продовжують заощаджувати на всіх поточних видатках: зокрема, щоденні видатки досягли п'ятирічного мінімуму, а видатки на продукти харчування вперше становлять 57 % усіх видатків домогосподарств⁷⁴⁷. Крім того, серед запозичень мешканців РФ у різних фінансових установах інтенсивно зростає частка мікропозик громадян активного віку (40 – 49 років)⁷⁴⁸. Обсяг позик «до зарплати» становить третину усіх запозичень росіян і зростає шаленими темпами: у 2015 – 2016 рр. на 50 % щороку, а з початку 2017 р. цей показник зріс на 8 %⁷⁴⁹.

Більшість росіян очікують падіння вартості рубля, водночас продовжуючи зберігати накопичені заощадження в рублях (63 % заощаджень), а також активно відстежують курсові коливання щодо долара США (58 % громадян).

Таким чином, вищі купівельні запити стали наслідком встановлення значної продуктової інфляції та намаганнями населення позбутися рублевої грошової маси (готівки) з огляду на острах від ситуації в економіці. Увага громадян до стану рубля відкриває шлях до підбурення певних панічних настроїв у країні.

У підсумку фактична бездіяльність російської влади у соціально-економічній сфері лише поглиблює розрив у зворотному зв'язку з громадянами, які в умовах втоми від затяжної кризи та тривалого зубожіння дедалі більше концентруються на проблемах щоденного життя. Уперше з 1990-х рр. на житті російського суспільства перестала позитивно позначатися сировинна рента, суспільство інтенсивно маргіналізується через сприяння владою подальшому посиленню його замкнутості. Посилює свої позиції популізм попри появу перших ознак масового виходу громадян з власної «зони комфорту» під тиском економічних негараздів.

3.7. ВИКЛИКИ І РИЗИКИ ДЕСТАБІЛІЗАЦІЇ

Динаміка нинішньої ситуації у світі та всередині Росії генерує низку нових викликів для російської влади. Залежно від розгортання цих явищ і процесів, активності та прозорливості режиму вони можуть як надати нові можливості для розвитку країни і посилення влади Путіна, так і спричинитися до нових загроз, здатних підважити стійкість сучасної російської держави.

До ключових комплексних викликів варто віднести такі: новітня американська індустріальна політика у мінливому світі; російський реваншизм; традиційна для РФ владна рефлексія.

Сучасні індустріальні тренди

1. Американський протекціонізм. Безрезультатний пошук шляхів виходу зі світової фінансово-економічної кризи і попередження її можливого повторення спровокував у США відновлення практики протекціонізму у зовнішній торгівлі, обмеження глобалізму та поширення ізоляційних тенденцій в американській політиці. У регуляторних рішеннях США дедалі частіше звертаються до найпростіших інструментів — заборон і обмежень у торгівлі з країнами, що мають видимі значні переваги у взаємній торгівлі та істотно впливають на внутрішній ринок країни і національні підприємства у ключових галузях економіки.

США повертаються до традиційної індустріальної економіки. У цьому контексті ключовими галузями є металургія та енергетика як основа функціонування будь-яких інших промислових процесів та виробництв.

Нова протекціоністська економічна політика запроваджується з минулого року, коли чинний президент США видав указ «Купуй американське, давай роботу американцям» (18 квітня 2017 р.). У цьому акті уряд США рекомендує амери-

канським компаніям відмовитися від імпорту товарів іноземного походження, а також просить інформувати уряд про іноземні компанії, що обмежують успішну діяльність американських фірм.

Також Білий дім повернувся до активного застосування норм законодавства, запроваджених на початку гострої фази конкуренції з японськими та іншими виробниками на внутрішньому американському ринку, — про торговельну експансію на внутрішні ринки США (Trade Expansion Act, 1962 і Trade Act, 1974) — законів, що істотно реформували зовнішню торгівлю США та надали право президенту самостійно (без участі Конгресу) вводити у дію обмежувальні заходи до підприємств держав — торговельних партнерів.

Першим практичним кроком стало запровадження обмежень на російську трубну продукцію за скаргою американської асоціації виробників труб (American Line Pipe Producers Association)^{750, 751}, що відбулося 10 серпня 2017 р. Практично одночасно було розпочато дослідження впливу на внутрішній ринок постачання сталі та алюмінію з інших країн. За його результатами 22 березня 2018 р. президент США ввів у дію розпорядження (меморандум) щодо запровадження обмежень на ввезення до США сталі та алюмінію, у першу чергу, з Китаю — другого найбільшого економічного партнера⁷⁵².

Зокрема, встановлюється додаткове бар'єрне мито 25 % для сталі і 10 % для алюмінію та виробів з них. Крім того, набувають чітких рис заходи із захисту американських технологій, обмеження інвестицій в інтелектуальну власність. Про заходи у відповідь оголосили і Китай, і ЄС, як і сподівання на розв'язання спору в рамках СОТ. Водночас ще до такої жорсткої позиції у сфері металургії та інших менш значущих економічних галузях ЄС розширив антидемпінгові розслідування та обмеження (з жовтня 2016 р.)^{753, 754}.

Уперше після завершення холодної війни національне торговельне законодавство отримало беззастережну перевагу над нормами ГАТТ/СОТ у провідній країні світової економічної

системи. Крім звичних антидемпінгових розслідувань у межах СОТ застосовано і «забуті» інструменти. Це відкриває нові загрози глобальних торговельних війн у світі та можливості переділу ринків між новими учасниками та їх союзами.

У першу чергу цей виклик торкається Росії, виробники якої широко представлені на ринку металургійної продукції у США, ЄС та інших країнах світу, при цьому зберігаючи міцні зв'язки з Китаєм в інших сферах.

Крім того, в ситуації обміну «торговельними ударами» між найбільшими економіками світу (США – Китай – ЄС – Японія) виникають передумови перерозподілу світових ринків не лише серед них, а й для інших акторів світового економічного простору, у т. ч. Росії.

2. Нова американська енергетична політика. Зі зростанням розвіданих родовищ сланцевої нафти і природного газу в Північній Америці (Мексика, Канада, США) та їх промислового видобутку, як і очікувалося 2008 р.⁷⁵⁵ (з динамічним використанням технології крекінгу у видобуванні), США постали на порозі перетворення на одного з основних постачальників природного газу у світі. Зокрема у найближчі два роки очікується боротьба за 18 %-ву частку світового ринку цього енергоресурсу в умовах зростання його споживання у світі на 60 % до 2025 р. Ключовими конкурентами США є РФ, Іран і Катар.

Так, минулого року США вперше з 1957 р. стали нетто-експортером природного газу. Експорт здійснювався переважно до Мексики трубопровідним транспортом. При цьому помітно інтенсифікувався і продаж зрідженого газу, зокрема, в результаті скасування заборони на перевалку зрідженого природного газу на світовий ринок⁷⁵⁶.

2017 р. у США працював лише один експортний LNG-термінал, 2018 р. очікується введення у експлуатацію ще двох подібних об'єктів. Усього під обмеженнями перебувало до 18 нових проектів таких об'єктів у країні. У цьому контексті американські оглядачі очікують зростання американського

чистого енергетичного експорту у 2018–2020 рр. в одинадцять разів, що еквівалентно обсягу 10–15 % європейського ринку природного газу^{757, 758}.

Також Білий дім у повному обсязі скасовує заборони на видобуток нафти і природного газу у виключній морській зоні країни у Атлантичному, Тихому і Північному Льодовитому океанах⁷⁵⁹.

Тобто на відміну від політики попередніх років правління демократів, коли США в енергетичній сфері керувалися екологічними мотивами і враховували побажання внутрішніх неенергетичних компаній, що побоюються швидкого вирівнювання внутрішніх цін у США зі світовими⁷⁶⁰, республіканці традиційно сприяють енергетикам та експортерам.

Водночас зміна уявлень про запаси таких енергоресурсів (зростання їх на порядки) і очікування нової енергетичної революції (перехід до нових джерел генерації) нівелювали обережність США щодо питань національної безпеки — тривалий час більшість традиційних родовищ консервувалися «про запас» або їх експлуатація стримувалася.

Уряд США прагне надати економіці традиційного імпульсу — розширення ринків⁷⁶¹. Конкуренція стрімко загострюється. Необхідність реалізації енергетичних проєктів РФ раніше за інших (до 2020 р.) перетворюється на критично важливе для цієї країни завдання у разі збереження поточної структури російської економіки.

2. Китайська екологічна політика. 2017 р. на світовому ринку металургії (сталь і алюміній та вироби з них і руди) розпочався системний ефект від запровадження Китаєм нової екологічної програми⁷⁶². Програма передбачає масове виведення з експлуатації надлишкових виробничих потужностей — застарілих та, відповідно, екологічно загрозованих підприємств, насамперед у металургії та енергетиці.

Нову політику Китаю було започатковано 2015 р. з метою досягнення подвійного основного ефекту для економіки країни на тлі перших сигналів про помітне призупинення її зрос-

тання і загострення ризиків виникнення внутрішньої кризи (на фінансовому ринку, ринку житлової нерухомості тощо).

Перший ефект цієї програми полягає у зниженні техногенного навантаження в індустріалізованих районах через виведення з експлуатації технічно застарілих виробництв разом зі стимулюванням перебудови (нового будівництва). Другий — у підвищенні продуктивності праці і рівня завантаженості новітніх металургійних виробництв через зростання цін на метал у світі та заміщення прибутків від металургії. І перший, і другий ефекти поступово досягаються⁷⁶³.

Зокрема, дії китайців очікувано спровокували зростання цін на метали та похідну сировину на світових ринках. Російські промисловці очікують на новий «сталевий бум» на російському ринку металопрокату^{764, 765} та у світі (він фактично розпочався з кінця 2017 р.)⁷⁶⁶.

Також китайська сторона анонсувала зацікавленість у нарощуванні постачання природного газу з РФ з огляду на нову екологічну політику КНР — початок переходу на повсюдну чисту (передусім газову) електрогенерацію⁷⁶⁷.

Отже, китайська екологічна політика динамічно підштовхує пошкваллення зовнішньої кон'юнктури, передусім на метали, на світовому ринку. Економіка РФ набуває нових перспектив зміцнення завдяки початку структурної трансформації китайської економіки. Так, за оцінками російських металургійних компаній, поточна ціна на російський метал у Європі зросла на 60 % і на 21 % у світі. Проте такий ефект, за оцінками оглядачів, може протриматися не довше ніж до кінця 2022 р., до моменту завершення металургійної перебудови в Китаї.

Крім того, залишаються ризики непередбачуваних ексцесів реалізації такої політики, що може спровокувати внутрішню кризу і запустити другу хвилю світової економічної кризи.

Доречно згадати й те, що та сама реформа опосередковано стала рушієм української економіки. І Росія, і Україна отримують певний час для внутрішніх структурних реформ.

Тиск зовнішніх чинників та партнерів

1. *Непевність стану нафтового ринку.* Спроби держав — членів ОПЕК після світової економічної кризи 2008 — 2009 рр., у першу чергу Саудівської Аравії, шляхом нарощування видобутку і експорту сировини нафти попередити активне зміцнення висококонкурентної сланцевої галузі у США й Канаді та, відповідно, зберегти свою частку на світовому ринку зазнали невдачі. Сланцеві компанії, маючи гнучкіші виробничі процеси та відносно низьку собівартість виробництва, залишилися на ринку.

Разом з тим така політика саудитів на тлі посткризового зниження темпу споживання нафти у світі спровокувала появу її значних запасів та високої експлуатаційної активності (безперервного процесу видобутку у країнах ОПЕК) поряд із виходом на ринок нових сланцевих виробників. Пропозиція нафти істотно зросла. Світові ціни на сировину нафту і природний газ (пов'язані з нафтовою ціною) впали у два-три рази протягом 2014 — 2016 рр. (зі 101 дол. США/барель у першому кварталі 2014 р. до 31,2 дол. у першому кварталі 2016 р.).

За умови різної бюджетної та економічної стійкості нафтозалежних держав (Венесуела, Росія, Саудівська Аравія, Нігерія та ін.) такі кон'юнктурні перепади цін на сировину істотно вплинули на загальне соціально-економічне становище цих держав — від продовольчої кризи у Венесуелі до обвалу національної валюти в Росії та початку рецесії в її економіці.

Таке становище підштовхнуло практично всіх найбільших традиційних виробників сировини нафти — як членів ОПЕК, так і тих, хто не належить до цієї організації (крім Норвегії), — до укладення монопольної (олігопольної) угоди — картельної змови щодо узгодженого зниження запасів нафти на світовому ринку для прийняттого виробникам-експортерам цінового балансування ринку з урахуванням нових американських учасників — сланцевих компаній.

Угоду було укладено фактично за домовленості двох сторін: РФ і Саудівської Аравії. Основною стороною-виконавцем домовленості стали саудити як наймасштабніший виробник сировини. Угода вперше укладалася на півроку в листопаді 2016 р. та продовжувалася у наступні періоди⁷⁶⁸. З листопада 2017 р. угоду було продовжено на весь 2018 рік⁷⁶⁹. Повідомляється, ведеться підготовка до укладання угоди на три і більше років починаючи з 2019 р.

Це позитивно вплинуло на фінансовий стан експортерів нафти – передусім Росії, Саудівської Аравії та Ірану. Зокрема Росія шляхом переддоговірної маніпуляції по суті зберегла середні обсяги видобутку нафти і тому стала одним із основних вигодоотримувачів від подальшого зростання цін.

Поточні ціни на нафту встановилися на рівні понад 60 дол. США/бар. (середні 2017 р. – понад 50 дол. США/бар.). У Росії граничною умовою стійкості бюджету й економіки (тобто без її різких провалів) уряд називає встановлення цін на сиру нафту на межі 40 дол. США/бар. у середньостроковому періоді. Вище від цієї межі – «поповнення державних заощаджень».

Нині російська влада очікує збереження середніх нафтових цін у 2018–2020 рр., за гіршим сценарієм, на рівні 50–60 дол. США, що дозволяє в умовах тотальної економії у країні формувати додаткові міжнародні резерви на рівні 25–50 млрд дол. США щороку.

Проте такий стан не є однозначним. Зростання цін підштовхує учасників змови до внутрішньої конкуренції (однособісного порушення угоди) в умовах зниження собівартості видобутку сланцевої нафти до 20–30 дол. США/бар. Тобто виробники усвідомлюють, що досягнення рівня цін понад 70 дол. США/бар. і їх тривале збереження є малоімовірним. Тому кожен учасник прагне отримати найвищу вигоду від поточної ситуації, особливо зважаючи на інші чинники, що вимагають максимізації прибутку⁷⁷⁰. Зростають ризики непередбаченої поведінки⁷⁷¹ чи домовленостей «за спинами» великих виробників сирової нафти.

Зокрема, вже висловлюється певне невдоволення з боку російських виробників – Росія інтенсивно опрацьовує варіанти неформального обходу домовленостей через різні спільні проекти з Іраном, Лівією, Сирією, Курдистаном (в широкому сенсі), Венесуелою та іншими країнами. Як правило, в минулому саме РФ порушувала подібні угоди. Також неоднозначна і поведінка саудитів, які теж шукають шляхів пристосування до партнерів: проводять інтенсивну перебудову економіки та прагнуть домовитися з асоціацією сланцевих виробників⁷⁷² і урядом США⁷⁷³. Не можна виключати і будь-які інші непередбачувані події.

Тобто виникає або загроза втрати довіри на ринку між змовниками, або можливість структурної перебудови економіки на середньострокових «державних заощадженнях».

2. Нарощування міжнародних санкцій. Стрес для російської економіки та великого бізнесу і окремих олігархів від запровадження міжнародних санкцій доволі швидко минув разом із відновленням позитивної динаміки на ринку енергоресурсів у Європі та світі. Продовження (але не розширення) застосування європейського списку обмежень, у т. ч. часткових секторальних санкцій щодо технологій та оборони, дозволило і росіянам, і їхнім західним партнерам пристосуватися до нових умов ведення спільного бізнесу (наприклад, ситуація з Siemens у Криму). Протистояння з РФ набуло символічного значення у спорті, дипломатії, світових медіа тощо.

Проте довгостроковий вплив обмежень на РФ залишається. Як і очікувалося, російська економіка помітно сповільнилась та, за оцінками російських економістів, в такому режимі не здатна вийти на прийнятну динаміку розвитку (більш як 4 % зростання ВВП щороку, понад середньорічні значення зростання світової економіки). У нинішній структурі вона приречена перебувати за сприятливих зовнішніх умов на стагнаційному рівні (1,5–2 % ВВП) – у «застої», що й було відзначено у 2017 р., незважаючи на помітне відновлення нафтових доходів.

Жодних знакових секторальних (галузевих) санкцій ЄС або т. зв. переходу до третього етапу європейських санкцій (наприклад, фінансових, енергетичних тощо) не відбулося, що анонсувався ще наприкінці 2015 р. Натомість США протягом року, з огляду на загальний контекст суперництва у внутрішній політиці країни (президент Дональд Трамп – Конгрес) і динаміки зовнішніх обставин та подій, спричинених Росією у ключових для США і основних союзників регіонах світу (Близький Схід, Корея, Латинська Америка і Північна Африка), розпочали загальну політику стримування просування російських інтересів.

З серпня 2017 р. США оголосили рух до застосування екстериторіальних обмежень щодо тиску на російські експортні державні компанії та продовження політики санкцій (примусу) у вирішенні низки світових конфліктних ситуацій (сирійської, корейської та української проблеми). Зокрема, застосовані обмеження на кооперацію з російськими компаніями, заборони передачі технологій та спроби блокувати військові контракти РФ.

Фактично нові обмеження набули виключно конкурентних рис там, де американські компанії та банки є прямими конкурентами російських (за ринки, за капітал тощо) і застосовуються лише настільки, щоб не нашкодити американцям. Подібно до ЄС, США не мають наміру жертвувати власними інтересами на користь третьої сторони (України, Кореї тощо)⁷⁷⁴.

Зокрема, існують інструменти для варіантів винятків (на розсуд президента США)⁷⁷⁵, у т. ч. за рахунок наполягань лобістів з ЄС, інших⁷⁷⁶ чи на користь спільних проектів⁷⁷⁷. Тобто продовження співпраці між США і РФ допускається, але лише у випадку РФ як молодшого партнера. Переговорні можливості для РФ звузилися, і потенційні видатки російських нафтових і газових компаній зростають, проте варіанти досягнення різних «компромісів» зберігаються. Винятком з масиву санкцій є досить суворі обмеження і ЄС, і США безпосередньо щодо окупованого Криму і компаній, що ведуть

там господарську діяльність. Показовим стало оголошення на початку 2018 р. символічного списку осіб російської владної верхівки і олігархату на тлі визнання незручними для США запровадження дієвих фінансових санкцій⁷⁷⁸, яких відверто побоювалися в Росії. Натомість відбулося вибіркове застосування секторальних санкцій США щодо російського алюмінієвого й енергетичного бізнесу (олігархів)⁷⁷⁹ з помітним протекціоністським ухилом.

Українське питання стало зручною підставою Заходу для аргументування будь-яких обмежень російської активності та відновлення звичної і зручної для Заходу системи координат часів «холодної війни». Проте Україна і надалі часто веде запізнілу політику тиску — приєднується до Заходу так, ніби війна відбувається не на її території, чим провокує порушення норм обмежень низкою західних партнерів.

Більшість нових обмежень має репутаційний характер. Секторальна дія зосереджена на енергетиці, кольоровій металургії та у сфері виробництва зброї, у першу чергу щодо надання технологій та звуження прямих іноземних інвестицій у російський бізнес.

Таким чином, продовження санкційного режиму здатне формувати подвійні наслідки. З одного боку, вибудовується політика стриманої ізоляції; з іншого — виникають підстави для повернення російського капіталу у внутрішню економіку і формування міцної мережі тіньових контактів. При цьому тривалість такого режиму санкцій, з огляду на досвід Ірану і пасивність України, залишатиметься під впливом кон'юнктурних обставин.

Бюрократична реакція російської влади

1. Половинчасті внутрішні реформи. Переобраний Президент РФ Володимир Путін тривалий час зберігає інтригу щодо реалізації структурних (фундаментальних) реформ у Росії. Вибірчий процес пройшов без оголошення конкретних мо-

дельних позицій майбутніх трансформацій. Замість цього Путін озвучив типові для РФ популістські гасла у передвиборчому посланні та анонсував відтворення управлінської практики президентських «травневих указів» минулих років (2012 р.)^{780, 781}. Президент затвердив перелік доручень для реалізації положень свого послання Федеральним зборам^{782,783}.

Системи державного директивного управління і, відповідно, поточна політика статус-кво щодо розвитку країни як такої і вирішення соціально-економічних проблем зберігається. Проблеми консервуються.

В оточенні президента зростає конкуренція між владними групами та їх пропозиціями щодо майбутніх реформ. Путін, демонструючи типову для свого президентства поведінку, підтримує низку ініціатив задля опрацювання та інтеграції найбільш вдалих пропозицій кожної групи впливу, попри те, що часто це руйнувало перебіг перетворень — реформи позбавлялися комплексності⁷⁸⁴.

Комплексні «плани реформ» адміністрація президента отримала 30 травня 2017 року⁷⁸⁵. Основна конкуренція точиться між прихильниками позицій «Стратегії-2035» (продукт науково-експертного співтовариства)⁷⁸⁶ і «Стратегії зростання» (експертно-підприємницьке та академічне середовище). Перша пропонується як план інституційної перебудови економіки і підтримується «лібералами», друга — як програма новітньої мобілізаційної реіндустріалізації — «силовиками».

Розробка консолідованого плану реформ відверто затягнулася, його появу влада анонсувала ще на початку 2016 р., на тлі другого падіння цін на енергоресурси. Основною причиною такого становища вважається складність усвідомлення завдань та високі ризики для чинного режиму повної перебудови російської економіки. Влада часто підміняє російські соціально-економічні проблеми світовими⁷⁸⁷.

У підсумку після виборів уряд і президент повертаються до розгляду пропозицій щодо податкової реформи як бази підтримання стійкості економічної системи — підвищення

податків з доходів громадян, уточнення оптимізації відрахувань з нафтогазового сектору, збалансування відрахувань з підприємств узагалі та відмова від низки пільг^{788, 789}.

Власне, розпочато підготовку до запровадження надто непопулярних серед громадян заходів в економіці, що характерні для обмеженого інституційного плану реформ. Уряд сподівається переважно монетарними інструментами спробувати подолати поточну кризу в економіці та забезпечити надмірні президентські передвиборні ініціативи^{790, 791}. Це означає, з досвіду провалу попередньої амбітної програми й інерційних реформ⁷⁹², які намагалися виконати за рахунок нафтодоларів, зростання імовірності нового провалу та катастрофічного затягування реалізації дієвих політико-економічних перетворень.

2. Російський протекціонізм і контрсанкції. Початок економічного спаду (2012), що збігся в часі з падінням цін на сировинних ринках (2014–2016) та запровадженням перших загальних санкцій щодо Росії (2014), порушив перед російською владою дилему пошуку нових драйверів зростання для російської економіки⁷⁹³ в несировинних та неенергетичних галузях для поступової зміни структури економіки – або розширення спектра експорту, або самозабезпечення внутрішнього ринку. Було обрано просування сільського господарства, енергетичного (як правило, мається на увазі атомна енергетика) та оборонного машинобудування, тобто формування нової експортної стратегії комбінованого протекціонізму.

Протягом наступних трьох років влада сподівається знизити енергетичну експортну залежність на 9,3 % (з 53,7 до 44,4 % паливних ресурсів у структурі експорту за низьких нафтових цін)⁷⁹⁴. Крім того, великі сподівання покладаються на розширення внутрішнього виробництва продуктів харчування та товарів сільськогосподарського виробництва.

Для реалізації такої політики запроваджено режим ембарго на продукти харчування з країн Європи (імпорт скоротився до 10,0 % обсягів до заборони)⁷⁹⁵ та встановлення різних

режимів сприяння і кредитування партнерів, які бажали придбати російську зброю чи обрати російський «мирний атом». Дії щодо кожної товарної групи обґрунтовувалися контрзаходами протидії міжнародним та американським заходам — зокрема, 2017 р. це стосувалося переважно сфери озброєнь⁷⁹⁶ та засекречування державних замовлень російських корпорацій у сфері оборони⁷⁹⁷, космосу, енергетики.

Проте поживалення в харчовій промисловості не відбулося⁷⁹⁸, просування оборонних замовлень сповільнилось, а витрати на просування ядерних продуктів істотно зросли (хоча вони просуваються доволі вдало — Туреччина, Індонезія тощо). Жодна з обраних сфер не стала рушієм змін у структурі експорту — визначальний вплив справляє виключно стан на ринках енергоресурсів та металів.

Натомість після ембарго на європейське продовольство зросли внутрішні продуктові ціни (часом удвічі). Виробництво зерна, що зростало і до санкцій, досягло значного обсягу — перевершило врожаї 1990-х рр. в РРФСР, але, як і в Україні, це спричинило зворотні наслідки за відсутності належної переробки і зберігання.

Наприклад, високий врожай у сільському господарстві через брак належної інфраструктури спричинив зростання збитків агрокомпаній в 1,5 раза, або падіння фінансових результатів на 22,3 %. Також показовим стало значне скорочення роздрібної торгівлі — ознака тривалого зниження споживчого попиту — падіння на 22,6 % при декларованих «стійких» цінах⁷⁹⁹. Загалом якість продуктів харчування помітно знизилася через використання імпортних компонентів — заміників натуральних продуктів за відсутності місцевих (їх так і не вдалося замінити)⁸⁰⁰.

Відбулося лише незначне заміщення окремих продуктів за рахунок виробництва великих корпорацій (м'ясо птиці, маргарини, вершкове масло тощо) та розширення імпорту з неєвропейських країн (наприклад, м'яса з Латинської Америки тощо).

Ефекти для оборонної промисловості і машинобудування досі є малозначущими з огляду на незначний час дії санкцій у цій сфері та, відповідно, реакції РФ. Проте відзначається зростання обережності традиційних споживачів та наполегливості Росії щодо потенційних партнерів у цій сфері (Індія, В'єтнам, Китай та Алжир — 70 % російського експорту зброї). Експорт російської зброї 2017 р. становив до 4 % (на 40 % вище ніж у середньому за минулі роки) від усього експорту з країни, продовольства — 5,7 %.

У підсумку російська влада декларує прагнення до зниження експортно-енергетичної (сировинної) залежності шляхом нарощування економічної активності на інших сировинних і традиційних ринках, у т. ч. шляхом прямих обмежень конкурентів на внутрішньому ринку — чи то «підкупу», чи то геополітичних зобов'язань на зовнішніх ринках. Жодного нового нелінійного підходу не запропоновано.

Ставка робиться на ринки металів, хімії, спеціальних машин і зерна. А нові заборони, фінансова підтримка й утаємничення стали зручним засобом приховування розподілу вигод між наближеними до влади корпораціями, у т. ч. прискори-лась монополізація сільськогосподарського ринку, а також втратив прозорість розподіл оборонних державних замовлень.

Сформувався своєрідний російський протекціонізм для великого бізнесу всередині країни на основі вимушених контр-санкцій та консервування традиційного регулювання у секторальній економіці. Зростає залежність від успіху російських збройних сил у зовнішньому протистоянні.

Крім того, зберігаються перенесені з минулих періодів побоювання виникнення другої хвилі фінансово-економічної кризи у світі через відсутність глобальних реформ взаємодії ринків і непередбачувані ситуації у світовій фінансовій системі. Наприклад, «перегрівання» економіки США під час відновлення, загострення вад фінансових систем ЄС і Японії та/або ускладнення економічної ситуації на внутрішньому ринку Китаю.

Названі виклики не є ізольованими один від одного. Це лише додає невизначеності трансформації російської політики у вирі різноманітних комбінацій та взаємовпливів проблем і їх вирішення у повсякденній роботі зі збереження стійкості Росії у середньостроковому та довгостроковому горизонті. Здатність дати дієву відповідь на виклики, що постали, або сторонні впливи визначають їх подальшу трансформацію у злет чи падіння РФ та потребують формулювання однозначного концепту розвитку Росії.

В и с н о в к и

ВІД МОБІЛІЗАЦІЇ ДО СТАБІЛІЗАЦІЇ

Режим Путіна побудовано на реконструкції радянської імперської моделі. Ця модель поєднала вертикальну адміністративну систему, гіпертрофовану роль силових структур і загальну мілітаризацію суспільства, сировинну ренту як основне джерело доходів, патерналістичний соціум, інформаційно забезпечену та ідеологічно обґрунтовану самоізоляцію. Усі ці елементи були послідовно відтворені в Росії за часів правління Путіна. Однак дієздатності державного механізму було досягнуто у меншій за масштабом системі, яка до того ж позбулася деяких витратних функцій.

Росія Путіна – це той самий Радянський Союз, тільки такий, що використовує усі свої ресурси для меншого державного утворення та для підтримання меншої кількості функцій. Така редукція потреб дозволила відновити життєздатність механізму, що й зумовило ефект «успішного Путіна».

Оскільки реставрація атрибутів СРСР є сутністю путінського проекту, він мусить включати в себе: а) відновлення контролю над пострадянським простором; б) відновлення статусу наддержави і головного антагоніста Заходу; в) монополізм влади всередині РФ.

Парадокс ситуації полягає в тому, що ці атрибути є руйнівними для самої російської державності, оскільки нівелюють позитивний ефект від «зменшеного СРСР» та позбавляють його шансів на оновлення і розвиток.

Успадкованого путінською Росією ресурсу не вистачить на функціонування «цілого СРСР», на реальне протистояння зі США і НАТО, на підтримання російської присутності у ключових регіонах світу та інші завдання (в т. ч. ціннісно-ідеологічні), які ставив перед собою радянський режим. А нового ресурсу, як стало очевидним у підсумку найбільш сприятливого для Росії періоду 2000–2012 рр., на старій матриці суспільних відносин створити не вдалося.

Наявного ресурсу, з огляду на значну міру амортизації «основних фондів» імперії та брак «комплектуючих для їх ремонту», не кажучи вже про модернізацію, досить скоро може не вистачити для нормального функціонування самої РФ. Цю перспективу добре усвідомлює керівництво Росії – і намагається запобігти повторенню краху СРСР шляхом «виправлення помилок», зроблених, на думку Путіна, на межі 1990-х років.

Замість внутрішньої лібералізації та примирення із Заходом обирається шлях «закручування гайок» та демонстративної конфронтації. Замість мирного розлучення з колишніми «васалами» – провокування криз і створення зон нестабільності. Замість «відпускання» імперської еліти на пошуки індивідуальних засобів виживання – посилення кругової поруки, «чистки», вибудовування жорстких вертикалей і монополізація ресурсів.

У певному сенсі режим Путіна реалізує альтернативний сценарій еволюції радянської системи, що має на меті запобігти її розпаду (умовно кажучи, сценарій Ю. Андропова і ГКЧП). Додатковою мотивацією для російського суспільства підтримати такий сценарій є соціальна втома і негативна реакція на досвід лібералізації. Поворот до радянських моделей соціальної поведінки, ідеологічних кліше, інформаційної закритості та державного патерналізму є в Росії предметом

суспільного консенсусу, не залишаючи у нинішніх умовах шансів для ліберальної опозиції та пропонованих нею цінностей і культурного змісту.

Можна сказати, що у першій половині 2018 р. режим успішно пройшов потенційно небезпечний етап перезавантаження влади. Підготовка до президентських виборів залишала мінімум простору для експериментів та інновацій у внутрішній і зовнішній політиці. Режим цілком усвідомлено реалізував інерційний сценарій збереження влади, попутно лише роблячи кроки для уникнення небезпек і ризиків дестабілізації. У цей період було відшліфовано й налагоджено основні охоронні механізми, завдяки яким нинішній рівень контролю ситуації у країні Кремлем був попередньо досягнутий і надалі підтримується.

1. Було збережено баланс впливу основних груп у найближчому оточенні Путіна. Потенційні і реальні конфлікти були пов'язані з інтересами умовної ліберальної коаліції, представлені в уряді Д. Медведєва і поза ним (О. Кудрін), нафтового і газового лобі, груп впливових чиновників і бізнесменів. У передвиборчий період вони успішно вирішувалися, а у поствиборчий період ці протистояння повертаються до попереднього контрольованого формату.

2. Було збережено залежність від режиму регіональних еліт, яка поступово посилюється. Керованість губернаторів досягається ротаціями, економічною залежністю від Центру, повним силовим контролем федеральних відомств і служб. У національних республіках ефективно застосовується антикорупційна риторика для дискредитації місцевих еліт і демонстрації переваг імперської адміністрації.

3. Було зміцнено ідеологічний і доктринальний консенсус суспільства та еліти на базі етатистських переконань і консервативних цінностей, уявлень про унікальність і навіть «обраність» Росії, її особливу місію в сучасному світі і право російської держави силовим шляхом стверджувати такі підходи всередині країни й у зовнішньому світі.

4. Було збережено монополію режиму в інформаційному просторі РФ і здатність кремлівських ЗМІ формувати картину світу росіян на безальтернативній основі. При цьому зменшення, якщо не вичерпання ресурсів переконливості пропагандистського телевізійного мовлення РФ компенсується тим, що потрібні смисли вже так укоренилися у свідомості російських мас, що здатні самовідтворюватися під дією навіть звичайного інформаційного потоку. Відповідні моделі розуміння й інтерпретації дійсності мають підвищений імунітет і зберігаються (а часом і активізуються) у плюралістичному інформаційному середовищі західних суспільств.

5. Політична альтернатива режиму ефективно нейтралізується або маргіналізується. Випробуваний метод «призначення» опозиції виявився таким дієвим, що напередодні виборів владі довелося навіть боротися з його мимовільними наслідками. Зникнення в політичному житті РФ конкуренції та інтриги виборчого процесу штовхнуло суспільство у стан апатії і абсентеїзму, тому ключовим завданням легітимізації нового терміну правління Путіна стало підвищення явки виборців на дільниці.

6. Було збережено соціальний контракт режиму з основними соціальними групами, що становлять основу його легітимності. Незважаючи на зменшення доходів більшості росіян і тривожні соціально-економічні очікування, залежні від державних механізмів розподілу благ верстви населення продовжують довіряти владі і бачать у її зміцненні та стабільності запоруку свого добробуту.

7. Ресурсна база режиму є досить значною. Доходи державного бюджету РФ дозволяють збільшувати соціальне забезпечення важливих для електоральної підтримки груп населення, реалізовувати масштабні інфраструктурні проекти, фінансувати окупований Крим, окупаційну адміністрацію на Донбасі, проводити модернізацію армії та її озброєння. При цьому на високому рівні зберігаються активи і доходи наближеної до влади економічної еліти РФ.

8. Часткова ізоляція режиму на міжнародній арені пішла на користь його стабільності. Зовнішня загроза стала головною умовою підтримки лояльності еліт і мас. На цій хвилі Кремль прагне зміцнити свої позиції там, де є певні ризики і небезпеки. Зокрема, розпочато кампанію з повернення виведених з Росії капіталів, робляться спроби імпортозаміщення у критично важливих галузях (харчова промисловість, машинобудування), розширюється державний сектор економіки і зменшується залежність влади від приватного капіталу (та його політичних інтересів).

Однак досягнуті тактичні успіхи не змінюють фундаментальних чинників еволюції режиму. Нинішній стан Росії визначається кількома тенденціями, що стали особливо виразними напередодні переходу до четвертого терміну президентства Володимира Путіна. Їх суперечливий характер відображає саму сутність нинішнього моменту в долі російської держави.

1. Усі можливі засоби до «омолодження» режиму, оновлення іміджу самого Путіна і мотивації його підтримки з боку російського суспільства вже використані.

Путін зробив усі можливі «чудеса», що личать харизматичному лідерові відродженої російської імперії, і виконав усі заповітні бажання свого електорату. Він, дотримуючись традиції самодержців XIX століття, в черговий раз «підкорив» Кавказ, відновив домінування Росії на пострадянському просторі, повернув їй гордість за імперське минуле і статус головного геополітичного суперника США в сучасному світі, та навіть «повернув» Росії Крим. При цьому Путін асоціюється в суспільній свідомості зі значним підвищенням добробуту росіян, створенням сучасної інфраструктури (передусім будівництво доріг і модернізація російських столиць), відновленням престижу армії та інших силових структур, а крім того, президент приборкав апетити ненависних народу капіталістів-олігархів і просто «навів у країні порядок».

Проте в останні роки, від «Кримської весни» 2014 року і початку економічного спаду в РФ, здатність Путіна «творити

чудеса», схоже, вичерпалася. Дедалі виразнішим стає розуміння того, що Путін втомився, його місія виконана, і час уже подумати про те, якою буде Росія після Путіна.

Культ Путіна перейшов у фазу рутинізації, що змушує докласти дедалі більших зусиль для його підтримання, але водночас залишає дедалі менше простору для оновлення і ребрендингу. «Забронзовілий» вождь стає дуже вразливим для інформаційних загроз. Різноманітні «дива», які за класикою жанру має творити харизматичний лідер, залишаються в минулому (останнє з них – «повернення Криму»), а простой «вдячності» за минулі здобутки може не вистачити для повноцінної легітимності режиму. Така вдячність може зникнути одразу з появою перших ознак соціально-економічного занепаду.

Особливо уразливим культ Путіна є в молодіжній аудиторії. З одного боку, молоде покоління росіян не може поділяти двох основних мотиваційних шаблонів старших поколінь у РФ – «як добре було в СРСР» і «яке лихо принесла лібералізація 90-х». З іншого – фундаменталістський поворот, здійснений у російській культурі за часів Путіна, рано чи пізно вступить у відкритий конфлікт з постмодерною культурою нового покоління.

2. Незважаючи на всі свої досягнення, режим не вирішив головних проблем Росії та завдання підвищення її конкурентоспроможності в сучасному світі.

Багато в чому РФ є відсталого країною, яка зберігає всі передумови до чергової національної катастрофи, що призвели вже до розпаду держави на початку ХХ століття, а потім і в його кінці.

Політична система залишається імітаційною і неконкурентною, зворотний зв'язок між суспільством і владою відсутній, що не може не призвести до помилок керівництва і зловживань владою на всіх рівнях державного управління. Саме суспільство є нерозвиненим і критичним чином залежить від дій влади. У цих умовах не може розвиватися ефективно вироб-

ництво, ринок і технології. У результаті в Росії законсервовано сировинну модель економіки, а основні механізми розподілу благ мають корупційно-бюрократичну природу.

Таким чином, імперський римейк, запропонований Путіним і його командою російському суспільству, виявився лише косметичним ремонтом, який приховує хиткість фундаменту і ненадійність опорних конструкцій держави.

Відчуття хиткості нинішнього становища присутнє й у свідомості еліт, і в настроях мас. Але суперечність ситуації в тому, що сьогодні це відчуття є одним із головних мотивацій підтримки Путіна — усі розуміють, що катастрофа може настати у будь-який момент, і підсвідомо вважають, що тільки магічні властивості нинішнього російського лідера дозволяють зберігати статус-кво.

3. Росія повернулася у світову політику як агресивний та амбітний гравець.

Десятиліття між Мюнхенською промовою Путіна 2007 р. й ухваленням Конгресом США масштабних антиросійських санкцій 2017-го було використано Кремлем для максимально можливого розширення своєї присутності і впливу. Значною мірою було відновлено позиції і зв'язки, успадковані від СРСР, на Близькому Сході, у Північній і Східній Африці, у Південно-Східній Азії і Латинській Америці. Спадкоємцем «руху неприєднання» часів холодної війни є БРІКС, і Росії вдалося заручитися підтримкою цього об'єднання. У європейських справах роль Росії за останнє десятиліття неймовірно посилилася, і навіть втручання у внутрішньополітичну боротьбу у США виявилось до снаги Путіну і його команді.

Росія залишилася при цьому регіональною державою, але на певних напрямках виявилася на лідерських позиціях, що дозволяє їй упевнено контролювати деякі конфліктні ситуації по всьому світу і підтримувати ешелоновану систему протидії США. Ця система включає в себе різні елементи — від непрямі підтримки відвертих ворогів Вашингтона (Іран, КНДР, Венесуела) до складної гри на відносинах реальних центрів

економічної і політичної могутності у трикутнику США – КНР – ЄС.

4. Участь Росії у світових справах мала в переважній більшості випадків руйнівний характер і сумні наслідки.

Росія Путіна зробила ставку на право сильного і на маніпулятивне використання ідеологій, ідентичностей та інформації. Здавалося, цей арсенал політичної боротьби вийшов з ужитку в умовах повоєнного світоустрою, але старі засоби виявилися дієвими і в сучасному світі. Єдина проблема полягає в тому, що застосування «заборонених засобів», яке здатне дати початковий приголомшливий ефект, згодом призводить до зміни самого середовища протистояння.

Зруйнувавши правила і зневаживши пристойності, Росія опинилася в ситуації, коли нові (добре забуті старі) засоби можуть бути застосовані проти неї самої. До цього може додати-ся відповідальність ініціатора конфлікту, що є загрозливою не так для переможця, як для переможеного.

Таким чином, можна сказати, що Путін досягнув бажаного результату у багатьох своїх справах, але це дозволило Росії отримати лише ситуативні успіхи і переваги. При цьому, однак, було створено передумови для досить серйозних негативних наслідків політики Путіна як у внутрішньому житті російського суспільства, так і в стосунках РФ з її головними зовнішніми партнерами.

Ймовірно, що в ході майбутнього «перезавантаження» путінського режиму буде зроблено спробу перейти від агресивного експансіонізму до стабілізації свого становища і закріплення досягнутих позицій.

Основна проблема, з якою може зіткнутися Росія найближчим часом, – це зменшення ресурсної бази для відтворення того способу життя, до якого звикла путінська еліта і лояльні до режиму маси.

Структурний дисбаланс, відсутність стимулів та ресурсів розвитку посилюють проблеми російської економіки. Режим санкцій накладає обмеження на фінансову і технологічну

підтримку найважливіших галузей, зокрема, перешкоджає розширенню видобутку і транспортування вуглеводнів у майбутньому.

Залежність від засобів, що централізовано розподіляються Кремлем, для всіх соціальних категорій не зменшилася, а лише зросла. Прибутковий приватний бізнес і пов'язаний з ним середній клас скорочуються. Натомість зростає вплив політичних чинників на функціонування бюджетоутворюючих галузей і активів – нафтогазового сектора і інших енергетичних виробництв, оборонно-промислового комплексу, масштабних інфраструктурних проєктів, що фінансуються державою.

Водночас перспектива, коли альтернативні технології видобутку і транспортування вуглеводнів (в першу чергу видобуток зі сланців і будівництво LNG-терміналів) досягнуть значного поширення і рентабельності, а альтернативні джерела енергії скоротять попит на ці ресурси, не обіцяє нічого сприятливого режиму Путіна вже в межах його четвертого президентського терміну.

З цього випливає кілька важливих наслідків для *внутрішньої політики* Путіна на найближчу перспективу.

Оскільки «купувати» лояльність мас підвищенням їх добробуту режим більше не має можливості, то ставку буде зроблено на залякування можливими соціальними наслідками політичної кризи. Росіян будуть схиляти до думки, що необхідно зберегти досягнутий рівень життя ціною відмови від будь-яких змін і дестабілізації.

У виступах під час передвиборчої кампанії і в своїй програмній промові кандидат у президенти Путін пообіцяв росіянам зосередитися на внутрішніх проблемах і гарантував своїм виборцям період успіху: забезпечення темпів зростання економіки, надання їй інноваційного характеру, розвиток у сфері охорони здоров'я, освіти, промислового виробництва, інфраструктури та інших напрямів, «найважливіших для того, щоб рухати країну вперед і піднімати рівень життя громадян»⁸⁰¹.

Реалізація цієї мети вимагає кадрових перестановок в уряді. Крім того, не виключене запозичення китайського досвіду – проведення економічних та фінансових реформ, супроводжуваних посиленням центральної влади, репресіями і недопущенням реальної політичної конкуренції⁸⁰³.

Водночас доказом щирості передвиборчих обіцянок Путіна буде продовження боротьби з корупцією, ослаблення позицій керівників державних корпорацій, що схвально оцінюється громадськістю. Противагою дискредитованим чиновникам стануть молоді технократи, появі яких режим демонстративно сприяє через проведення різноманітних форумів під егідою державних структур чи афілійованих з ними громадських рухів (зокрема, ОНФ) або всеросійських конкурсів («Лідери Росії»⁸⁰⁴).

Водночас в умовах обмеженого бюджету держави відбуватиметься пошук оптимальної моделі публічного управління, консолідація видатків і обмеження доступу регіональних та корпоратизованих груп до державних благ, а також пошук ресурсів для виконання соціальних та економічних зобов'язань новообраного президента, виголошених під час Послання до Федеральних зборів РФ та відображених у новій версії «травневих указів», приурочених до інавгурації 2018 р.

Для цього також буде використовуватися телевізійна картинка зовнішнього світу, який нібито потопав у стражданнях і злиднях. Така пропаганда буде ефективною тільки за умови посилення ізоляції російського суспільства – як у плані установки інформаційних фільтрів, так і шляхом обмеження мобільності громадян. Такий підхід в Росії може мати успіх через особливості російської демографії: в суспільстві зростає частка старшого покоління, яке відзначається підвищеною залежністю від влади і природним консерватизмом. Цим ситуація в РФ кардинально відрізняється від країн, які пережили зміну влади в ході «арабської весни».

У процесі підготовки до чергових президентських виборів у Російській Федерації став очевидним курс на подальшу

консолідацію режиму, що супроводжується низкою антиліберальних тенденцій. Будь-який політичний протест став загрозою стабільності держави, його учасники визнаються в Росії «п'ятою колоною», розвиток інститутів громадянського суспільства гальмується репресіями та поширенням симулякрів.

У відповідь на зростання громадської активності влада ініціювала формування мережі громадських організацій та ініціатив, які беруть на себе функції екологічного чи соціального контролю, але при цьому обмежуються тиском виключно на місцеве чи регіональне керівництво. Підвищення соціальної відповідальності громадського сектора та наділення некомерційних організацій статусом «виконавець суспільно корисних послуг»⁸⁰⁵ спрямоване на збереження лояльності і недопущення масових протестів в умовах прогнозованого зниження рівня життя більшості населення РФ.

Паралельно відбувається очищення суспільства від «іноземних агентів» та «лібералів», котрі не усвідомлюють важливості консолідованої влади в умовах зовнішніх потрясінь та внутрішніх ризиків. Демократична практика громадського контролю за діями влади підмінюється діяльністю провладних структур на кшталт «Загальноросійського народного фронту», «Волонтерів Перемоги» чи «Громадської палати Російської Федерації».

На антиліберальних та антизахідних засадах відбувається також світоглядно-ціннісна консолідація, яка передбачає конструювання нової російської ідентичності, що комбінує елементи давньоруського, імперського, радянського і пострадянського минулого в певну концептуальну цілість, що потім тиражується через пропагандистські механізми та прийоми. Водночас російський варіант патріотизму прямо ототожнюється з мілітаризмом і в практичній площині спрямований на зміцнення військово-патріотичних установок молоді та підвищення якості її допризовної підготовки до служби у збройних силах.

Якщо у 2000–2008 рр. популярність Путіна ґрунтувалася на зростанні рівня життя, то з 2014 р. вона базується виключно на престижі військового керівника, здобутого за допомогою силових дій (анексія Криму, агресія на Донбасі, військова кампанія в Сирії).

Силові структури в Росії традиційно мають високий рівень довіри населення, а військовослужбовці є другою за популярністю професією після лікарів. Використовуючи народну прихильність до силовиків, посилену під впливом «рятувальних» військових операцій в Україні та Сирії, у внутрішньоідеологічній роботі влада акцентує увагу на просуванні поняття російського патріотизму, що зводиться до відтворення радянських мобілізаційних практик.

Патріотична мобілізація російського суспільства на тлі зовнішніх «загроз» і внутрішніх «досягнень» режиму створює потужний ресурс лояльності, який може бути конвертований у фактично безконтрольні владні повноваження із невизначеним терміном використання.

Одним із чинників можливого ослаблення інституційного потенціалу режиму Путіна є ліквідація публічної політики в Росії як такої. Передумовами для такого стану є:

- 1) монополізація інформаційного простору;
- 2) репресії щодо можливих супротивників і їх цілеспрямована дискредитація;
- 3) перетворення правлячої партії «Єдина Росія» в кланово-бюрократичну структуру;
- 4) вихолощення навіть зовнішньої «опозиційності» КПРФ, ЛДПР та інших, лояльних до режиму псевдополітичних утворень («Родина», «Партия роста» та ін.).

Відсутність «політики» (конкурентного політичного середовища) в Росії цілком відповідає уявленню Путіна і його команди про бажаний режим управління країною, але цей стан може призвести до втрати деяких атрибутів легітимності, зокрема — втрати зворотного зв'язку влади з народом, особливо за виникнення швидкоплинних кризових ситуацій різ-

ного характеру (найближчий приклад – трагедія із загибеллю дітей у Кемерово).

В умовах скорочення ресурсної бази режиму зростає конкуренція всередині російської еліти. Боротьба за доступ до адміністративної ренти і тінювих потоків буде зростати. Наближені до Путіна групи будуть консолідуватися і одночасно протистояти один одному, а владні інститути, так само як і економічні активи (держпідприємства, державні замовлення тощо), будуть розподілятися за квотним принципом. Тиск і запит на лояльність всередині російської владної корпорації буде зростати.

Вочевидь, в РФ і надалі триватиме перерозподіл власності (доступу до ресурсів) між учасниками донедавна широкого кола «друзів» президента на користь найближчого оточення і самого президента РФ. Боротьба внутрішніх груп впливу у російській еліті зростає; зокрема, доступ до основних ресурсів у країні на певному етапі буде розподілятися особисто главою держави.

В умовах розширення санкцій частина еліт, можливо, дистанціюється від режиму, сподіваючись зберегти свої закордонні активи. Це, зокрема, могло б створити в майбутньому ресурсну основу для опозиційних сил всередині Росії (у період ослаблення режиму).

Путін після переобрання продовжить спробу ротації еліт, висуваючи на ключові ролі молодих технократів, відданих особисто йому, які допоможуть протистояти тиску близьких друзів і партнерів. Однак сам процес висунення і просування цих нових кадрів вже перебуває під контролем основних груп впливу, і замість очікуваного балансу нові призначення спричинять лише нові протиріччя і чвари.

На цьому тлі внутрішня солідарність путінського істеблшменту і можливість проведення цілісного державного курсу буде неминуче скорочуватися.

Вибір моделі подальшого розвитку Росії, її поведінку на зовнішній арені та пріоритети внутрішньої політики будуть

визначатися інтересами близьких до центру прийняття рішень групами і особами.

Швидше за все, ставку буде зроблено на консервативну (інерційну) модель, супутніми елементами якої буде свідомо самоізоляція і стриманість у зовнішніх питаннях (оборонна позиція в поєднанні з наступальною риторикою з приводу «несправедливих» звинувачень і покарань); жорсткий пресинг у внутрішньополітичному середовищі і контроль медійного простору; прихований протекціонізм, імпортозаміщення, ручний централізований і непрозорий розподіл коштів в економічній політиці; пріоритетне фінансування силових структур і великих (масштабних) інфраструктурних проєктів. Однак, як і в попередні періоди, тактичні підходи до просування такої моделі та пошуку ресурсів на її реалізацію визначатиметься ситуативними чинниками зовнішньої кон'юнктури. Від згортання соціальних виплат з падінням сировинних цін ззовні (наприклад, анонсоване підвищення пенсійного віку без будь-якої адресності «зекономлених» коштів) до відновлення маніпуляцій із нафтовими доходами при сприятливому відновленні сировинних індикаторів.

Головна ставка в справі збереження влади режимом буде зроблена на силові засоби соціального контролю. У перспективі можна передбачити посилення політики внутрішньої безпеки, розвитку спеціальних служб і правоохоронних органів, підвищення ефективності управління силовими структурами, оптимізації їх функціонування та централізації контролю з боку влади за їх діяльністю. Фактично формується «єдиний режим» розвідувальної, контррозвідувальної, оперативно-розшукової діяльності у поєднанні з силовими інструментами впливу, який зорієнтований передусім на захисті російської влади та забезпечення безперебійного функціонування державного та військового управління в РФ в умовах гібридної війни.

Агресивна зовнішня політика Кремля має на меті, перш за все, попередження можливого зовнішнього втручання у плані ініціювання кризи або силових акцій, спрямованих на його

вирішення (за прикладом СФРЮ, Іраку, Лівії, Сирії). Путін буде намагатися зберегти лояльність еліт не тільки страхом і ротаціями, а й різноманітними стимулами і позитивною мотивацією.

Важливо розуміти, що курс на посилення режиму диктується саме інтересами близького кола оточення Путіна, які вже просто не здатні пожертвувати абсолютною владою, безкарністю і доступом до тіньових схем розподілу державних коштів. Все це може їм забезпечити тільки «сильна рука» у владі та авторитарний стиль управління країною.

Водночас стабільність режиму залежить від ясності розуміння його перспектив. А це означає, що вже зараз еліти повинні отримати відповідь на питання про наступника Путіна чи інші способи збереження статус-кво.

Типовим для пострадянських держав є тривале перебування при владі осіб похилого віку: Н. Назарбаєву (Казахстан) — 78 років, Е. Рахмону (Таджикистан) — 66, Лукашенку — 64. Всі вони є незмінними керівниками своїх держав понад 20 років. У 2024 р. В. Путіну виповниться 72 роки, що тільки закріпить образ мудрого правителя з потужним життєвим досвідом та управлінським стажем. Проте відсутність верхньої межі вікового цензу для претендентів на найвищий державний пост нівелюється конституційною нормою (п. 3 ст. 81) про обмеження президентських повноважень двома термінами поспіль.

Технологія обходу норми Конституції вичерпала себе після президентства Д. Медведева протягом 2008–2012 рр. і не може бути застосована знову без суттєвих репутаційних ризиків. Крім того, у нового «транзитного» президента може виникнути спокуса скористатися важелями влади для виходу з-під контролю Путіна і його соратників. Ті самі ризики має передача влади неофіційному наступнику.

Відповідно, основними сценаріями пролонгації повноважень Путіна варто вважати: політичну реорганізацію з передачею головних державних повноважень існуючому⁸⁰⁶ або новоствореному інституту, очоленому Путіним, за аналогом

центрального уряду Китаю⁸⁰⁷, злиття уряду з президентською адміністрацією, як у США⁸⁰⁸, або зміну конституції РФ для легальної довічної пролонгації президентських амбіцій за китайським чи казахстанським зразком⁸⁰⁹.

Становище Путіна погіршується тим, що він фактично перебуває у дедалі більшій залежності від інтересів наближених до нього тіньових акціонерів влади, які штовхають його на згубні для країни дії і рішення. При цьому зрозуміло, що будь-які невдачі і загальне погіршення ситуації буде витлумачено суспільством та елітами як свідчення слабкості президента, а в підсумку вся його «історія успіху» може бути замінена на історію «грандіозного провалу», відповідальність за який буде покладено особисто на В. Путіна.

Можливість такого результату буде з дедалі більшою силою тиснути на психіку недовірливого російського президента, що може спровокувати різноманітні «чистки», пошук ворогів і політичну самоізоляцію.

Подібні обставини закономірно призводять до реалізації сценарію «палацового перевороту».

За цих умов зростають загрози внутрішньої дестабілізації режиму та втрати ним суспільної легітимності. Факторами ризику є внутрішня конфліктність російської еліти, етнічна й конфесійна неоднорідність населення країни, скорочення ресурсної бази основних груп вигодоотримувачів чинної політики, критична залежність великих соціальних груп від фінансування їхніх життєвих потреб з державного (регіонального, місцевого) бюджету.

Усе це призводить до того, що в разі появи ознак кризи колапс соціальної та управлінської системи РФ може бути надзвичайно швидкоплинним і масштабним.

Детонатором кризи може стати:

- непередбачений відхід від влади Путіна;
- перехід до диктатури (пожиттєвий статус Путіна у різних модифікаціях);

- внутрішньоелітний конфлікт (силовики, «чекісти», «ліберали» тощо);
- поява сильної політичної альтернативи (наприклад, російських націоналістів);
- ескалація конфліктів на території Росії чи на її кордонах;
- різке погіршення соціально-економічної ситуації;
- зовнішньополітична/воєнна поразка чи реальна ізоляція.

Разом з тим причиною кризи режиму може бути будь-яке порушення балансу інтересів в оточенні Путіна.

У разі суттєвого погіршення соціально-економічної ситуації в країні навіть за збереження влади Путіним і консолідації його оточення зростає імовірність появи нових ліній напруженості в суспільстві та владі, які досі перебувають у латентному стані. Найбільш імовірним є протистояння за лінією центр – регіони:

- посилення егоїзму регіонів, вимоги регіональних еліт республік-донорів залишати фінансовий ресурс у власному використанні;
- пробудження на цій основі татарського і башкирського націоналізму, поширення ідей про сибірську автономію;
- зростання впливу Китаю на економіку сибірських регіонів, Японії і Республіки Корея на далекосхідні й тихоокеанські регіони;
- втрата владного ресурсу нинішніми керівниками північнокавказьких республік, зростання впливу ваххабітського підпілля в Чечні й Дагестані, поширення його впливу на інші регіони;
- на тлі зростання протестних настроїв і проявів регіонального сепаратизму вихід на провідні позиції крайніх націоналістичних організацій, поширення ідей російського фундаменталізму;
- криза державності та імперської ідентичності, що виникає за цих умов, прискорює процеси відтоку населення

- з віддалених регіонів (передусім — із національних республік та округів) у центр і в Москву;
- підтримання інфраструктури і логістики в межах РФ стає дедалі витратнішою необхідністю, і ця функція переходить від центру до регіонів (де вона здійснюється із зовнішньою допомогою);
 - старі відносини між суб'єктами Федерації вже більше не відповідають реаліям російського життя, тож окремі суб'єкти ініціюють зміни до Конституції РФ;
 - на цій основі виникає політичний конфлікт, що переростає в масштабне протистояння «всіх проти всіх».

Внутрішніх резервів стабільності російська модель практично не має. Тому вона зберігає свою життєздатність виключно у сприятливому зовнішньому середовищі.

Водночас вичерпання ресурсу довіри Заходу і нейтралізація ефекту непередбачуваності у діях Кремля посилює залежність російської політики від зовнішніх факторів. Режим Путіна перетворюється на заручника власних кроків, що поглибили кризу сучасного світоустрою, і тепер, по-перше, очікує реакції основних глобальних гравців, а по-друге — критичним чином залежить від того, у який бік зрушить світ-система від точки біфуркації.

У контексті базових цінностей та стратегічних цілей режиму Путіна виникає питання про залежність російського зовнішньополітичного курсу від внутрішньополітичних передумов. У цьому сенсі, слід визнати, що, виходячи з внутрішньої сутності режиму, опозиція Росія — Захід є не випадковим і довільним рішенням Путіна і його оточення, а цілком законним і навіть неминучим явищем.

По-перше, Росія стала на шлях реставрації радянської імперської системи. Це сталося через свідому відмову від ліберальної моделі на межі 1990 — 2000 рр. Частковій моделі реставрації («ліберальна імперія» Чубайса або пострадянський авторитаризм неімперського зразка за прикладом Білорусі,

Казахстану, Азербайджану) виявилися неприйнятними з огляду на низку причин. Головна з них полягає в тому, що для збереження авторитарного режиму в такій великій, але відсталій країні, як РФ, потрібна потужна мотиваційна основа. Її не може забезпечити навіть зростання добробуту населення і зміцнення позицій еліт. Тільки імперський міф, мілітаризація і пропагандистська мобілізація здатні привести російське суспільство до єдиного знаменника інтересів і самосвідомості.

Відродження СРСР (як і російської імперської традиції XIX ст.) передбачає повернення до моделі протистояння Росія – Захід як базової підстави російської суб'єктності. Без цього елемента так само важко уявити російську/радянську самосвідомість, як і виправдати експансіонізм РФ на зовнішній арені. До цього додався спекулятивний фактор «образи» путінської Росії на «обман» Заходу, який нібито скористався періодом розрядки для нарощування своїх переваг.

По-друге, нинішня конфігурація системи міжнародних відносин виключно сприятлива для позиціонування РФ як противаги Заходу, особливо США. За багатьма параметрами вплив консолідованого Заходу в світі слабшає. Після спроб Буша-молодшого продемонструвати силове домінування США і НАТО американське керівництво значно зменшило свої домагання на лідерство в питаннях безпеки, політичного контролю та ідеологічного домінування. Адміністрації Обами і Трампа, кожна по-своєму, проводять ревізію зовнішньополітичної доктрини Америки, побудовану на ідеї поширення ліберального порядку.

Вакуум лідерства, що утворився у світовій спільноті, не здатні сьогодні замінити ні КНР, ні ісламісти, ні Європейський Союз. Кожен з цих провідних світових центрів має власні причини і обставини, що перешкоджають взяттю на себе лідерських функцій. Росія Путіна як продовження чи то імперії Романових, чи то Радянського Союзу ідеально підходить на роль нового центру сили і альтернативи, здатної врів-

новажити вплив Заходу, що слабшає. У світі, де посилюється нестабільність, в умовах кризи глобалізації, втрати загальних орієнтирів і перспектив світового розвитку, Москва отримує свій шанс. Адже саме в таких умовах Росія може використувати свої переваги – право сильного, авторитарність влади, ресурсні та транзитні (територіальні) можливості, медійну і кібернетичну зброю.

Таким чином, не існує жодних передумов до того, щоб режим Путіна добровільно відмовився від агресивності у *зовнішній політиці*, спроб дестабілізації євроатлантичної спільноти і посилення тиску на країни пострадянського простору. Крім усього іншого, саме такий вектор зовнішньої політики створить йому необхідний політичний базис для того, щоб після закінчення нового президентського терміну забезпечити собі довічне правління.

Тиск Заходу – нові санкції і розслідування в США, непотупливість Європи в питаннях української кризи, газотранспортних проєктів і умов торгівлі, а також розвиток військової інфраструктури НАТО на суміжних територіях – навряд чи зможе спонукати Путіна змінити свою зовнішню політику. Якщо уявити, що Росія погодиться залишити в спокої Україну, перестане надавати підтримку Б. Асаду і навіть допустить реальну конкуренцію у внутрішньополітичній сфері та свободу слова в своєму інформаційному просторі (а також припинить пропаганду і втручання у внутрішню політику багатьох європейських країн), то що Захід здатен запропонувати Путіну взамін?

Повагу, можливості інвестицій в російську економіку і її технічне переозброєння, збереження і легалізацію виведених з Росії путінської елітою грошей, співпрацю з НАТО та гарантії ненападу з західного флангу, безперешкодний контроль над пострадянським простором? Усе це Путін мав і до 2014 року. Однак він вступив у відкриту конфронтацію з євроатлантичною спільнотою саме тому, що цього йому було недостатньо. Якщо говорити точніше, то йому потрібно було щось

інше, що для підтримки його влади є більш важливим і принциповим.

Йому потрібен був образ зовнішнього ворога для консолідації російського суспільства і мобілізації його на підтримку влади. Йому потрібне було пояснення, чому росіянам доводиться затягувати паски, а влада має викорінювати інакомислення і будь-яку політичну альтернативу. Йому потрібен повний контроль над наповненням і витрачанням офіційних і тіншових бюджетів. Йому потрібна всенародна любов і незаперечний особистий авторитет. Він хоче жити в країні чиновників і військовослужбовців, які будуть повністю залежати від центральної влади і будуть готові захищати її від будь-яких посягань.

Протистояння із Заходом дозволило йому все це отримати. І відмовлятися від цього свого нового становища режим не має наміру.

Західна стратегія виходить з того, що Росію Путіна нинішній стан не влаштовує такою самою мірою, як і західних політиків. Це припущення ґрунтується на аналізі об'єктивних тенденцій в російській економіці, перспектив вирішення основних конфліктних ситуацій, у які втягнулася РФ, а також на риторичі самої російської дипломатії і її медійному супроводі. Росія демонструє образу на своїх західних партнерів, агресивно доводить свою правоту, показує стурбованість кризовими ситуаціями і активно просуває власні варіанти їх вирішення. Однак правда полягає в тому, що нинішня ситуація путінську Росію цілковито влаштовує.

Про це свідчить благодущність, з якою Путін коментує неприємності, що спіткали Дональда Трампа у внутрішній політичній боротьбі. Про це говорить непоступливість і відсутність реальних кроків до припинення бойових дій на сході України. Росія і далі лавірує у всіх конфліктних питаннях, до яких вона може бути причетна, — чи то йдеться про сирійську кризу, північнокорейську ядерну програму, протистояння і терор в Афганістані, арабсько-ізраїльський конфлікт, ситуа-

цію у Ємені та Судані, лівійську кризу, експансію Ірану, саудівсько-катарський конфлікт тощо. Російський слід рано чи пізно виявляється в багатьох проблемах Європи: нові спроби дестабілізувати Балкани, причетність до міграційних потоків з Сирії, підтримка радикальних рухів і євроскептиків, спроби зруйнувати європейську солідарність в економічних питаннях. Путін встановлює особливе партнерство з такими національними лідерами, як Ціпрас, Орбан, Земан, яких об'єднує антиєвропейська спрямованість.

Ця політика явно не спрямована на зняття напруги і примирення сторін. Вона вказує на те, що позиція протистояння із Заходом і загальної дестабілізації світового політичного простору зайнята Кремлем свідомо і поки що виправдовує себе в контексті поточних потреб і найближчих інтересів режиму.

Протистояння зі США жодним чином не пом'якшується російською стороною і навіть, схоже, тішить самолюбство російського президента і підігриває амбіції його зовнішньополітичного оточення. Окремі експерти закликають до розсудливості і відмови від конфронтації з наймогутнішою державою сучасності. Але тональність масмедіа, що є найточнішим барометром настроїв Кремля, не залишає сумнівів у тому, що відступати він не має наміру, а готовність до переговорів зумовлена лише іміджевими міркуваннями.

Свою зовнішньополітичну активність Росія прагне піднести під спільним знаменником миротворчості. Скрізь вона виступає за переговори, пропонує власне посередництво і гарантії безпеки. Але при цьому за жодним конфліктним пунктом міжнародного порядку денного Путін не робить значних поступок.

Про Крим російський президент взагалі відмовляється вести будь-які переговори. На Донбасі, де Росії нібито немає, Москва продовжує повзучу анексію окупованих територій, підтримує в підвищеній боєготовності свої формування і не робить жодних кроків до реального припинення вогню (вклю-

чаючи зупинки в процесі обміну військовополоненими і ув'язненими).

У Сирії Путін зумів перехопити ініціативу у західних союзників і місцевої опозиції та домогся своєї головної мети — зберіг формальний статус керівника держави («легітимного» в розумінні Кремля) для Асада. Після цього він може оголошувати про «виведення російських військ» із Сирії (що і було зроблено перед початком виборчої кампанії), але, поза всяким сумнівом, буде і надалі перешкоджати будь-яким формам врегулювання, які б влаштували Захід.

У протистоянні Заходу з країнами «осі зла» — Іраном і Північною Кореєю — позиція Москви, всупереч її офіційній риторичі, є скоріше провокаційною, ніж такою, що сприяє врегулюванню конфлікту.

Протистояння із Заходом, як і партнерство з Китаєм, є вимушеною тактикою Кремля, що враховує складну комбінацію чинників:

- 1) послаблення впливу Заходу та посилення позицій Китаю як загальний тренд світової політики (та економіки);
- 2) відсутність реальної актуальної загрози інтересам та безпеці РФ з боку НАТО і США, а також нездатність Росії протидіяти розширенню китайської присутності в суміжних регіонах світу, зокрема, на пострадянському просторі, та в самій Російській Федерації;
- 3) конкурентна неспроможність імперського проекту Путіна у разі просування європейського інтеграційного проекту та його стратегічного партнерства із США;
- 4) вимушене зосередження інтересів Москви на європейському напрямку зовнішньої політики, де мають бути зафіксовані головні результати «геополітичного виграшу» в розіграній Путіним «Мюнхенській» партії симулятивної конфронтації;
- 5) необхідність дистанціювання від політичної культури та демократичних практик Заходу з метою збереження монополії на владу всередині Росії.

Сукупність цих чинників та мотивацій зумовили складну геополітичну гру Путіна, що здійснюється головним чином методами геополітичного блефу, агресії та шантажу, провокацій та дезінформації. Кризові технології дозволяють ефективно управляти не лише зовнішнім, а й внутрішнім політичним простором РФ. Однак ресурс цієї гри вже практично вичерпаний.

Висновки з приводу перспектив зовнішньополітичної активності режиму Путіна полягають у такому.

Росія буде і надалі підтримувати нестабільність в усіх гарячих точках планети, беручи на себе всілякі миротворчі та посередницькі місії. При цьому вона буде отримувати важелі управління ситуацією, які, своєю чергою, будуть використовуватися для такої собі «торгівлі нестабільністю». Можливість посилювати і послаблювати проблеми на багатьох напрямках світової політики стане запорукою успіху і збереження впливу РФ в найближчій перспективі. Уміле диригування конфліктами дозволить Путіну і його дипломатії виторговувати нові поступки і переваги. Для внутрішнього ж використання така зовнішня політика стане важливим джерелом легітимності режиму, з яким змушений рахуватися «весь світ».

Тому не слід очікувати, що в найближчій перспективі Путін добровільно відмовиться від інструментів тиску і шантажу. Саме для цього йому потрібен конфлікт з Україною на Донбасі і продовження сирійської епопеї. Для досягнення всіх можливих цілей йому важлива не так «перемога» у цих протистояннях, як уразливість противника, яку він намагається зберегти навіть ціною санкцій і публічного осуду з боку світової громадськості.

Протистояння із Заходом та конфронтація зі США у нинішніх умовах надає Путіну можливості більш активно і плідно налагоджувати стосунки з багатьма акторами світової політики в якості незалежного і потенційно впливового партнера. Нинішній антагонізм видається фарсом в порівнянні з холодною війною радянського періоду. Путін імітує реальний кон-

флікт, граючи то роль «великої держави», то скривдженого «молодшого партнера», зображуючи то напади праведного гніву, то добру волю і раціональність мислення.

Заявляючи на підсумковій прес-конференції 2017 р. про те, що Росія не буде змагатися зі США на терені нової гонки озброєнь, російський лідер, по суті, визнав, що він засвоїв урок Кім Чен Ина: навіть незначного ядерно-ракетного потенціалу достатньо будь-якому диктатору, щоб зберегти владу перед обличчям всієї потужності США і їх союзників. А більшого Путіну і не потрібно. Але статус світового ізгоя його теж не влаштовує, тому ми будемо свідками нових «мирних ініціатив», спроб «налагодження відносин», які, проте, завжди будуть зупинятися на півшляху до «порозуміння».

Путіна не лякає протистояння із Заходом, він відчуває себе в ньому дуже комфортно і навчився використовувати цю ситуацію з користю для режиму в його внутрішніх і зовнішніх справах. Єдиною вразливою зовнішньополітичною точкою Путіна є кримське питання. І тільки це питання здатне його по-справжньому зачепити (тут, до речі, криється одна з головних причин продовження війни на Донбасі). А визнання анексії Криму — це єдина ціна, про яку він готовий вести не бутафорські, а реальні переговори.

Наслідки конфронтаційної моделі поведінки поки що не прораховуються в Кремлі на велику перспективу з огляду на пріоритетність внутрішнього порядку денного для завдань збереження при владі Путіна і відсутність видимих зовнішніх загроз режиму. Для вирішення нагальних завдань зовнішня політика створює лише сприятливий інформаційний фон.

Інша річ, що повернутися до статусу договороздатного партнера в колі світових лідерів за підсумками нинішнього етапу «вставання з колін» Росії вдасться тепер не скоро.

Мірою того, як партнери Путіна ідентифікуватимуть його справжні наміри, можливості та ресурси, їхня контргра ставатиме дедалі ефективнішою і шанси на виграш у російського керівництва стрімко зменшуватимуться. Тому поряд зі збере-

женням тиску на партнерів Путін намагатиметься якомога швидше здійснити розмін фігурами і перевести партію в ендшпіль (для того, щоб добитися нічиєї або перевести її в пат).

Чи дозволять йому це зробити основні гравці на Заході, поки що не відомо. Це залежатиме від розвитку внутрішньополітичної ситуації у США, економічної ситуації в Китаї та розгортання кризи в ЄС.

Оптимістичні очікування Кремля пов'язані з такими чинниками:

- 1) відновлення партнерського статусу у відносинах із Заходом (у т. ч. досягнення необхідних угод з питань європейської безпеки, близькосхідного врегулювання, ситуації на пострадянському просторі);
- 2) ослаблення внаслідок внутрішньої нестабільності США і ЄС (а разом з тим і НАТО);
- 3) часткове зняття санкцій з боку США, ЄС, Японії;
- 4) збереження союзу з Туреччиною, Іраном і Китаєм в питаннях євразійської військово-політичної співпраці і розширення економічних зв'язків;
- 5) внутрішньополітична криза в Україні і пов'язана з нею зміна влади на більш лояльну до Москви;
- 6) подолання негативних тенденцій в економіці та стабілізація цін на нафту на прийнятних для РФ значеннях.

Однак у більш віддаленій перспективі помітнішими стають *реальні наслідки* нинішніх дій Кремля. До них передусім належать нові загрози, що виникають як наслідок необачних кроків і надмірних домагань керівництва Російської Федерації, зроблених і заявлених у гострій фазі конфлікту. До породжених таким чином загроз насамперед належать:

- витіснення РФ з ринків нафти і газу, зменшення доходів бюджету;
- поглиблення структурних диспропорцій в економіці Росії;

- критична вразливість до повторення світової економічної кризи і пов'язаного з нею падіння попиту на російську сировину;
- зросла залежність від імовірного спаду темпів економічного зростання в Китаї;
- формування недружніх коаліцій;
- зросла геополітична залежність від партнерів (Китай, Туреччина, Іран);
- потьмяніла харизма В. Путіна;
- розростання внутрішньоелітних конфліктів;
- розрив у добробуті еліти і мас;
- дискредитація ідеї «русского мира»;
- радикалізація мусульманських спільнот (Північний Кавказ, Поволжя, Центральна Азія).

Можливості протидії у керівництва РФ зводяться в основному до двох сценаріїв:

- 1) продовження агресивної лінії у зовнішній політиці, шантаж і тиск на партнерів, нові провокації і порушення прийнятих норм і досягнутих угод («Путін знову всіх переграє»);
- 2) самоізоляція режиму в оборонній позиції, «перетравлення» здобутого в активній фазі операції, формування образу жертви і психології оточеної фортеці.

В обох випадках Кремлю доведеться реалізовувати жорстку модель внутрішньої політики, де методи залякування переважатимуть над методами заохочення.

Продовження «наступу» Путіна на зовнішніх фронтах (дестабілізація Балтійського регіону, втручання в конфлікти на території Лівії та Ємену, активізація воєнних дій у східних областях України, спроби обмеження суверенітету Казахстану, Білорусі тощо) спричинять значне погіршення ситуації щодо «втрат», але навряд чи істотно збільшать «досягнення».

Зрозуміло, що при цьому Кремль намагатиметься максимально зберегти створені важелі управління кризою — маріонеткові режими «ЛНР/ДНР» на кордоні з Україною і вплив на внутрішньополітичну ситуацію в сусідній країні, військову присутність у Сирії. Можливе розширення військової присутності РФ у світі. Зокрема, найбільш імовірними напрямками такої експансії є ресурсно багаті та стратегічно важливі регіони: Близький Схід і Північна Африка, а також Арктика.

Втім, перспектива залежить вже більше від загального контексту і напрямку світових процесів, ніж від дій Кремля (багато в чому інерційних і запрограмованих нинішньою політикою РФ). Поглиблення хаосу і кризи глобальної цивілізації збільшує шанси Путіна і його режиму на успіх, тоді як повернення до поступального розвитку і вирішення найбільш гострих протиріч сучасного світу обіцяє Кремлю швидке викриття і поразки.

Основні сценарії можуть бути окреслені як: а) стабілізаційний (повернення світової політики до збалансованих форм); б) кризовий (руйнування суспільного договору на рівні світової спільноти і перехід до стану «війни усіх проти всіх»); в) стагнаційний (збереження кризових тенденцій та спроби пристосувати сучасні форми світової політики до нових викликів).

У разі реалізації стабілізаційного сценарію режим Путіна, ймовірно, опиниться в м'якій ізоляції і поступово втрачатиме інструменти впливу на ситуацію та ресурси своєї могутності аж до того моменту, коли буде змушений або виконати вимоги зовнішніх партнерів (передовсім США і ЄС), або перейти до остаточної самоізоляції за зразком Ірану періоду дії міжнародних санкцій.

Стратегічний розрахунок Путіна зроблено на кризовий сценарій. У разі обвалу системи міжнародного права та переходу системи міжнародних відносин у нерегульований режим гібридної конфліктності ставка Путіна на право сильного, мілітаризація Росії, монополізація влади та патріотична мобі-

лізація населення виявиться найбільш адекватною і виграшною політичною стратегією. Однак є великі сумніви, чи матиме Росія значні переваги в разі, коли всі її партнери поводитимуться аналогічним чином. Цілком імовірно, що сама Росія, через свою значну вразливість, стане першою жертвою нового світопорядку.

Найбільш імовірним поки що видається стагнаційний сценарій. Режим Путіна за цих умов намагатиметься маневрувати між тим, щоб бути частиною проблеми, і тим, щоб бути частиною вирішення проблеми. Криза втомлює партнерів Кремля, відволікає їхню увагу і ресурси від інших нагальних проблем, і на це робиться головний розрахунок. Невизначеність ситуації в Європі, Америці, на Близькому Сході збільшуватиме шанси Путіна домовитися із Заходом на вигідних для себе умовах. Тому Росія зберігатиме і, можливо, навіть посилюватиме тиск на болючі точки, але може в цьому перейти безпечну для себе межу. І тоді вирішення проблеми відбуватиметься за рахунок російських інтересів.

Загальний вектор змін значною мірою залежить від ситуації у США, що продовжують визначати долю світу через дію низки факторів:

- безпековий фактор (військово-політичний аспект);
- стабільність світових фінансів (економічний аспект);
- темпи технічного прогресу та інновацій (технологічний аспект);
- привабливість демократії (політико-ідеологічний аспект);
- привабливість західного способу життя (медійно-культурний аспект).

Американська політика, своєю чергою, дуже суттєвим чином залежить від того, яку підтримку США мають у світі. І в цьому сенсі стратегічне значення надається відносинам Америки з Європою. Саме вибір Європи сьогодні становить найбільш драматичну колізію кризи світопорядку. І йдеться не так про інституційну стійкість Євросоюзу, перспективи

НАТО чи долю проекту зони вільної торгівлі зі США. Питання полягає у тому, чи зможе Європа своїм авторитетом і консолідованою позицією утвердити певні правила і цінності, на які погодяться інші члени світового співтовариства.

Європейський гуманітарний, економічний і політичний простір має багато внутрішніх суперечностей, які не надто враховувалися при проектуванні Європейського Союзу, але даються взнаки сьогодні. Гібридна агресія путінської Росії, її антиєвропейська політика є нині головним випробуванням для цілісності Європи та її здатності визначати правила гри на світовій арені. У фокусі цієї проблеми – питання протидії російській агресії щодо України.

Росія, звісно, намагатиметься підштовхнути ситуацію до бажаного для себе сценарію, і саме ця можливість (що випливає з ініціативного та проактивного позиціонування режиму Путіна періоду 2012–2017 рр.) є її головним стратегічним ресурсом.

Однак обмеженість нинішнього впливу РФ на світовий порядок денний і вектор глобальних трансформацій полягає в деструктивному характері російської активності, імітаційному характері самих дій і спекулятивному характері їхнього пропагандистського глумачення. Викриття обману та деструкції послаблює російську позицію і підштовхує акторів світової політики до альтернативних рішень і підходів. Таким чином, російська ставка на хаос і конфліктність може стати вирішальним чинником консолідації провідних глобальних гравців навколо узгоджених правил, цінностей та орієнтирів. Подібним чином глобальний виклик нацистської Німеччини у ХХ ст. спонукав світову спільноту до подолання кризи цілепокладання, що й дозволило згодом прожити півстоліття в умовах відносної стабільності та впорядкованості міжнародного політичного простору.

ПРИМІТКИ

- ¹ «России не до игр, нам нужен Моисей» [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.rosbalt.ru/russia/2017/05/29/1618843.html?utm_source=rosbalt&utm_medium=web&utm_campaign=edito_rchoice
- ² Федеральный закон от 28.06.2014 № 172-ФЗ О стратегическом планировании в Российской Федерации [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.kremlin.ru/acts/bank/38630/page/1>
- ³ Доктрина Путина: консолидация или смерть [Электронный ресурс] : Режим доступа : <http://www.soldatru.ru/read.php?id=2391>
- ⁴ Культ личности Путина [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://fakeoff.org/religion/kult-lichnosti-putina>
- ⁵ Правители [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.levada.ru/2017/02/15/15388/>
- ⁶ The Moscow Times. Евгений Киселёв: Путинское десятилетие: поводов для празднований немного [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://rus.newsru.ua/arch/press/06aug2009/jubilee.html>
- ⁷ Для латышей Путин – посланник Бога, заявляет лютеранский архиепископ Латвии [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.interfax-religion.ru/?act=news&div=55214>
- ⁸ G20 Brisbane: Cossack group says Vladimir Putin 'sent by God' [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.brisbanetimes.com.au/queensland/brisbane-g20/g20-brisbane-cossack-group-says-vladimir-putin-sent-bygod-20141115-11ng5k.html>
- ⁹ Правительство подводят рост цен и соцзащита [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.levada.ru/2016/08/25/pravitelstvo-podvodyat-rost-tsen-i-sotszashhita/>
- ¹⁰ Кремль решил превратить выборы президента в референдум о доверии Путину [Электронный ресурс]. – Режим доступа : https://tvrain.ru/news/presidential_election-428153/?utm_campaign=breaking&utm_source=push&utm_medium=428153&utm_term=2017-02-21
- ¹¹ Кириенко обозначил результат [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.rbc.ru/newspaper/2016/12/26/58600eff9a794781b168ae26>
- ¹² Кирилл Рогов. Особое мнение [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <https://echo.msk.ru/programs/personalno/2147346-echo/>
- ¹³ Константин Ремчуков. Особое мнение [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <https://echo.msk.ru/programs/personalno/2167216-echo/>
- ¹⁴ Алексей Венедиктов. Особое мнение [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <https://echo.msk.ru/programs/personalno/2167214-echo/>

- ¹⁵ «Голос»: сбор подписей «за Путина» прошел с массовыми нарушениями [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.yktimes.ru/%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%BE%D1%81%D1%82%D0%B8/golos-sborpodpisey-za-putina-proshel-s-massovyimi-narusheniyami/>
- ¹⁶ Телеканалы продолжили сокращать эфир о выборах [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <https://www.golosinfo.org/ru/articles/142515>
- ¹⁷ Избирателям, которые не хотят идти на выборы, могут грозить неприятности, на это намекают некоторые телеролики [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <https://echo.msk.ru/news/2166532-echo.html>
- ¹⁸ Левада-Центр не будет публиковать данные опросов о президентских выборах [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <https://www.rbc.ru/politics/16/01/2018/5a5d728e9a79473c49634531>
- ¹⁹ Собчак обвинила ФОМ и ВЦИОМ в фальсификации социологии [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <https://www.rbc.ru/politics/11/03/2018/5aa4f6d19a79470aaa969d87>
- ²⁰ Об утверждении Положения о конкурсе среди участковых избирательных комиссий, сформированных на территории Свердловской области, в 2018 году [Электронный ресурс]. — Режим доступа : http://www.pravo.gov66.ru/media/pravo/54-%D0%A3%D0%93_GXpjN3k.pdf
- ²¹ «А что в этом плохого?» Чайников ответил Волкову на претензии к денежному конкурсу для УИК [Электронный ресурс]. — Режим доступа : https://www.znak.com/2018-02-20/a_chno_v_etom_plohogo_chaynikov_otvetil_volkovu_na_pretenzii_k_denezhnomu_konkursu_dlya_uik
- ²² Чиновники придумывают всё новые способы повесить явку на предстоящих президентских выборах [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <https://echo.msk.ru/news/2156752-echo.html>
- ²³ Дети, конкурсы и угрозы: как власть мобилизует избирателей на выборах президента [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <https://www.golosinfo.org/ru/articles/142525#3>
- ²⁴ Кремль решил превратить выборы президента в праздник для повышения явки [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <https://www.rbc.ru/politics/11/12/2017/5a2ab6889a7947d485acb97b>
- ²⁵ РБК: Кремль предложил завлекать россиян на выборы с помощью конкурсов с селфи и призовых iPhone: [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <https://www.newsru.com/russia/10jan2018/selfivybory.html>
- ²⁶ В Красноярскую епархию привезли брошюры с молитвами за «президента Владимира» [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <https://pmmira.ru/news/v-krasnoyarske-royavilis-broshyury-s-molitvami-za-putina/>
- ²⁷ В Дагестане объяснили детскую акцию за Путина: школьники сами захотели [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.mk.ru/politics/2018/02/15/v-dagestane-obyasnili-detskuyu-akciyu-za-putina-shkolniki-samizakhoteli.html>
- ²⁸ Всероссийский конкурс рисунков «ДЕТИ РИСУЮТ ПРЕЗИДЕНТА ПУТИНА!» [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.infrastrblago.ru/>

- ²⁹ Лидеры думской оппозиции обсудят кандидатов в президенты с Кириенко [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.rbc.ru/politics/26/01/2017/5885f8029a7947205814b28a>
- ³⁰ Собчак встретилась с Путиным до объявления об участии в выборах [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <https://www.vedomosti.ru/politics/articles/2017/10/18/738451-sobchak-putinim>
- ³¹ Дети, конкурсы и угрозы: как власть мобилизует избирателей на выборах президента [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <https://www.golosinfo.org/ru/articles/142525#3>
- ³² Тайна предстоящих выборов [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <https://echo.msk.ru/blog/mbk313373/2165874-echo/>
- ³³ Телеграм-канал Незыгарь [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <https://rusmonitor.com/telegram-kanalnezygar-byla-ideya-publichnorasstatsya-s-medvedevym-i-peredat-vlast-molodomu-aktivnomu-i-iniciativnomupremeru-on-zapuskaet-proekt-poslednego-sroka-pri-aktivizacii-slukhov-o-sko.html>
- ³⁴ Московские политтехнологи пытаются повесить явку в Приморье на президентских выборах [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <https://novostivl.ru/msg/25944.htm>
- ³⁵ Карта нарушений на выборах. Калужская область [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <https://www.kartanarusheniy.org/2018-03-18/m/39575>
- ³⁶ Руководители челябинских заводов издают приказы о повышении явки на выборах президента [Электронный ресурс]. — Режим доступа : https://www.znak.com/2018-01-26/rukovoditeli_chelyabinskih_zavodov_izdayut_prikazy_o_povyshenii_yavki_na_vyborah_prezidenta
- ³⁷ Карта нарушений. Краснодар [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <https://www.kartanarusheniy.org/2018-03-18/m/39703>
- ³⁸ Дети, конкурсы и угрозы: как власть мобилизует избирателей на выборах президента [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <https://www.golosinfo.org/ru/articles/142525#3>
- ³⁹ Шойгу: Явка военнослужащих на выборах президента составила 99,2% [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <https://regnum.ru/news/2393523.html>
- ⁴⁰ Шойгу насчитал почти 90% проголосовавших за Путина военных [Электронный ресурс]. — Режим доступа : https://www.rbc.ru/rbcfreenews/5ab0cfe9a794762b7a4de2d?from=materials_on_subject
- ⁴¹ «Молодежь выбирает будущее!» — волонтерские организации подписали соглашение о сотрудничестве [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://old.cikrf.ru/special/news/cec/2018/03/02/02.html>
- ⁴² Дымовая завеса: Как псевдообщественники симулируют гражданское участие в выборах [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <https://www.golosinfo.org/ru/articles/142503>
- ⁴³ Ядуха В. Семнадцать штабов Путина. 22.12.2017 [Электронный ресурс]. — Режим доступа : https://primechaniya.ru/home/news/dekabr_2017/semnadcat_shtabov_putina/

- ⁴⁴ Особенности состава региональных избирательных штабов кандидатов в Президенты РФ на выборах 18.03.2018 года, предвыборная агитация на первом этапе кампании [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <https://komitetgi.ru/service/D0%9A%D0%93%D0%98%20%D0%B0%D0%BD%D0%B0%D0%BB%D0%B8%D0%B7%20%D1%88%D1%82%D0%B0%D0%B1%D1%8B%20%D0%BA%D0%B0%BD%D0%B4%D0%B8%D0%B4%D0%B0%D1%82%D0%BE%D0%B2%20%D0%9A%D1%8B%D0%BD%D0%B5%D0%B2.pdf>
- ⁴⁵ Федеральный конституционный закон от 28.12.2016 № 11-ФКЗ «О внесении изменений в Федеральный конституционный закон «О Конституционном Суде Российской Федерации» [Электронный ресурс]. — Режим доступа : http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_209835/3d0cac60971a511280cbb229d9b6329c07731f7/#dst100009
- ⁴⁶ Варто зауважити, що першим прецедентом «законодавчої діяльності» Конституційного суду РФ стало його рішення у «справі Дадіна».
- ⁴⁷ Федеральный конституционный закон от 21.07.1994 № 1-ФКЗ (ред. от 28.12.2016) «О Конституционном Суде Российской Федерации» [Электронный ресурс]. — Режим доступа : http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_4172/bc18f52b80604825487100e6aaf18beeb5eb2553/.
- ⁴⁸ Постановление Конституционного Суда Российской Федерации от 14 июля 2015 г. № 21-П «По делу о проверке конституционности положений...» [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://base.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc;base=LAW;n=182936>
- ⁴⁹ Зокрема, 19 січня 2017 р. Конституційний суд РФ визнав неможливим виконання рішення Європейського Суду з прав людини від 31 липня 2014 р. у справі «ВАТ «Нафтова компанія ЮКОС проти Росії».
- ⁵⁰ Федеральный конституционный закон от 14.12.2015 № 7-ФКЗ «О внесении изменений в Федеральный конституционный закон «О Конституционном Суде Российской Федерации» [Электронный ресурс]. — Режим доступа : https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_190427/3d0cac60971a511280cbb229d9b6329c07731f7/#dst100009
- ⁵¹ 2018 Сайт Владимира Владимировича Путина [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://putin2018.ru/>
- ⁵² Новые назначения получили 45 участников конкурса «Лидеры России» [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://tass.ru/politika/5021737>.
- ⁵³ Медведев поручил проработать создание «штаба реформ». РБК (27.10.2017) [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.rbc.ru/economics/27/10/2017/59f307669a794720de1088df>
- ⁵⁴ Передбачається надання повноважень окремого органу державної влади, діяльність якої має регулюватися окремим федеральним законом. Зокрема, має запроваджуватися подвійне підпорядкування і прем'єр-міністру у якості віце-прем'єра з розвитку, і безпосередньо Президенту РФ за зразком практики з діяльності урядового блоку з розвитку Далекого Сходу (постійний представник Президента РФ у Далекосхідному федеральному окрузі одночасно віце-прем'єр з розвитку Далекого Сходу і Байкальського регіону). При цьому йде посилення на досвід іноземних держав (Японія, Китай, Південна Корея, Сінгапур і Іспанія).

- ⁵⁵ В кабмине ожидают сокращений. Под нож пойдет «Открытое правительство» [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <https://news.rambler.ru/other/39236675-v-kabmine-ozhidayut-sokrascheniy-pod-nozh-poydet-otkrytoepravitelstvo/>
- ⁵⁶ Программа Путина 3.0: самовыдвижение в президенты, политическая реформа, отставка Медведева [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.mk.ru/politics/2017/09/18/programma-putina-30samovydvizhenie-v-prezidenty-politicheskaya-reforma-otstavka-medvedeva.html>
- ⁵⁷ Контроль за госзакупками от Минэкономики передадут Минфину [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.kommersant.ru/doc/3228961>
- ⁵⁸ О внесении изменений в некоторые акты Правительства Российской Федерации [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://regulation.gov.ru/projects#nra=62551>
- ⁵⁹ Федеральные премиальные: какие стимулы даст правительство чиновникам. РБК (08.01.2018) [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <https://www.rbc.ru/economics/08/01/2018/5a5372979a794740847d56a7>
- ⁶⁰ Минфин предлагает стимулировать госслужащих за счет сокращения штата [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://tass.ru/ekonomika/4861169>
- ⁶¹ Доклад «Минченко консалтинг»: «Политбюро 2.0: демонтаж или перезагрузка?» [Электронный ресурс]. — Режим доступа : http://www.minchenko.ru/Doklad%20Politburo%202.0_2016%2007.11.pdf
- ⁶² Владимир Путин проконтролирует ход борьбы с коррупцией в Дагестане [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <https://www.ridus.ru/news/272514>
- ⁶³ Борьба с ростом тарифов, коррупцией и другие задачи, которые поставил прокуратуре Владимир Путин [Электронный ресурс]. — Режим доступа : https://www.1tv.ru/news/2018-02-15/341091borba_s_rostom_tarifov_korruptsiesy_i_drugie_zadachi_kotorye_postavil_prokurature_vladimir_putin
- ⁶⁴ Владимир Путин выступил на коллегии Федеральной службы безопасности РФ [Электронный ресурс]. — Режим доступа : https://www.1tv.ru/news/2018-03-05/341947vladimir_putin_vystupil_na_kollegii_federalnoy_sluzhby_bezопасnosti_rf
- ⁶⁵ Владимир Путин на расширенном заседании коллегии МВД поставил правоохранительным органам конкретные задачи [Электронный ресурс]. — Режим доступа : https://www.1tv.ru/news/2018-02-28/341726vladimir_putin_na_rasshirennom_zasedanii_kollegii_mvd_postavil_pравоохранительным_organam_konkretnye_zadachi
- ⁶⁶ Суд поместил замглавы Владимирской области под домашний арест [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://tass.ru/proisshestviya/4316678>
- ⁶⁷ Возбуждено уголовное дело в отношении заместителя губернатора курской области и его соучастников [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://sledcom.ru/news/item/1133668/>

- ⁶⁸ Путин обсудил ситуацию в Дагестане с представителями общественности [Электронный ресурс] : Режим доступа : <https://ria.ru/society/20180313/1516277698.html>
- ⁶⁹ Выступление Владимира Путина на Арктическом форуме – трансляция [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <https://www.vedomosti.ru/politics/online/2017/03/30/683388-vistuplenie-putina-arkticheskom>
- ⁷⁰ Следственный комитет ждет разгон или «чистка»? [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <https://moika78.ru/news/2017-12-28/9710-sledstvenny-komitet-zhdet-razgon-ili--chistka/>
- ⁷¹ Следствие ходатайствует об аресте членов правительства Республики Дагестан, обвиняемых в хищении бюджетных средств [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://sledcom.ru/news/item/1200761/>
- ⁷² ФСБ задержала коллегу полковника Захарченко [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.rbc.ru/society/15/02/2017/58a461719a7947558e50a92f?from=main>
- ⁷³ Федеральный закон «О порядке формирования Совета Федерации Федерального Собрания Российской Федерации» от 05.08.2000 № 113-ФЗ [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_28087/
- ⁷⁴ Федеральный закон от 3 декабря 2012 г. № 229-ФЗ «О порядке формирования Совета Федерации Федерального Собрания Российской Федерации» [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <https://rg.ru/2012/12/07/porjadokdok.html>
- ⁷⁵ Федеральный закон от 02.04.2013 № 30-ФЗ (ред. от 03.02.2015) «О внесении изменений в отдельные законодательные акты Российской Федерации» [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_144340/ad890e68b83c920baeae9bb9fdc9b94feb1af0ad/#dst100071
- ⁷⁶ Федеральный закон от 03.12.2012 № 229-ФЗ (ред. от 03.07.2016) «О порядке формирования Совета Федерации Федерального Собрания Российской Федерации» [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_138549/97fa842130613d739226d8bd6cc7526b1ebbd49a/
- ⁷⁷ Путин отклонил принятый Госдумой закон [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.bbc.com/russian/news-38463222>
- ⁷⁸ Представником від законодавчого (представницького) органу влади суб'єкта РФ може бути лише депутат цього органу, а представником від виконавчого органу має бути заздалегідь визначена кандидатура (кандидат на посаду керівника регіону подає до виборчої комісії три кандидатури, одна з яких у разі його обрання, і буде наділена повноваженнями сенатора): Федеральний закон № 229-ФЗ від 2012 р., Федеральний закон № 30-ФЗ від 2013 р
- ⁷⁹ Как меняется Госдума при Володине [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.rosbalt.ru/blogs/2016/11/06/1564639.html>
- ⁸⁰ Депутаты рассказали, что повысило авторитет Госдумы [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <https://ria.ru/politics/20161219/1483986851.html>

- ⁸¹ Разбор завалов и новый стиль работы — Госдума завершила весеннюю сессию [Электронный ресурс]. — Режим доступа : https://life.ru/t/%D0%BF%D0%BE%D0%BB%D0%B8%D1%82%D0%B8%D0%BA%D0%B0/1028892/razbor_zavalov_i_novyj_stil_raboty_--_ghosduma_zaviershila_viesienniuu_siessiu
- ⁸² Николай Панков поддержал создание комитета по контролю и регламенту Госдумы [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <https://www.saratov.kp.ru/online/news/2877183/>
- ⁸³ Новый комитет по контролю и регламенту создадут в Государственной Думе [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <https://sm-news.ru/news/politika-regiony/novyy-komitet-po-kontrolyu-i-reglamentu-sozdatut-vgosudarstvennoy-dume/>
- ⁸⁴ Вячеслав Володин берет под контроль парламентскую оппозицию [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <https://sobesednik.ru/politika/vyacheslav-volodin-beret-pod-kontrol-parlamentskuyu-oppoziciyu>
- ⁸⁵ Пресса России: Дума повышает свой статус или статус Володина? [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.bbc.com/russian/features-38400545>
- ⁸⁶ Госдума ищет себе новое место в системе власти [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <https://www.vedomosti.ru/politics/articles/2016/12/22/670720-gosduma-ischet-mesto>
- ⁸⁷ Вячеслав Володин рассказал о завершении борьбы за депутатскую дисциплину [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <https://www.rbc.ru/politics/31/05/2017/592e75839a7947aabdc00f0f>
- ⁸⁸ Постановление ГД ФС РФ от 21.12.2016 N 593-7 ГД «О внесении изменений в статью 125 Регламента Государственной Думы Федерального Собрания Российской Федерации» [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc;base=EXP;n=676142;dst=100005#05446890193811931>
- ⁸⁹ Госдума повышает статус парламентариев при взаимодействии с чиновниками [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://tass.ru/politika/4342510>
- ⁹⁰ Вся власть советам. Матвиенко и Володин повышают статус парламентариев [Электронный ресурс]. — Режим доступа : https://www.gazeta.ru/politics/2017/05/02_a_10653575.shtml
- ⁹¹ В комиссию по борьбе со вмешательством в дела России вошли десять сенаторов [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <https://www.vedomosti.ru/politics/news/2017/06/14/694304-komissiyu-vmeshatelstvom>
- ⁹² В Совете Федерации создана комиссия по «предотвращению вмешательства во внутренние дела» России [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <https://meduza.io/news/2017/06/14/v-sovete-federatsii-sozdana-komissiyapo-predotvrascheniyu-vmeshatelstva-vo-vnutrennie-dela-rossii>
- ⁹³ В Совете Федерации озаботились вмешательством во внутренние дела России [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <https://www.golos-ameriki.ru/a/russian-parlament-create-commission-to-prevent-foreigninfluence/3900571.html>

- ⁹⁴ The National Russian Threat Response Center [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://kennedy.house.gov/sites/kennedy.house.gov/files/NRTRC%20one-pager.pdf>
- ⁹⁵ В США предложили создать Центр реагирования на угрозы со стороны России [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.rbc.ru/rbcfreenews/594540039a79471b576c351f>
- ⁹⁶ Володин теряет аппаратный вес. Президентские выборы станут для спикера Госдумы новой точкой отсчета [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://fedpress.ru/article/1967750>
- ⁹⁷ Новый функционал Путина: что сказал президент о своем следующем сроке [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://carnegie.ru/commentary/75024>
- ⁹⁸ Милов В.С., Яшин И.В. Путин. Итоги. 2018. Независимый экспертный доклад. — М. : ИП Ермаков Д.Д., 2018. — 64 с. [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.putin-itogi.ru/f/Putin-Itogi-2018-web.pdf>
- ⁹⁹ Там само. Милов В.С., Яшин И.В. Путин. Итоги. 2018. Независимый экспертный доклад. — М. : ИП Ермаков Д.Д., 2018. — 64 с. [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.putin-itogi.ru/f/Putin-Itogi-2018-web.pdf>
- ¹⁰⁰ В России вступает в силу закон о порядке интернет-трансляций судебных заседаний [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://tass.ru/obschestvo/4165888>
- ¹⁰¹ Три ветви и три уровня власти: кому доверяют россияне? [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <https://wciom.ru/index.php?id=236&uid=8572>
- ¹⁰² Раскрыты детали грядущих судебных реформ [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <https://www.ridus.ru/news/257117>
- ¹⁰³ Обжаловать только в другом регионе: Россию ждет судебная реформа [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.bbc.com/russian/news-40592835>
- ¹⁰⁴ ВС РФ внес в Госдуму законопроект о масштабной реформе процессуального законодательства [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.interfax.ru/russia/598980>
- ¹⁰⁵ Для кого и зачем упрощается судопроизводство в России? [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.bbc.com/russian/features-42986786>
- ¹⁰⁶ Без повесток и объяснений: Верховный суд предложил масштабную судебную реформу [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <https://nversia.ru/news/bez-povestok-i-obyasneniy-verhovnyu-sud-predlozhih-masshtabnuyusudebnuyu-reformu/>
- ¹⁰⁷ Верховный суд вошел во все процессы [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <https://www.kommersant.ru/doc/3428596>
- ¹⁰⁸ Федеральный конституционный закон от 28.12.2016 № 11-ФКЗ «О внесении изменений в Федеральный конституционный закон «О Конституционном Суде Российской Федерации» [Электронный ресурс]. — Режим доступа : http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_209835/3d0cac60971a511280cbba229d9b6329c07731f7/#dst100009

- ¹⁰⁹ Федеральный конституционный закон от 21.07.1994 № 1-ФКЗ (ред. от 28.12.2016) «О Конституционном Суде Российской Федерации» [Электронный ресурс]. — Режим доступа : http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_4172/bc18f52b80604825487100e6aaf18beeb5eb2553/
- ¹¹⁰ КС предложил внести изменения в оспоренную Дадиным статью [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.interfax.ru/russia/549346>
- ¹¹¹ Война 2017 [Электронный ресурс]. — Режим доступа : http://www.liga.net/projects/russian_aggression/
- ¹¹² Демчук П.О., Мандрагеля В.А. Російська політична культура: філос.-політол. трактат. — К. : Молодь, 2009. — 312 с.
- ¹¹³ Концепция общественной безопасности в Российской Федерации [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.scrf.gov.ru/security/State/document117/>
- ¹¹⁴ Послание Президента России Федеральному собранию [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.kremlin.ru/events/president/news/53379>
- ¹¹⁵ Современная политическая элита России: краткий анализ [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://lawinrussia.ru/content/sovremennaya-politicheskaya-elita-rossii-kratkiy-analiz>
- ¹¹⁶ Указ Президента Российской Федерации от 29.03.2017 № 132 «Об имущественном взносе Российской Федерации в Государственную корпорацию по содействию разработке, производству и экспорту высокотехнологичной промышленной продукции «Ростех» [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://publication.pravo.gov.ru/Document/View/0001201703290012?index=0&rangeSize=1>
- ¹¹⁷ «Ростех» отримує приблизно 84,7 % «Арамільського авіаційного заводу» в Свердловській області, 35,9 % 570-го «Авіаційного ремонтного заводу» в Краснодарському краю та 30,1 % 356-го «Авіаційного ремонтного заводу» в Саратовській області
- ¹¹⁸ Путин передал «Ростеху» акции девяти авиаремонтных заводов [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.rbc.ru/rbcfreenews/58dbad389a7947e1ed79b8ee>
- ¹¹⁹ Бенефициары мартовской победы [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <https://newtimes.ru/articles/detail/145138>
- ¹²⁰ В РФ борются два центра власти, а у Путина есть свой «антимайдан» — российский политолог о закулисье Кремля [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <https://www.segodnya.ua/world/russia/v-rf-boryutsya-dva-centravlasti-a-u-putina-est-svoiy-antimaydan-rossiyskiy-politolog-o-zakulise-kremlya-1098771.html>
- ¹²¹ Свою назву «ліберали» (або, як їх ще називають, «системні ліберали» — тобто лояльні до Кремля — на відміну від «несистемних», опозиційних лібералів) отримали через свою прихильність до ідей вільного ринку, а також через обстоювання позиції, що Росія не може жорстко «порвати» із Заходом, а відносини зі США та ЄС потрібно налагоджувати, йти на поступки. Конкуруюча група — «силовики» (колишні й нинішні співробітники спецслужб, представники армії та військово-промислового комплексу)

контролюють силовий блок російської влади, багато держкорпорацій та ЗМІ. У публічному полі їх медійні рупори критикують лібералів з економічного блоку уряду за відсутність проривів в економіці, за корупцію та небажання зміцнювати економічну, фінансову і політичну незалежність Росії від Заходу. Вважається, що «ліберали» контролюють економічний блок уряду та є дуже впливовим кланом у владі. Його неформальними керівниками вважають першого віце-прем'єра Ігоря Шувалова, керівника Центробанку Ельвіру Набіулліну, керівника Сбербанка Германа Грефа, віце-прем'єра Аркадія Дворковіча й багатьох інших чиновників. Також часто до когорта «лібералів» зараховують голову уряду Дмитра Медведєва. На це ж крило орієнтується і значна частина великого російського бізнесу — зокрема, відомий олігарх Алішер Усманов. Природно, що цей блок контролює значні фінансові потоки та вирішує чимало важливих питань. В основі всіх претензій «силовиків» до «лібералів» лежить, як правило, боротьба за фінансові потоки та посади у владі.

¹²² Задержан министр экономического развития Алексей Улюкаев [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.vedomosti.ru/politics/articles/2016/11/15/664893-arestovan-ministr>

¹²³ Эксперты назвали приговор Улюкаеву политически мотивированным [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://www.vedomosti.ru/politics/articles/2017/12/17/745542-prigovor-ulyukaevu-politicheski-motivirovannim>

¹²⁴ Сечін Ігор Іванович (07.09.1960, Санкт-Петербург) — досвідчений управлінець, довірена особа Володимира Путіна з 1990-х рр., з часу роботи у мерії Ленінграда. Оглядачі вважають другою за впливом людиною у РФ після президента.

¹²⁵ Одним із кінцевих бенефіціарів (вигодоодержувачем) «Роснефти» вважається В. Путін за посередництва Ігоря Сечіна (виконавчий директор державної корпорації). Зокрема, Сечін володіє значною (у порівнянні з іншими фізичними особами) часткою акцій компанії. Крім того, низка утримувачів акцій залишається невстановленою (неоприлюдненою).

¹²⁶ Щодо приватизаційної процедури: наприклад, розпорядник у проведенні приватизації «ВТБ Капітал» надіслав запрошення до участі у приватизації лише «Роснефти». Інші, недержавні претенденти, що оголошували намір взяти участь у приватизації — «Лукойл», «Татнефть», «Русснефть» та інші — не були повідомлені про початок торгів. Вони дізналися про приватизацію з повідомлень про укладання угоди з «Роснефтью» (10 жовтня 2016 р. підписано розпорядження уряду про дозвіл на приватизацію, 12 жовтня «Башнефть» приватизована «Роснефтью»). Також до проведення цих торгів про свій намір набути права власності заявляла місцева (башкирська) еліта. Зокрема, була створена нова місцева «компанія», що озвучила пропозиції, які перевищували суму угоди держави з «Роснефтью» на кілька мільярдів рублів. А перші затримки з реалізації угоди супроводжувалися окремими рішеннями глави Башкортостану Рустема Хамітова та його зверненнями на адресу президента про поспішність приватизації. Це змусило на початку жовтня 2016 р. Сечіна зустрічатися з

президентом Башкортостану для усунення місцевих побоювань про майбутнє «Башнефти» (Р. Хамітову запропоновано увійти до ради директорів «Башнефти», – він погодився).

¹²⁷ Щодо відчуження «Башнефти»: донедавна особистий друг президента В. Євтушенков «не поділив» з І. Сєчїним низку нафтових активів у країні. Так, у березні 2014 р. «Башнефть» (В. Євтушенков) придбала провідну групу бурових компаній у РФ «Бурнефтегаз» (власник – О. Бураков), що працює переважно в Тюмені (Югра). Після цього В. Євтушенков спробував здійснити типову на пострадянському просторі схему захисту своїх основних активів – розділити компанію – вивести усі бурові активи в окреме підприємство. Адже будь-яке захоплення компанії без геологорозвідки і бурових робіт втрачає сенс. Крім того, «зведена» бурова компанія В. Євтушенкова могла отримати монопольне (чи переважне) становище на ринку бурових послуг у РФ. На «Башнефть» припадає не більш ніж 4 % загального видобутку сирої нафти у країні. Проте на тлі відсутності нових розвіданих родовищ (найбільші та відомі вже розподілені між значними учасниками з іноземним капіталом) частка «Башнефти» у видобутку нафти набуває значення через падіння доходів виробників від зниження цін на сиру нафту на світовому ринку. Наприклад, чистий прибуток «Роснефти» у 2016 р. знизився на 57,0 % до рівня 2015 р. в умовах рекордного видобутку енергоресурсів. У відповідь на стрімкій дії В. Євтушенкова у квітні-серпні 2014 р. відбулася низка кампаній ФСБ по «боротьбі з корупцією», що були пов'язані з діяльністю АФК «Система» (наприклад, діяльність «Вымпелком» у Республіці Комі та ін.). У вересні Євтушенков був арештований і провів три місяці (до грудня 2014 р.) під домашнім арештом. У цей час (від жовтня) Генеральна прокуратура подала позов на дії АФК «Система» як недобросовісного набувача активів державних підприємств Башкирського паливно-енергетичного комплексу (у т. ч. «Башнефти»). Активи «Башнефти» повністю повернуті державі та в 2016 р. виставлені на приватизацію.

¹²⁸ Указ Президента Российской Федерации от 29.03.2017 № 131 «О внесении изменения в Положение о Федеральной службе охраны Российской Федерации, утвержденное Указом Президента Российской Федерации от 7 августа 2004 г. № 1013» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://publication.pravo.gov.ru/Document/View/0001201703290011?index=0&rangeSize=1>

¹²⁹ Указ Президента Российской Федерации от 16.05.2017 № 213 «О внесении изменения в Положение о Федеральной службе безопасности Российской Федерации, утвержденное Указом Президента Российской Федерации от 11 августа 2003 г. № 960» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://publication.pravo.gov.ru/Document/View/0001201705160023>

¹³⁰ Указ Президента Российской Федерации от 17.08.2017 № 377 «О внесении изменений в Положение о Министерстве обороны Российской Федерации, утвержденное Указом Президента Российской Федерации от 16 августа 2004 г. № 1082» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://publication.pravo.gov.ru/Document/View/0001201708170021?index=0&rangeSize=1>

- ¹³¹ Ян Брэммер, Самуэль Черрап. «Силовики» в путинской России: кто они такие и чего хотят [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://inosmi.ru/inrussia/20070119/232313.html>
- ¹³² Последнее дно Улюкаева [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.svoboda.org/a/28116866.html>
- ¹³³ Запад мог бы нанести России сильнейший удар — политолог из РФ о будущем Путина, Крыме и ДНР-ЛНР [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <https://apostrophe.ua/article/world/ex-ussr/2018-02-17/zapad-mog-by-inanesti-rossii-silneyshiy-udar---politolog-iz-rf-o-buduschem-putina-kryime-i-dnr-lnr/16967>
- ¹³⁴ Максим Орешкин назначен Министром экономического развития [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://kremlin.ru/events/president/news/53364>
- ¹³⁵ Назначен новый министр экономического развития. Кто он? Максим Орешкин возглавил министерство в 34 года [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <https://meduza.io/feature/2016/11/30/naznacheni-novyy-ministrekonomicheskogo-razvitiya-kto-on>
- ¹³⁶ Назначен министр экономического развития [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <https://www.vedomosti.ru/politics/articles/2016/11/30/667553-ministrom-razvitiya>
- ¹³⁷ Путинская Россия становится все опаснее [Электронный ресурс]. — Режим доступа : https://www.inopressa.ru/article/18Dec2017/nationalinteres/sud_04.html
- ¹³⁸ Кадыров и кадыровцы: почему Кремль прощает чеченскому руководству всё [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.currenttime.tv/a/27495115.html>
- ¹³⁹ Брэммер Ян, Черрап Самуэль. «Силовики» в путинской России: кто они такие и чего хотят [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://inosmi.ru/inrussia/20070119/232313.html>
- ¹⁴⁰ Громыко А. Л. Генезис политического режима России [Электронный ресурс] // Вестник МГИУ. Серия «Гуманитарные науки». — 2002. — № 2. — С. 178 — 184. — Режим доступа : <http://www.law.edu.ru/doc/document.asp?docID=1136329>
- ¹⁴¹ Институциональное доверие [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.levada.ru/2016/10/13/institutsionalnoe-doverie-2/>
- ¹⁴² Путин уволил 10 тысяч гаишников [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <https://www.vesti.ru/doc.html?id=2973187>
- ¹⁴³ Задержан министр экономического развития Алексей Улюкаев [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.vedomosti.ru/politics/articles/2016/11/15/664893-arestovan-ministr>
- ¹⁴⁴ «Политбюро 2.0» и посткрымская Россия [Электронный ресурс]./ Минченко консалтинг. — Режим доступа : http://www.minchenko.ru/netcat_files/File/Politburo%20in%20Russia%20after%20the%20annexation%20of%20he%20Crimea%20text.pdf
- ¹⁴⁵ Указ Президента РФ от 05.04.2016 № 157 (ред. от 30.09.2016) «Вопросы Федеральной службы войск национальной гвардии Российской Федерации»

- [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_196284/
- ¹⁴⁶ Указ Президента Российской Федерации от 30.09.2016 № 510 «О Федеральной службе войск национальной гвардии Российской Федерации» [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://publication.pravo.gov.ru/Document/View/0001201610040002>
- ¹⁴⁷ Указ Президента РФ от 05.04.2016 № 156 «О совершенствовании государственного управления в сфере контроля за оборотом наркотических средств, психотропных веществ и их прекурсоров и в сфере миграции» [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_196285/
- ¹⁴⁸ «Политбюро 2.0: демонтаж или перезагрузка?» [Електронний ресурс] / Минченко консалтинг. — Режим доступу : http://www.minchenko.ru/Doklad%20Politburo%202.0_2016%2007.11.pdf
- ¹⁴⁹ Зачистку в СКР санкционировал Александр Бастрыкин [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.kommersant.ru/doc/3043255>
- ¹⁵⁰ В МВД раскрыли, как наказали начальников полковника Захарченко, есть уволенные [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://ren.tv/novosti/2016-09-29/v-mvd-raskryli-kak-nakazali-nachalnikov-polkovnika-zaharchenkoest-uvolennye>
- ¹⁵¹ ФСБ задержала коллегу полковника Захарченко [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.rbc.ru/society/15/02/2017/58a461719a7947558e50a92f?from = main>
- ¹⁵² За джерелами видання The New Times, американської розвідувально-аналітичної компанії Stratfor, у вищих ешелонах російської влади тривають консультації щодо майбутньої реформи та структури правоохоронних органів і спецслужб.
- ¹⁵³ Устименко О. В. Система управління сектором безпеки і оборони України як складова державного управління/ Науково-інформаційний вісник Академії національної безпеки/випуск № 4(4), 2014 — с. 18.
- ¹⁵⁴ Год назад в России появилась Росгвардия [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://tass.ru/politika/4154372>
- ¹⁵⁵ Силвики Путина сталкиваются лбами, есть угроза для Кремля — частная разведка США [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://apostrophe.ua/article/world/ex-ussr/2018-02-09/siloviki-putina-stalkivayutsya-lbami-estugroza-dlya-kremlya---chastnaya-razvedkassha/16877>
- ¹⁵⁶ Бастрыкин оказался в одиночестве [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://newtimes.ru/articles/detail/145487>
- ¹⁵⁷ Пересадки органов, или Возвращение МГБ [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://newtimes.ru/articles/detail/142207/>
- ¹⁵⁸ Реформы в ФСБ 2018 года: слияние с ФСО [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://mana.su/reformyv-fsb-2018-goda>
- ¹⁵⁹ В странах ОДКБ могут легализовать частные военные компании [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://www.pnp.ru/politics/v-stranakh-odkb-mogut-legalizovat-chastnye-voennye-kompanii.html>

- ¹⁶⁰ Служу Отчеству! Дорого [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <https://www.novayagazeta.ru/articles/2018/01/21/75221-sluzhu-otechestvu-dorogo>
- ¹⁶¹ Равнение на право: в Госдуму внесут законопроект о легализации работы частных военных компаний [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <https://russian.rt.com/russia/article/471026-zakonoproekt-chvk-gosduma>; В Госдуму РФ внесут законопроект о легализации деятельности российских ЧВК [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <https://www.pravda.ru/news/politics/military/17-01-2018/1366304-vagner-0/>
- ¹⁶² Закон о ЧВК вызвал спор [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.rosbalt.ru/russia/2018/02/19/1683455.html>
- ¹⁶³ Володин: «Партизация» власти возможна в президентской республике [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.rosbalt.ru/main/2006/02/02/242431.html>
- ¹⁶⁴ Медведев сохранил пост председателя «Единой России» [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.vedomosti.ru/politics/articles/2017/01/22/674332-medvedev-edinoi-rossii>
- ¹⁶⁵ Лидеры думской оппозиции обсудят кандидатов в президенты с Кириенко [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.rbc.ru/politics/26/01/2017/5885f8029a7947205814b28a>
- ¹⁶⁶ «Известия» сообщили о нежелании Зюганова участвовать в выборах президента [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.rbc.ru/rbcfreeneews/58b617649a7947aec0512eb2>
- ¹⁶⁷ Состоялось 152-е заседание Центральной избирательной комиссии Российской Федерации [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.cikrf.ru/news/cec/39433/>
- ¹⁶⁸ Грудинин показал худший для КПРФ результат на выборах президента [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <https://www.rbc.ru/politics/19/03/2018/5aaf528d9a7947073f01bc21>
- ¹⁶⁹ Все против Грудинина [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <https://www.novayagazeta.ru/articles/2018/01/24/75252-vse-protiv-grudinina>
- ¹⁷⁰ Как выборы-2018 сообщили нам о старом страхе путинского Кремля [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <https://mbk.media/sences/kak-vybory-2018-soobshhili/>
- ¹⁷¹ Налоговая служба Швейцарии сообщила об 11 счетах Грудинина, в том числе в золоте [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://tass.ru/politika/5008811>
- ¹⁷² Состоялось 147-е заседание Центральной избирательной комиссии Российской Федерации [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.cikrf.ru/news/cec/39289/>
- ¹⁷³ Федеральный Закон о выборах Президента Российской Федерации [Электронный ресурс]. — Режим доступа : http://pravo.gov.ru/proxy/ips/?docbody&link_id=0&nd=102079674
- ¹⁷⁴ Сергей Пархоменко. Судь событий [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <https://echo.msk.ru/programs/sut/2161730-echo/>

- ¹⁷⁵ Послание Президента Федеральному Собранию [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://kremlin.ru/events/president/news/14088>
- ¹⁷⁶ Виктор Шендерович. Особое мнение [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <https://echo.msk.ru/programs/personalno/2169864-echo/>
- ¹⁷⁷ Путин 4. Что ждать? [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <https://echo.msk.ru/programs/albac/2167370echo/>
- ¹⁷⁸ История ОНФ [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <https://onf.ru/structure/istoriya-onf/>
- ¹⁷⁹ Проверки широким фронтом [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.rbc.ru/newspaper/2017/01/13/587675ac9a79475c285584cf>
- ¹⁸⁰ Эхо Москвы в Уфе [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <https://www.facebook.com/echomskufa/videos/vb.337456283252985/447724968892782/?type=2&theater>
- ¹⁸¹ Явлинский предложил масштабную реформу «ЯБЛОКА» [Электронный ресурс]. — Режим доступа : http://www.yabloko.ru/resheniya_politicheskogo_komiteta/2017/03/10
- ¹⁸² Федеральный закон от 20 июля 2012 г. № 121-ФЗ «О внесении изменений в отдельные законодательные акты Российской Федерации в части регулирования деятельности некоммерческих организаций, выполняющих функции иностранного агента» [Электронный ресурс]. — Режим доступа : [http://asozd2.duma.gov.ru/main.nsf/\(SpravkaNew\)?OpenAgent&RN=102766-6&02](http://asozd2.duma.gov.ru/main.nsf/(SpravkaNew)?OpenAgent&RN=102766-6&02)
- ¹⁸³ Сведения реестра НКО, выполняющих функции иностранного агента [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://unro.minjust.ru/NKOForeignAgent.aspx>
- ¹⁸⁴ На учредительной конференции Открытой России утвердили программу и устав движения [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <https://openrussia.org/post/view/19681/>
- ¹⁸⁵ Он вам не Димон [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <https://navalny.com/p/5255/#cut>
- ¹⁸⁶ Кремль на развилке: каковы последствия протестных акций по всей России [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.rbc.ru/politics/26/03/2017/58d7c6f39a7947448a1a3f45?from=subject>
- ¹⁸⁷ Правозащитники сообщают: количество задержанных по итогам вчерашней акции протеста в Москве превысило 1000 человек [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://echo.msk.ru/news/1951720-echo.html>
- ¹⁸⁸ Аресты и обыски: чем обернутся массовые протесты для фонда Навального [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.rbc.ru/society/27/03/2017/58d90c049a7947e27504d11b?from=subject>
- ¹⁸⁹ Трауру придали форму митинга [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.kommersant.ru/doc/3267245>
- ¹⁹⁰ Московский митинг против террора собрал активистов и бюджетников [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.rbc.ru/politics/06/04/2017/58e608769a79472723469b19>
- ¹⁹¹ Доклад «Минченко Консалтинг»: «Брекзит-эффект в российской политической системе?» [Электронный ресурс]. — Режим доступа : http://www.minchenko.ru/analitika/analitika_68.html

- ¹⁹² Политологи назвали главные риски акций протеста Навального для Кремля [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.rbc.ru/politics/03/04/2017/58de4d6d9a7947f6ac645050>
- ¹⁹³ Активнее всего 26 марта протестовали там, где была низкая явка на выборы [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <https://www.vedomosti.ru/politics/articles/2017/03/31/683528-aktivnee-protestovali>
- ¹⁹⁴ Войска Росгвардии окружили протестующих в Дагестане дальнбойщиков [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.rbc.ru/society/31/03/2017/58de81369a79471ee8350e12>
- ¹⁹⁵ Створення в 2000 р. 7 федеральних округів; запровадження в них інституту повноважних представників президента РФ, які, забезпечуючи координацію діяльності федеральних органів виконавчої влади у відповідному федеральному окрузі, фактично перетворилися на «генерал-губернаторів»; заміна у 2013 р. прямих виборів глав суб'єктів РФ на голосування в регіональних парламентах (Дагестан, Інгушетія, Північна Осетія, КарачаєвоЧеркесія); запровадження у 2015 р. аналогічного механізму для виборів вищих посадових осіб в автономних округах (в нафтогазових Ненецькому, Ямало-Ненецькому та Ханті-Мансійському АО).
- ¹⁹⁶ Указ Президента РФ от 13 мая 2000 г. № 849 «О полномочном представителе Президента Российской Федерации в федеральном округе» [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <https://rg.ru/2000/05/14/okruga-doksite-dok.html>
- ¹⁹⁷ Кынев А. Региональные реформы Путина при президенте Медведеве: централизация продолжается [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://magazines.russ.ru/nz/2012/1/k3.html>
- ¹⁹⁸ Федеральный закон «О внесении изменений в Федеральный закон «Об общих принципах организации законодательных (представительных) и исполнительных органов государственной власти субъектов Российской Федерации» и в Федеральный закон «Об основных гарантиях избирательных прав и права на участие в референдуме граждан Российской Федерации» от 11.12.2004 № 159-ФЗ [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc&base=LAW&n=95043&rnd=228224.101529254&dst=100028&fld=134#0>
- ¹⁹⁹ Федеральный закон от 29.07.2000 № 106-ФЗ «О внесении изменений и дополнений в Федеральный закон «Об общих принципах организации законодательных (представительных) и исполнительных органов государственной власти субъектов Российской Федерации» [Электронный ресурс]. — Режим доступа : http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_28000/3d0cac60971a511280cbba229d9b6329c07731f7/#dst100007
- ²⁰⁰ Ця норма втратила чинність із 01.06.2012.
- ²⁰¹ Послание Президента Федеральному Собранию [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://kremlin.ru/events/president/news/14088>
- ²⁰² Федеральный закон «О внесении изменений в Федеральный закон «Об общих принципах организации законодательных (представительных) и исполнительных органов государственной власти субъектов Российской Федерации» и Федеральный закон «Об основных гарантиях избиратель-

- ных прав и права на участие в референдуме граждан Российской Федерации» от 02.05.2012 № 40-ФЗ [Электронный ресурс]. — Режим доступа : http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_129119/
- ²⁰³ Федеральный закон от 02.04.2013 № 30-ФЗ (ред. от 03.02.2015) «О внесении изменений в отдельные законодательные акты Российской Федерации» [Электронный ресурс]. — Режим доступа : http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_144340/3d0cac60971a511280cbbba229d9b6329c07731f7/#dst100009
- ²⁰⁴ Централизация государственной и муниципальной власти. Этапы. Перспективы [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.siapress.ru/blogs/51742>
- ²⁰⁵ Федеральный закон «О внесении изменений в статью 18 Федерального закона «Об общих принципах организации законодательных (представительных) и исполнительных органов государственной власти субъектов Российской Федерации» и статью 26.3 Федерального закона «О политических партиях» от 03.02.2015 № 6ФЗ2025 [Электронный ресурс]. — Режим доступа : http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_174851/
- ²⁰⁶ Послание Президента Федеральному Собранию [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://kremlin.ru/events/president/news/53379>
- ²⁰⁷ Россию назвали «закипающим котлом» [Электронный ресурс]. — Режим доступа : http://www.ng.ru/politics/2017-03-03/1_6941_kotel.html
- ²⁰⁸ В России рациональному выбору предпочитают харизму // Регионы России. — 2017. — Январь-февраль. — С. 10.
- ²⁰⁹ Указ Президента Российской Федерации от 16.01.2017 № 13 «Об утверждении Основ государственной политики регионального развития Российской Федерации на период до 2025 года» [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://publication.pravo.gov.ru/Document/View/0001201701160039>
- ²¹⁰ Региональная политика Кремля: год отставки губернаторов [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <https://inosmi.ru/politic/20171218/241036190.html>
- ²¹¹ Останется ли Россия федерацией? [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.rosbalt.ru/russia/2018/02/15/1682709.html>
- ²¹² «Будет выстроена жёсткая вертикаль управления»: новый премьер Дагестана предложил сократить правительство республики [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <https://russian.rt.com/russia/article/481488-premer-dagestan-sokratit-pravitelstvo>
- ²¹³ О действиях по оздоровлению государственных финансов субъектов Федерации [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://government.ru/docs/30889/>
- ²¹⁴ Минфин урежет дотации самым «жадным» регионам [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <https://wwwpravda.ru/news/economics/09-01-2018/1364935-minfin-0/>.
- ²¹⁵ Моисей Фурщик: регионы требуют «раскрутки» <http://www.gosrf.ru/news/35527/>
- ²¹⁶ Инвестиционный спад продолжается почти в половине регионов страны

- [Электронный ресурс]. — Режим доступа : http://www.ng.ru/economics/2018-01-29/4_7160_spad.html
- ²¹⁷ Сегодня инвестициями могут похвастаться лишь три региона России [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.profi-forex.org/novosti-rossii/entry1008311587.html>
- ²¹⁸ Хакасия: впервые в России введено внешнее финансовое управление [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <https://www.sibreal.org/a/28991257.html>
- ²¹⁹ Почему внешнее управление не спасет Хакасию, Костромскую область и другие регионы РФ [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <https://versia.ru/pochemu-vneshnee-upravlenie-ne-spaset-xakasiyu-kostromskuyu-oblast-idrugiye-regiony-rf>
- ²²⁰ Что изменило возвращение прямых выборов губернаторов? <https://www.kommersant.ru/doc/3408300>
- ²²¹ Уровень коррупции в России. События в Дагестане <http://fom.ru/Bezopasnost-i-pravo/13984>
- ²²² Российские регионы ждут массовые аресты чиновников по коррупционным делам <http://www.gosrf.ru/news/35350/>
- ²²³ Рейтинг Фонду «Петербурзька політика» за лютий 2018 року [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <https://fpp.spb.ru/sites/fpp.spb.ru/files/fpp-rating-2018-02.pdf>
- ²²⁴ Путин пообещал не навязывать укрупнение регионов [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <https://ria.ru/economy/20171214/1510903412.html>
- ²²⁵ Федеральный Центр пожинает первые плоды регионального раскулачивания [Электронный ресурс]. — Режим доступа : http://www.ng.ru/economics/2017-03-13/1_6946_tatbank.html
- ²²⁶ Эксперты КГИ оценили уровень социально-экономической и политической напряженности в регионах России по состоянию на 1 января 2017 года [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <https://komitetgi.ru/analytics/3154/>
- ²²⁷ Результаты мониторинга социальной напряженности в регионах России (протесты на предприятиях) за 2016 год [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://sepr.su/wp-content/uploads/2017/02/Результаты-мониторингасоциальной-напряженности-за-2016-год-в-сфере-трудовых-отношений-1.pdf>
- ²²⁸ Эксперты назвали регионы — лидеры по социальной напряженности [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.rbc.ru/politics/16/02/2017/58a5851a2ae59608670c6e3f>
- ²²⁹ Карта социально-экономических горячих точек России [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://sepr.su/crisis-map/>
- ²³⁰ География бедности [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.profile.ru/economics/item/104622geografiya-bednosti>
- ²³¹ Гудков Л. Идеологема «Врага». «Враги» как массовый синдром и механизм социокультурной интеграции [Электронный ресурс] // Образ Врага. — М. : ОГИ, О-23, 2005. — 334 с. — Режим доступа : <http://library.khpg.org/files/docs/1409672112.pdf>

- ²³² Враги России [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <https://www.levada.ru/2018/01/10/vragi-rossii/>
- ²³³ 2018 World Press Freedom Index [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <https://rsf.org/fr/russie>
- ²³⁴ Развитие региональных ЗМИ в РФ [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/zmi-915da.pdf>
- ²³⁵ «Это позор и *****». Как медиарынок отреагировал на смену главного редактора «Ленты.ру» [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <https://lenta.ru/articles/2014/03/13/lenta/>
- ²³⁶ Тройная сплошная: кто стоит за покупкой РБК и что хочет Кремль от нового собственника [Электронный ресурс]. — Режим доступа : https://tvrain.ru/articles/trojnaja_sploshnaja-434331/
- ²³⁷ Российский медиаландшафт: основные тенденции использования СМИ — 2017 [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <https://www.levada.ru/2017/08/22/16440/>
- ²³⁸ Информационные источники [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <https://www.levada.ru/2018/04/18/informatsionnye-istochniki/>
- ²³⁹ Граждан затягивает Сеть [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.rbc.ru/newspaper/2016/11/18/582dc27f9a794723c3f3a270>
- ²⁴⁰ Указ Президента РФ от 05.12.2016 № 646 «Об утверждении Доктрины информационной безопасности Российской Федерации» [Электронный ресурс]. — Режим доступа : http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_208191/4dbff9722e14f63a309bce4c2ad3d12cc2e85f10/
- ²⁴¹ Кто ещё может позволить себе «пересекать двойную сплошную» [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://echo.msk.ru/blog/varfolomeev/1937832-echo/>
- ²⁴² Молчание ягнят [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://mi3ch.livejournal.com/3686278.html>
- ²⁴³ Роспечатать: состояние и перспективы развития рынка прессы в России [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <https://adindex.ru/publication/analytics/channels/2017/08/21/161820.phtml>
- ²⁴⁴ Митинг против блокировки Telegram в Москве собрал более 12 000 человек [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <https://www.vedomosti.ru/politics/articles/2018/04/30/768321-miting-protiv-blokirovki-telegram>
- ²⁴⁵ Участники митинга в защиту Telegram потребовали отправить в отставку главу Роскомнадзора [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <https://meduza.io/news/2018/04/30/uchastniki-mitinga-v-zaschitu-telegram-potrebovaliotpraviv-v-otstavku-glavu-roskomnadzora>
- ²⁴⁶ Задача — закон о российской нации [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <https://inosmi.ru/politic/20161110/238173056.html>
- ²⁴⁷ Национальная идея: патриотизм и работа на страну [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <https://www.vesti.ru/doc.html?id=2717530>
- ²⁴⁸ Законопроект №315234-7 О патриотическом воспитании в Российской Федерации [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://sozd.parlament.gov.ru/bill/315234-7>

- ²⁴⁹ От гордости до гражданской ответственности [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <https://www.kommersant.ru/doc/3501926>
- ²⁵⁰ "БЕССМЕРТНЫЙ ПОЛК" И ПАРАД ПОБЕДЫ [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.levada.ru/2017/05/26/bessmertnyj-polk-i-parad-pobedy/>
- ²⁵¹ Путин: Россия победила бы в ВОВ и без Украины [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.rosbalt.ru/main/2010/12/16/801573.html>
- ²⁵² Парад Победы посмотрели на 2 млн больше россиян, чем в 2016 году [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://tass.ru/obschestvo/4248162>
- ²⁵³ Почему Россия выбирает сталинизм [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.rosbalt.ru/blogs/2018/03/06/1687047.html?utm_source=rosbalt&utm_medium=web&utm_campaign=edito_rchoice
- ²⁵⁴ Большой террор и репрессии [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <https://www.levada.ru/2017/09/07/16561/>
- ²⁵⁵ Послание Президента Федеральному Собранию [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://kremlin.ru/events/president/news/53379>
- ²⁵⁶ Указ Президента Российской Федерации от 19.12.2012 г. № 1666 «О Стратегии государственной национальной политики Российской Федерации на период до 2025 года» [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://kremlin.ru/acts/bank/36512>
- ²⁵⁷ Там само.
- ²⁵⁸ Российской нации дали определение [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <https://iz.ru/news/687767>
- ²⁵⁹ Почему Путину не покажут законопроект о российской нации [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.bbc.com/russian/features-40660518>
- ²⁶⁰ Единство нации не выдержало критики [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <https://www.kommersant.ru/doc/3235995>
- ²⁶¹ Закон о российской нации переименовали из-за «неготовности общества» [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.rbc.ru/rbcfreenews/58be037c9a7947ec1775ca3e>
- ²⁶² Говорухин раскритиковал слово «россиянин», в Кремле не комментируют [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <https://eadaily.com/ru/news/2016/11/17/govoruhin-raskritikoval-slovo-rossiyanin-v-kremle-nekommentiruyut>
- ²⁶³ Ксенофобия перестает быть острой проблемой для России [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <https://www.kommersant.ru/doc/3548694?query=российская%20идентичность>
- ²⁶⁴ Заседание Совета по межнациональным отношениям [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://kremlin.ru/events/president/news/55109>
- ²⁶⁵ Послание Президента Федеральному Собранию. 2014 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://kremlin.ru/events/president/news/47173>
- ²⁶⁶ Світова гібридна війна: український фронт: монографія / за заг.ред. В. П. Горубліна. – К. : НІСД, 2017. – С. 136.

- ²⁶⁷ «Русская осень». Кризис русского национализма после Крыма и Донбасса [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.levada.ru/2015/11/06/russkaya-osen-krizis-russkogo-natsionalizma-posle-kruma-i-donbassa/>
- ²⁶⁸ Послание Президента Федеральному Собранию [Электронный ресурс] — Режим доступа : <http://kremlin.ru/events/president/news/53379>
- ²⁶⁹ Федор Дж. Традиции чекистов от Ленина до Путина. Культ государственной безопасности. — Питер, 2012. — С. 211.
- ²⁷⁰ Господь играет за Россию [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <https://topwar.ru/85182-gospod-igraet-zarossiyyu.html>
- ²⁷¹ Институциональное доверие [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.levada.ru/2016/10/13/institutsionalnoe-doverie-2/>
- ²⁷² Религиозный строй Российской империи [Электронный ресурс]. — Режим доступа : http://www.moskvam.ru/publications/publication_1152.html
- ²⁷³ Исследование ВЦИОМ: церковь и государство: вместе или порознь? [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://gtmarket.ru/news/2012/08/14/4896>
- ²⁷⁴ Пресс-выпуск № 2861. Церковь и общество: вместе или порознь? [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <https://wciom.ru/index.php?id=236&uid=115295>
- ²⁷⁵ Влияние Русской Православной Церкви на политический процесс в России [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <https://www.hse.ru/data/2011/06/01/1212477332/Кучинов.pdf>
- ²⁷⁶ Доклад Святейшего Патриарха Кирилла на Архиерейском Собрании 2 февраля 2015 года [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.patriarchia.ru/db/text/3979067.html>
- ²⁷⁷ Атлас религий и национальностей России [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://sreda.org/arena>
- ²⁷⁸ Чекисты в рясах: православная церковь и КГБ [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <https://sputnikipogrom.com/translated/59417/chekists-in-cassocks/#.WMxv0n1SDIU>
- ²⁷⁹ Руська Православна Церква наполягає на перенесенні дати Всеправославного Собору [Электронный ресурс]. — 2016. — 20 червня. — Режим доступа : <http://www.patriarchia.ru/ua/db/text/4538434.html>
- ²⁸⁰ Всемирный русский народный собор выступил соорганизатором круглых столов по гуманитарной проблематике на сессии Совета ООН по правам человека [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.patriarchia.ru/db/text/4830930.html>
- ²⁸¹ Концепция внешней политики Российской Федерации (утверждена Президентом Российской Федерации В. Путиным 30 ноября 2016 г.) [Электронный ресурс]. — Режим доступа : http://www.mid.ru/foreign_policy/news//asset_publisher/cKNonkJE02Bw/content/id/2542248
- ²⁸² Там само.
- ²⁸³ Там само. — Ст. 5.
- ²⁸⁴ Там само. — Ст. 3в.
- ²⁸⁵ Герасимов Валерий. Ценность науки в предвидении. Новые вызовы требуют переосмыслить формы и способы ведения боевых действий [Элект-

- ронний ресурс] // Военно-промышленный курьер. — 2013. — 27 февраля. — № 8 (476). — Режим доступа : <http://www.vpk-news.ru/articles/14632>
- ²⁸⁶ Там само.
- ²⁸⁷ Путин написал статью о своем видении роли БРИКС и России в мире (01.09.2017) [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <https://www.rbc.ru/politics/01/09/2017/59a889519a7947513a58d449>
- ²⁸⁸ «Роснефть» развивает проекты в Иракском Курдистане. Пресс-релизы (18.09.2017) [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <https://www.rosneft.ru/press/releases/item/187709>
- ²⁸⁹ Дугин А. Г. Евразийский реванш России. — М. : Алгоритм, 2014. — 256 с. — (Серия «Битва за Россию»).
- ²⁹⁰ Выступление Владимира Путина на Мюнхенской Конференции по вопросам политики безопасности [Электронный ресурс]. — 2007. — 10 февраля. — Режим доступа : <http://special.kremlin.ru/events/president/transcripts/24034>
- ²⁹¹ Statement on the Opening of an Embassy in Moscow [Электронный ресурс]. 2016. — 19 December. — Режим доступа : http://www.yescalifornia.org/statement_opening_embassy_in_moscow
- ²⁹² Хакер-одиночка передал украденные документы демократов в WikiLeaks [Электронный ресурс]. — 2016. — 16 июня. — Режим доступа : http://www.gazeta.ru/tech/news/2016/06/16/n_8768099.shtml
- ²⁹³ Эффект бумеранга. США могут ввести новые санкции против России за хакерские атаки [Электронный ресурс]. — 2016. — 12 августа. — Режим доступа : <http://ru.tsn.ua/svit/effekt-bumeranga-ssha-mogut-vvesti-novyehankcii-protiv-rossii-za-hakerskie-ataki-689885.html>
- ²⁹⁴ Russian Sanctions: Addition of Certain Entities to the Entity List [Электронный ресурс] / Bureau of Industry and Security, Commerce. — Режим доступа : <https://www.federalregister.gov/documents/2016/09/07/2016-21431/russiansanctions-addition-of-certain-entities-to-te-entity-list>
- ²⁹⁵ Федеральный закон от 31.10.2016 № 381-ФЗ «О приостановлении Российской Федерацией действия Соглашения между Правительством Российской Федерации и Правительством Соединенных Штатов Америки об утилизации плутония, заявленного как плутоний, не являющийся более необходимым для целей обороны, обращении с ним и сотрудничестве в этой области и протоколов к этому Соглашению» [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://publication.pravo.gov.ru/Document/View/0001201610310009>
- ²⁹⁶ «Левада-Центр»: Россия возвращается к тоталитаризму (20.02.2018) [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://p.dw.com/p/2sxon>
- ²⁹⁷ Russia — Foreign Minister Addresses General Debate, 72nd Session (21.09.2017) [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://webtv.un.org/watch/russia-foreign-minister-addresses-general-debate-72nd-session/5583170023001>
- ²⁹⁸ Російські «іхтамнети» в інтернеті: масштаби вражають (26.02.2018) [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <https://www.ukrinform.ua/rubric-world/2411001-rosijski-ihnamnети-v-interneti-masstabivrazaut.html>

- ²⁹⁹ North Korea Surges to Top of U.S. Enemies List (19.02.2018) [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://news.gallup.com/poll/227813/north-korea-surges-top-enemies-list.aspx>
- ³⁰⁰ США звинувачують РФ у порушенні договору СНО-3 - ЗМІ [Електронний ресурс]. — 2016. — 10 червня. — Режим доступу : <http://ua.korrespondent.net/world/3695751-ssha-zvynuvachuut-rf-u-porushenni-dohovoru-sno-3-zmi>
- ³⁰¹ Arms Control and Proliferation Profile: Russia [Електронний ресурс]. — 2017. — Березень. — Режим доступу : <http://www.armscontrol.org/factsheets/russiaprofile>
- ³⁰² Там само.
- ³⁰³ Указ Президента Российской Федерации от 03.10.2016 № 511 «О приостановлении Российской Федерацией действия Соглашения между Правительством Российской Федерации и Правительством Соединенных Штатов Америки об утилизации плутония, заявленного как плутоний, не являющийся более необходимым для целей обороны, обращению с ним и сотрудничеству в этой области и протоколов к этому Соглашению». Официальный интернет-портал правовой информации. ГСПИ [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://publication.pravo.gov.ru/Document/View/0001201610030004?index=0&rangeSize=1>
- ³⁰⁴ Трамп відмовив Путіну у продовженні угоди про СНО [Електронний ресурс]. — 2017. — 10 лютого. — Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/news/2017/02/10/7134971>
- ³⁰⁵ Радіоактивний попіл: чи поховують Трамп і Путін ядерне роззброєння [Електронний ресурс]. — 2017. — 04 березня. — Режим доступу : <https://apostrophe.ua/ua/article/world/2017-03-04/radioaktivnyi-y-pepel-pohoronyat-litramp-i-putin-yadernoe-razozrujenie/10593>
- ³⁰⁶ Концепция внешней политики Российской Федерации от 30.11.2016 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.scrf.gov.ru/documents/2/25.html>; Военная доктрина Российской Федерации — 2014 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.scrf.gov.ru/documents/18/129.html>;
- ³⁰⁷ Договор СНВ-3 и система ПРО США : перспективы стратегической стабильности и национальной безопасности России (22.09.2011) [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://russianscouncil.ru/analytcs-andcomments/analytcs/dogovor-snv-3-i-sistema-pro-ssha-perspektivy-strategicheskoy/>
- ³⁰⁸ Военная доктрина Российской Федерации: утв. Президентом Российской Федерации от 25.12. 2014 г., № Пр2976 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.scrf.gov.ru/documents/18/129.html>
- ³⁰⁹ Facebook Ads. Exposing Russia's Effort to Sow Discord Online: The Internet Research Agency and Advertisements [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://democrats-intelligence.house.gov/facebook-ads/>
- ³¹⁰ Почепцов Г. Г.: Из истории понятия гибридной войны в США и России (2015) [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www.academia.edu/17801641/Из_истории_понятия_гибридной_войны_в_США_и_России; Арзуманян Р. В.: Стратегия иррегулярной войны: теория и прак-

- тика применения [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://csef.ru/ru/oborona-i-bezopasnost/504/arzumanyan-rv-strategiya-irregulyarnoj-voyny-teoriya-i-praktikaprimeniya-6094>
- ³¹¹ Военная доктрина Российской Федерации (25.12.2014) [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.scrf.gov.ru/documents/18/129.html>; Стратегия национальной безопасности Российской Федерации (31.12.2015) [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.scrf.gov.ru/documents/1/133.html>
- ³¹² Литвиненко А. В. «Стратегическая культура России. Выводы для Украины» (2013 г.) [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.rulit.me/books/strategicheskaya-kultura-rossii-vyvody-dlya-ukrainy-read-315124-1>
- ³¹³ Предупреждения из США: в чем-то НАТО уступает России (21.12.2015) [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <https://ru.delfi.lt/news/live/preduprezhdeniya-iz-ssha-v-chem-to-nato-ustupaet-rossii.d?id=69911286>
- ³¹⁴ Стратегическое прогнозирование и планирование внешней и оборонной политики : монография : в 2 т. / под ред. А. И. Подберезкина. Моск. гос. ин-т междунар. Отношений (ун-т) МИД России, центр военно-полит. исследований. — М. : МГИМО-Университет, 2015. Т. 1: Теоретические основы системы анализа, прогноза и планирования внешней и оборонной политики — 2015. — 778 с.
- ³¹⁵ Германия потребовала от США согласования новых санкций (31.01.2018) [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.rosbalt.ru/world/2018/01/31/1678714.html>
- ³¹⁶ «Мы припомним этот день»: как США пытались надавить на ООН при решении вопроса по Иерусалиму (21.12.2017) [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <https://russian.rt.com/world/article/463067tramp-oon-ierusalim-finantzi>; Дональд Трамп призвал к переменам в Иране (01.01.2018) [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.interfax.ru/world/594222>; Франция не согласилась с США в оценке происходящего в Иране (06.01.2018) [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <https://ria.ru/world/20180106/1512182674.html>; Смены режима не ожидается: к чему могут привести акции протеста в Иране (01.01.2018) [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <https://russian.rt.com/world/article/466457-iran-massovie-besporjadki>; США и Израиль заключили тайный меморандум против Ирана (29.12.2017) [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://medianews.az/ru/2017/12/29/ssha-i-izrail-zaklyuchili-tajnyj-memorandum-protiv-irana-smi/>
- ³¹⁷ Глава МИД ФРГ призвал к пересмотру политики в отношении США (05.01.2018) [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <https://ria.ru/world/20171205/1510211903.html>; Для Европы 2018 год станет решающим — Макрон (01.01.2018) [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <https://korrespondent.net/world/3924270-dlia-evropy-2018-hod-stanet-reshaishchym-makron>
- ³¹⁸ Антироссийские санкции США угрожают немецким интересам, заявил Габриэль (05.12.2017) [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <https://ria.ru/world/20171205/1510221895.html>

- ³¹⁹ МИД Германии предложил поэтапно снять санкции с России (12.01.2018) [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <https://ria.ru/world/20180111/1512467775.html>
- ³²⁰ Эксперт: в Германии тема вывода ядерного оружия США становится трендом (30.08.2017) [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://ria.ru/radio_brief/20170830/1501409425.html; Лавров: РФ настаивает на выводе ядерного оружия США из Европы (20.10.2017) [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.ntv.ru/novosti/1942460/>
- ³²¹ Эксперты: сближение России и ЕС зависит от темпов роста российской экономики (22.01.2018) [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://tass.ru/ekonomika/4893125>
- ³²² Косачев рассказал, какой политики будет придерживаться Россия в 2018 году (04.01.2018) [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <https://ria.ru/politics/20180104/1512130983.html>
- ³²³ Задорожний А. В. Российская доктрина международного права после аннексии Крыма : монография / Укр. асоц. междунар. права ; Киев. нац. ун-та им. Тараса Шевченко, Ин-т междунар. отношений,. — К. : К.И.С., 2015. — 144 с. — С. 107.
- ³²⁴ Связь между Россией и Северным движением сопротивления (08.02.2018) [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <https://inosmi.ru/politic/20180208/241400076.html>
- ³²⁵ Wesslau Fredrik. Putin's friends in Europe [Электронный ресурс]. — Режим доступа : http://www.ecfr.eu/article/commentary_putins_friends_in_europe7153
- ³²⁶ Там само.
- ³²⁷ Антипольські провокації на Львівщині організували російські спецслужби [Электронный ресурс] / СБУ. — Режим доступа : http://press-centr.com/ua/news/23914_Antipolski-provokatsi-na-Lvivshchiniorhanizovuv-ali-rosiyski-spetssluzhbi-SBU
- ³²⁸ Smoleňová Ivana. The pro-Russian disinformation campaign in The Czech Republic and Slovakia. Types of media spreading pro-Russian propaganda, their characteristics and frequently used narratives [Электронный ресурс]. — Режим доступа : http://www.pssi.cz/download/docs/253_is-pro-russian-campaign.pdf; Foxall Andrew. The Kremlin's Sleight of Hand: Russia's Soft Power Offensive in the UK [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.stopfake.org/en/the-kremlin-s-sleight-of-hand-russia-s-soft-power-offensive-in-the-uk/>
- ³²⁹ The Hybrid War: Russia's Propaganda Campaign Against Germany [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.spiegel.de/international/europe/putin-wages-hybrid-war-on-germany-and-west-a-1075483.html>
- ³³⁰ Participants of the third Ruskiy Mir Assembly discussed important issues confronted by the Russian diaspora [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://ruskiymir.ru/en/news/135443/>
- ³³¹ Russian Center opens in Berlin [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://ruskiymir.ru/en/news/188890/>
- ³³² Lutsevych Orsya. Agents of the Russian World Proxy Groups in the Contested Neighbourhood [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <https://www.>

- chathamhouse.org/sites/files/chathamhouse/publications/research/2016-0414-agents-russian-world-lutsevych.pdf
- ³³³ Putin: «È il tempo di fidarsi della Russia, fronte comune contro il terrore» [Электронный ресурс]. — 2016. — 27 November. — Режим доступа : <http://www.lastampa.it/2016/11/27/cultura/opinioni/editoriali/il-tempo-di-fidarsi-dellarussia-fronte-comune-contro-il-terrore-KxnZkA38RMHFSiG1V1tYN/pagina.html>
- ³³⁴ Stokes B., Wike R., Poushter J. Europeans Face the World Divided. Many question national influence and obligations to allies, but share desire for greater EU role in global affairs [Электронный ресурс] / Pew Research Center. — 2016. — Режим доступа : <http://www.pewglobal.org/files/2016/06/Pew-Research-Center-EPW-Report-FINAL-June-132016.pdf>
- ³³⁵ The Kremlin Trojan Horses. Russian Influence in France, Germany, and the United Kingdom [Электронный ресурс]. — Режим доступа : http://www.atlanticcouncil.org/images/publications/The_Kremlins_Trojan_Horses_web_0228_third_edition.pdf
- ³³⁶ Эксперты: сближение России и ЕС зависит от темпов роста российской экономики (22.01.2018)[Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://tass.ru/ekonomika/4893125>
- ³³⁷ A Global Strategy for the European Union's Foreign And Security Policy [Электронный ресурс]. — 2016. — Режим доступа : http://eeas.europa.eu/top_stories/pdf/eugs_review_web.pdf
- ³³⁸ Могерини направила новую глобальную стратегию для членов ЕС [Электронный ресурс]. — 2016. — 26 июня. — Режим доступа : http://news.liga.net/news/world/11406682mogherini_napravila_novuyu_globalnuyu_strategiyu_dlya_chlenov_es.htm
- ³³⁹ Саммит в Братиславе. Разброд в ЕС, военные планы Берлина и Парижа [Электронный ресурс]. — 2016. — 18 сентября. — Режим доступа : <http://nk.org.ua/geopolitika/sammit-v-bratislave-razbrod-v-es-voennye-plany-berlina-iparija-71265>
- ³⁴⁰ Be aware of Russian and ISIS propaganda, warn foreign affairs MEPs (10.10.2016) [Электронный ресурс]. — 2016. — 10 October. — Режим доступа : <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?type=IMPRESS&reference=20161010IPR46530>
- ³⁴¹ MEPs sound alarm on anti-EU propaganda from Russia and Islamist terrorist groups [Электронный ресурс]. — 2016. — 23 November/ — Режим доступа : <http://www.europarl.europa.eu/news/en/news-room/20161118IPR51718/pepsound-alarm-on-anti-eu-propaganda-from-russia-and-islamist-terrorist-groups>
- ³⁴² У резолюції стверджується, що Москва фінансує політичні партії та інші організації в рамках ЄС, у тому числі крайні праві та популістські об'єднання, а контакти з європейськими політиками застосовуються не так для діалогу, як для пропаганди.
- ³⁴³ Исламское государство: феномен, эволюция, перспективы: Аналитический доклад (2016) [Электронный ресурс]. — Режим доступа : http://imi-mgimo.ru/images/pdf/Book_IGIL.pdf

- ³⁴⁴ Могерини назвала 12 приоритетов внешней политики ЕС (02.01.2018) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <https://www.ukrinform.ru/rubric-world/2375466-mogerini-nazvala-12-prioritetov-vnesnej-politiki-es.html>
- ³⁴⁵ Приоритеты ЕС на 2018: без Украины и угрозы военной агрессии России (09.01.2018) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <https://www.segodnya.ua/ukraine/prioritety-es-na-2018-bez-ukrainy-i-ugrozy-voennoy-agressiirossii-1103976.html>
- ³⁴⁶ Безопасность в Европе возможна только с Россией, заявил глава МИД ФРГ (05.12.2017)[Электронный ресурс]. – Режим доступа : <https://ria.ru/world/20171205/1510222356.html>
- ³⁴⁷ Косачев рассказал, какой политики будет придерживаться Россия в 2018 году (04.01.2018) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <https://ria.ru/politics/20180104/1512130983.html>
- ³⁴⁸ Концепция внешней политики Российской Федерации (30.11.2016) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.scrf.gov.ru/documents/2/25.html>
- ³⁴⁹ Совместное коммюнике по итогам шестнадцатого заседания Совета глав правительств (премьер-министров) государств – членов Шанхайской организации сотрудничества [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://rus.sectsc.org/news/20171201/360669.html>; Концепция внешней политики Российской Федерации// 30.11.2016 г.// Совет безопасности Российской Федерации // Национальная безопасность России // Международная безопасность//<http://www.scrf.gov.ru/documents/2/25.html>; Стратегия национальной безопасности Российской Федерации // Указ Президента РФ № 683 от 31.12.2015 г. // <http://www.scrf.gov.ru/documents/1/133.html>; Военная доктрина Российской Федерации: утв. Президентом Российской Федерации от 25.12.2014 г., № Пр-2976// Совет безопасности Российской Федерации// Национальная безопасность России//Военная и оборонно-промышленная безопасность // <http://www.scrf.gov.ru/documents/18/129.html>
- ³⁵⁰ Команды из 28 стран и наблюдатели из семи государств подтвердили участие в АрМИ-2017(30.06.2017) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://tass.ru/armiya-i-opk/4377621>
- ³⁵¹ Китай обвинил Индию в вторжении на свою территорию (27.06.2017) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.global-analytik.com/noviny/kitay-zvinuvativ-indiyu-u-vtorgnenni-n/>
- ³⁵² В Москве состоялось 17-ое заседание Российско-Индийской межправительственной комиссии по военно-техническому сотрудничеству (23.06.2017р.) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://function.mil.ru/news_page/country/more.htm?id=12130410@egNews; Белый дом ожидает укрепления стратегического партнерства США и Индии после визита Моди (24.06.2017р.) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/4362872>
- ³⁵³ Китай начал экспансию в Россию [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://kolokolrussia.ru/geopolitika/kitay-nachal-ekspansiyu-v-rossiyu#hcq=1QBwt3q>

- ³⁵⁴ Габуев А., Спивак В. Перенос страхов: стоит ли опасаться китайских заводов на Дальнем Востоке? [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://carnegie.ru/commentary/?fa=63550>
- ³⁵⁵ Крадущийся тигр. Экономическая экспансия Китая поглощает все новые территории России [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://gordonua.com/news/worldnews/kradushchiysya-tigr-ekonomicheskaya-ekspansiyakitaya-pogloshchaet-vse-novye-territorii-rossii-85008.html>
- ³⁵⁶ 1-я регулярная встреча глав правительств России и Китая [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://government.ru/news/25196/> ³⁵⁷ Stepping Up to the China Challenge (16.02.2018) [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <https://www.cfr.org/blog/stepping-china-challenge> ³⁵⁸ Китай сравнил с горой отношения с Россией (08.03.2018) [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.ntv.ru/novosti/1989301/>
- ³⁵⁹ Россия и Китай — «стратегическое партнерство» [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.mirprognozov.ru/prognosis/politics/rossiya-i-kitay-strategicheskoe-partnerstvo>
- ³⁶⁰ Восточные проекты «Газпрома» набирают силу (19.03.2018) [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://expert.ru/2017/09/6/vostochnyie-proektyi/>
- ³⁶¹ Партнерство России и Китая: О чем договорились Владимир Путин и Си Цзиньпин (04.07.2017) [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <https://ru.insider.pro/topnews/2017-07-04/partnerstvo-rossii-i-kitaya-ochem-dogovorilis-vladimir-putin-i-si-czinpjin>
- ³⁶² Запах денег: почему Брюссель боится инвестиций из Китая (29.11.2017) [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <https://ria.ru/world/20171129/1509779006.html>
- ³⁶³ Концепция общественной безопасности в Российской Федерации (20.11.2013) [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.scrf.gov.ru/security/State/document117>; Арзуманян Р.В.: Стратегия иррегулярной войны: теория и практика применения (2014) [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://csef.ru/ru/oborona-ibezопасnost/504/arzumanyan-rv-strategiya-irregulyarnoj-vojny-teoriya-i-praktika-primeneniya-6094>; Китай захватывает мир (09.04.2017) [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://csef.ru/ru/politica-igeopolitica/416/kak-kitaj-zahvatyvaet-mir-7584>
- ³⁶⁴ Минобороны РФ намерено развивать отношения с военным ведомством Китая по всем направлениям (08.12.2017) [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://tass.ru/armiya-i-oprk/4795746>
- ³⁶⁵ Военный атташе: Китай придерживается стратегии активной обороны (08.12.2017) [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://tass.ru/opinions/interviews/4792302>
- ³⁶⁶ Россия применила вето по резолюции Совбеза ООН о геноциде в Сребренице [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.svoboda.org/a/27116782.html>
- ³⁶⁷ Wisniewski Jaroslaw. Russia's communication strategy and the EU: Why Moscow is winning the battle for soft power in Serbia [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://blogs.lse.ac.uk/europpblog/2016/04/15/>

russiascommunication-strategy-and-the-eu-why-moscow-is-winning-the-battle-for-soft-power-in-serbia/

- ³⁶⁸ Лавров: двери общеевразийского партнерства открыты для Евросоюза [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://tass.ru/politika/4981924>
- ³⁶⁹ Снігир О. Вплив РФ на Західні Балкани. Аналітична записка [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/balkans-ae492.pdf>
- ³⁷⁰ Dorde vukadinović. Srbija pred izborima [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.vreme.com/cms/view.php?id=1370309>
- ³⁷¹ Eyes wide shut. Strengthening of Russian Soft power in Serbia: goals, instruments, and effects. Study of the Center for Euro-Atlantic Studies [Электронный ресурс]. — May 2016. — Режим доступа : https://www.ceasserbia.org/images/publikacije/CEAS_Studija_-_C5%A0irom_zatvorenih_o%C4%8Diju__ENG.pdf
- ³⁷² Кому нужен поезд раздора [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://srpska.ru/article.php?nid=30799>
- ³⁷³ Выступление и ответы на вопросы СМИ Министра иностранных дел России С. В. Лаврова в ходе пресс-конференции по итогам деятельности российской дипломатии в 2016 году (Москва, 17 января 2017 года) [Электронный ресурс]. — Режим доступа : http://www.mid.ru/press_service/video/-/asset_publisher/i6t41cq3VWP6/content/id/2599609
- ³⁷⁴ Россия подвела в СБ ООН «печальные итоги» 10 лет самопровозглашенной независимости Косова(07.02.2018) [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://tass.ru/politika/4939215>
- ³⁷⁵ Представитель Госдепа указал президенту Сербии на влияние РФ на Балканах. <https://ria.ru/world/20171024/1507490932.html>
- ³⁷⁶ Програли Чорногорію, то може тут відіграються: Кремль мобілізує сили, щоб заблокувати вступ до НАТО чергового «друга». <http://evora.patrioty.org.ua/blogs/prohraly-chornohorіiu-to-mozhe-tut-vidihraiutsiakremlmobilizuie-syly-shchob-zablokuvaty-vstup-do-nato-cherhovoho-druha-175612.html>
- ³⁷⁷ Liberté Politique [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.libertepolitique.com/Convaincre/Dossierthematiques/Le-triple-coup-de-maitre-de-Vladimir-Poutine>; Вашингтон «прозевал» усиление России на Ближнем Востоке [Электронный ресурс] // Foreign Policy. — 2017. — 10 марта; Новое Восточное Обозрение [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://ru.journal-neo.org/2016/12/16/novy-j-sheikovy-j-put-uvvedet-iran-ot-zapadny-hsanktsij/>; Тренин Д. Доклад [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://carnegie.ru/2016/04/21/ru-pub-63388>
- ³⁷⁸ США обвиняют РФ в подрыве отношений Вашингтона с Эр-Риядом с помощью поставок оружия (19.03.2018) [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <https://iz.ru/722078/2018-03-19/ssha-obviniauit-ri-v-podryve-otnosheniivashingtona-s-er-riiadam-s-pomoshchiu-postavok-oruzhiia>
- ³⁷⁹ Пределы устойчивости. Мир и Украина в 2017 году. Сценарии (30.12.2016) [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://hvylyya.net/analytics/geopolitics/predelyi-ustoychivosti-mir-i-ukraina-v-2017-godu-stsenarii.html>;

- Российские интересы на Ближнем Востоке: насколько далеко готов зайти Кремль? (10.11.2017) [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <https://inosmi.ru/politic/20171110/240740094.html>
- ³⁸⁰ Турецкий министр: США стоят за попыткой госпереворота в Турции [Электронный ресурс]. — Режим доступа : https://life.ru/t/%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%BE%D1%81%D1%82%D0%B8/878667/turietskii_ministr_ssha_s_toiat_zh_popytkoi_ghospierievorota_v_turtsii
- ³⁸¹ Россия наступает в Северной Африке (14.04.2017) [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://svpressa.ru/blogs/article/170457/>; Зачем России нужна Африка (08.11.2015) [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.mk.ru/politics/2015/11/08/zachem-rossii-nuzhna-afrika.html>
- ³⁸² Газ и нефть в 2017 году. Ключевые тенденции для Украины (05.01.2017) [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://hvylya.net/analytics/economics/gaz-i-neft-v-2017-godu-klyuchevyie-tendentsii-dlya-ukrainyi.html>
- ³⁸³ Россия и Саудовская Аравия: сорванная сделка взорвет мир : Россия и Саудовская Аравия готовы продлить сделку ОПЕК + (06.10.2017) [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <https://www.gazeta.ru/business/2017/10/06/10920842.shtml>
- ³⁸⁴ Россия приходит в Африку (27.03.2016) [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://voprosik.net/rossiyaprixodit-v-afriku-2/>
- ³⁸⁵ Нефть, оружие и атомная энергетика: главные итоги визита короля Саудовской Аравии в Москву (06.10.2017) [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <https://russian.rt.com/world/article/436931-saudovskaya-araviya-vizitkorol-putin-dogovory-siriya>
- ³⁸⁶ Заноза для НАТО. Чем займутся российские военные в Сирии после разгрома ИГ (21.11.2017) [Электронный ресурс]. — Режим доступа : https://ria.ru/defense_safety/20171121/1509269938.html
- ³⁸⁷ Комитет Думы по международным делам поддержал ратификацию соглашения по базе РФ в Тартусе (13.12.2017)[Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://tass.ru/politika/4809198>; Пункт материально-технического обеспечения ВМФ России в Тартусе. Досье (13.12.2017)[Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://tass.ru/info/4808523>
- ³⁸⁸ Зачем России военные базы в Египте (30.11.2017) [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.bbc.com/russian/features-42182897>
- ³⁸⁹ Армия под ключ. Судан договорился с Россией о модернизации своих вооруженных сил (23.11.2017) [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <https://iz.ru/674596/egor-sozaev-gurev/armiia-pod-kliuch>
- ³⁹⁰ ИГИЛ переезжает в Афганистан: перед Россией встает новая угроза (17.08.2017) [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.mk.ru/politics/2017/08/17/igil-pereezzhaet-vafganistan-pered-rossiey-vstaet-novayaugroza.html>
- ³⁹¹ Экономические аспекты военно-технического сотрудничества России со странами Азии и Ближнего Востока (2017) [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <https://cyberleninka.ru/article/v/ekonomicheskie-aspektyvoennotekhnicheskogo-sotrudnichestva-rossii-so-stranami-azii-i-blizhnego-vostoka>

- ³⁹² Совбез России поручил создать «независимый интернет» для стран БРИКС (28.11.2017) [Электронный ресурс]. — Режим доступа : https://www.rbc.ru/technology_and_media/28/11/2017/5a1c1db99a794783ba546aca
- ³⁹³ Российские и японские парламентарии летом проведут выездное совещание в Якутске (21.03.2018) [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://tass.ru/encyclopedia/person/A/akimov-aleksandr-konstantinovich>
- ³⁹⁴ Лавров: размещение ПРО США в Японии напрямую затрагивает безопасность России (21.03.2018) [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://tass.ru/politika/5050841>
- ³⁹⁵ Команды из 28 стран и наблюдатели из семи государств подтвердили участие в АрМИ-2017(30.06.2017) [Электронный ресурс] — Режим доступа : <http://tass.ru/armiya-i-opk/4377621>
- ³⁹⁶ Экономические аспекты военно-технического сотрудничества России со странами Азии и Ближнего Востока (2017) [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <https://cyberleninka.ru/article/v/ekonomicheskie-aspekty-voennotekhnicheskogo-sotrudnichestva-rossii-so-stranami-azii-i-blizhnego-vostoka>
- ³⁹⁷ Velósquez G.-T. El TLC de Colombia con Estados Unidos: una breve revisiyn / Gerardo Trujano Velósquez, Pablo Bejarano Torrecillas // Foreign Affairs Latinoamerica: электронна версія журн. — 2017. — Режим доступа : <http://revistafal.com/el-tlc-de-colombia-con-estados-unidos-una-breve-revision> (дата звернення: 21.09.2017)
- ³⁹⁸ Newell R. Necesidad de un nuevo orden internacional? // Foreign Affairs Latinoamerica: электронна версія журн. — 2017. — Режим доступа : <http://revistafal.com/necesidad-de-un-nuevo-orden-internacional> (дата звернення: 12.06.2017)
- ³⁹⁹ Rouvinski V. Understanding Russian Priorities in Latin America [Электронный ресурс] / Vladimir Rouvinski // Kennan Institute. — 2017. — Режим доступа : <https://www.wilsoncenter.org/publication/kennan-cable-no20understanding-russian-priorities-latin-america>
- ⁴⁰⁰ Россия обновит кубинскую армию. Что представляет собой долгосрочная военная программа Москвы и Гаваны (09.12.2016) [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://svpressa.ru/war21/article/162345/?rss=1>
- ⁴⁰¹ Нікарагуанський канал планується як альтернатива Панамському каналу та має з'єднувати Карибське море із Тихим океаном. Запуск в експлуатацію запланований у 2019 році, однак остаточне завершення будівництва має відбутись у 2029 р.
- ⁴⁰² Россия возвращается в Африку (05.03.2018) [Электронный ресурс]. — Режим доступа : https://tsargrad.tv/articles/rossija-vozvrashtaetsja-v-afriku-2_115685
- ⁴⁰³ Путин: РФ списала долг странам Африки на сумму более \$20 млрд (28.09.2017) [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <https://iz.ru/651658/2017-09-28/putin-rf-spisala-dolg-stranam-afriki-na-summu-bolee-20-mlrd>
- ⁴⁰⁴ Военно-техническое сотрудничество России: государства Африки (20.10.2017) [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://>

russiancouncil.ru/analytics-and-comments/columns/geopolitics-arms-market/voennotekhnicheskoe-sotrudnichestvo-rossii-gosudarstva-afriki/#short

- ⁴⁰⁵ Битва за Африку: на что нацелились США и Россия (14.03.2018) [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <https://realist.online/article/bitva-za-afriku>
- ⁴⁰⁶ Год возможностей для Африки (01.03.2018) [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <https://www.projectsyndicate.org/commentary/africa-eight-reasons-for-optimism-in-2018-by-caroline-kende-robb-2018-03/russian>
- ⁴⁰⁷ Рада Баренцева/Євроарктичного регіону (РБЄР) була заснована як форум регіональної співпраці 11 січня 1993 р. на зустрічі міністрів закордонних справ Росії і країн Північної Європи в місті Кіркенесі (Норвегія).
- ⁴⁰⁸ Святейший Патріарх Кирилл: Русский мир — особая цивилизация, которую необходимо сберечь [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.patriarchia.ru/db/text/3730705.html>
- ⁴⁰⁹ Саммит в Астане: кому важнее идея интеграции в Центральной Азии [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.dw.com/ru/%D1%81%D0%B0%D0%BC%D0%BC%D0%B8%D1%82-%D0%B2-%D0%B0%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%BD%D0%B5-%D0%BA%D0%BE%D0%BC%D1%83-%D0%B2%D0%B0%D0%B6%D0%BD%D0%B5%D0%B5-%D0%B8%D0%B4%D0%B5%D1%8F%D0%B8%D0%BD%D1%82%D0%B5%D0%B3%D1%80%D0%B0%D1%86%D0%B8%D0%B8-%D0%B2%D1%86%D0%B5%D0%BD%D1%82%D1%80%D0%B0%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%BE%D0%B9%D0%B0%D0%B7%D0%B8%D0%B8/a-43008766>
- ⁴¹⁰ Китай отказался от новых газовых контрактов с Россией [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <https://ukrenergy.dp.ua/2017/06/13/kitaj-otkazalsya-ot-novyx-gazovyx-kontraktov-s-rossiej.html>
- ⁴¹¹ Тезисы выступления министра по инвестициям и развитию РК Жениса Касымбека на коллегии МИР РК (14.02.2018) [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://mid.gov.kz/ru/pages/tezisy-vystupleniya-ministrapoinvesticiyam-i-razvitiyu-rk-zhenisa-kasymbeka-na-kollegii-mir>
- ⁴¹² Т80 млрд инвестирует Китай в строительство крупного производственно-го комплекса в СКО [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <https://zonakz.net/2018/01/26/t80-mlrd-investiruet-kitaj-v-stroitelstvo-krupnogoproizvodstvennogokompleksa-v-sko/>
- ⁴¹³ 9 тыс. казахстанцев переедут с юга на север в 2018 г. [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <https://zonakz.net/2018/02/07/9-tys-kazaxstancsev-pereedut-s-yuga-na-sever-v-2018-g/>
- ⁴¹⁴ Саммит в Астане: почему не пригласили Путина [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <https://www.pravda.ru/world/formerussr/15-03-2018/1375607-astana-0>
- ⁴¹⁵ Железные дороги, инвестиции и латиница. Китайские интересы в Казахстане [Электронный ресурс]. — Режим доступа : https://lb.ua/world/2018/02/21/390712_zheleznie_dorogi_investitsii.html
- ⁴¹⁶ Комментарий Департамента информации и печати МИД России относительно высказываний главы центрального командования вооруженных

сил США Дж. Вогела [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www.mid.ru/ru/foreign_policy/news/-/asset_publisher/cKNonkJE02Bw/content/id/3106392

- ⁴¹⁷ Лукашенко: планомерная диверсификация экспорта — одна из ключевых целей экономической политики Беларуси [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.belta.by/president/view/lukashenko-planomerna-jadiversifikatsija-eksporta-odna-iz-kljuchevyh-tselej-ekonomicheskoy-politiki-196243-2016/>
- ⁴¹⁸ Назарбаев поднял армию в ружье [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www.ng.ru/cis/2017-09-13/2_7072_nazarbaev.html
- ⁴¹⁹ Стратегии и программы Республики Казахстан [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www.akorda.kz/ru/official_documents/strategies_and_programs
- ⁴²⁰ Назарбаев розпорядився перевести всю роботу парламенту і уряду на казахську мову [Електронний ресурс]. — Режим доступу : https://dt.ua/WORLD/nazarbayev-rozporjadivsya-perevesti-vsyu-robotu-parlamentu-i-uryadu-nakazahsku-movu-270477_.html
- ⁴²¹ О чем на самом деле говорили Порошенко и Лукашенко по телефону [Електронний ресурс]. — Режим доступу : https://uifuture.org/ru/post/porosenko-i-lukasenko-obgovorili-pitanna-kontrabandi-politiki-ta-ekonomiki-ekspert_683
- ⁴²² Над пространством [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://rg.ru/2012/02/24/parlament.html>
- ⁴²³ Организация Договора о коллективной безопасности [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.odkb-csto.org/structure/>
- ⁴²⁴ Министерство обороны Республики Беларусь. Сотрудничество с вооруженными силами Российской Федерации [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www.mil.by/ru/military_policy/international/cooperation_RF/
- ⁴²⁵ Белорусско-российские учения «Щит Союза». Досье [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.belvpo.com/ru/57436.html>
- ⁴²⁶ Війська РФ у Криму можуть застосувати ядерну зброю [Електронний ресурс] / ГУР. — Режим доступу : https://ukr.lb.ua/news/2016/08/11/342399_vijska_rf_krimu_mozhut_zastosuvati.html
- ⁴²⁷ Дорожко М. С.: Національні інтереси України і Російської Федерації у військово-політичній сфері: теоретичний аспект// Дорожко М. С., Параніч О. П. // Актуальні проблеми міжнародних відносин: Збірник наукових праць. Випуск 116. Частина I (у двох частинах). К. : Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Інститут міжнародних відносин, 2013. — 218 с.
- ⁴²⁸ Місцева влада в країнах пострадянського простору: Монографія / П. В. Ворона, В. А. Гошовська, І. П. Лопушинський, Т. О. Шаравара [та ін.] / За заг. ред. д. держ. упр. П. В. Ворони. — Полтава: ПП Шевченко, 2016. — 173 с.
- ⁴²⁹ Путин проверил постсоветское пространство (15.04.2017) [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://csef.ru/ru/politica-i-geopolitica/326/putin-proveril-postsovetское-prostranstvo-7613>: Взаимодействие в рамках ОДКБ: проблемы консенсуса (анализ оценок западных экспертов)

- (29.11.2017) [Электронный ресурс]. — Режим доступа : http://mgimo.ru/upload/docs_3/odkb_niki-tina.pdf
- ⁴³⁰ Политика Лукашенко по отдалению от России уже ни для кого не секрет (10.07.2017)) [Электронный ресурс]. — Режим доступа : https://eadaily.com/ru/news/2017/07/10/politika-lukashenko-po-otdaleniyu-ot-rossii-uzheni-dlyakogo-ne-sekret?utm_source=smi2
- ⁴³¹ По итогам XV заседания Межгосударственной комиссии по военно-экономическому сотрудничеству ОДКБ подписан ряд документов (08.06.2017) [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://knews.kg/2017/06/poitogam-xv-zasedaniya-mezhgosudarstvennoj-komissii-po-voenno-ekonomicheskomu-sotrudnichestvu-odkb-podpisanryad-dokumentov/>; Россия поделится своими наработками по диверсификации ОПК с партнерами по ОДКБ (08.06.2017 року) [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://tass.ru/armiya-i-opk/4322829>; Президент Беларуси Александр Лукашенко призвал страны ОДКБ модернизировать армии(16.02.2018) [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://knews.kg/2018/02/lukashenko-prizval-strany-odkb-modernizirovat-armii/>
- ⁴³² В странах ОДКБ могут легализовать частные военные компании(05.02.2018) [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <https://www.pnp.ru/politics/v-stranakh-odkb-mogut-legalizovat-chastnye-voennye-kompanii.html>; Назарбаева прокомментировала призыв к ОДКБ легализовать частные военные компании(01.03.2018) [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <https://informburo.kz/novosti/nazarbaeva-prokommentirovala-prizyv-dlyaodkb-legalizovat-chastnye-voennye-kompanii.html>
- ⁴³³ Замир Кабулов в интервью Интерфаксу: в перспективе ОДКБ может принять активное участие в усилиях по установлению мира в Афганистане (27.02.2018) [Электронный ресурс]. — Режим доступа : http://www.odkbcsto.org/news/detail.php?ELEMENT_ID=12416&SECTION_ID=92; Карасин: Казахстан может способствовать становлению миротворческой миссии ОДКБ — ТАСС (28.02.2018) [Электронный ресурс]. — Режим доступа : http://www.odkb-csto.org/news/detail.php?ELEMENT_ID=12421&SECTION_ID=92
- ⁴³⁴ Сидорский рассказал, почему Беларусь не подписала Таможенный кодекс ЕАЭС [Электронный ресурс]. — 2017. — 1 марта. — Режим доступа : <https://news.tut.by/economics/533525.html>
- ⁴³⁵ Утвержден бюджет ЕАЭС на 2016 год [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://eurasiancenter.ru/news/20151026/1004279405.html>
- ⁴³⁶ Карякин В. В.: Военно-политические стратегии США и угрозы России : Аналит. обзоры РИСИ / В. В. Карякин ; под ред. д-ра социол. наук И. А. Романова ; Рос. ин-т стратег. исслед. — М. : РИСИ, 2014. — Вып. 2. — 32 с.; Комлева Н. А. Украинский кризис как элемент «тактики анаконды» (2014) [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.space-time.ru/assets/files/2-16.2014/2226-7271provrt-st2-16.2014.13-komleva.pdf>
- ⁴³⁷ Интеграционный комитет «Россия-Донбасс» проведет в 2017 году 500 мероприятий [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/4105701>

- ⁴³⁸ Интеграционный комитет «Россия-Донбасс» проведет в 2017 году 500 мероприятий [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/4105701>
- ⁴³⁹ В Крыму презентовали «дорожную карту» Донбасса [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <https://svpressa.ru/politic/article/168520/>
- ⁴⁴⁰ В Госдуме предлагают провести полную миграционную амнистию для жителей ДНР и ЛНР [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://tass.ru/politika/4109410>
- ⁴⁴¹ В Госдуме предложили отменить трудовые патенты для жителей ДНР и ЛНР [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <https://ria.ru/society/20170317/1490252587.html>
- ⁴⁴² Сенатор от Крыма предложила признать самопровозглашенные республики Донбасса [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.interfax.ru/russia/552638>.
- ⁴⁴³ Интеграционный комитет «Россия-Донбасс» проведет в 2017 году 500 мероприятий [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/4105701>.
- ⁴⁴⁴ ОПЕС. Data download [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://asb.opes.org/index.php/data-download>
- ⁴⁴⁵ На початок 2016 р. міжнародні резерви Росії становили 368,4 млрд дол. США.
- ⁴⁴⁶ Мовчан А. Коротко о главном: российская экономика в XXI веке. — М. : Центр Карнеги, 2016. — С. 3–4.
- ⁴⁴⁷ Global Trends 2025: A Transformed World. National Intelligence Council [Электронный ресурс]. — Режим доступа : www.dni.gov/nic/NIC_2025_project.html
- ⁴⁴⁸ [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://government.ru/docs/22637/>
- ⁴⁴⁹ Медведев: автопредприятия получают 23 млрд рублей для снижения стоимости машин [Электронный ресурс] // ТАСС. — Режим доступа : <http://tass.ru/ekonomika/3246795>
- ⁴⁵⁰ За 10 лет ОЭЗ так и не стали действенным инструментом поддержки экономики [Электронный ресурс]. — Режим доступа : http://audit.gov.ru/press_center/news/26369
- ⁴⁵¹ Доклад Дениса Мантурова о мерах по реализации планов импортозамещения в промышленности в 2016 году и о ходе разработки и реализации планов импортозамещения в топливно-энергетическом комплексе [Электронный ресурс] — Режим доступа : <http://government.ru/news/22797/>
- ⁴⁵² Мереминская Е. Государство и госкомпании контролируют 70 % российской экономики. ФАС признала государство главным врагом конкуренции [Электронный ресурс] // Ведомости. — Режим доступа : <http://www.vedomosti.ru/economics/articles/2016/09/29/658959-goskompanii-kontroliruyut-ekonomiki#/galleries/140737492947104/normal/1>
- ⁴⁵³ Процес формування державних корпорацій часто супроводжувався «боротьбою» з олігархами — встановленням контролю над великими приватними підприємствами. Найвідоміший приклад — найбільша нафтова компанія ЮКОС, яка після відчуження була трансформована у «Роснефть».

- ⁴⁵⁴ Занятость и безработица в Российской Федерации в сентябре 2016 года [Электронный ресурс] // Росстат. — Режим доступа : http://www.gks.ru/bgd/free/B04_03/IssWWW.exe/Stg/d01/216.htm ⁴⁵⁵ Мовчан А. Коротко о главном: российская экономика в XXI веке. — М. : Центр Карнеги, 2016. — С. 4.
- ⁴⁵⁶ Сайт Фонда развития моногородов [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.frmrus.ru/>
- ⁴⁵⁷ Оценка ключевых агрегатов платежного баланса РФ за январь-сентябрь 2016 г. Статистика внешнего сектора ЦБ РФ [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.cbr.ru/statistics/?Prtid=svs>
- ⁴⁵⁸ О промышленном производстве в январе-сентябре 2016 года [Электронный ресурс] // Росстат. — Режим доступа : http://www.gks.ru/bgd/free/B04_03/IssWWW.exe/Stg/d01/209.htm
- ⁴⁵⁹ Обсяги продажу нафти у фізичних величинах зростають на тлі зниження вивезення нафтопродуктів та збереження фізичних обсягів видобутку природного газу.
- ⁴⁶⁰ Традиційно високе безробіття у національних утвореннях (8,5–30 %): Сибірського, Північно-Кавказького і Південного (включно з окупованим Кримом і м. Севастополь) ФО: наприклад, в Інгусетії (30 %), Чечні (16 %), Тиві (19,2 %), Бурятії (9,5 %) та Адыгеї (9 %). У Криму офіційне безробіття не перевищує 6 %. Див. : Занятость и безработица в Российской Федерации [Электронный ресурс] // Росстат. — Режим доступа : http://www.gks.ru/bgd/free/B04_03/IssWWW.exe/Stg/d01/150.htm
- ⁴⁶¹ Число безработных в России снизилось до минимума с осени 2015 года [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.rbc.ru/economics/23/08/2016/57bc614b9a794747a5086219>
- ⁴⁶² Население России в 2016 году: доходы, расходы и социальное самочувствие. Мониторинг НИУ ВШЭ [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <https://isp.hse.ru/monitoring>
- ⁴⁶³ Экономият все больше: исследование [Электронный ресурс] // Исследовательский холдинг Ромир. — Режим доступа : http://romir.ru/studies/823_1473195600/
- ⁴⁶⁴ Информация о социально-экономическом положении России, январь-июнь 2016 года [Электронный ресурс]. — Режим доступа : http://www.gks.ru/free_doc/doc_2016/info/oper-06-2016.pdf
- ⁴⁶⁵ Экономический кризис и потребление [Электронный ресурс] // Левада-Центр. — Режим доступа : <http://www.levada.ru/2016/07/13/ekonomicheskij-krisis-i-potreblenie-2/>
- ⁴⁶⁶ Ежемесячные тенденции экономического развития России [Электронный ресурс] // Всемирный банк. — Режим доступа : <http://pubdocs.worldbank.org/en/396191465998672912/Russia-Monthly-Economic-Developments-June2016-rus.pdf>
- ⁴⁶⁷ Кредитная карта России: где люди отдают банкам большую часть доходов [Электронный ресурс]. // РБК. — Режим доступа : <http://money.rbc.ru/news/572a09649a7947bcfb0340a1?from=main>

- ⁴⁶⁸ Индекс ОКБ. Кредитная нагрузка регионов России. Итоги 2015 г. [Электронный ресурс] // Объединенное кредитное бюро. — Режим доступа : http://www.bki-okb.ru/sites/default/files/report_documents/kreditnaya_nagruzka_regionov_rossii_itogi_2015_0.pdf
- ⁴⁶⁹ Исследовательский холдинг Ромир. Сбережения на грани исчезновения [Электронный ресурс]. — Режим доступа : http://romir.ru/studies/773_1459371600/
- ⁴⁷⁰ Статистика [Электронный ресурс] // Центральный банк РФ. — Режим доступа : <http://www.cbr.ru/statistics/>
- ⁴⁷¹ У РФ набули поширення нелегальні розрахунки та приховування капіталу. За різними оцінками, у 1990 – 2012 рр. з країни вивезено від 798 млрд до 1,3 трлн дол. США. При цьому інтенсивність втечі капіталу постійно зростала. За межами країни опинився російський капітал, зіставний із середнім обсягом ВВП Росії у 2005 – 2011 рр.
- ⁴⁷² Центральный банк РФ – ключовой акционер крупнейшего российского банка «Сбербанк России». Показовым наследком цього є зростання прибутковості «Сбербанка России» у кризові 2015 – 2016 рр. у три рази на тлі загального зниження прибутків або збитковості інших фінансових установ.
- ⁴⁷³ На перших п'ять банків РФ припадають 55 % усіх фінансових активів у країні, а на ТОП-50 банківської системи – 87 % (загалом у країні до кризи 2008 – 2009 рр. було 700 фінансових установ).
- ⁴⁷⁴ Підтримання завищеної вартості рубля, високі податкові зобов'язання і накопичення значної частини валютних доходів у резервах підвищувало вартість капіталу на внутрішньому ринку та обтяжувало внутрішнє виробництво – строкові капіталоємні проекти чи інвестування у сфері, що повільно розвиваються, втрачали інвестиційну (кредитну) привабливість.
- ⁴⁷⁵ Национальное бюро кредитных историй. НБКИ: наибольшая долговая нагрузка в России приходится на работников медицины, образования и социальной сферы [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.nbki.ru/press/pressrelease/?id=20331>; Статистика. Банковский сектор. Показатели рынка жилищного (ипотечного жилищного) кредитования. Аналитический материал «О состоянии рынка ипотечного жилищного кредитования в 2015 году» [Электронный ресурс] // Центральный банк РФ. — Режим доступа : http://www.cbr.ru/statistics/ipoteka/am_2015.pdf
- ⁴⁷⁶ О динамике развития банковского сектора Российской Федерации в августе 2016 года [Электронный ресурс] // Центральный банк РФ. — Режим доступа : http://www.cbr.ru/analytics/print.aspx?file=bank_system/din_ravz_16_08.htm&pid=bnk_syst&sid=ITM_1155
- ⁴⁷⁷ Федеральні трансферти вирівнювання у регіональних бюджетах становлять у середньому 30 % усіх міжрегіональних трансфертів. До них додається ціла низка субсидій і субвенцій з федерального бюджету, що не завжди залежить від реальних соціальних потреб у певному регіоні.
- ⁴⁷⁸ У разі успішності запозичень уряду. Проте такі очікування цього року переважно не справджуються.
- ⁴⁷⁹ Суверенные фонды. Статистика [Электронный ресурс] // Министерство финансов РФ. — Режим доступа : <http://minfin.ru/ru/statistics/fonds/index.php>

- ⁴⁸⁰ Предварительная оценка исполнения федерального бюджета 2016 г. [Электронный ресурс] // Министерство финансов РФ. – Режим доступа : <http://minfin.ru/ru/performance/budget/index.php#ixzz4I9WYbVs6>
- ⁴⁸¹ О промышленном производстве в январе – июле 2017 года. Росстат (15 – 16.08.2017) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.gks.ru/bgd/free/B04_03/IssWWW.exe/Stg/d02/161.htm
- ⁴⁸² Nielsen зафиксировала у россиян рост оптимизма и готовности к покупкам. РБК (17.08.2017) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.rbc.ru/business/17/08/2017/5994448e9a7947abe9a607be>
- ⁴⁸³ Взрыв личной инфляции. Ромир (15.08.2017) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://romir.ru/studies/950_1502744400/
- ⁴⁸⁴ Экономика. Банкротство реального сектора. Телеканал Царьград (21.08.2017) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <https://www.youtube.com/watch?v=V8TBgBVyPRA>
- ⁴⁸⁵ Предварительная оценка исполнения федерального бюджета за январь – июль 2017 года. Информация официального сайта Министерства финансов Российской Федерации (11.08.2017) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <https://www.minfin.ru/ru/performance/budget/#ixzz4qO9H9eWR>
- ⁴⁸⁶ ЦБ заявил об увеличении доли госбанков в банковском секторе до 66%. РБК (26.02.2018) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <https://www.rbc.ru/rbcfreenews/5a93e0a89a794740efcf40e4>
- ⁴⁸⁷ Исследование РБК: крупнейшие налогоплательщики России. РБК (15.08.2017) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.rbc.ru/special/economics/15/08/2017/597724fd9a794714c9ac187c>
- ⁴⁸⁸ Три основні платники (Роснефть, Газпром, Лукойл) – 27,2 % (або 58 % внесків серед усіх найбільших платників податків), серед них Роснефть наповнює 12 %. При цьому 9 нафтогазових компаній з топ-50 платників забезпечує 25 % усіх податкових надходжень.
- ⁴⁸⁹ Миноритариям засекретили доступ к информации о госкомпаниях. РБК (19.07.2017) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.rbc.ru/business/19/07/2017/596f4d8a9a7947175c52ba82>
- ⁴⁹⁰ Распоряжение Правительства Российской Федерации от 14.07.2017 № 1497-р [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://publication.pravo.gov.ru/Document/View/0001201707170031?index=1&rangeSize=1>
- ⁴⁹¹ Правомерность продажи продукции фирмам-однодневкам проверит суд. РБК (10.07.2017) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.rbc.ru/finances/10/07/2017/595e39d69a7947a744eeebf1>
- ⁴⁹² 500 крупнейших по выручке компаний России. РБК (21.09.2017) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.rbc.ru/rbc500/>
- ⁴⁹³ У галузевому розрізі домінують підприємства нафтогазових галузей (32,3 % загальної виручки); фінансові корпорації (13 %); металургійні та добувні промислові групи (9,6 %) і господарські суб'єкти у сфері торгівлі (8 %); а також помітна присутність транспорту, електроенергетики; ОПК і машинобудування та хімії.
- ⁴⁹⁴ До десятки найбільших компаній у РФ належить: Газпром; Лукойл; Роснефть; Сбербанк Росії; РЖД; ВТБ; Магніт (торговельна мережа); X5 (торговельна мережа); Сургутнефтегаз; Россети.

- ⁴⁹⁵ Большая разница: сравнение РБК 500 и Fortune 500. РБК (21.09.2017) [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.rbc.ru/economics/21/09/2017/59c100d19a794716034fff05>
- ⁴⁹⁶ Атлас контрактной системы. Показатели конкуренции на рынке госзаказа в субъектах РФ, 2016 г. Центр стратегических разработок (19.09.2017) [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://csr.ru/news/atlaskontraktnoj-sistemy/>
- ⁴⁹⁷ Смена караула: чем помог ФГУП «Охрана» переход от МВД к Росгвардии. РБК (21.09.2017) [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.rbc.ru/business/21/09/2017/59c2a70e9a79473a1cc583c7>
- ⁴⁹⁸ Комментарии о государстве и бизнесе. № 146 (20 – 27 декабря 2017 г.) ВШЭ, Центр развития [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <https://dcenter.hse.ru/mirror/pubs/share//direct/213429612>
- ⁴⁹⁹ О промышленном производстве в январе 2018 года. Росстат (15.02.2018) [Электронный ресурс]. — Режим доступа : http://www.gks.ru/bgd/free/B04_03/IssWWW.exe/Stg/d03/28.htm
- ⁵⁰⁰ О промышленном производстве в 2017 году. Росстат (23.01.2018) [Электронный ресурс]. — Режим доступа : http://www.gks.ru/bgd/free/B04_03/IssWWW.exe/Stg/d03/7.htm
- ⁵⁰¹ Важнейшие экономические показатели России и отдельных зарубежных стран. Росстат (20.02.2018) [Электронный ресурс]. — Режим доступа : http://www.gks.ru/bgd/free/B04_03/IssWWW.exe/Stg/d03/32.htm
- ⁵⁰² Великі інфраструктурні проекти: окупаційні інфраструктурні видатки на Крим; Кримський міст; газопровід до Китаю «Сила Сибіру»; інфраструктура до Світового футбольного чемпіонату — 2018).
- ⁵⁰³ О финансовых результатах деятельности организаций в 2017 году. Росстат (06.03.2018) [Электронный ресурс]. — Режим доступа : http://www.gks.ru/bgd/free/B04_03/IssWWW.exe/Stg/d03/42.htm
- ⁵⁰⁴ Банкротства юридических лиц в России: основные тенденции. III кв. 2017 г. ЦМАКП (10.11.2017) [Электронный ресурс]. — Режим доступа : http://www.forecast.ru/_ARCHIVE/Analytics/PROM/2017/Vnkrpc-3-17.pdf
- ⁵⁰⁵ Число банкротств превысило посткризисный максимум. РБК (26.12.2017) [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <https://www.rbc.ru/economics/26/12/2017/5a4254649a79471ab5c78363>
- ⁵⁰⁶ Економічні причини банкрутств підприємств у РФ — низький споживчий попит на внутрішньому ринку, що падає (три роки поспіль); брак зовнішніх (для фірм) кредитних ресурсів, їх висока вартість на внутрішньому фінансовому ринку.
- ⁵⁰⁷ Промышленность в России упала сильнее всего с 2009 года. РБК (15.12.2017) [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <https://www.rbc.ru/economics/15/12/2017/5a33d7699a79470daddb5b71>
- ⁵⁰⁸ Всемирный банк рассказал о росте в России «уязвимого населения». РБК (29.11.2017) [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <https://www.rbc.ru/economics/29/11/2017/5a1e7d5b9a79479269bb5568>
- ⁵⁰⁹ Московский экономический форум 2017. Официальный сайт [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.mff.minfin.ru/about/>

- ⁵¹⁰ Кудрин рассказал об «отставании» системы госуправления в России. РБК (08.09.2017) [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.rbc.ru/economics/08/09/2017/59b24fc9a794723bd7f63e4>
- ⁵¹¹ Бюджетный маневр и структурная перестройка российской экономики. Центр стратегических исследований (06.09.2017) [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://csr.ru/news/byudzhetsyj-manevr-i-strukturnayarestrojka-rossijskoj-ekonomiki/>
- ⁵¹² Возвращение к нормальности: как ускорить рост российской экономики. РБК (04.09.2017) [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.rbc.ru/opinions/economics/04/09/2017/59ad4dcc9a79476f8060ab74>
- ⁵¹³ Медведев поручил проработать создание «штаба реформ». РБК (27.10.2017) [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.rbc.ru/economics/27/10/2017/59f307669a794720de1088df>
- ⁵¹⁴ Попередньо передбачається надання цій адміністрації повноважень окремого органу державної влади, діяльність якої має регулюватися окремим федеральним законом. Зокрема, має запроваджуватися подвійне підпорядкування і прем'єр-міністру як віце-прем'єру з розвитку, і безпосередньо президенту РФ за зразком практики з діяльності урядового блоку з розвитку Далекого Сходу (постійний представник президента РФ у Далекосхідному федеральному окрузі одночасно віце-прем'єр з розвитку Далекого Сходу і Байкальського регіону). При цьому посилаються на досвід держав світу (Японія, Китай, Південна Корея, Сінгапур і Іспанія).
- ⁵¹⁵ Центр має функції аналітичного супроводу та напрацювання реформ на основі роботи з великими масивами даних (статистика) з різних органів державної влади, впровадженням стратегічного планування, у. т. ч. підготовка і контроль за реалізацією оперативних планів (т. зв. roadmap графіків запровадження реформ) у розвитку країни.
- ⁵¹⁶ Центр Кудрина пропонує створити «міністерство» по чиновникам. РБК (17.11.2017) [Електронний ресурс]. — Режим доступа : <https://www.rbc.ru/economics/17/11/2017/5a0da9499a794700c5f80f64>
- ⁵¹⁷ Принципы стратегии экономического развития России до 2025 г. Торгово-промышленная палата (версия 13 января 2017 г.) [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://me-forum.ru/materials/Strategia%202025.pdf>
- ⁵¹⁸ Центр Кудрина пропонує створити «міністерство» по чиновникам. РБК (17.11.2017) [Електронний ресурс]. — Режим доступа : <https://www.rbc.ru/economics/17/11/2017/5a0da9499a794700c5f80f64>
- ⁵¹⁹ Метою таких реформ вважається усунення дублювань і суперечностей у завданнях різних відомств; зниження частки прямих доручень у роботі службовців з 80 до 20 %; підвищення політичної та адміністративної відповідальності міністрів за виконання стратегічних завдань; перехід до нової системи формування державних цільових програм (від схеми «бюджет-програма» до «програма-бюджет»); концентрування розпорядчих ресурсів у міністерствах для виконання стратегічних програм; скорочення державних службовців і відповідних витрат на 30 %; орієнтація на потреби громадян.

- ⁵²⁰ Ключовими пропозиціями наради стали: формування стратегічного блоку (на рівні віце-прем'єра) у складі уряду, що відповідатиме за контроль реалізації стратегії розвитку країни; скорочення стратегічних документів до чотирьох (стратегія національної безпеки, науково-технологічного, просторового і соціально-економічного розвитку) і встановлення заборони на генерування нових подібних документів протягом трьох років; встановлення алгоритму вироблення чітких управлінських завдань і однозначних показників оцінки їх реалізації; форсоване запровадження електронних державних послуг для населення; створення «адміністративного трибуналу» (ЦОВВ з дерегуляції); формування національної електронної інфраструктури баз даних для органів влади (умовно, єдиної бази даних).
- ⁵²¹ Практично усі значущі спроби розпочати запровадження стратегічного управління та нового державного управління у РФ були зведені на нівець. Зокрема, показовим є створення Ради зі стратегічного розвитку та пріоритетних проектів у 2016 р. для запровадження стратегічного управління у РФ і намагання його перепрофілювати у 2017 р.
- ⁵²² «Оппозиционные» экономисты предложили альтернативу реформам властей. РБК (30.03.2017) [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.rbc.ru/economics/30/03/2017/58dd24089a794750d3f413d4>
- ⁵²³ Бизнес предложит Путину рост производительности труда за счет бюджета. РБК [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.rbc.ru/economics/13/04/2017/58ef670c9a794784c07371ad>
- ⁵²⁴ Обсуждение налогового маневра решено отложить. К нему вернутся, когда будет готова вся программа реформ. Ведомости (12.04.2017) [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.vedomosti.ru/economics/articles/2017/04/13/685411-nalogovogo-manevra-otlozhit>
- ⁵²⁵ Совокупный объем Резервного фонда по состоянию на 1 января 2017 г. составил 972,13 млрд руб. Счетная палата РФ (17.04.2017) [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://ach.gov.ru/press_center/news/29990
- ⁵²⁶ Счетная палата: программа «Жилье для российской семьи» провалена. Pravda.Ru (14.04.2017) [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://www.pravda.ru/news/society/14-04-2017/1330770-zhilie-0/>
- ⁵²⁷ Загалом випереджувальне фінансування отримують військові та пенсійні видатки. Окремо виділяються видатки на дипломатію, ядерне озброєння та соціальне забезпечення населення.
- ⁵²⁸ Определение от 18 мая 2017 г. Верховный Суд РФ (18.05.2017) [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://kad.arbitr.ru/PdfDocument/f21af820-4909-4e38-a7b1-0ca14e2dd3dd/A27-52532016_20170418_Opredelenie.pdf
- ⁵²⁹ Министр Максим Топилин провел встречу с германским министром Андреа Налес. Официальный сайт Минтруда (19.05.2017) [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://demo.rosmintrud.ru/labour/cooperation/55>
- ⁵³⁰ Постановление Правительства Российской Федерации от 14.04.2017 № 446 «О внесении изменений в некоторые акты Правительства Российской Федерации» [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://publication.pravo.gov.ru/Document/View/0001201704170006?index=0&rangeSize=1>

- ⁵³¹ Водночас уряд анонсував введення основних заходів стимулювання модернізації: введення заборони на імпорт високотехнологічної продукції для пожвавлення імпортозаміщення в оборонному секторі і залучення інвестицій у формування технологічного виробництва у РФ (досягнення 30 % у виробництві військових підприємств цивільної продукції для внутрішнього ринку); застосування інвестиційної пільги – зниження ставки податку на прибуток до 5 % (тепер – 20 %), якщо будь-яка компанія займається самоінвестуванням у модернізацію своїх потужностей, використання високотехнологічного обладнання. Подібні ініціативи мали чотири основні спілки промисловців і підприємців у РФ. Це має замінити низку складних механізмів підтримки інвестицій у різних сферах; підтримка IT-компаній через спрощене патентування і ліцензування їх діяльності.
- ⁵³² На 2017 р. Мінфін РФ планував розпочати досягнення п'яти основних цілей з підтримки економічного розвитку: 1) позбавлення залежності від нафтових доходів шляхом переформатування бюджетних правил та забезпечення передбачуваності ведення бізнесу і податкової політики; 2) зниження адміністративного навантаження та підтримка рівних умов ведення бізнесу; 3) ефективність бюджету через встановлення прозорих процедур, у першу чергу, державних закупівель; 4) оздоровлення фінансової системи країни через формування багаторівневої банківської системи та розвиток ринку внутрішніх державних запозичень; 5) удосконалення системи регіональних фінансів.
- ⁵³³ Правительство готовят к чистке. Gazeta.Ru (25.04.2017) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.gazeta.ru/business/2017/04/24/10642433.shtml>
- ⁵³⁴ Основною реформи міністерства мала стати орієнтація на п'ять основних економічних реформ: 1) розвиток бізнес-клімату (зокрема, у сфері стандартизації якості – заміна радянських ГОСТів); 2) введення процедур оцінки дії регуляторних актів (насамперед щодо податкового регулювання); 3) упорядкування системи неподаткових платежів і зборів; 4) удосконалення наглядових функцій держави; 5) встановлення принципів довгострокового територіального планування розвитку.
- ⁵³⁵ Налоговая реформа в Москве затруднила платежи по зарубежным контрактам. РБК (24.04.2017) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.rbc.ru/finances/24/04/2017/58fa24539a7947d62e651e50>
- ⁵³⁶ Исследование «Осторожность и осмотрительность российского бизнеса: тенденции и факты» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://iptg.ru/upload/iblock/b33/b33dcf1424171840cec63f556f755558.pdf>
- ⁵³⁷ Серед проблем оподаткування у РФ було виділено: широке застосування афільованих підприємств (фірм-прокладок); трансферне ціноутворення (відмивання коштів); застосування занижених податкових ставок. Однак, відзначається перехід Федеральної податкової служби на нові електронні інструменти оцінки податкових ризиків та реагування на них (наприклад, електронного контролю повернення ПДВ тощо). Також зберігається практика частих змін до податкових норм, що знижує інвестиційну привабливість.

- 538 Налоговики начали отказывать бизнесу в приеме деклараций. РБК (04.08.2017) [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.rbc.ru/economics/04/08/2017/598459ed9a794725377c48a3>
- 539 Определение Конституционного суда РФ от 4 июля 2017 г. [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://doc.ksrf.ru/decision/KSRFDecision281200.pdf>
- 540 Федеральный закон от 18.07.2017 № 173-ФЗ «О внесении изменений в статью 55 части первой Налогового кодекса Российской Федерации» Официальный портал правовой информации [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://publication.pravo.gov.ru/Document/View/0001201707190007?index=0&rangeSize=1>
- 541 Опять каникулы: почему решили продлить мораторий на проверки бизнеса. РБК (16.03.2018) [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <https://www.rbc.ru/economics/16/03/2018/5aaa95949a7947d00631fc6d>
- 542 Отраслевой обзор «Деловой климат и конкурентоспособность российских предприятий». Аналитический центр НАФИ (03.08.2017) [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <https://nafi.ru/analytics/delovoy-klimat-ikonkurentosposobnost-rossiyskikh-predpriyatiy>
- 543 Doing Business 2018 Reforming to Create Jobs. A World Bank Group Flagship Report [Электронный ресурс]. — Режим доступа : http://russian.doingbusiness.org/~/_media/WBG/DoingBusiness/Documents/Annual-Reports/English/DB2018-Full-Report.pdf
- 544 Деловая активность организаций в России в октябре 2017 года. Росстат (26–27.11.2017) [Электронный ресурс]. — Режим доступа : http://www.gks.ru/bgd/free/B04_03/IssWWW.exe/Stg/d03/219.htm
- 545 Основными продуктами приросту у экспорту стали: сира нафта (приріст у вартості 26,6 %); природний газ (22 %); і метали (29,3 %), у першу чергу, чорні метали — сталь (35,2 %). Також помітно зріс експорт с.-г. продуктів (21,3 %), у т. ч. зерна (34,2 %), та хімія (15 %). Традиційно інтенсивно зростає імпорт машин та обладнання до країни (на 28,1 %) та окремі продовольчі (картопля, молоко, виноград, кукурудза, соняшникова олія) і хімічні продукти.
- 546 О состоянии рынка нефти в 2017 году. Росстат (28.02.2018) [Электронный ресурс]. — Режим доступа : http://www.gks.ru/bgd/free/B04_03/IssWWW.exe/Stg/d03/39.htm
- 547 О состоянии внешней торговли в 2017 году Росстат (27..02.2018) [Электронный ресурс]. — Режим доступа : http://www.gks.ru/bgd/free/B04_03/IssWWW.exe/Stg/d03/37.htm
- 548 Комментарии о государстве и бизнесе. № 139, НИУ «Высшая школа экономики» (15.08-11.09.2017) [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <https://www.hse.ru/pubs/share/direct/document/209129074.pdf>
- 549 Правительство превратит ВЭБ в фабрику проектного финансирования. Ведомости (13.09.2017) [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <https://www.vedomosti.ru/economics/articles/2017/09/13/733504-veb-fabriku-proektnogo>

- ⁵⁵⁰ Підготовка до запровадження окремих фінансово-економічних механізмів для переведення внутрішніх банківських ресурсів у реальну економіку (у т. ч. цільових внутрішніх запозичень зі стимуляційною ставкою дохідності таких позик); залучення політико-економічних партнерів шляхом надання часток у російських активах і варіювання своєї участі у спільній діяльності; пошук нових ринкових ніш на сировинних ринках.
- ⁵⁵¹ Эксперты назвали пределы роста российской экономики. РБК (31.08.2017) [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.rbc.ru/economics/31/07/2017/597f03079a794772016ffc80>
- ⁵⁵² Риски дефолта в России снизились до четырехлетнего минимума. РБК (04.09.2017) [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.rbc.ru/finances/04/09/2017/59ad48889a79476d6f595d3d>
- ⁵⁵³ S&P подтвердило кредитный рейтинг России на уровне ВВ+ (15.09.2017) [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.rbc.ru/economics/15/09/2017/59bc36309a79475bf58f030f>
- ⁵⁵⁴ Uranium One открыл трейдинговую компанию. Росатом (11.09.2017) [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.u1holding.com/rus/pressroom/news/257-uranium-one-otkryl-trejdingovuyu-kompaniyu>
- ⁵⁵⁵ АКРА оценило потери российских производителей алюминия от импорта. РБК (13.09.2017) [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.rbc.ru/business/13/09/2017/59b7dee59a79477566d2d640>
- ⁵⁵⁶ Эксклюзив — Китайская SEFC изучает возможность покупки доли в En+ - источники. Reuters (12.09.2017) [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://ru.reuters.com/article/businessNews/idRUKCN1BN2AP-ORUBS>
- ⁵⁵⁷ Еврокомиссия хочет отстранить «Газпром» от управления «Северным потоком — 2». Ведомости (15.09.2017) [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://www.vedomosti.ru/business/articles/2017/09/15/733862-evrokomissiya-hochet-otstranit>
- ⁵⁵⁸ Партнер Nord Stream 2 допустил изменения в проекте из-за санкций США. РБК (13.09.2017) [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.rbc.ru/economics/13/09/2017/59b92c189a79472aa9ff4c3f>
- ⁵⁵⁹ Исследование РБК: как отрасли экономики приспособились к кризису. РБК (07.08.2017) [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.rbc.ru/research/economics/07/08/2017/5981a5199a794748b3ffc7e1>
- ⁵⁶⁰ «Большая проблема» занятости: почему снижаются теневые зарплаты россиян. РБК (15.08.2017) [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.rbc.ru/economics/15/08/2017/5991d14e9a7947da3c59f2dd>
- ⁵⁶¹ Законопроект № 274618-7 «О федеральном бюджете на 2018 год и на плановый период 2019 и 2020 годов». Система обеспечения законодательной деятельности [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://sozd.parlament.gov.ru/bill/274618-7>
- ⁵⁶² У фізичних даних (номінальних рублях) офіційні видатки на безпеку залишатимуться майже сталими щороку, залежно від курсу рубля: на оборону становитимуть не більше як 49 млрд дол. США; на Національну гвардію та праоохоронну діяльність — до 35 млрд дол США. Що у цілому перегукується з попередніми планами поступового скорочення прямих витрат

на російську армію, їх перерозподіл на користь правоохоронної активності усередині країни.

- ⁵⁶³ Российская экономика в 2016 году: тенденции и перспективы. Военная экономика и военная реформа в России. Институт Экономической политики им. Е. Гайдара [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://ier.ru/files/text/trends/2016/6.8.pdf>
- ⁵⁶⁴ За оцінювальними підсумками 2017 р., прямі закриті (засекречені) цільові видатки скоротяться у майже 2,5 раза (до 10 % усіх програмних видатків), або до 17,8 млрд дол. США (планувалося на 2017 р. — 45 млрд дол. США). За наступні три роки ще на 22 % (до 13 млрд дол. США) уряд скоротить ці цільові видатки, що становлять 55 – 50 % усіх цільових видатків на безпеку та анексію Криму (17 – 14 млрд дол. США). Цільові (програмні, не поточні) витрати на Крим скоротяться на 23 % (до 2,2 млрд дол. США у 2020 р.). Є висока ймовірність, що вказане значне скорочення засекречених видатків пов'язано зі звуженням підтримки ОРДЛО і на загал зниженням темпу постійного облаштування військ (будівництво баз) на кордоні з Україною
- ⁵⁶⁵ Информационное сообщение. О нефтегазовых доходах и проведении операций по покупке/продаже иностранной валюты на внутреннем валютном рынке. Минфин РФ (05.02.2018) [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://www.minfin.ru/ru/performance/budget/#ixzz56JtVMc4t>
- ⁵⁶⁶ Экономисты подсчитали цену предложенных Путиным реформ. РБК (22.03.2018) [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://www.rbc.ru/economics/22/03/2018/5ab2a6f59a79472363f24df9>
- ⁵⁶⁷ Информационное сообщение. О результатах размещения средств Резервного фонда и Фонда национального благосостояния. Информация официального сайта Министерства финансов Российской Федерации (10.01.2018) [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://www.minfin.ru/ru/#ixzz54GklZzUJ>
- ⁵⁶⁸ Уряд Росії, відповідно до нового бюджету РФ на 2018 – 2020 рр., офіційно ліквідував власний резервний фонд. Фонд національного добробуту (президентський фонд) є «фондом майбутнього» (державним інвестиційним і резервним пенсійним фондом), що не передбачає прямого фінансування дефіциту бюджету.
- ⁵⁶⁹ Ежемесячные значения на начало отчетной даты. ЦБ РФ (15.01.2018) [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www.cbr.ru/hd_base/mrrf/mrrf_m/
- ⁵⁷⁰ З урахуванням фінансування додаткових видатків протягом 2017 р. уряд витратив 24,7 млрд дол. США з Резервного фонду на покриття дефіциту федерального бюджету і Фонду національного добробуту – пенсійного фонду, або 16,7 і 6 млрд дол. США, відповідно. Основні видатки традиційно здійснені наприкінці року.
- ⁵⁷¹ Минфин раскрыл объем покупок валюты по новой формуле. РБК (15.01.2018) [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://www.rbc.ru/economics/11/01/2018/5a5724509a79473f7a457e50>
- ⁵⁷² На 1 листопада 2014 р. міжнародні резерви РФ становили 428,59 млрд дол. США, у т. ч. 45,3 млрд дол. США у формі монетарного золота (10,5 % усіх

- міжнародних резервів). На 1 жовтня 2017 р. — 424,76 млрд дол. США, у т. ч. 73,6 млрд дол. США у формі монетарного золота (17,2 %).
- ⁵⁷³ Чиста інвестиційна позиція — різниця між резервами і зобов'язаннями РФ та її резидентів.
- ⁵⁷⁴ Основные показатели внешнего сектора экономики за I полугодие 2017 года. Статистика внешнего сектора. ЦБ РФ (29.10.2017) [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.cbr.ru/statistics/?Prtid=svs>
- ⁵⁷⁵ Дать Родине в долг и заработать: началась продажа «народных» облигаций. РБК (26.04.2017) [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.rbc.ru/finances/26/04/2017/590081f89a79479ac41a9a6e>
- ⁵⁷⁶ Информационное сообщение. О завершении размещения новых выпусков еврооблигаций Российской Федерации на международном рынке капитала. Информация официального сайта Министерства финансов РФ [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://www.minfin.ru/ru/performance/budget/#ixzz4lCNswxtp>
- ⁵⁷⁷ До вересня 2016 р. адміністратор Євроклір відмовлявся від російських операцій через побоювання негласного застосування санкцій ЄС та США до цієї компанії.
- ⁵⁷⁸ Информационное сообщение. О результатах размещения и обмена облигаций внешних облигационных займов Российской Федерации. Министерство финансов Российской Федерации (16.03.2018) [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://www.minfin.ru/ru/performance/budget/#ixzz5ANu7OqKE>
- ⁵⁷⁹ Финансовое обозрение. Условия проведения денежно-кредитной политики. № 1, I кв. 2017 г. ЦБ РФ (16.05.2017) [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www.cbr.ru/dkp/fin_ob/FO_2017-1.pdf
- ⁵⁸⁰ Британские инвесторы выкупили 39 % новых российских бондов. РБК (16.03.2018) [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://www.rbc.ru/economics/16/03/2018/5aac1f919a79471db627b6fc>
- ⁵⁸¹ Московская биржа предоставила корпорациям доступ к денежному рынку. Прес-центр (24.07.2017) [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.moex.com/n16652/?nt=106>
- ⁵⁸² Major Foreign Holders Of Treasury Securities (In Billions Of Dollars). Department of the Treasury/Federal Reserve Board (15.05.2017) [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://ticdata.treasury.gov/Publish/mfh.txt>
- ⁵⁸³ В 2018 году государство станет чистым заемщиком в России, а в Казахстане останется кредитором. Карта долгового рынка (27.07.2017) [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://www.acra-ratings.ru/research/302>
- ⁵⁸⁴ Подекуди така ситуація склалася через прорахунки у економічній політиці уряду щодо подолання наслідків світової економічної кризи у РФ. Так, скорочення позитивного кредитного балансу відбулося одразу після кризи 2008–2009 рр. і припинення накопичення доходів від продажу сирої нафти у 2011–2014 рр. З 2014 р. до негативної динаміки додалися проблеми із балансуванням федерального бюджету за рахунок резервних фондів та зовнішніх запозичень унаслідок падіння цін на нафту та зовнішніх санкцій.

- ⁵⁸⁵ Правительство сохранит режим экономии до 2020 года. Правительство решило не отказываться от режима экономии в год президентских выборов и после. Но также оно впервые заглянуло в бюджетный 2020 год, в котором цикл консолидации должен закончиться. РБК (29.06.2017) [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.rbc.ru/economics/29/06/2017/595534f89a79472176e442ab>
- ⁵⁸⁶ Банкам оценили риск приукрашенных за счет неликвидных облигаций балансов. РБК (19.12.2017) [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <https://www.rbc.ru/finances/19/12/2017/5a37d6389a794763e21ebdc1>
- ⁵⁸⁷ О размещении купонных облигаций Банка России. Пресс-центр ЦБ РФ (31.07.2017) [Электронный ресурс]. — Режим доступа : http://www.cbr.ru/press/pr/?file=31072017_191329mon.htm
- ⁵⁸⁸ Привязали к ставке: как ЦБ решил удешевить кредиты банков. РБК (06.02.2018) [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <https://www.rbc.ru/finances/09/02/2018/5a7c44779a79476b96af0578>
- ⁵⁸⁹ ЦБ РФ намагається балансувати фінансовий ринок та підтримувати рубль: з одного боку — надає «готівку» банкам; з іншого — фінансовими інструментами вилучає її, знімаючи напруження на ринку. Зокрема, розпочато спробу переймання досвіду центральних банків Європи, США і Японії у 2015 — 2016 рр. щодо «кількісного пом'якшення» на ринку. Однак відсутність виходів цих ресурсів РФ у реальний сектор економіки надуває фінансову «бульбашку» на російському ринку. Так, банки неохоче кредитують реальний сектор економіки, віддаючи перевагу «швидким» грошам на спекуляціях. Зокрема, структурний профіцит грошової маси на ринку досягає 383,6 млрд руб (або 6,5 млрд дол. США)
- ⁵⁹⁰ У першу чергу, відзначається зростання невизначеності на фінансових ринках через «перегрівання» економіки США (американці фіксують появу нових «бульбашок» на ринку цінних паперів) і, відповідно, загрози нової хвилі фінансової кризи у світі. Низка американських і російських фінансових оглядачів з 2017 р. очікують нової хвилі кризи (подібної до 2007 — 2008 рр.) протягом 2018 р.
- ⁵⁹¹ Основними причинами наростання проблем у російському банківському секторі називають: поширення тінювих схем кредитування (надання кредитів пов'язаним компаніям без повернення, фіктивні угоди на фінансовому ринку тощо); поява гострих проблем на ринку нерухомості; прорахунки у банківському нагляді Центрального банку за станом сектора.
- ⁵⁹² За два кризові роки 86 % (або 2600) фінансових установ на ринку РФ були позбавлені ліцензій та припинили діяльність. Окремі наближені до влади, часто силовиків (системний «Банк Москви», рядовий «Глобекс»), відновили власну діяльність за рахунок ЦБ. Пряма участь держави на ринку досягає 70 %.
- ⁵⁹³ Восемь крупнейших банков вышли из Ассоциации российских банков. РБК (18.07.2017) [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.rbc.ru/finances/17/07/2017/596cbf7b9a79474cf6d599ec>
- ⁵⁹⁴ «Большая восьмерка» выходит из Ассоциации российских банков. Они недовольны, как АРБ лоббирует их интересы, и создадут свое объедине-

- ние. Ведомости (17.07.2017) [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <https://www.vedomosti.ru/finance/articles/2017/07/17/724096-tosunyan>
- ⁵⁹⁵ Конфликт докола ліквідації/санації банків: «Югра» (системний банк Сибіру); Татфондбанк (системний банк Татарстану), «Открытие», «Пересвет» (банк РПЦ), Генбанк (у Криму), Бинбанк, Промсвязьбанк та інші. У т. ч. порятунок (докапіталізація) російського імпортно-експортного банку ВТБ і подібне.
- ⁵⁹⁶ Об утверждении перечня системно значимых кредитных организаций. ЦБ РФ (13.09.2017) [Электронный ресурс]. — Режим доступа : http://www.cbr.ru/press/pr/?file=13092017_194655ik2017-09-13T19_46_25.htm
- ⁵⁹⁷ Це: Газпромбанк; ВТБ; Альфа-Банк; Сбербанк; Московский кредитный банк; Банк «ФК Открытие» (у процесі санації); Промсвязьбанк; Россельхозбанк; Росбанк (з французьким капіталом); Райффайзенбанк (з австрійським капіталом); ЮніКредіт банк (з італійським капіталом).
- ⁵⁹⁸ Объем сделок валютный своп по продаже долларов США за рубли. ЦБ РФ [Электронный ресурс]. — Режим доступа : http://www.cbr.ru/hd_base/Default.aspx?Prtid=swapinfosellusdvol
- ⁵⁹⁹ Загальний зовнішній борг Росії становить 532,8 млрд дол. США, у т. ч. банківський (крім ЦБ) — 113,3 млрд дол. США, корпорацій — 355 млрд дол. США. Зокрема, позики перед іноземними банками усіх резидентів РФ — 102,7 млрд дол. США. Найбільші позики надані: французькими банками (борг 16,3 млрд дол. США); британськими (14); німецькими (7,7); австрійськими (5,4); голандськими (3,9); японськими (3).
- ⁶⁰⁰ Перевага пасивів над активами російських банків становить 61 млрд дол. США. Оціночно, на початок 2018 р. ненадійними визнано позики у економіці на суму до 140 млрд дол. США, з яких на 45 млрд дол. США — високо-ризикові, або т. зв. «токсичні», кредити. У цілому до 30 % кредитів залишаються не покритими резервами, 15 % банків мають недостатні резерви. Крім того, зазначається помітне зниження чистої відсоткової маржі (прибутковості у кредиті) для банків до 4,4 % або 3,5 % без урахування найбільшого банку — Сбербанку.
- ⁶⁰¹ О динамике развития банковского сектора Российской Федерации в декабре 2017 года. ЦБ РФ (13.02.2018) [Электронный ресурс]. — Режим доступа : http://www.cbr.ru/analytics/bank_system/din_razv_17_12.pdf
- ⁶⁰² Доля потенциальных банкротов снизилась до 1,4 %. Объединенное Кредитное Бюро (11.09.2017) [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.bki-okb.ru/press/news/dolya-potencialnyh-bankrotov-snizilasdo-14>
- ⁶⁰³ Накопления большинства частных пенсионных фондов съела инфляция. РБК (12.09.2017) [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.rbc.ru/finances/12/09/2017/59b033509a79477c551ca23b>
- ⁶⁰⁴ ЦБ резко ограничит размер и ставку займов «до зарплаты». РБК (13.02.2018) [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <https://www.rbc.ru/finances/13/02/2018/5a82b24b9a7947e729f48095>
- ⁶⁰⁵ Проект итогового доклада о результатах деятельности Федеральной службы судебных приставов в 2017 году. ФССП (16.02.2018) [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://fssprus.ru/2497078/>

- ⁶⁰⁶ О динамике развития банковского сектора Российской Федерации в октябре 2017 года. ЦБ РФ [Электронный ресурс]. — Режим доступа : http://www.cbr.ru/analytics/bank_system/din_razv_17_10.pdf
- ⁶⁰⁷ Российские компании увидели признаки «банковского кризиса». РБК (15.11.2017) [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <https://www.rbc.ru/economics/15/11/2017/5a0afd959a79471df2b2f905>
- ⁶⁰⁸ Совещание по экономическим вопросам. О совершенствовании налоговой системы. Правительство России (21.03.2018) [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://government.ru/news/31773/>
- ⁶⁰⁹ Податок на доданий дохід буде стягуватися з доходу від продажу сировини за вирахуванням витрат на видобуток і транспортування. Проект передбачає добровільний перехід на ПДД розробників нових родовищ та нафтовиробників на свердловинах з річним видобутком не більше як 15 млн тонн. Пілотний проект із запровадження податку на доданий дохід, який буде стягуватися не з обсягів нафти, а з грошового потоку, планується запустити з 2018 р. Передбачається, що новий податок спочатку поширяться на пілотні проекти розробки родовищ, а згодом має замінити експортне мито.
- ⁶¹⁰ Новак: Правительство РФ одобрило законопроект о налоге на добавленный доход [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.rosbalt.ru/russia/2017/09/06/1644103.html>
- ⁶¹¹ В России вводят «налог на Крым» [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://vlasti.net/news/267455>
- ⁶¹² Развитие Крыма предложили оплатить за счет сборов с операторов связи [Электронный ресурс]. — Режим доступа : http://www.rbc.ru/technology_and_media/18/09/2017/59b966789a79476b202a953e
- ⁶¹³ Підвищення податку з доходів фізичних осіб на 2–3 в. п. (з 13 % до 15-16 %; введення нового податку з продажів; скасування пільг по ПДВ (пільгової ставки у 10 % для соціальних харчів, товари для дітей та ліки); підвищення ПДВ (до 22 %) зі зниженням соціальних відрахувань (до 22 %).
- ⁶¹⁴ Правительство обсуждает повышение подоходного налога. Ведомости (22.03.2018) [Электронный ресурс]. — Режим доступа : https://www.vedomosti.ru/economics/articles/2018/03/22/754520-povishenie-podohodnogo-naloga?utm_source%3Dtwitter%26utm_medium%3Dsocial%26utm_campaign%3DVedomostiPublic
- ⁶¹⁵ У першу чергу, влада за рахунок цих (кон'юнктурних) коштів планує збільшувати фінансування видатків: медицини; освіти; інфраструктури; вирівнювання прожиткового мінімуму із мінімальними зарплатами у країні.
- ⁶¹⁶ О состоянии внешней торговли в январе – ноябре 2017 года. Росстат (29.01.2018) [Электронный ресурс]. — Режим доступа : http://www.gks.ru/bgd/free/B04_03/IssWWW.exe/Stg/d03/14.htm
- ⁶¹⁷ Оценка ключевых агрегатов платежного баланса Российской Федерации в 2017 г. Статистика внешнего сектора. ЦБ РФ (17.01.2018) [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.cbr.ru/statistics/?Prtid=svs>
- ⁶¹⁸ Оценка ключевых агрегатов платежного баланса Российской Федерации в январе-апреле 2017 г. ЦБ РФ (12.05.2017) [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.cbr.ru/statistics/?Prtid=svs>

- ⁶¹⁹ Перезагрузка оттока. Геополитика и корпоративные конфликты выводят инвестиции из России. Комерсант (03.07.2017) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <https://www.kommersant.ru/doc/3342065>
- ⁶²⁰ Статистика внешнего сектора. Оценка ключевых агрегатов платежного баланса РФ в январе-феврале 2018 г. ЦБ РФ (13.03.2018) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.cbr.ru/statistics/?Prtid=svs>
- ⁶²¹ Приток валюты в Россию из-за «кремлевского доклада» сменился оттоком. РБК (22.03.2018) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <https://www.rbc.ru/finances/23/03/2018/5ab3b14d9a794725e74ba2a2>
- ⁶²² Обзор банковского сектора: январское поступление валюты сменилось оттоком. Райффайзенбанк (22.03.2018) [Электронный ресурс]. – Режим доступа:<http://telegra.ph/Obzor-bankovskogo-sektora-yanvarskoe-postuplenievalyuty-smenilos-ottokom-03-22>
- ⁶²³ Банки столкнулись с дефицитом валюты. РБК (27.09.2017) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.rbc.ru/finances/27/09/2017/59cbbc4d9a79473ecf72e9c0>
- ⁶²⁴ Охладели к кредитам. Ромир. (27.07.2017) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://romir.ru/studies/944_1501102800/
- ⁶²⁵ Структурный дефицит/профицит ликвидности банковского сектора. ЦБ РФ (08.08.2017) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.cbr.ru/hd_base/?Prtid=bliquidity
- ⁶²⁶ Стратегія carry trade полягає в запозиченні коштів у національній валюті держави, яка встановила низькі відсоткові ставки, конвертації та інвестуванні їх у національній валюті держав, які встановили високі відсоткові ставки. Наприклад, купую-позичаю долар США на американському ринку (при обліковій ставці – вартості грошей – 1,75 % суми позики-купівлі) і продаю-конвертую у російський рубль на російському ринку (ставка 7,25 %), потім вкладаю у державні облігації РФ або, у кон'юнктурний момент, знову продаю російський рубль на долар за іншого курсу. І так постійно, якщо не трапиться стрімкого обвалу обмінного курсу на ринках. Це дає змогу досягти (залежно від суми купівлі-кредиту) прибуток «з повітря», що у разі перевищує звичайні кредитні операції у реальну економіку та у значно швидший період з меншими ризиками.
- ⁶²⁷ Социально-экономическое положение России, январь 2018 г. Росстат (05.03.2018) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.gks.ru/free_doc/doc_2018/social/osn-01-2018.pdf
- ⁶²⁸ Информационно-аналитические комментарии. Экономика. Январь № 1, ЦБ РФ [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.cbr.ru/Collection/Collection/File/4536/EC_2018-01.pdf
- ⁶²⁹ ЦБ рассказал о рекордных плохих долгах в строительстве и торговле. РБК (25.05.2017) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.rbc.ru/economics/29/05/2017/592c2b2f9a7947eed0632ea8>
- ⁶³⁰ Законопроект № 208840-7. О ратификации Конвенции Совета Европы об отмывании, выявлении, изъятии и конфискации доходов от преступной деятельности и о финансировании терроризма [Электронный ресурс]. – Режим доступа : [http://asozd.duma.gov.ru/main.nsf/\(Spravka\)?OpenAgent&RN=208840-7](http://asozd.duma.gov.ru/main.nsf/(Spravka)?OpenAgent&RN=208840-7)

- ⁶³¹ Путин внес в Госдуму конвенцию СЕ о борьбе с финансированием терроризма [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.rbc.ru/rbcfreenews/59516c7a9a79477fa21699a8>.
- ⁶³² Russian tycoons, fearing new sanctions, float new bond idea: sources. Reuters (05.12.2017) [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <https://www.reuters.com/article/us-russia-sanctions-oligarchs-funds/russian-tycoons-fearing-newsanctions-float-new-bond-idea-sources-idUSKBN1DZOSH>
- ⁶³³ Федеральный закон от 14.11.2017 № 325-ФЗ «О внесении изменений в статьи 19 и 23 Федерального закона «О валютном регулировании и валютном контроле» и Кодекс Российской Федерации об административных правонарушениях [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.kremlin.ru/acts/bank/42456>
- ⁶³⁴ Тайные бенефициары: как ЦБ поможет банкам скрыть владельцев под санкциями. РБК (19.03.2018) [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <https://www.rbc.ru/finances/19/03/2018/5aafa80b9a7947405ff28636>
- ⁶³⁵ Сбербанк заявил о резком притоке денег в Россию из-за опасения санкций. РБК (12.02.2018) [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <https://www.rbc.ru/finances/12/02/2018/5a8189f49a79476447999dd0>
- ⁶³⁶ ФАС заявила о возвращении «экономического сепаратизма» в регионах России. РБК (06.02.2018) [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <https://www.rbc.ru/economics/10/02/2018/5a7d9cf19a7947787492490c>
- ⁶³⁷ Эксперты КГИ представили индекс социально-экономической и политической напряженности в регионах России по состоянию на 1 июля 2017 года. Комитет гражданских инициатив (31.10.2017) [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <https://komitetgi.ru/analytics/3493/>
- ⁶³⁸ Утверждён паспорт приоритетной программы «Комплексное развитие моногородов». Правительство РФ (09.12.2016) [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://government.ru/news/25595/>
- ⁶³⁹ О предоставлении субсидий на поддержку отдельных отраслей промышленности. Документы. Правительство РФ (03.05.2017) [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://government.ru/docs/27502/>
- ⁶⁴⁰ Стратегия развития некоммерческой организации «Фонд развития моногородов» до 2020 г. Фонд развития моногородов [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.frmrus.ru/about/strategy/>
- ⁶⁴¹ Об утверждении критериев создания территорий опережающего социально-экономического развития в моногородах. Документы. Моногорода. Правительство России (04.05.2017) [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://government.ru/docs/27525/>
- ⁶⁴² Постановление от 26 апреля 2017 года №494 «О внесении изменений в постановление Правительства Российской Федерации от 22 июня 2015 г. № 614» [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://government.ru/media/files/IUtN9o6r0CdAotbRrO8OHvv43HRCYPGj.pdf>
- ⁶⁴³ О жилищном строительстве в 2017 году. Росстат (05.02.2018) [Электронный ресурс]. — Режим доступа : http://www.gks.ru/bgd/free/B04_03/IssWWW.exe/Stg/d03/22.htm

- ⁶⁴⁴ «Несносные жители»: как в Москве прошел митинг против сноса пятиэтажек [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.rbc.ru/politics/14/05/2017/59174a519a79473ebc2cf7ce>
- ⁶⁴⁵ Хрущевки потеряли две недели [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <https://www.kommersant.ru/doc/3342777>
- ⁶⁴⁶ Успешным регионам спишут долги [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <https://www.pnr.ru/economics/uspeshnum-regionam-spishut-dolgi.html>
- ⁶⁴⁷ Оперативная информация о ходе исполнения федерального бюджета, консолидированных бюджетов и бюджетов внебюджетных фондов за январь-декабрь 2017 года. Счетная Палата [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.ach.gov.ru/activities/audit-of-the-federal-budget/32539/>
- ⁶⁴⁸ Почему внешнее управление не спасет Хакасию, Костромскую область и другие регионы РФ [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <https://versia.ru/pochemu-vneshnee-upravlenie-ne-spaset-xakasiyu-kostromskuyu-oblast-idrugie-regiony-rf>
- ⁶⁴⁹ Выступление Председателя Счетной палаты Татьяны Голиковой на пленарном заседании Госдумы по вопросу внесения изменений в Федеральный закон «О федеральном бюджете на 2017 год и на плановый период 2018 и 2019 годов» Счетная палата РФ (18.10.2017) [Электронный ресурс]. — Режим доступа : http://www.audit.gov.ru/structure/golikovatayuana-alekseevna/speeches/31690/?clear_cache=Y
- ⁶⁵⁰ «Правительственный час» в Госдуме: вопросы и ответы про долги регионов [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <https://regnum.ru/news/polit/2332796.html>
- ⁶⁵¹ Тому загалом в 2018 р. дотації регіонам пропонуються збільшити до 645 млрд рублів (11,3 млрд дол. США). Залишаються нерозподіленими приблизно 215 млрд, які будуть спрямовані в ті чи інші регіони з урахуванням моніторингу їх розвитку.
- ⁶⁵² Указ Президента Российской Федерации от 14.11.2017 № 548 «Об оценке эффективности деятельности органов исполнительной власти субъектов Российской Федерации» [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://publication.pravo.gov.ru/Document/View/0001201711150027?index=0&rangeSize=1>
- ⁶⁵³ Инвестиционный спад продолжается почти в половине регионов страны [Электронный ресурс]. — Режим доступа : http://www.ng.ru/economics/2018-01-29/4_7160_spad.html
- ⁶⁵⁴ Сегодня инвестициями могут похвастаться лишь три региона России [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.profi-forex.org/novosti-rossii/entry1008311587.html>
- ⁶⁵⁵ АСИ: система оценки власти субъектов РФ «подстегнет» чиновников работать эффективнее [Электронный ресурс]. — Режим доступа : https://news.rambler.ru/other/38427698/?utm_content=rnews&utm_medium=read_more&utm_source=copylink
- ⁶⁵⁶ Доля «Газпрома» на газовом рынке Европы достигла рекорда. РБК (06.02.2018) [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <https://www.rbc.ru/business/06/02/2018/5a79c1cd9a79470df95b0ee6>

- ⁶⁵⁷ Nord Stream 2 AG и европейские энергетические компании подписали соглашения о финансировании. Сайт Газпрома [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.gazprom.ru/press/news/2017/april/article/327181/>
- ⁶⁵⁸ Iraq and Iran sign Kirkuk oil swap deal. Reuters (05.12.2017) [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <https://www.reuters.com/article/us-iran-iraq-oil/iraq-and-iran-sign-kirkuk-oil-swap-deal-idUSKBN1E30JE>
- ⁶⁵⁹ PEDEC negotiates with Iranian-Russian consortium on developing Azar oilfield. ISNA (04.02.2018) [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <https://en.isna.ir/news/96111508397/PEDEC-negotiates-with-Iranian-Russian-consortiumon-developing>
- ⁶⁶⁰ «Роснефть» назвали претендентом на активы Sinorec в Аргентине за \$1 млрд, РБК (09.10.2017) [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.rbc.ru/business/09/10/2017/59db4cc49a7947499c371588>
- ⁶⁶¹ «Роснефть» назвали претендентом на активы Sinorec в Аргентине за \$1 млрд, РБК (09.10.2017) [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.rbc.ru/business/09/10/2017/59db4cc49a7947499c371588>
- ⁶⁶² В торговой войне с Китаем Европа выступит на стороне США [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <https://aftershock.news/?q=node/619616>
- ⁶⁶³ ЄАЕС — організація, що за формальними ознаками, як і Африканський Союз, покликана копіювати Європейський Союз із власними наднаціональними структурами та широким митним союзом, зоною вільної торгівлі між державами-учасницями.
- ⁶⁶⁴ Внешняя торговля. Внешняя торговля Российской Федерации со странами СНГ. Росстат [Электронный ресурс]. — Режим доступа : http://www.gks.ru/wps/wcm/connect/rosstat_main/rosstat/ru/statistics/ftrade/#
- ⁶⁶⁵ Банковский сектор Республики Беларусь. Краткая характеристика устойчивости функционирования. НБ РБ [Электронный ресурс]. — Режим доступа : https://www.nbrb.by/publications/banksector/bs_20170701.pdf
- ⁶⁶⁶ О состоянии внешней торговли в 2017 году Росстат (27..02.2018) [Электронный ресурс]. — Режим доступа : http://www.gks.ru/bgd/free/B04_03/IssWWW.exe/Stg/d03/37.htm
- ⁶⁶⁷ Мониторинг экономической ситуации в России: тенденции и вызовы социально-экономического развития. 2017. № 17 (55). Октябрь. Институт экономической политики имени Е. Т. Гайдара, Российская академия народного хозяйства и государственной службы при Президенте Российской Федерации (09.10.2017) [Электронный ресурс]. — Режим доступа : http://www.iep.ru/files/text/crisis_monitoring/2017_17-55_October.pdf
- ⁶⁶⁸ Борги держав — реципієнтів допомоги РФ, як правило, списувалися після досягнення певних політико-економічних цілей. Наприклад, Киргизії (ймовірно, після запевнень обмежити економічні контакти з Україною — замінити українську продукцію), Монголії (доступ до сировинної бази, у т. ч. щодо спекулювання вугільними ресурсами країни), Венесуели (отримання переваг у нафтових питаннях), Білорусі та ін.
- ⁶⁶⁹ «Роснефть» увеличила выплаченный Курдистану аванс до \$2,1 млрд, РБК (19.03.2018) [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <https://www.rbc.ru/business/19/03/2018/5aaf6c589a794715cb8dd2d7>

- ⁶⁷⁰ «Газпром энергохолдинг» сэкономит на Чечне. «Совет рынка» согласовал энергокомпании замену оборудования на Грозненской ТЭС на более дешевое. Ведомости (18.04.2017) [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <https://www.vedomosti.ru/business/articles/2017/04/18/686120-gazprom-sekonomit>
- ⁶⁷¹ The Secretive China Energy Giant That Faces Scrutiny. Bloomberg (12.03.2018) <https://www.bloomberg.com/news/articles/2018-03-12/the-secretive-china-energy-giant-that-faces-scrutiny-quicktake>
- ⁶⁷² Амарин: вопрос привлечения кредита РФ на \$700 млн находится в активной проработке. БЕЛТА (30.05.2017) [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.belta.by/economics/view/amarin-vopros-privlechenija-kreditarf-na-700-mln-nahoditsja-v-aktivnoj-prorabotke-250026-2017/>
- ⁶⁷³ У цілому, Білорусь заборгувала Росії до 6,4 млрд дол. США, що дещо менше від золотовалютних запасів країни (до 6,7 млрд дол. США). Водночас банківська система країни складається переважно з фінансових установ, де переважає державний (до 81 % у структурі статутних фондів) та переважно російський (до 17 %) капітал. При цьому активи усієї банківської системи формуються за рахунок надання кредитів, як правило, державним підприємствам (56,5 % усіх активів білоруських банків), що мають господарські зв'язки на російському ринку.
- ⁶⁷⁴ Мухаметшина Е. Россияне по-прежнему не готовы протестовать [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.vedomosti.ru/politics/articles/2016/09/16/657201-rossiyane-ne-gotovi-protestovat>
- ⁶⁷⁵ Протестный потенциал [Электронный ресурс] // Левада-Центр. — Режим доступа : <http://www.levada.ru/2016/09/16/protestnyj-potentsial-4/>
- ⁶⁷⁶ У російському суспільстві сформовано чотири нерівнозначні групи: 20 % громадян мають громадянську самоідентифікацію (умовно представники політичної нації); 20 % — етнічну; 30 % — дезінтегровану (низькоінтегровані у суспільство та позбавлені суспільної солідарності); 30 % — змішану (вважають важливими і громадянські, й етнічні критерії для ідентифікації себе із росіянами).
- ⁶⁷⁷ Пипия К. Д. Идентификационные портреты россиян (на данных The ISSP и Левада-Центра) // Мониторинг общественного мнения: Экономические и социальные перемены. — 2016. — № 3. — С. 38 — 50.
- ⁶⁷⁸ Лейбин В., Вакарюк В., Руднев М. Братья или чужаки? [Электронный ресурс] // Русский репортер. — Режим доступа : http://expert.ru/russian_reporter/2014/41/bratya-ilichuzhaki/
- ⁶⁷⁹ Андреев Е., Вишневский А. Ближайшие демографические перспективы России [Электронный ресурс] // ДемоскопWeekly. — 2014. — № 601 — 602. — Режим доступа : <http://www.demoscope.ru/weekly/2014/0601/tema04.php>
- ⁶⁸⁰ Kolomak E. Urbanization and Economic Development in Russia [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.sre.wu.ac.at/ersa/ersaconfs/ersa12/e120821aFinal00084.pdf>
- ⁶⁸¹ Россия-2020: Сценарии развития / под ред. М. Липман и Н. Петрова ; Моск. Центр Карнеги. — М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2012. — С. 447.

- ⁶⁸² Понад 46 % з них не довіряють нікому зі співгромадян, а 17 % переконані у наявності певних прихованих злих намірів у потенційних співрозмовників.
- ⁶⁸³ Интолерантность и ксенофобия [Електронний ресурс] // Левада-Центр. — Режим доступу : <http://www.levada.ru/2016/10/11/intolerantnost-i-ksenofobiya/>
- ⁶⁸⁴ «Русский марш» и шествие «Мы едины!» [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.levada.ru/2015/11/24/russkij-marsh-i-shestvie-mu-ediny/>; 14 слов Русского марша [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://rmarsh.info/novosti/14-slov-russkogo-marsha.html>
- ⁶⁸⁵ Мареева С. В. Ценностная палитра современного российского общества // Мониторинг общественного мнения: экономические и социальные перемены. — 2015. — № 4. — С. 50—65.
- ⁶⁸⁶ Характер цінностей залежав від оцінок громадян щодо: опори на власні сили чи державу; орієнтації на зміни чи статус-кво; прагнення до особистої незалежності чи примирення із зовнішніми обставинами; схильності до активності та підприємництва або традиції, що склалися.
- ⁶⁸⁷ Ударим запасами по санкциям и изоляции [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www.ng.ru/regions/2016-07-08/5_sanktsii.html
- ⁶⁸⁸ Институциональное доверие [Електронний ресурс] // Левада-центр. — Режим доступу : <http://www.levada.ru/2016/10/13/institutsionalnoe-doverie-2/>
- ⁶⁸⁹ Россияне стали меньше доверять сообщениям СМИ о ситуации в экономике страны [Електронний ресурс] // Интерфакс. — Режим доступу : <http://www.interfax.ru/business/532690>
- ⁶⁹⁰ Население большей части регионов России сократилось в 2015 году [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.rbc.ru/society/02/02/2016/56af54e99a79470373d0bd7d>
- ⁶⁹¹ Национальный состав России [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.statdata.ru/nacionalnyjsostav-rossii>
- ⁶⁹² Неприятный западный дрейф [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://demoscope.ru/weekly/2003/095/tema02.php>
- ⁶⁹³ Привычка к конфронтации [Електронний ресурс] // Левада-Центр. — Режим доступу : <http://www.levada.ru/2016/09/21/privychka-k-konfrontatsii/>
- ⁶⁹⁴ Законопроект №374313-7. «О внесении изменения в статью 1 Федерального закона «О минимальном размере оплаты труда» (16.02.2018) [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://sozd.parlament.gov.ru/bill/374313-7>
- ⁶⁹⁵ Додаткові видатки бюджетів становитимуть до 0,53 млрд дол. США, або до 0,2 % усіх видатків федерального бюджету і підприємств — до 0,38 млрд дол. США. Мінімальна заробітна плата з 1 травня 2018 р. становитиме понад 11 тис руб. (понад 5,3 тис. грн), на сьогодні — 9,5 тис. руб. (до 4,5 тис. грн).
- ⁶⁹⁶ Ускоренное повышение МРОТ обойдется государству в 40 млрд руб. РБК (25.01.2018) [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://www.rbc.ru/economics/25/01/2018/5a6994929a794709b06786fa>
- ⁶⁹⁷ Госдума приняла закон о повышении МРОТ. РБК (16.02.2018) [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://www.rbc.ru/rbcfreeneews/5a8693c99a79473111d9face>

- ⁶⁹⁸ С 1 февраля вырастут размеры ежемесячной денежной выплаты федеральным льготникам и стоимость набора социальных услуг. Пенсионный фонд РФ (29.01.2018) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.pfrf.ru/press_center/~2018/01/29/151928
- ⁶⁹⁹ О просроченной задолженности по заработной плате на 1 января 2018 года. Росстат (23.01.2018) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.gks.ru/bgd/free/B04_03/IssWWW.exe/Stg/d03/8.htm
- ⁷⁰⁰ Минтруд рассказал о мерах по борьбе с долгами по зарплатам. В России может появиться новый инструмент борьбы с задержками по выплатам зарплаты сотрудникам предприятий-банкротов. Министр труда заявил о проработке механизма создания гарантийных фондов. РБК (21.12.2017) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <https://www.rbc.ru/economics/21/12/2017/5a3ba1aa9a79478638903d8c>
- ⁷⁰¹ Сбербанковский вариант: как ЦБ предпочел объединить кредитные истории. РБК (23.01.2018) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <https://www.rbc.ru/finances/26/01/2018/5a6895ca9a79470283fcb28>
- ⁷⁰² Предложенная Путиным индексация зарплат коснется 5,8 млн бюджетников. Интерфакс (25.05.2017) [Режим доступа]. – Электронный ресурс: <http://www.interfax.ru/business/563880>
- ⁷⁰³ Законопроект №300200-7 «О внесении изменений в части первую и вторую Налогового кодекса Российской Федерации и отдельные законодательные акты Российской Федерации» Система обеспечения законодательной деятельности (15.12.2017) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://sozd.parlament.gov.ru/bill/300200-7>
- ⁷⁰⁴ Депутаты согласились списать россиянам долги по налогам. РБК (15.12.2017) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <https://www.rbc.ru/economics/20/12/2017/5a396f059a79470432f7b366>
- ⁷⁰⁵ О создании новых территорий опережающего социально-экономического развития. Правительство РФ (25.12.2017) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://government.ru/news/30743/>
- ⁷⁰⁶ Информация о социально-экономическом положении России, 2017 г. Росстат (25.01.2018) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.gks.ru/free_doc/doc_2017/info/oper-12-2017.pdf
- ⁷⁰⁷ Реальные доходы россиян показали снижение четвертый год подряд. РБК (25.01.2018) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <https://www.rbc.ru/economics/25/01/2018/5a69dc3b9a7947621f973468>
- ⁷⁰⁸ Социологи заявили о значительном снижении доверия к институтам власти [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.rbc.ru/politics/29/03/2017/58dbb1ed9a7947e4c4de9dcdb>
- ⁷⁰⁹ Четверть россиян посчитали интересы государства важнее прав граждан [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.rbc.ru/society/03/04/2017/58e1e3ec9a7947c4f737bd624>
- ⁷¹⁰ Россияне против коррупции во власти, но к бытовым взяткам относятся спокойно [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.vedomosti.ru/politics/articles/2017/03/28/682969-rossiyane-protiv-korrupsii>

- ⁷¹¹ Большой террор и репрессии. Левада-Центр (07.09.2017) [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <https://www.levada.ru/2017/09/07/16561/>
- ⁷¹² Страхи. Левада-Центр (12.09.2017) [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <https://www.levada.ru/2017/09/12/strahi/>
- ⁷¹³ Пресс-выпуск № 3458 Борьба с террором: кто побеждает? ВЦИОМ (05.09.2017) [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <https://wciom.ru/index.php?id=236&uid=116378>
- ⁷¹⁴ Война в Сирии. Левада-Центр (05.09.2017) [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <https://www.levada.ru/2017/09/05/vojna-v-sirii/>
- ⁷¹⁵ Пресс-выпуск № 3457 Россия и Корея: связи и взаимные представления двух стран и народов. ВЦИОМ (04.09.2017) [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <https://wciom.ru/index.php?id=236&uid=116377>
- ⁷¹⁶ Эксперты ВШЭ рассказали о контроле элит над российским бюджетом. РБК (06.10.2017) [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.rbc.ru/economics/06/10/2017/59d77b129a7947b9badc25bc>
- ⁷¹⁷ Население все больше зависит от выплат из бюджета. 19% доходов россиян приходится на социальные выплаты — это исторический рекорд. Ведомости (15.02.2017) [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <https://www.vedomosti.ru/economics/articles/2017/02/15/677712-naselenie-zavisit-ot-viplat>
- ⁷¹⁸ Filip Novokmet, Thomas Piketty, Gabriel Zucman. From soviets to oligarchs: inequality and property in Russia, 1905-2016. Working paper 23712. National Bureau of Economic Research, August 2017 [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <chrome-extension://ilhpadfjlmhfdgdbefpinebijmhjjpn/http://www.nber.org/papers/w23712.pdf>
- ⁷¹⁹ Загальне майнове розшарування між найбагатшими і найбіднішими верствами суспільства досягло рівня США, але у специфічних умовах сукупного непорівнюваного багатства суспільства (загальна заможність істотно поступається США) та концентрації ресурсів серед вузького кола суспільства. Один відсоток найбагатших росіян контролює 20–25 % національних багатств.
- ⁷²⁰ Покида А. Н. «Тенево́й» рынок труда: состояние и особенности формирования. РАНХиГС [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.ganepa.ru/images/News/2016-06/09-06-2016-pokida-opros.pdf>
- ⁷²¹ Доля не оформленных на основной работе россиян достигла рекорда. РБК (23.08.2017) [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.rbc.ru/economics/23/08/2017/599d601c9a79476601ddb4a8>
- ⁷²² Число не готовых к серой зарплате россиян достигло максимума с 2009 года. РБК (23.10.2017) [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.rbc.ru/economics/23/10/2017/59ea15a19a7947240b285ff0>
- ⁷²³ Навіть у корпоративному і бюджетному секторі економіки 70 % працівників отримують до 80 % середньої зарплати по економіці (до 26,5 тис руб або до 12,2 тис грн). При цьому доходи громадян дуже диференційовані по країні. Так, у регіонах середні заробітні плати становлять 9–15 тис. руб. (4–7 тис. грн) на тлі зростання вартості життя. Наприклад, ціни на товари і продукти у РФ зросли у середньому на 31 %, деякі — у 1,5–2 р.

- Роздрібні продажі іноді аномально (у грудні 2016 р.) швидко падають 38 місяців поспіль.
- ⁷²⁴ Работа без заработка: за чертой бедности — каждый четвертый работник в России. Бедность работающих поддерживается автоматически. Ведомости (15.03.2017) [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <https://www.vedomosti.ru/economics/articles/2017/03/15/681200-rabota-bez-zarabotka>
- ⁷²⁵ Розрахунковий прожитковий мінімум громадян (межа бідності) становить до 11 тис. руб., або 4,7 тис. грн, а мінімальна заробітна плата не перевищує 8 — 12 тис руб., або 3,6 — 5,4 тис. грн.
- ⁷²⁶ Каждому десятому работнику зарплаты не хватает на еду. НИИ Росстата проанализировал «работающих бедных». Ведомости (04.04.2017) [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <https://www.vedomosti.ru/economics/articles/2017/04/04/684008-rabotniku-ne-hvataet-na-edu>
- ⁷²⁷ О соотношении денежных доходов населения с величиной прожиточного минимума и численности малоимущего населения в целом по Российской Федерации во II квартале 2017 года. Росстат [Электронный ресурс]. — Режим доступа : http://www.gks.ru/bgd/free/B04_03/IssWWW.exe/Stg/d02/193.htm
- ⁷²⁸ ВЦИОМ определил уровень безработицы вдвое выше официального. РБК (18.12.2017) [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <https://www.rbc.ru/economics/18/12/2017/5a36ca439a79475cee64de28>
- ⁷²⁹ Рынок труда будущего: народный прогноз. Пресс-релиз ВЦИОМ (18.12.2017) [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <https://wciom.ru/index.php?id=236&uid=116610>
- ⁷³⁰ Росстат зафиксировал остановку падения реальных доходов. РБК (21.02.2018) [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <https://www.rbc.ru/economics/19/02/2018/5a8af08e9a79475d7bb9d78b>
- ⁷³¹ Вахштейн В. С. Социальный капитал и адаптация населения к экономическим трудностям РАНХиГС [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.ranepa.ru/images/News/2017-04/27-04-2017-opros.pdf>
- ⁷³² Занятость и безработица в Российской Федерации в сентябре 2017 года. Росстат (23.10.2017) [Электронный ресурс]. — Режим доступа : http://www.gks.ru/bgd/free/B04_03/IssWWW.exe/Stg/d03/216.htm
- ⁷³³ Безробітні/ті, хто не навчаються до 25 років. — 29,1 % усіх безробітних, і вони ж, як правило, не мають жодного досвіду роботи чи навчання у минулому — 30,6 % серед усіх безробітних
- ⁷³⁴ Число вакансий в России достигло четырехлетнего максимума. РБК (14.09.2017) [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.rbc.ru/economics/14/09/2017/59b94c389a79474decfd6003>
- ⁷³⁵ Доклад о денежно-кредитной политике. № 3, сентябрь 2017. ЦБ РФ (16.09.2017) [Электронный ресурс]. — Режим доступа : https://www.cbr.ru/publ/ddcp/2017_03_ddcp.pdf
- ⁷³⁶ Индекс Markit PMI. Обрабатывающих отраслей России. Майский выпуск Индекса PMI указал на минимальный рост с августа 2016 года. Пресс-релиз (02.05.2017) [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <https://www.markiteconomics.com/Survey/PressRelease.mvc/4b800876b0bf4ad99d7692c33d7dd507>

- ⁷³⁷ Потребительские ожидания в России в III квартале 2017 года. Росстат (05.10.2017) [Электронный ресурс]. — Режим доступа : http://www.gks.ru/bgd/free/B04_03/IssWWW.exe/Stg/d03/203.htm
- ⁷³⁸ Информация о социально-экономическом положении в РФ, январь-сентябрь 2017 года Росстат (18.10.2017) [Электронный ресурс]. — Режим доступа : http://www.gks.ru/free_doc/doc_2017/info/oper-09-2017.pdf
- ⁷³⁹ Потребительская активность россиян ускорилась до максимума за три года. РБК (18.10.2017) [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.rbc.ru/economics/18/10/2017/59e794709a794737a03c52b8>
- ⁷⁴⁰ Банки стали перестраховываться на случай оттока клиентских средств. РБК (17.10.2017) [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.rbc.ru/finances/17/10/2017/59e5dab59a79478c431bb3df>
- ⁷⁴¹ Показатели наличного денежного обращения. ЦБ РФ (станом на 01.10.2017) [Электронный ресурс]. — Режим доступа : http://www.cbr.ru/Bank-notes_coins_nal/
- ⁷⁴² Слабый рубль подорвал веру среднего класса в богатство страны. РБК (11.07.2017) [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.rbc.ru/economics/11/07/2017/5964b6439a79471e91662835>
- ⁷⁴³ Потребительские ожидания в России во II квартале 2017 года. Росстат (5-6.07.2017) [Электронный ресурс]. — Режим доступа : http://www.gks.ru/bgd/free/B04_03/IssWWW.exe/Stg/d02/133.htm
- ⁷⁴⁴ Совокупная задолженность по доходам ФНС выросла за 2016 г. на 21%. Счетная палата РФ (11.07.2017) [Электронный ресурс]. — Режим доступа : http://www.ach.gov.ru/press_center/news/30721
- ⁷⁴⁵ Данные по формам статистической налоговой отчетности. Федеральная налоговая служба [Электронный ресурс]. — Режим доступа : https://www.nalog.ru/rn77/related_activities/statistics_and_analytics/forms/
- ⁷⁴⁶ Продажи новостроек в Москве поставили новый послекризисный рекорд. РБК (12.07.2017) [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.rbc.ru/business/12/07/2017/5964ccda9a794764d06e5930>
- ⁷⁴⁷ Потребительские заморозки. Ромир (11.05.2017) [Электронный ресурс]. — Режим доступа : http://romir.ru/studies/909_1494450000/
- ⁷⁴⁸ «Займы до зарплаты»: самые маленькие суммы получает молодежь, а наибольшие — заемщики в возрасте от 40 до 49 лет. Национальное бюро кредитных историй (11.05.2017) [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <https://www.nbki.ru/press/pressrelease/?id=20806>
- ⁷⁴⁹ Каждый третий заем россиян оказался микрозаймом. РБК (04.05.2017) [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.rbc.ru/finances/04/05/2017/5908c1319a79470faf22c31d>
- ⁷⁵⁰ Wiley Rein: U.S. Line Pipe Producers Call on Administration to Address Loss of Sales and Hundreds of Jobs to Russian-Owned Company (12.06.2017) [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.prnewswire.com/newsreleases/wiley-rein-us-line-pipe-producers-call-on-administration-to-address-loss-of-sales-and-hundreds-of-jobs-to-russian-owned-company-300472381.html>

- ⁷⁵¹ Evraz потерял заказ в США из-за протекционистского закона Трампа. РБК (10.08.2017) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.rbc.ru/business/10/08/2017/598c27999a79476936359035>
- ⁷⁵² Щодо інших держав-винятків, США відклали запровадження обмежень до підписання окремих угод для Канади, Мексики, ЄС, Австралії, Аргентини, Бразилії та Республіки Корея (Південна). Зокрема, США побоювалися реакції ЄС – запровадження 25 % мита на американські товари і сталь у Європі.
- ⁷⁵³ Commission Implementing Regulation (Eu) 2017/1795. 5 October 2017. Official Journal of EU [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=uriserv:OJ.L.2017.258.01.0024.01.ENG&toc=OJ:L:2017:258:TOC>
- ⁷⁵⁴ Commission Implementing Regulation (Eu) 2016/1328 Of 29 July 2016 // Commission Implementing Regulation (Eu) 2016/1329 Of 29 July 2016 // Commission Implementing Regulation (Eu) 2016/1330 of 2 August 2016. Official Journal of the European Union (04.08.2016) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://eur-lex.europa.eu/legalcontent/EN/TXT/?uri=OJ:L:2016:210:TOC>
- ⁷⁵⁵ Global Trends 2025: A Transformed World. – Washington DC: National Intelligence Council, US Government Printing Office, 2008. – 120 p.
- ⁷⁵⁶ During recent cold snap, the U.S. withdrew a record amount of natural gas from storage (12.01.2018) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.eia.gov/todayinenergy/detail.php?id=34512>
- ⁷⁵⁷ U.S. Becomes a Net Gas Exporter for the First Time in 60 Years. EIA (10.01.2018) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.bloomberg.com/news/articles/2018-01-10/u-s-became-a-net-gas-exporter-for-the-first-time-in-60-years>
- ⁷⁵⁸ Short-Term Energy Outlook. Natural Gas. EIA (09.01.2018) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.eia.gov/outlooks/steo/report/natgas.php>
- ⁷⁵⁹ Trump Seeks to Open Most U.S. Coastal Waters to New Drilling. Bloomberg (05.01.2018) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.bloomberg.com/news/articles/2018-01-04/trump-seen-urging-all-u-s-coastal-waters-beopened-to-drilling>
- ⁷⁶⁰ Наприклад, ціна внутрішнього природного газу у США не більша за 80 дол. США/тис. куб. м, тоді як у Європі 120 – 160 дол. США/тис. куб. м.
- ⁷⁶¹ Настає час боротьби на випередження, умовно: хто першим встигне завоювати більшу частку світового (європейського) ринку у 2019 – 2025 рр., той у наступні 10 – 15 років отримає значні надприбутки. Інші – продаватимуть газ і нафту після переходу на нові джерела за мінімальними цінами
- ⁷⁶² China's 'Unprecedented' Anti-Pollution Drive to Rattle Metals. Bloomberg (26.09.2017) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.bloomberg.com/news/articles/2017-09-26/china-s-unprecedented-anti-pollution-drive-to-rattle-metals>
- ⁷⁶³ Так, протягом двох років виведено з експлуатації 18 % потужностей і знижено експорту сталі з КНР на 30 %. Однак саме виробництво на внутріш-

ньому ринку Китаю за рахунок заводів, що лишаються, дещо зросло – на 3–5% для внутрішніх потреб. Перші офіційні результати екологічної реформи очікуються у І пів. 2018 р.

- ⁷⁶⁴ Уперше з 2013 р. російські металурги не відчують сезонного зниження попиту на власну продукцію – попит на російську сталь, за оцінками галузевих експертів, зростає на 5% за підсумками 2017 р. Ціни на російський металопрокат зросли на 21% та продовжують змінюватися. Базові російські металургійні корпорації «Северсталь», НЛМК, Evraz і ММК очікують на подолання кризових явищ у 2018 р.
- ⁷⁶⁵ Russia's Severstal expects to beat 2017 earnings target Reuters (19.09.2017) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reuters.com/article/us-russia-severstal-cfo/russias-severstal-expects-to-beat-2017-earnings-targetidUSKCN1BU284>
- ⁷⁶⁶ Экологическая политика Китая спровоцировала «стальной бум» в России. РБК (20.09.2017) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rbc.ru/business/20/09/2017/59c28dda9a7947240b894c9e>
- ⁷⁶⁷ Будущий китайский акционер «Роснефти» получит доступ к ее газу. РБК (19.09.2017) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rbc.ru/business/19/09/2017/59c121c09a7947331e764878>
- ⁷⁶⁸ 2nd OPEC and non-OPEC Ministerial Meeting concludes (22.05.2017) [Режим доступу]. – Електронний ресурс: http://www.opec.org/opec_web/en/press_room/4306.htm
- ⁷⁶⁹ OPEC 173rd Meeting concludes. The 173rd Meeting of the Conference of the Organization of the Petroleum Exporting Countries (OPEC) was held in Vienna, Austria, on Thursday, 30 November 2017 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.opec.org/opec_web/en/press_room/4713.htm
- ⁷⁷⁰ Для РФ такі фактори – це виснаження відносно легкодоступних родовищ (згорання видобутку нафти у 2020–2030 рр.) і обтяжливість видобутку нафти на важкодоступних ділянках: економічна недоцільність (висока собівартість – до 80–90 дол. США/бар.); та технологічна складність (відсутність у РФ відповідних технологій в умовах санкцій). Остання доступна площа розробляється з 2016 р.
- ⁷⁷¹ Bauer Says Overall Trend for Oil Is to Downside. Bloomberg (23.06.2017) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.bloomberg.com/news/videos/2017-06-23/bauer-says-overall-trend-for-oil-is-to-downside-video>
- ⁷⁷² Нефть под контролем: чем закончилась первая в России встреча ОПЕК + . RT (24.07.2017) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://russian.rt.com/business/article/411935-opec-neft-zamorozka-2018-prodlenie>
- ⁷⁷³ Saudis to Boost U.S. Ties With \$40 Billion Investment. Bloomberg (11.05.2017) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.bloomberg.com/politics/articles/2017-05-11/saudi-arabia-said-to-boost-u-s-ties-with-40-billion-investment?cmpid=socialflow-twitter-business&utm_content=business&utm_campaign=socialfloworganic&utm_source=twitter&utm_medium=social
- ⁷⁷⁴ Забороняється пряма співучасть, надання технологій і здійснення сервісних послуг за новими проектами. Однак схвалений закон про санкції містить окремі винятки-пом'якшення для російських компаній. Перший –

американським компаніям дозволено брати участь у спільних проектах у РФ, якщо частка російських компаній не більша за 33 % у проекті (раніше існувала повна заборона). Другий — заборони поширені лише на нові проекти у РФ та поза її межами, що планувалися, наприклад, у Арктиці, Венесуелі, Лівії чи Іраку та Сирії. Третій — гнучкий час відліку щодо «новизни» таких проектів від «заднього числа» (12 березня 2014 р.) до моменту підписання чи моменту внесення змін у розпорядчі документи. І четвертий — зберігається здатність президента вивести з-під дії санкцій без Конгресу окремі операції та проекти за допомогою спеціальних генеральних і типових ліцензій (дозволів) Мінфіну, якщо загальна політика США «не буде порушена».

⁷⁷⁵ Ukraine-/Russia-related Sanctions. General Licenses [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://www.treasury.gov/resource-center/sanctions/Programs/pages/ukraine.aspx>

⁷⁷⁶ Office Of Foreign Assets Control. Directive 4. Under Executive Order 13662 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : https://www.treasury.gov/resource-center/sanctions/Programs/Documents/eo13662_directive4.pdf

⁷⁷⁷ Проекти РФ — ЄС: Балтійський СПГ, Shell (Нідерланди, Велика Британія) і Газпром; трубопровід до Італії «Блакитний потік», Eni (Італія) і Газпром; трубопровід «Каспійський трубопровідний консорціум», Shell, Eni, Роснефть; «Північний потік» і «Північний потік — 2», «Газпром» і низка переважно німецьких і австрійських компаній; розширення СПГ для Тихоокеанського ринку (Японії) «Сахалін-2», Shell, Газпром; ПівденноКавказький газопровід і родовище Шах-Деніз, BP (Велика Британія), Лукойл; видобуток з родовища «Зохр» у Середземному морі, BP, Eni, Роснефть. Крім того, санкції не обмежують спільний видобуток складних сланцевих покладів (надважкої нафти), чим нині намагається скористатися норвезька Statoil і британська BP у співпраці з «Роснефтью» у РФ.

⁷⁷⁸ Treasury Warns of Upheaval If U.S. Sanctions Russian Debt. Bloomberg (02.02.2018) [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://www.bloomberg.com/news/articles/2018-02-02/treasury-warns-of-widespread-effects-of-russian-debt-sanctions>

⁷⁷⁹ Ukraine-/Russia-related Designations and Identification Update; Syria Designations; Kingpin Act Designations; Issuance of Ukraine-/Russia-related General Licenses 12 and 13; Publication of New FAQs and Updated FAQ. The Department of the Treasury's Office of Foreign Assets Control (06.04.2018) [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://www.treasury.gov/resource-center/sanctions/OFAC-Enforcement/Pages/20180406.aspx>

⁷⁸⁰ Путин заявил о начале работы над новой редакцией майских указов [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://tass.ru/politika/5037322>

⁷⁸¹ После выборов Путин издаст новую серию «майских указов» [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://www.vedomosti.ru/politics/news/2018/03/16/754043-posle-viborov-putin>

⁷⁸² Перечень поручений по реализации Послания Президента Федеральному Собранию [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.kremlin.ru/events/president/news/57078>

- ⁷⁸³ По суті, документ поділений на дві частини: це розпорядження президентській адміністрації та уряду. Головне завдання — сформувані плани розвитку країни до 2024 р. Ці плани передбачають збільшення тривалості життя, зростання реальних доходів населення та підвищення рівня життя, а також розвиток бізнесу, житлового будівництва і сільського господарства.
- ⁷⁸⁴ Кудрин и Титов рассказали Путину о своих экономических программах. РБК (30.05.2017) [Режим доступу]. — Електронний ресурс: <http://www.rbc.ru/economics/30/05/2017/592da4759a794757d49daa4f>
- ⁷⁸⁵ До комплексних концепцій реформ належить: план Уряду з прискорення економічного розвитку (Дмитро Медведєв); Стратегія 2035 Центру стратегічних розробок (Олексій Кудрін); «Стратегія роста» Століпінського клубу (Борис Тітов і Сергій Глазєв).
- ⁷⁸⁶ Резюме. Стратегия Россия — 2035. Центр стратегических разработок [Режим доступу]. — Електронний ресурс: <http://tass.ru/pmef-2017/articles/4304593/congress>
- ⁷⁸⁷ Глобальні виклики, на думку російського уряду: зупинка глобалізації та зростання протекціонізму у світі (у т. ч. санкції); старіння населення працездатного віку; падіння цін на енергоресурси; низька продуктивність праці; секторальний технологічний розвиток, що тисне на розподіл робочих місць (не усі галузі розвиваються рівномірно); борги держав світу.
- ⁷⁸⁸ Совещание по экономическим вопросам. О совершенствовании налоговой системы. Правительство России (21.03.2018) [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://government.ru/news/31773/>
- ⁷⁸⁹ Підвищення податку з доходів фізичних осіб на 2-3 в. п. (з 13 до 15–16 %; введення нового податку з продажів; скасування пільг із ПДВ (пільгової ставки у 10 % для соціальних харчів, товари для дітей та ліки); підвищення ПДВ (до 22 %) зі зниженням соціальних відрахувань (до 22 %). Також завершення процесу уніфікації оподаткування нафтових доходів компаній — перехід до одного податку на надра зі скасуванням експортних мит.
- ⁷⁹⁰ Экономисты подсчитали цену предложенных Путиным реформ. РБК (22.03.2018) [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://www.rbc.ru/economics/22/03/2018/5ab2a6f59a79472363f24df9>
- ⁷⁹¹ Сукупні затрати на реалізацію амбітних президентських ініціатив у 2018–2024 рр. становитимуть до 341,6 млрд дол. США (або витрат до 3,7 % ВВП країни щорічно) і, за оцінками російських економістів, вимагатимуть крім згаданих вище податкових реформ зниження загальних соціальних і оборонних видатків або істотного розширення перерозподілу національного багатства через бюджет. На сьогодні, через консолідований бюджет у Росії перерозподіляється 34 % ВВП країни. За оцінками Адміністрації президента РФ, Уряду у 2019–2020 рр. мінімально необхідно буде віднайти до 23 млрд дол. США (1,5 % ВВП країни 2017 р.) тоді як оціночні попередні дані зі зростання податків — додатково дадуть до 17,5 млрд. дол. США.
- ⁷⁹² История повторяется: как исполнялись главные поручения Путина в экономике. РБК [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://www.rbc.ru/economics/20/03/2018/5aaf97059a79473279c2effc>

- ⁷⁹³ Счетная палата усомнилась в эффективности мер по росту экономики. РБК (02.10.2017) [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.rbc.ru/economics/02/10/2017/59d1fc1c9a7947c89f2612ff>
- ⁷⁹⁴ Досягати цього планується через розширення експорту: машини і обладнання (на 23 % у структурі експорту або 2,5 в. п.); метали (8,7 % або 1 в. п.); хімію (20 % або 1,8 в. п.); дорогоцінні метали та каміння і дерево та похідні з нього (20 % або 0,7 в. п. і 23 % або 1 в. п., відповідно); а також харчові товари (21 % або 1,7 в. п.).
- ⁷⁹⁵ Российская экономика в 2015 году. Тенденции и перспективы. (Вып. 37) / [В. Мау и др.; под ред. Синельникова-Мурылева С.Г. (гл. ред.), Радыгина А.Д.]; Ин-т экономической политики им. Е.Т. Гайдара. — М.: Изд-во Ин-та Гайдара, 2016. — С. 254—264.
- ⁷⁹⁶ Проект Федерального Закона «О внесении изменений в отдельные законодательные акты Российской Федерации» № 318825-7 [Электронный ресурс]. — Режим доступа : [http://asozd2c.duma.gov.ru/addwork/scans.nsf/ID/C76356946883C613432581DE005FC7D8/\\$FILE/318825-7.PDF?OpenElement](http://asozd2c.duma.gov.ru/addwork/scans.nsf/ID/C76356946883C613432581DE005FC7D8/$FILE/318825-7.PDF?OpenElement)
- ⁷⁹⁷ Постановление Правительства Российской Федерации от 27.11.2017 № 1429 «О приостановлении действия подпунктов «е» и «к» пункта 2 Правил ведения реестра договоров, заключенных заказчиками по результатам закупки» Официальный интернет-портал [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://publication.pravo.gov.ru/Document/View/0001201711290014>
- ⁷⁹⁸ Відсутність сучасних аграрних технологій, насіннєвого фонду, спеціальних добрив, харчових заміників, а також закриття ринку дешевих зовнішніх запозичень практично повністю нівелювало сподівання на значне пожевлення внутрішнього аграрного виробництва не сировинного характеру.
- ⁷⁹⁹ FSB. Global Shadow Banking Monitoring Report 2017 (05.03.2018) [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.fsb.org/wp-content/uploads/P050318-1.pdf>
- ⁸⁰⁰ О состоянии внешней торговли в 2017 году. Росстат (27.02.2017) [Электронный ресурс]. — Режим доступа : http://www.gks.ru/bgd/free/B04_03/IssWWW.exe/Stg/d03/37.htm
- ⁸⁰¹ Путин обозначил приоритеты нового срока [Электронный ресурс]. — Режим доступа : https://www.gazeta.ru/politics/2018/03/19_a_11688595.shtml
- ⁸⁰² Будет ли царь Владимир II следовать по стопам Александра II? [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <https://inosmi.ru/politic/20180322/241778925.html>
- ⁸⁰³ Китайский путь развития: Жириновский предсказал появление пожизненного лидера [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.mk.ru/politics/2018/03/19/kitayskiy-put-razvitiya-zhirinovskiy-predskazal-royavleniepzhiznennogo-lidera.html>
- ⁸⁰⁴ Более десятка «Лидеров России» получили ответственные должности [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <https://lenta.ru/news/2018/03/05/nazna4eniya/>

- ⁸⁰⁵ Совещание с членами Правительства [Электронный ресурс] : Режим доступа : <http://special.kremlin.ru/events/president/news/53318>
- ⁸⁰⁶ Меня правила: что будет после победы Путина на выборах? [Электронный ресурс] : Режим доступа : <https://inosmi.ru/politic/20171204/240918561.html>
- ⁸⁰⁷ Должности президента не будет. Путин станет главой Государственного Совета... [Электронный ресурс] : Режим доступа : <https://m.business-gazeta.ru/article/323595>
- ⁸⁰⁸ Анатомия слухов: жизнь до и после выборов [Электронный ресурс] : Режим доступа : <http://www.rosbalt.ru/russia/2017/08/25/1641379.html>
- ⁸⁰⁹ Китайский пример для Путина. Си Цзиньпин – пожизненный лидер КНР? [Электронный ресурс] : Режим доступа : <https://www.svoboda.org/a/29063720.html>

Наукове видання

РЕЖИМ ПУТІНА: перезавантаження-2018

За загальною редакцією Максима Розумного

Відповідальний за видання:
Іщенко А. Ю.

В оформленні обкладинки використано ілюстративний матеріал відповідно до стандартної ліцензії shutterstock.com: zokru/shutterstock.

Оригінал-макет підготовлено
у Національному інституті
стратегічних досліджень
вул. Пирогова, 7-а, Київ-30, 01030
Тел./факс (044) 234-50-07
e-mail: info-niss@niss.gov.ua

Формат 60x84/16. Ум. друк. арк. 27,44.
Наклад 200 прим. Зам. №

ПП «Видавництво Фенікс» 03067, Київ, вул. Шутова, 13-б
www.fenixprint.com.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 271 від 07.12.2000 р.

